

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ή νομοθεσία
της δικτατορίας
για τα Α.Ε.Ι.

ή εργατική
τάξη
στην Τουρκία

για την κρίση
του καπιταλισμού

•
Θεόφιλος
Κόντογλου
Γκίκας
Τσαρούχης

ΒΙΕΤΝΑΜ 1976

ή 'Ιταλία μπρος
στις κάλπες

μηνιαία επιθεώρηση • τεύχος 2 • ιούνιος 1976 • τιμή τεύχους 40 δρχ.

ο πολιτης

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Σηφάκης
Δημήτρης Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Δῆμος Μαυρομμαῆτης
Γιώργος Σεφερτζῆς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία-Ρόζα Γεωργιάδη

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομμαῆτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλᾶ 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἑξάμηνη 240 δρχ., ἑτήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἑξάμηνη 350 δρχ., ἑτήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἑξάμηνη 400 δρχ., ἑτήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεῦχος 2 ● ἰούνιος 1976 ● τιμὴ τεύχους 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 1976

Στέλιου Τ. Νέστορα	: Η «έκπρόθεσμη» μήνυση και οί άτιμώρητοι βασιανιστές.....	3
Ν. Κωνσταντόπουλου	: Μὲ άφορμή τή δολοφονία Παναγούλη	5
Άγγελου Έλεφάντη	: Άπό τὸ έργατικό νομοσχέδιο στους «προβοκάτορες»	6
Άλγας Καρρά	: Παραλειπόμενα άπό τὸ συνέδριο τής ΕΦΕΕ....	9
Δ. Ν. Μαρωνίτη	: Ο Νόμος-Πλαίσιο τών Α.Ε.Ι.: ή φιλολογία και ή ούσία του	12
■		
Μάκη Καβουριάρη	: Για τήν κρίση τού καπιταλισμοῦ.....	14
■		
Γ. Παπαδημητρίου	: Η νομοθεσία τής δικτατορίας για τὰ Άνώτατα Έκπαιδευτικά Ίδρύματα.....	19
Δημήτρη Νταβέα	: Τὰ στοιχεία για τή συνεργασία καθηγητῶν τών Α.Ε.Ι. με τή δικτατορία	23
Άν. Φραγκουδάκη	: Γλωσσική μεταρρύθμιση, γλώσσα και έξουσία.....	29
Γ. Γιατρομανωλάκη	: Ύπερ διαλόγου ή προτρεπτικός	33
Διονύση Καψάλη	: Ο κ. Παπανοῦτσος και ή γενεαλογία μιᾶς άθλιότητας (Β' μέρος)	35
■		
Ν. Χατζηνικολάου	: Τέσσερεις Έλληνες ζωγράφοι τού 20οῦ αιώνα: Θεόφιλος, Κόντογλου, Γκίκας, Τσαρούχης.....	44
Π. Π. Παζολίνι	: Ο ιδεολογικός προσανατολισμός τριῶν γενεῶν.....	59
■		
Γιώργου Α. Ρωμαίου	: Η Ίταλία έμπρός στις κάλπες.....	65
Νγκέν-Κακ-Βιέν	: Έπιστρέφοντας στον Νότο ὕστερα άπό 39 χρόνια.....	70
■		
Paul Dumont	: Η ὀθωμανική έργατική τάξη, παραμονές τής επανάστασης τών Νεοτούρκων.....	77
Τάσου Ίωαννίδη	: Η έργατική τάξη τής Τουρκίας τόν 20ὸ αιώνα.....	82
■		
Κώστα Μ. Σοφούλη	: Άναζητώντας τόν ένοχο για τήν κρίση τής μεγαλούπολης.....	89
Βάσως Κιζήλου	: «Πόλη και Έπανάσταση» τού Auatole Kopp, και «Η πτώχευση τής άρχιτεκτονικής» τού Π. Λαζαρίδη.....	96
Μαριάννας Δήτσα	: «Α. Παπαδιαμάντης, αὐτοβιογραφούμενος» έπιμέλεια τού Παν. Μουλλά	97
Γιώργου Πάσχου	: «Κοινωνική ιστορία τού εύρωπαϊκού έργατικού κινήματος» τού Β. Άμπεντροτ	100
	— Βιβλιογραφία για τήν οικονομική κρίση	101
	— Βιβλιογραφία για τὸ γλωσσικό.....	102

διαγυμνουοφδαλμου

Η «ΕΚΠΡΟΘΕΣΜΗ» ΜΗΝΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΤΙΜΩΡΗΤΟΙ ΒΑΣΑΝΙΣΤΕΣ

‘Η Ε’ Αναθεωρητική Βουλή τών ‘Ελλήνων πού είχε περιβληθεί καί με συντακτική αρμοδιότητα πρόβλεψε στο άρθρο 4 του Δ’ ψηφίσματός της ειδικές διατάξεις γιά νά υπάρξει δυνατότητα τιμωρίας τών βασανιστών πού έδρασαν κατά τή διάρκεια τής δικτατορίας καί πού τά αδικήματά τους θά είχαν ένδεχομένως παραγραφεί με τίς διατάξεις του κοινού ποινικού δικαίου.

Στή δεύτερη παράγραφο του άρθρου αυτού δινόταν μιά τρίμηνη προθεσμία γιά άσκηση ποινικής δίωξης ή γιά ύποβολή μήνυσης. Τό ψηφίσμα δημοσιεύτηκε στήν ‘Εφημερίδα τής Κυβερνήσεως με ήμερομηνία 18.1.1975.

Ύστερα από έναν περίπου χρόνο καί ενώ πολλές από τίς ύποθέσεις δικάζονταν σε δεύτερο βαθμό ανέκυψε τό πρόβλημα αν οί μηνύσεις πού είχαν ύποβληθεί στις 18.4.75 ήταν έμπρόθεσμες· αν δηλαδή τό τρίμηνο έληγε όχι στις 18 αλλά στις 17 ‘Απριλίου. Στα δικαστήρια τής ούσίας δέν υπήρξε όμοφωνία. ‘Ακόμη καί τό ίδιο δικαστήριο με διαφορετική σύνθεση εξέδωσε διαφορετικές αποφάσεις. Τό Τριμελές ‘Εφετείο Θεσσαλονίκης με τήν ύπ’ αριθ. 271/1976 απόφασή του δέχτηκε ότι ή προθεσμία του άρθρου 4 είναι αποκλειστική προθεσμία, καί ό ύπολογισμός της αρχίζει από τήν έπομένη τής δημοσίευσης του ψηφίσματος, άρα ή 18η ‘Απριλίου περιλαμβάνεται στο τρίμηνο· τό ίδιο πάλι δικαστήριο με τίς 542, 543 καί 526/76 αποφάσεις του, δέχτηκε τήν αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή πρόκειται γιά προθεσμία παραγραφής τών πράξεων, πού αρχίζει τήν μέρα τής δημοσίευσης του ψηφίσματος, καί έπομένως τό τρίμηνο λήγει τήν 17η ‘Απριλίου. ‘Η διχογνωμία λύθηκε τελικά από τόν ‘Αρειο Πάγο ό όποιος με τήν 376/76 απόφασή του δέχτηκε τή δεύτερη άποψη. Δέν είναι βέβαια αυτός ό κατάλληλος χώρος γιά νά επιχειρηθεί κριτική τής παραπάνω απόφασης του ‘Ανώτατου Δικαστηρίου. Τό θέμα όμως έχει όρισμένες σοβαρές προεκτάσεις πού αξίζει τόν κόπο νά έπισημανθούν. Καί πρώτα απ’ όλα πρέπει νά σημειωθεί ότι αν ή προθεσμία έληγε στις 17 ή 18 ‘Απριλίου δέν είναι καθόλου θεωρητικό πρόβλημα αλλά αντίθετα πολύ ούσιαστικό γιατί άφορά τήν μεγάλη πλειοψηφία τών μηνύσεων πού με τήν απόφαση του Α.Π. μπαίνουν στο άρχειο ως εκπρόθεσμες. Είναι γεγονός ότι οί περισσότερες μηνύσεις —όχι τυχαία— ύποβλήθηκαν στις 18 ‘Απριλίου πού θεωρείταν τότε από όλους ή τελευταία μέρα τής προθεσμίας. Μ’ αυτή τήν ενέργεια οί μηνυτές ήθελαν νά δείξουν ότι περιμεναν ως τήν τελευταία στιγμή τήν πολιτεία νά άσκήσει αυτεπάγγελα ποινική δίωξη τουλάχιστο στις περιπτώσεις εκείνες γιά τίς όποιες ύπήρχαν έπίσημα στοιχεία στα χέρια τών αρχών. ‘Ο λόγος είναι άπλός. Οί πολίτες πού βασανίστηκαν στα κρατητήρια τής ‘Ασφάλειας, τής ΚΥΠ καί τής ΕΣΑ, με κανέναν τρόπο δέν ήθελαν νά συντελέσουν στο νά έμφανιστεί ή δίωξη τών βασανιστών σαν θέμα ιδιωτικής διαφοράς καί προσωπικής τους άντιδικίας με συγκεκριμένα πρόσωπα. Γιατί όποιος πέρασε από τά άντρα αυτά τής βίας έχει καταλάβει καλά ότι τά βασανιστήρια δέν έχουν τίποτε νά κάνουν με άτομικές περιπτώσεις «όρισμένων παρεκτραπέντων όργάνων», όπως έμφανίστηκε τό θέμα στα δικαστήρια. Δέν πρόκειται γιά εξαίρεση αλλά γιά μιά συγκεκριμένη μεθοδολογία πού εφαρμόζεται από έναν άυστηρά ιεραρχημένο μηχανισμό με πολύχρονη πείρα καί εκπαίδευση, πού άσφαλώς δέν ήταν γέννημα τής δικτατορίας. Οί παλαιότεροι θυμήθηκαν τά χρόνια του έμφύλιου καί όσοι διάβαζαν βιβλία θυμήθηκαν πως παρόμοια πράγματα είχαν διαβάσει γιά τό Βιετνάμ, τήν ‘Αργεντινή, ή τή Βολιβία.

Στόχος λοιπόν δέν ήταν νά εκδικηθούν τά θύματα τους θύτες. Αυτόι πού δοκίμασαν πάνω στο πετσό τους τήν άγριότητα καί τήν αυθαιρεσία είχαν τήν άξίωση από τήν πρώτη έκλεγμένη μεταδικτατορική κυβέρνηση νά πάρει ή ίδια τήν ευθύνη καί τήν πρωτοβουλία γιά νά απαλλάξει έπιτέλους αυτόν τόν τόπο από

διαγυμνοφραλμοι

τους μηχανισμούς της βίας που λειτουργούσαν στο κράτος και το παρακράτος. Όμως η κυβέρνηση θέλησε να μείνει διαιτητής και όχι κατηγορός. Ή καθαρή, έργο κατεξοχήν πολιτικό, άφέθηκε στους δικαστές, με αποτέλεσμα να περιοριστεί σε δίωξη όρισμένων προσώπων που είχαν ιδιαίτερα έκτεθει. Τόσο στην περίπτωση των «πρωταιτίων» όσο και στην περίπτωση των «βασανιστών» η κυβερνητική θεωρία παραμένει ίδια: κάθαρση σε αύστηρά εξατομικευμένη βάση. Έκει μίλησαν για «ολίγους παράφρονες αξιωματικούς», εδώ για «ολίγα παρεκτροπέντα όργανα». Η κατάθεση λοιπόν των μηνύσεων την τελευταία μέρα, όταν είχε εκλείψει και η έσχατη ελπίδα για ατεπάγγελτη δίωξη, δέν είναι τίποτε άλλο από μία ελάχιστη πολιτική διαμαρτυρία έναντίον της κυβερνητικής αυτής πολιτικής, και έγινε μόνο και μόνο για λόγους ήθικης τάξεως.

Αυτό που έπακολούθησε είναι γνωστό:

Οί ποινικές δίωξεις που άσκήθηκαν με άφορμη τίς μηνύσεις των ιδιωτών περιόρισαν στο ελάχιστο τόσο τον κύκλο των ενόχων όσο και το βάθος της διερεύνησης. Άντιμετώπισαν το θέμα σαν ιδιωτική διαφορά. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι πολλές φορές έγιναν προσπάθειες συμβιβασμού από την έδρα. Οί βασανιστές ζήτησαν συγγνώμη, τά θύματα τους συγχώρεσαν, και τά δικαστήρια τους άπήλλαξαν. Με αυτές τίς συνθήκες οί περισσότερες ύποθέσεις που έφτασαν στο άκροατήριο οδηγήθηκαν ίδίως από τά δευτεροβάθμια δικαστήρια άν όχι σε άπαλλαγή τουλάχιστον σε καταδικές τέτοιες που επέτρεπαν την έπιβολή ποινής με άναστολή «λόγω προτέρου έντίμου βίου». Ήταν ή πρώτη φορά βλέπετε που δικάζονται βασανιστές στην Έλλάδα!

Τώρα αυτή ή κολοβή έστω διαδικασία τιμωρίας των ενόχων ανάκόπτεται ούσιαστικά με την τελευταία άπόφαση του Α.Π. Άνοιγεται ό δρόμος για να μπούν στο άρχείο ως παρεγεγραμμένες όλες οί μηνύσεις που κατατέθηκαν την τελευταία μέρα. Ένα πρόχειρο νομοθέτημα και μία ύπερβολικά στενή έρμηνεία που δόθηκε σ' αυτό περιόρισαν στο ελάχιστο τη δίωξη των βασανιστών. Και διερωτάται ό άπλός Έλληνας. Ή ποινική δίωξη έπαυσε γιατί ό μηνυτής έπεσε στην παγίδα που του έστησε ό νόμος και άργησε μερικές ώρες να καταθέσει την μήνυσή του; πειθαρχική δίωξη δέν είναι δυνατόν να γίνει γιατί τό Δ' ψήφισμα δέν είχε την πρόνοια να άναστείλει την παραγραφή των πειθαρχικών δίωξεων τά έγκλήματα όμως έγιναν και οί έγκληματίες κυκλοφορούν άτιμώρητοι και χαμογελούν με σημασία. (Ένας άπ' αυτούς μάλιστα, πριν από λίγες μέρες, φέροντας όλα τά διάσημα του αξιώματός του άπευθύνθηκε στο δικαστήριο που συζητούσε ένα αίτημα άναβολής και ζήτησε να προχωρήσει ή δίκη του γιατί «ή πατρίς με χρειάζεται εις τον στραώνα και όχι εις τό έδώλιον του κατηγορουμένου». Ήταν άπολύτως βέβαιος ότι θα «άπεδίδετο λευκός εις τον στραώνα» καλυμμένος από την άθώτητα της παραγραφής.) Διερωτάται λοιπόν ό άπλός Έλληνας: θα βρεθεί άραγε κανένας δικονομικός τρόπος ώστε όλοι αυτοί οί «λευκοί», λόγω παραγραφής, αξιωματικοί του Στρατού και των Σωμάτων Άσφαλείας να πάνε άν όχι στη φυλακή τουλάχιστον στο σπίτι τους; Όχι βέβαια πώς αυτό σημαίνει πολλά πράγματα. Ίσως όμως βοηθήσει ώστε στο μέλλον οί «ολίγοι παράφρονες» πριν κάνουν την παραφροσύνη τους να σκέφτονται ότι οί «παρεκτροπές» δέν άποτελούν πάντα την καλύτερη μέθοδο για μία σίγουρη στρατιωτική σταδιοδρομία.

ΣΤΕΛΙΟΣ Τ. ΝΕΣΤΩΡ

διαγυμνουφδαλμου

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗ

“Όσο άπομακρυνόμαστε χρονικά από τὸ σημεῖο τῆς μεταπολίτευσης τοῦ '74 τόσο ὀπισθοδρομεῖ πολιτικά ἡ συλλογική μας ζωὴ καὶ βυθίζεται σὲ μιὰ κατάσταση ἀπροσδιοριστίας, ἀνασφάλειας καὶ πλαστότητας.

“Ένας ἀπὸ τοὺς λόγους εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἰδεολογικά καὶ ἱστορικά δεδομένα τῆς ἀντιδικτατορικής περιόδου δὲν ἀποτελοῦν ὀργανικό στοιχεῖο τῆς πολιτικής διαδικασίας, ἀλλὰ τὰ ξεπερασμένα πρότυπα καὶ οἱ νόθες διαμορφώσεις τῶν προδικτατορικών χρόνων. “Έτσι, οἱ καταστάσεις μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑποχρεώετα νὰ ἐκφραστεῖ πολιτικά ἡ μεταπολιτευτική πραγματικότητα, δὲν βρίσκονται σὲ ἱστορική καὶ λειτουργική ἀντιστοιχία πρὸς τὴν κοινωνική δυναμική τῆς. Πράγμα πὺ προκαλεῖ μιὰ διάχυτη αἴσθηση ἀδιεξόδου.

“Ἡ πρόκληση καὶ ἡ διατήρηση αὐτοῦ τοῦ ἀδιεξόδου καὶ τῆς σχετικής πολιτικῆς ψυχολογίας πὺ γεννᾶ, δὲν εἶναι τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀποτελεῖ συγκεκριμένο στόχο τακτικής μεθόδευσης, ὡστε ἡ πολιτική καὶ κοινωνική σύγκρουση σ' αὐτὸ τὸν τόπο νὰ χειραγωγεῖται σύμφωνα μὲ τὰ εὐρύτερα διεθνοπολιτικά συμφέροντα καὶ νὰ μὴν ἐκφράζεται μὲ βάση τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ λαοῦ του.

Σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, γεγονότα ὅπως ὁ θάνατος τοῦ Παναγούλη, ὕστερα ἀπὸ σχεδιασμένο καὶ ἐντεχνο χτύπημα, δὲν μποροῦν νὰ χωρέσουν σὲ νομικές κατασκευές οὔτε νὰ ἀκρωτηριαστοῦν ἀπὸ διάφορους κυβερνητικούς χειρισμούς. Ἀποτελοῦν ἱστορικά δεδομένα πὺ ὑπομνηματίζουν ἀποδεικτικά τὸ χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς φάσης πὺ περνάμε. Πολὺ περισσότερο, ὅταν δὲν εἶναι μεμονωμένα ἀλλὰ ἐντάσσονται σὲ μιὰ σειρά συμβάντων, πὺ διαδραματίζονται σὲ χρονική ἀκολουθία καὶ πὺ διαμορφώνουν ὁμοίομορφους ἀντικτύπους.

Εἶναι, λοιπόν, ἐξηγήσιμη καὶ δικαιολογημένη ἡ ξεχωριστὴ εὐαίσθησία μὲ τὴν ὁποία ἡ κοινὴ γνώμη ἀντιδρᾶ στὴν πρόκληση τῆς εἰδησης γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Παναγούλη. Πέρα ἀπὸ τὴ συναισθηματικὴ φόρτιση, πὺ δημιουργεῖ ὁ σκοτωμῆνος βουλευτῆς σὰν προσωποποίηση μιᾶς βούλησης γιὰ ἀνυποχώρητη πολιτικὴ δράση, παλαιότερη καὶ τωρινή, ὅλη αὐτὴ ἡ ἀνταπόκριση ἔχει ρίζα τῆς τὴν κοινὴ πολιτικὴ ἀγωνία γιὰ τὴ συλλογικὴ προοπτική. Πολιτικὴ ἀγωνία πὺ ἔχει σωρευτεῖ ἀπὸ τὰ τεκταινόμενα καθημερινά, γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἀσυγκράτητη μετὰ ἀπὸ ἕνα τέτοιας σημασίας καίριο πλῆγμα, ἀνακαλώντας στὴν μνήμη ὁμόλογα πολιτικά συμβάντα, καὶ ψηλαφώντας μέσα ἀπὸ τὴν παραλληλότητά τους τὴν ἐνότητα τῆς «λογικῆς» καὶ τῶν ἐπιδιώξεών τους.

Στὴ στάση αὐτὴ τῆς κοινῆς γνώμης, πὺ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ αἶτημα γιὰ οὐσιαστικὴ-ἀνοιχτὴ ἔρευνα τῶν γεγονότων, ἀντιπαράσσεται ἀπὸ πλευρᾶς κυβερνητικών ἀρχῶν ἡ πάγια μέθοδος τῆς σπασμωδικῆς ἀντιμετώπισης τῶν συμβάντων. Ἡ ἱστορικὴ συγκυρία, ἡ ἰδιότητα καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ νεκροῦ καὶ ὅ,τι αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὴ λαϊκὴ συνείδηση, τοποθετοῦν τὴν ὑπόθεση στὸ κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος καὶ ἀφήνουν ἀνοιχτὲς γιὰ ἔρευνα ὅλες τὶς συναρτήσεις τῆς μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ἔθνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Γιὰ τὴν κυβερνητικὴ νοοτροπία, ὅμως, τὰ πράγματα στρογγυλεύονται εὐκόλα μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ τυχαίου. Καὶ ἐπιστρατεύεται, σὲ πείσμα τῆς πραγματικότητας πὺ βοᾷ καὶ πιέζει, ὅλη ἡ στρατιὰ τῶν φορέων τῆς καὶ τὸ δυναμικὸ τῶν μέσων τῆς γιὰ τὴν ἐδραίωση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς. Πρὶν ἀκόμη γίνεῖ καὶ ἡ παραμικρὴ ἐρευνητικὴ πράξη ἔχει ἐξαχθεῖ τὸ πολιτικὸ συμπέρασμα καὶ ὁ συναφῆς πρὸς αὐτὸ νομικὸς χαρακτηρισμὸς πὺ διατυμπανίζονται καλώντας τὴν κοινὴ γνώμη, ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς λοιπὲς ἐξουσίες τῆς Πολιτείας, νὰ τὰ ἀποδεχτοῦν καὶ νὰ τὰ ἐπικυρώσουν.

διαγυμνουοφδαλμου

“Ετσι οι έρευνες που διενεργούνται στη συνέχεια βρίσκονται εμπρός στο δίλημμα: ή να επιβεβαιώσουν τον δοσμένο χαρακτηρισμό ή να εξαντλήσουν τις δυνατότητές τους αναζητώντας σε βάθος την ουσιαστική αλήθεια και διατηρώντας τις αμφιβολίες τους. Πράγμα, βέβαια, που στην πράξη θα σήμαινε κρίση έμπιστοσύνης και αντίθεσης προς την πολιτική θέση της έκτελεστικής έξουσίας. Μ’ αυτό τον τρόπο, προκαθορίζονται τα ουσιαστικά περιθώρια και οι προσανατολισμοί κάθε έρευνας.

Πέρα, όμως, απ’ αυτό αποκαλύπτεται μέσα από τη συγκεκριμένη κυβερνητική πρακτική ή απόφαση να παραμείνουν στο σκοτάδι ένεργειες που έχουν στόχο τους τη δημοκρατική και κοινωνική εξέλιξη της Έλλάδας, την έθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία της. “Ετσι, για έναν ακόμη λόγο κλονίζεται ή σχέση έμπιστοσύνης του πολίτη προς την κυβερνητική άρχη και την μεθοδολογία της. Πολύ περισσότερο όταν βλέπει αυτή την άρχη και αυτή την μεθοδολογία να αναπαράγουν καταστάσεις, νοοτροπίες και δεσμεύσεις του παρελθόντος, ιστορικά καταδικασμένες και πολλαπλά πληρωμένες.

Το βίωμα αυτό της πολιτικής παλίνδρομησης, που μία της πτυχή καταδείχνει και ή δολοφονία Παναγούλη, διαποτίζει τον λαϊκό παράγοντα με άλληλοαναιρούμενα αισθήματα όργης και άπογοήτευσης, πολιτικής μοιρολατρίας και ύπανάπτουξης.

“Ετσι, κι όσο το λαϊκό κίνημα δεν κάνει αισθητή την παρουσία της στρατηγικής, της τακτικής και του φορέα του, αφήνεται έλευθερο το έδαφος για την άσύδοτη έφαρμογή των διαφόρων σχεδιασμών «εναλλακτικών λύσεων» και «άποσταθεροποιήσεων» σε βάρος της έθνικής προοπτικής. Καταστάσεις, που δεν ξεπερνιούνται με πολιτευτικές χειρονομίες μικροπολιτικής λογικής.

Γιατί εκτός των άλλων, την ώρα που βρισκόμαστε στην καρδιά της φάσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού ζώντας κατά τρόπο ραγδαίο τις άμεσες συνέπειες και έντάσεις του, είναι κωμικό το φαινόμενο να όχυρωνόμαστε πίσω από άπο χειρονομίες παροχημένου φιλελευθερισμού. Και μάλιστα με όλους τους κανόνες της ύποκριτικής τέχνης.

ΝΙΚΟΣ Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟ ΣΤΟΥΣ «ΠΡΟΒΟΚΑΤΟΡΕΣ»

Τα γεγονότα είναι λίγο πολύ γνωστά: ή κυβέρνηση τον περασμένο Μάρτη καταθέτει στη Βουλή το εργατικό νομοσχέδιο, του όποιου όρισμένες βασικές διατάξεις χαρακτηρίστηκαν —και είναι— άντεργατικές· έκπρωσωποι της εργατικής τάξης και ή άντιπολίτευση καταγγέλλουν το νομοσχέδιο ενώ ό κ. Λάσκαρης, ύστερα από αίτηση της προσωρινής Διοίκησης της ΓΣΕΕ, αναβάλλει τη συζήτηση ώστε να δοθεί χρόνος στη νέα διοίκηση, που θα έκλεγόταν σε λίγες μέρες, να εκφράσει την έγκυρη άποψη της εργατικής τάξης· στο συνέδριο της ΓΣΕΕ με μεγάλη διαφορά επικρατεί ή φιλοκυβερνητική συνδικαλιστική παράταξη (ψηφοδέλτιο του κ. Καρακίτσου) χάρη στο γεγονός ότι από τις άρχαιρείες έχουν άποκλειστεί τα «διαγραμμένα σωματεία» και όλες οι έπιχειρήσεις που ακόμη δεν έχουν προφτάσει να συστήσουν σωματείο.

Στη συνέχεια ή νέα ΓΣΕΕ άποδέχεται το νομοσχέδιο προτείνοντας συνάμα 28 έπousιώδεις τροποποιήσεις τις όποιες ή κυβέρνηση δεν θα δυσκολευτεί να υιοθετήσει, σχεδόν στο σύνολό τους· ό Υπουργός άπασχολήσεως εισάγει και πάλι στη Βουλή το νομοσχέδιο για συζήτηση (24 Μαΐου) και τότε, δηλαδή μόνο

διαγυμνουοφδαλμου

Το φιλοκυβερνητικό ψηφοδέλτιο και η παράταξη της δεξιάς που ονομάστηκε «χουντική» κέρδισαν 24 έδρες στη διοίκηση της ΓΣΕΕ, το ΑΕΜ (παράταξη του ΚΚΕ Έσ. και ΕΔΑ) 2, ή συνδικαλιστική παράταξη του ΠΑΣΟΚ 4, και το ΕΣΑΚ (συνδικαλιστική παράταξη του ΚΚΕ) 6.

τότε, η αντιπολίτευση και οι συνδικαλιστικές παρατάξεις που επηρεάζει αποφασίζουν να κινητοποιηθούν και καλούν σε διήμερη γενική απεργία.

Αποκεί και πέρα τα γεγονότα που σχετίζονται με το εργατικό νομοσχέδιο πυκνώνουν, δραματοποιούνται και αποπνέουν δακρυγόνο: η γενική απεργία παρά το φοβερό σαμποτάζ που δέχτηκε από την Κυβέρνηση, τη διοίκηση της ΓΣΕΕ, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, την εργοδοσία και τον φιλοκυβερνητικό τύπο, γνωρίζει άρκετη επιτυχία: η αστυνομία, μετά από τη διάλυση της συγκέντρωσης των εργαζομένων, αναστατώνει το κέντρο της Αθήνας προσπαθώντας να «διαλύσει» μικρές έστίες διαδηλωτών με τον γνωστό από πέρσις τρόπο, άλλοτε χτυπώντας χωρίς κανέναν προφανή λόγο περιέργους ή περαστικούς, άλλοτε αφήνοντας επί ώρες ελεύθερο το πεδίο σε μικροσυγκεντρώσεις διαδηλωτών, και άλλοτε επεμβαίνοντας με ιδιαίτερη σκληρότητα: η κυβέρνηση προχωρεί στην ψήφιση του νομοσχεδίου και καταγγέλλει την αντιπολίτευση ως υπεύθυνη για τα γεγονότα, υπαινισσόμενη ταυτόχρονα δράση «έξτρεμιστών και προβοκατόρων» οι οποίοι έχουν βάλει στόχο το πολίτευμα και τις δημοκρατικές ελευθερίες: από την άλλη μεριά η αντιπολίτευση καταγγέλλει την κυβέρνηση και τα ύποπτα στοιχεία που έδρασαν για την «άποσταθεροποίηση της δημοκρατίας» ενώ ένα τμήμα της αποχωρεί από τη συζήτηση της Βουλής.

Τα γεγονότα αυτού του ιδιαίτερα δραματοποιημένου τριημέρου δεν είναι παρά η κραυγαλέα και, από μιάς άποψης, ή έκφυλισμένη πλευρά ενός τεράστιου προβλήματος: του εργατικού συνδικαλισμού.

Η παλαιότερη ιστορία του ελληνικού συνδικαλισμού είναι ιστορία τρομοκρατίας, έθνικοφροσύνης, πατερναλισμού και συμβιβασμού των Μακρήδων που επί χρόνια έπλεκαν το έγκωμιο της άγαστης συνεργασίας των «παραγωγικών» τάξεων, διαβεβαίωναν ότι κάτω από τον ελληνικό ήλιο ή πάλη των τάξεων έχει πάρει τέλος, και άλλωστε την απαγορεύει ο νόμος. (Στο σημείο αυτό ο κ. Λάσκαρης δεν πρωτοτυπεί καθόλου —ούτε καν ξεφνιάζει η κοινωνική φιλοσοφία του). Η ιστορία του ελληνικού συνδικαλισμού, από μιάς άλλη άποψη δείχνει ότι οι επίσημες συνδικαλιστικές οργανώσεις, και ιδιαίτερα τα άνωτερα κλιμάκια τους, ήταν πάντα ύποχθεις του κράτους και των συμφερόντων της εργοδοσίας, με κορυφαίο σημείο τη στρατιωτική δικτατορία στη διάρκεια της οποίας τα συνδικάτα υπαλληλοποιήθηκαν και έγιναν απόφηση της κρατικής μηχανής. Γενικά ο υπαλληλοποιημένος και πατερναλιστικός συνδικαλισμός είναι η μόνη μορφή συνδικαλισμού που γνώρισε το εργατικό κίνημα τις τελευταίες δεκαετίες.

Με τέτοια ποιότητα συνδικαλιστικών θεσμών, όπου η άμυνα της εργατικής τάξης απέναντι στην εργοδοσία χρειάζεται την έγκριση, μέσω των εξαρτημένων από κράτος και εργοδοσία σωματείων, των ίδιων των εργοδοτών, το κεντρικό πρόβλημα του συνδικαλιστικού εργατικού κινήματος ήταν και είναι η έξυγιανση των θεσμών του, ή αυτόνόμηση των συνδικάτων. Η εργατική τάξη «πιο πολύ και από το ψωμί της» χρειαζόταν μια πολιτική νίκη, να κατακτήσει δηλαδή τα οργανωτικά μέσα που θα της επέτρεπαν να διεκδικήσει στο μέλλον τη χειραφέτησή της. Η νίκη αυτή περνά μέσα από την ανάνεωση του συνδικαλιστικού προσωπικού, την πραγματική εκπροσώπηση της εργαζόμενης μάζας, την ανάδειξη στη διοίκηση των Εργατικών Κέντρων και τη Διοίκηση της ΓΣΕΕ στελεχών που να προέρχονται από την εργαζόμενη μάζα, και τη διαμόρφωση θεσμικού πλαισίου που θα επέτρεπε την ανεξαρτησία των συνδικάτων. Πολλοί άλλωστε είχαν ελπίσει μετά από το σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης ότι δινόταν η ευκαιρία να διαμορφωθούν πραγματικά συνδικαλιστικά όργανα, πράγμα που σε άλλες χώρες αποτελεί κατάκτηση κατοχυρωμένη από χρόνια πολλά.

Όσοι η εργατική τάξη με την τροπή που πήραν τα πράγματα βρέθηκε ακόμη μια φορά έγκλωβισμένη στις διατάξεις ενός νόμου που θα λειτουργεί εις βάρος της: γιατί η αναγνώριση υπέρ των εργοδοτών του λόκ άουτ, ή απαγόρευση

διαγυμνουοφθαλμου

της πολιτικής απεργίας, ή μη αναγνώριση της εργοστασιακής επιτροπής, ή απαγόρευση της «άτιθασης απεργίας», ή προστασία των απεργοσπαστών, και τα εμπόδια που παρεμβάλλονται στη σύσταση σωματείου, είναι μέτρα που μόνο τις εκμεταλλεύτριες τάξεις μπορεί να ευνόησουν.

“Όλα αυτά, βέβαια, ήταν στόχοι θα έλεγε κανείς φυσικοί τόσο για την κυβέρνηση όσο και για τον Σύνδεσμο ‘Ελλήνων Βιομηχάνων. Όμως ποιοί ήταν οι στόχοι της αντιπολίτευσης και ποιά η μεθόδευση της δράσης της;

Έδω, στόχος δεν υπήρξε, ή ένότητα έλειψε, και ο μικροκομματικός φανατισμός περίσσεψε. Τα πάντα ξετυλίχτηκαν με τρόπο άποπασματικό, έμπειρικό. Όλοι ήξεραν ότι στις εκλογές για τα πρωτοβάθμια όργανα δεν επιτρεπόταν να λάβουν μέρος τα «διαγραμμένα σωματεία», όπως επίσης δεν θα αντιπροσωπεύονταν τα νέα εργοστάσια και οι επιχειρήσεις που δεν είχαν ακόμη συστήσει σωματείο. Και το τμήμα αυτό των εργαζομένων που ξμεινε έξω από τις διαδικασίες ήταν σημαντικό: Ισάριθμο μ’ αυτό στο οποίο επιτρεπόταν να διεκδικήσει την εκπροσώπησή του. Όλοι ήξεραν επίσης ότι το υπαλληλοποιημένο στρώμα των αιωνόβιων συνδικαλιστών όχι μόνο δεν άπομακρυνόταν αλλά αντίθετα κατοχύρωνε και μονιμοποιούσε τη θέση του.

Η αντιπολίτευση και οι συνδικαλιστικές της παρατάξεις σ’ όλη τη διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας φώναζαν, και με το δίκιο τους, για έκτροπη από τη δημοκρατική τάξη, για άντεργατικές διαδικασίες κ.λπ., κ.λπ. Αλλά εδώ υπάρχει ένα παράδοξο: Οι αντιπολιτευτικές παρατάξεις ενώ από την μιά μεριά καταγγέλλουν, και πολύ σωστά, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ή εκλογή στα Έργατικά Κέντρα και το Συνέδριο της ΓΣΕΕ, από την άλλη μετέχουν στις διαδικασίες, δηλαδή αναγνωρίζουν το νομότυπό τους. Έπιπλέον αυτό το διάστημα δεν σημειώνεται καμία γενικότερη κινητοποίηση με συνδικαλιστικά αιτήματα: ενώ ο εργατοπατερισμός θριαμβεύει, ή άριστερά έξαντλείται σέ διακηρύξεις άρχων και καταγγελίες. Δεν κινητοποιεί όμως την εργατική τάξη για να πετύχει τη συμμετοχή όλων των εργαζομένων στην εκλογική διαδικασία, ύλική και ουσιαστική προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού θεσμού. Και όταν συνέρχεται το συνέδριο της ΓΣΕΕ στην Καβάλα, αν και το νομοσχέδιο του κ. Λάσκαρη ήταν ήδη γνωστό από καιρό, αν και υπήρχαν ακόμη περιθώρια για τη διαμόρφωση διαφορετικού συσχετισμού δυνάμεων στο συνδικαλιστικό επίπεδο, υπάρχει πλήρης αδράνεια και άναμονή.

Αντίθετα, ή κινητοποίηση άποφασίστηκε την τελευταία στιγμή, ενώ το νομοσχέδιο συζητιόταν στη Βουλή και, τόσο από συνδικαλιστική (διοίκηση της ΓΣΕΕ) όσο και από κοινοβουλευτική άποψη, ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν δυσμενέστατος. Ο στόχος της απεργίας να άποσυρθεί το νομοσχέδιο δεν είχε καμία πιθανότητα άπιτυχίας, εκτός και αν κάποιοι πρόβλεπαν ότι μεγάλο μέρος της Νέας Δημοκρατίας θα καταψήφιζε τον κ. Λάσκαρη, εκτός δηλαδή κι αν πρόβλεπαν ότι τα πράγματα ήταν ώριμα για την άνατροπή της κυβέρνησης, πράγμα που θα έμοιαζε με καθαρή άφέλεια. Οι πλειοψηφίες ήταν πλέον όχι μόνο διαμορφωμένες αλλά και πολωμένες, άπιχείρημα το οποίο ή κυβέρνηση χρησιμοποίησε κατά κόρο τόσο για να άπομονώσει την απεργία όσο και για να καταγγείλει την αντιπολίτευση: για την κυβέρνηση τα πάντα ήταν θέμα μιάς μικρής, άδιστακτης, δρώσας μειοψηφίας. Και έπιπλέον —προέκταση και ειδική μορφή της θεωρίας του άριστεροχουντισμού— οι θιασώτες της δικτατορίας βρίσκουν την εύκαιρία μέσα στο κλίμα της άναστάτωσης να δημιουργήσουν έντάσεις και «προβοκάτεις», «διαπίτωση» που θα έπαναλάβει με τη σειρά της και ή αντιπολίτευση έπισείοντας τον χουντικό κίνδυνο.

διαγυμνουοφδαλμου

“Όλα τούτα βέβαια έχουν μιὰ δόση ἀλήθειας: καὶ ἐξτρεμιστὲς καὶ προβοκάτορες ὑπάρχουν. Σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπως ἡ ἐλληνική, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ λήθαργο τῆς ἐφτάχρονης δικτατορίας, μὲ τὴ χαμηλὴ ποιότητα πολιτικῆς ζωῆς, μὲ τὴν ἰδεολογικὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ, σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου οἱ πολιτικὲς σκοπιμότητες φαλκιδεύουν καὶ παραμορφώνουν τὴν κοινωνικὴ οὐσία τῶν προβλημάτων, σὲ μιὰ κοινωνία ρευστὴ κοινωνικὰ καὶ ἐπισηφελὴ πολιτικά, τὰ στοιχεῖα τούτα εἶναι μοιραῖο νὰ ὑπάρχουν. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ὁ νόμος τοῦ κ. Λάσκαρη καὶ ἡ ποιότητα τῶν συνδικαλιστικῶν θεσμῶν ποὺ εἰσάγει. *Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο, τὸ καθοριστικό, τὸ πρῶτο.* Ἡ μετατόπιση ποὺ μέσα σὲ τρεῖς μέρες πραγματοποιήθηκε εἶναι ἀνήκουστη. Ἐνῶ τὸ ζήτημα ἦταν καὶ εἶναι: ποῖος εἶναι ὁ χαρακτήρας τοῦ θεσμοῦ ποὺ ρυθμίζει τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ποῖα θὰ εἶναι στὸ ἐξῆς ἡ μοῖρα τῶν ἐργαζομένων ποὺ καλοῦνται νὰ πληρώσουν μὲ χρῆμα καὶ μὲ αἷμα τὴ δημοκρατία καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, ἡ συζήτηση μετατοπίζεται στὸ ἂν καὶ κατὰ πόσο ὑπῆρχαν ἢ δὲν ὑπῆρχαν «προβοκάτορες» στὴ διαδήλωση. Τὸ σόφισμα ἔφερε τὴν μετατόπιση καὶ ἡ μετατόπιση πάει νὰ θάψει τὸ πρόβλημα. Ἡ τροπὴ τῶν πραγμάτων, καὶ (ἰδιαίτερα) ἡ υπερψήφισή τῶν δρακόντειων διατάξεων τοῦ ἐργατικοῦ νόμου ἔκαναν τὴ Νεα-ρὴ Δημοκρατία νὰ γεράσει ξαφνικὰ σὲ μιὰ μέρα.

Ἴσως πρέπει νὰ θυμηθοῦμε μιὰ ρῆση τοῦ δημιουργοῦ τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας τῆς ἐργατικῆς τάξης, Μάρξ: «Τὸ προλεταριάτο πῶς πολὺ καὶ ἀπὸ τὸ ψωμί του ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κουράγιο, αὐτοπεποίθηση, περηφάνια καὶ πνεῦμα ἀνεξαρτησίας».

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΦΕΕ

Μετὰ ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἐκλογὲς γιὰ τὸ 1ο Μεταδικτατορικὸ Πανσπουδαστικὸ Συνέδριο οἱ φιλοκυβερνητικὲς παρατάξεις Δ.Α.Π. (Δημοκρατικὴ Ἀνεξάρτητη Παράταξη) καὶ ΔΗ.ΚΙ.Φ. (Δημοκρατικὸ Κίνημα Φοιτητῶν) βιάστηκαν νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀπογοήτευσή τους γιὰ τὸν ἀποπροσανατολισμὸ τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος. Καὶ δικαιολογημένα ἀφοῦ γιὰ τέταρτη συνεχῆ φορὰ μετὰ τὴν μεταπολίτευση οἱ φοιτητὲς ψηφίζουν ἀριστερά. “Ὅταν λοιπὸν τὸ «ἐγκλημα» διαπράττεται κατὰ συρροή —σὲ πείσμα ὅσων πρόβλεπαν ὅτι ὁ ἀριστερὸς προσανατολισμὸς τοῦ φοιτητικοῦ κόσμου θὰ ἄλλαζε μὲ τὴν ἐμπέδωση τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς—, ὅταν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρὰ τὴν πανθομολογούμενη ἀνάγκη μεταρρυθμίσεων στὴν ἐκπαίδευση, σημειώνονται ὑπαναχωρήσεις ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ δειλὰ βήματα τῆς ἀρχῆς, τὸ λιγότερο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς εἶναι πὼς ἡ κρατικὴ πολιτικὴ πολὺ δύσκολα θὰ ἀναγνωρίσει στοὺς σημερινούς φοιτητὲς ἕναν εὐπιστο σύμμαχο.

Οἱ φιλοκυβερνητικὲς ὅμως παρατάξεις ἐγκαταλείποντας τὰ «περὶ σιωπηρὰς πλειοψηφίας ποὺ δὲν ἐκφράζεται» ἐπιχειροῦν μιὰ πολιτικὴ αἰτιολόγηση τῆς ἀποτυχίας τους. Σύμφωνα μ’ αὐτές, τὸ ἀπερχόμενο Κεντρικὸ Συμβούλιο τῆς ΕΦΕΕ καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἀριστερὲς παρατάξεις (Πανσπουδαστικὴ, Δημοκρατικὸς Ἀγώνας, Πανελλήνια Ἀγωνιστικὴ Σπουδαστικὴ Παράταξη) δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀποπροσανατολίσουν ἕνα ὄριμο πρωτοποριακὸ καὶ ἐνωμένο κίνημα.

Ἡ δεξιὰ, λοιπὸν, ἀναλαμβάνει νὰ συνηγορήσει ὑπὲρ τοῦ Φ.Κ. Ἀλλὰ τί ἐννοεῖ

διαγυμνουφθαλμου

λέγοντας τὸ «βρῆκαν»; Τὸ Φ.Κ. δὲν εἶχε σχέσηη μὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται ἀριστερὸς πολιτικο-ιδεολογικὸς προσανατολισμὸς, καὶ γιὰ τὸν προσανατολισμὸ αὐτὸ οἱ ἀριστερὲς ὀργανώσεις ποὺ δροῦσαν ἐπὶ δικτατορίας παράνομα ἦταν ἀμέτοχοι; ἢ μήπως οἱ φοιτητὲς ἐμπνέονταν ἀπὸ τὰ μεγάλα ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ πρότυπα τῆς Δεξιᾶς;

Εἶναι ἄσκοπο νὰ πολλαπλασιάζει κανεὶς τὰ ἐρωτήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ. Οἱ φιλοκυβερνητικὲς παρατάξεις ὅσο κι ἂν μὲ καθυστέρηση μερικῶν χρόνων «υἰοθετοῦν» τὴ συνθηματολογία τοῦ Φ.Κ., ὅσο κι ἂν κόπτονται γιὰ τὴν ἐνότητά του, ὅσο κι ἂν καταγράφουν μερικὰ συμπτώματα τῆς παθολογίας του, στὸ βάθος ἀπλῶς προσπαθοῦν νὰ δώσουν στὸν ἑαυτὸ τους πίστωση χρόνου γιὰ νὰ κερδίσουν κάποιες ταλαντευόμενες συνειδήσεις. Γιατί, εἶναι πέρα ἀπὸ τίς ἰδεολογικὲς δυνατότητες τῆς σημερινῆς δεξιᾶς νὰ ἀνατρέψει τὸ ρεῦμα.

Ἄς ἐρθοῦμε ὅμως στὸ κύριο πρόβλημα: τὴν πραγματικὴ κατάσταση τοῦ Φ.Κ. ἢ ὅποια ἐλάχιστη αἰσιοδοξία μπορεῖ νὰ γεννήσει, ἔστω κι ἂν εἶναι σχετικὰ εὐκόλη ἢ ἀνασκευὴ τῆς δημαγωγικῆς ἐπιχειρηματολογίας τῆς Δεξιᾶς καὶ τῶν φοιτητικῶν παρατάξεων τῆς.

Δὲν νομίζουμε ὅτι θὰ πρωτοτυπήσουμε ἂν ποῦμε ὅτι τὸ Φ.Κ. εἶναι διχασμένο, ἀπομαζικοποιημένο, σπαραγμένο ἀπὸ τίς κομματικὲς ἀντιθέσεις τῆς ἀριστερᾶς, χωρὶς σαφεῖς στόχους καὶ προσανατολισμούς. Ἄν ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἡ ἐκλογικὴ νίκη τῶν ἀριστερῶν παρατάξεων δὲν δικαιολογεῖ τὸν ἀνέφελο ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴ θριαμβολογία ποὺ ἐπικρατεῖ γενικά.

Ἄς καταγράψουμε μερικὰ πρόσφατα συμπτώματα ποὺ σχετίζονται καὶ μὲ τὸ συνέδριο τῆς ΕΦΕΕ: τὸ Κεντρικὸ Συμβούλιο τῆς ΕΦΕΕ δὲν κατάφερε νὰ παρουσιάσει ἕναν ἀπολογισμὸ δράσης· κάθε παράταξη δημοσίευσε στὰ ἔντυπα τῆς τὸν δικὸ της ἀπολογισμὸ καταργώντας ἔτσι τὴν ἐννοια μαζικοῦ χώρου, συνδικάτου καὶ συνδικαλισμοῦ. Στὶς συνελεύσεις τῶν σχολῶν δὲν παρουσιάστηκαν προγράμματα, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι συνελεύσεις δὲν ἔγιναν ἐλλείψει ἀπαρτίας. Οἱ ἀγεφύρωτες ἀντιθέσεις ποὺ μὲ τὸν πιὸ ἀδιάλλακτο τρόπο ἐπὶ μῆνες κυριαρχοῦσαν στὰ ἀμφιθέατρα ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπελπιστικὴ φτώχεια προβληματισμοῦ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Α.Ε.Ι. ἀπομάκρυναν σταδιακὰ τοὺς φοιτητὲς ἀπὸ τίς συνελεύσεις. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ κύρια αἰτία κι ὄχι, ὅπως εἰπώθηκε, στὴν ἐξεταστικὴ περίοδο. Ὁ φοιτητικὸς συνδικαλισμὸς καὶ τὰ προβλήματα τοῦ χώρου ἐκπαίδευσης-παιδείας ἀκολουθοῦν ἀσύμπτωτες πορεῖες: ὁ πρῶτος ἔγινε κομματικὸς ἀνταγωνισμὸς καὶ τὰ δεύτερα ἀφέθηκαν στὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

Ἔτσι ἡ συνδιοίκηση ποὺ πανηγυρικὰ ψηφίστηκε πέρυσι στὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο (Ἰούnius 1975) ἔμεινε γράμμα κενό, ἡ τριήμερη ἀποχὴ τοῦ Ἀπρίλη γιὰ τὴν «ἀποχουνοποίηση» στὰ Α.Ε.Ι. ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ συμβατικὲς καὶ ἄτυχες ποὺ γνώρισε ὁ φοιτητικὸς κόσμος, ὅσο γιὰ τὸν Νόμο-Πλαίσιο τῶν Α.Ε.Ι. παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει σὰν σχέδιο νόμου ἐδῶ κι ἕναν χρόνο, καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ ἀποτελέσει τὸ βασικὸ θεσμὸ ποὺ θὰ καθορίζει τὴν αὐριανὴ μορφή καὶ ὀργάνωση τῶν Α.Ε.Ι., τὴν ποιότητα τῶν σχέσεων καὶ σπουδῶν ποὺ θὰ ἐπικρατήσουν στὰ πανεπιστήμια, τόσο ἡ ΕΦΕΕ ὅσο καὶ οἱ σύλλογοι οὐσιαστικὰ δὲν ἀσχολήθηκαν μαζί του. Τὸ σχέδιο γιὰ τὴν ἔκδοση ἐνὸς πανσπουδαστικοῦ

*...Βρῆκαν μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας
τὸ φοιτητικὸ κίνημα ἐνωμένο
καὶ τὸ διέσπασαν,
τὸ βρῆκαν μαζικὸ
καὶ τὸ ἀπομαζικοποίησαν.
τὸ βρῆκαν πρωτοπόρο τοῦ λαοῦ
καὶ τὸ μετέτρεψαν
σὲ οὐραγὸ τῶν κομμάτων,
τὸ βρῆκαν γεμάτο προβλήματα
καὶ δὲν τοῦ ἐπέλυσαν κανένα.
(Ἀνακοίνωση ΔΗ.ΚΙ.Φ., 18.5.1976)*

διαγυμνουφθαλμοι

περιοδικού που θα κάλυπτε, ίσως, σημαντικές ανάγκες έγκυρως κλείστηκε πριν γίνει οποιαδήποτε απόπειρα.

Τα συμπτώματα αυτά είναι κλασικά δείγματα φθοράς, μοιραίας άλλωστε, όταν ή πραγματικά υπεύθυνη δράση αντικαθίσταται από την κραυγαλέα συνθηματολογία.

Στο περσινό Έθνικό Συμβούλιο το πρόβλημα του φοιτητικού κινήματος θεωρήθηκε οργανωτικό και σαν φάρμακο προτάθηκε ο συγκεντρωτισμός της ΕΦΕΕ: ένα κεντρικό όργανο που θα αναλάμβανε να προωθήσει και να λύσει τα πολλά και δύσκολα προβλήματα· οι σύλλογοι θα είχαν επικουρικό ρόλο. Με βάση αυτή την πρόταση καταπολεμήθηκε η πρακτική της άμεσης δημοκρατίας των γενικών συνελεύσεων και των διασχολικών. Άλλα, αφού το συγκεντρωτικό σύστημα της ΕΦΕΕ, που έδινε το λόγο αποκλειστικά στους εκπροσώπους των φοιτητικών παρατάξεων (διάβαζε κομμάτων και οργανώσεων) και μετέτρεπε το Κεντρικό Συμβούλιο σε άπλη διακομματική επιτροπή, δεν προϋπέθετε ζωντανή και ενεργό βάση, μέσα σ' έναν χρόνο δεν έκανε τίποτε άλλο από το να υποβοηθήσει τα διαλυτικά φαινόμενα: το Κεντρικό Συμβούλιο υποκατέστησε τους συλλόγους των επιμέρους σχολών και η μεγάλη μάζα των φοιτητών μετατράπηκε σε θεατή των διαπληκτισμών του Κ.Σ. Τα νήματα σύνδεσης φοιτητών-Συλλόγων-ΕΦΕΕ έχουν κοπεί. Άλλα και το ίδιο το Κ.Σ. σπάνια κατάφερε να λειτουργήσει σαν όργανο: αφού ήταν δύσκολο ή και αδύνατο να διαμορφωθεί μία κοινή αντίληψη ανάμεσα στις παρατάξεις που μοιράζονταν τις έδρες του, ο μόνος δρόμος που έμενε ανοιχτός ήταν η άτερμονη συζήτηση επί της διαδικασίας. Άποκεί και πέρα τον λόγο είχαν μόνο οι φοιτητικές παρατάξεις, δηλαδή οι διάφορες κομματικές νεολαίες.

Στο περιθώριο των εργασιών του 1ου Πανσπουδαστικού Συνεδρίου που συνήλθε μεταξύ 18 Μαΐου και 6 Ιουνίου μπορούμε να συμπληρώσουμε: Η εικόνα του συνεδρίου ήταν προέκταση της χρονιάς που πέρασε. Τα βασικά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά αποπροσανατολισμού και κομματικοποίησης, επιβεβαιώθηκαν άλλη μία φορά. Δώδεκα μέρες ξεδεύτηκαν για τον καθορισμό της διαδικασίας, την ψήφιση έσωτερικού κανονισμού και τη νομοποίηση των συνεδριών. Πάνω σ' αυτό το τελευταίο ζήτημα δημιουργήθηκε μία τεράστια περιπλοκή γιατί αμφισβητήθηκε η έγκυρότητα εκλογής αντιπροσώπων από τις Σοσιαλιστικές Χώρες. Για να λυθεί το θέμα χρειάστηκαν πολύωρες συζητήσεις και συγκρούσεις για το χαρακτήρα των κοινωνιών αυτών, την ποιότητα του σοσιαλισμού κ.λπ., κ.λπ. Και η κάθε παράταξη πολέμησε όμοιουμένως με απaráμιλλο ζήλο... Τελικά αφιερώθηκαν μόνο τρεις μέρες για να συζητηθούν και να λυθούν τα προβλήματα του φοιτητικού κινήματος.

Η ανάλυση των αποφάσεων του συνεδρίου ξεφεύγει από τις δυνατότητες αυτού του σημειώματος. Δεν νομίζουμε όμως ότι η γενική εικόνα του Φ.Κ. που σκιαγραφήσαμε, εικόνα που δεν ανησύχησε ουσιαστικά τους συνέδρους του 1ου Μεταδικτατορικού Συνεδρίου της ΕΦΕΕ, αλλάζει με την υπερψήφιση μίας αυτόνοκτης στις σημερινές συνθήκες πολιτικής απόφασης. Τα έρωτήματα που έχουν σχέση με την μαζικότητα του Φ.Κ., την ενότητά του, τη συμμετοχή των φοιτητών, το ρόλο των συλλόγων, την κριτική του περιεχομένου σπουδών, των θεσμών της εκπαίδευσης, παραμένουν. Και θα παραμένουν όσο επικρατεί η θριαμβολογία και η κενή συνθηματολογία.

ΟΛΓΑ ΚΑΡΡΑ

διαγυμνουοφδαλμου

Ο ΝΟΜΟΣ - ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ Α.Ε.Ι.: Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΟΥΣΙΑ ΤΟΥ

Έχει περάσει σχεδόν ένας χρόνος αφότου το Υπουργείο Παιδείας διαβίβασε στα Άνώτατα Εκπαιδευτικά Ίδρύματα το Νόμο-Πλαίσιο ως θεσμικό σχέδιο της υποψήφιας συγχρονισμένης λειτουργίας τους. Η συντακτική προϊστορία και ιστορία του νόμου αυτού είναι ήδη καταχωρημένη, και επομένως προσιτή σε όποιον ενδιαφέρεται, όπως επίσης είναι δηλωμένο ότι το Υπουργείο Παιδείας επιφύλαξε έξαρχης για τον εαυτό του το δικαίωμα, αφού συλλέξει τις προτάσεις των πανεπιστημιακών φορέων, να αποφασίσει το ίδιο την όριστική άρθρωση του νομοσχεδίου και να προκαλέσει την κοινοβουλευτική του κύρωση.

Στο μεταξύ, και ύστερα από μια περίοδο νευρικής αδράνειας ή ρητορικής σπουδής, ή συζήτηση για το Νόμο-Πλαίσιο ξφτασε πιά, μέσα και γύρω από τα πανεπιστήμια, στην τελική της καμπή, που την όρίζουν εξέταλλου και οι άρμόδιοι ύπουργικοί περιορισμοί.

Παραταύτα ή κριτική που άσκήθηκε ως τώρα για το Νόμο-Πλαίσιο παραμένει άσαφής και σε άλλα της σημεία και προπάντων ως προς την κατάχρηση έτερογενών κριτηρίων και έκτιμήσεων της εκπαιδευτικής, παιδευτικής και πολιτικής μας πραγματικότητας και ως προς τον συμψηφισμό λεπτομερειακών και γενικών προτάσεων.

Το σημείωμα αυτό γράφεται με την πρόθεση να συμβάλει, με τον τρόπο του, στην πρόοδο μιάς κριτικής, που ό έρασιτεχνισμός άποτέλεσε το κύριο χαρακτηριστικό της μέχρι στιγμής. Ένω έπειγεί:

1) Να κωδικοποιηθούν οι μείζονες ένστάσεις που έχουν ήδη προκύψει στον προοδευτικό πανεπιστημιακό χώρο, και να διακριθούν από εκείνες που άφετηρία και στόχος τους άνηκουν στην εκπαιδευτική και πολιτική συντήρηση.

2) Να συγκροτηθεί, το συντομότερο δυνατό, μια σύνθετη δημόσια συζήτηση (με συνεργασία λογουχάρη της ΕΦΕΕ, του Έπιστημονικού Διδακτικού Προσωπικού και του Πανεπιστημιακού Όμιλου) με θέμα την προβολή και τον έλεγχο των βασικών αυτών ένστάσεων. Προϋπόθεση για τη γονιμότητα αυτής της δημόσιας συζήτησης είναι ή άποφασισμένη άσκηση άυστηρών μεθοδολογικών και ούσιαστικών κριτηρίων, που θα άποκλείσουν έξαρχης άποκλίνουσες σκοπιμότητες, οι όποιες μεταφέρουν τον έπίμαχο διάλογο από το συγκεκριμένο κέντρο (την άνάγκη μιάς νομοθεσίας που να προοικονομεί τον έπιστημονικό, εκπαιδευτικό και πολιτικό έκσυγχρονισμό των πανεπιστημίων) στην άπροσδιόριστη περιφέρεια, που καθένας τη σχηματίζει με την άκτίνα της προσωπικής του δρεξης και έπιλογής.

Ό έπόμενος κατάλογος προσπαθεί δειγματοληπτικά να έπιγράψει αυτές τις βασικές φιλοπόδοδες άντιρρήσεις που γέννησε ό Νόμος-Πλαίσιο, και που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είδαν το φώς της δημοσιότητας. Δυστυχώς οι άντιρρητικές αυτές διακηρύξεις δέν συνοδεύτηκαν πάντοτε και από το άποδειχτικό ή ύποδειχτικό ύλικό τους, μήτε και οι είσηγητές τους φρόντισαν προκαταβολικά να γεφυρώσουν τα κενά που δημιουργούνται άνάμεσα στην, εύπρόσδεκτη κάθε φορά, φραστική διεκδίκηση και στο σκοπούμενο αλλά άποσιωπούμενο περιεχόμενό της. Ένας λόγος έπιπλέον, λοιπόν, που πρέπει οι μείζονες αυτές ένστάσεις να έπαναπροβληθούν σε συλλογικό πλαίσιο, με δψιμη έστω σοβαρότητα. Η έπιγραφική κατανομή τους που άκολουθεί θα άποτελούσε ίσως ένα δείγμα ήμερήσιας διάταξης για την προτεινόμενη δημόσια συζήτηση με τους δρους που προτείνεται.

διαγυμνουφδαλμου

σοφιλαιτιπει υστ ποικι νρε οτ ι

(Κωδικός άρθρου: 114/2001)

από: Διεύθυνση Παιδείας και Πολιτισμού, Γραφείο Νομικών Υποθέσεων

Αθήνα, 11/12/2001

Προς: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού

Καθημερινή, 11/12/2001

Αριθμός: 114/2001

Περί: Διαγυμνουφδαλμου

Κατηγορία: Παιδεία

Κύριο θέμα: Διαγυμνουφδαλμου

Υποθέματα: Διαγυμνουφδαλμου

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Προβλεπόμενα άρθρα: 114/2001

Ένσταση πρώτη: Ο Νόμος-Πλαίσιο δεν περιέχει στον αναγκαίο βαθμό μήτε την ιδεολογική του άφορμή μήτε τόν ιδεολογικό του στόχο —δίδυμο υποστήριγμα— για να βασιστούν οι μεταρρυθμιστικές του προτάσεις.

Ένσταση δεύτερη: Ο Νόμος-Πλαίσιο δεν τολμά τη διασάφηση της σχετικής συνταγματικής διάταξης για την αυτότελεια και αυτονομία των Άνωτάτων Εκπαιδευτικών Ίδρυμάτων, με τέτοιο τρόπο ώστε οι όροι αυτοί να αποκτήσουν και ονομαστικό και ουσιαστικό περιεχόμενο δεσμευτικό για την πολιτεία και τὸ ἀρμόδιο ὑπουργείο, πρὸς τρεῖς βασικές κατευθύνσεις: α) τὴν οικονομική ἀνεξαρτησία, β) τὴν ἐπιστημονική ἐλευθερία καὶ στὸν διδακτικό καὶ στὸν προγραμματικό καὶ στὸν ἐρευνητικό τομέα, καὶ γ) τὴν αὐτορρύθμιση τῆς διοικητικῆς πανεπιστημιακῆς μηχανῆς.

Ένσταση τρίτη: Ο Νόμος-Πλαίσιο, προτείνοντας τον μερισμό των σχολῶν σὲ τομείς, δὲν φαίνεται νὰ ὑποψιάζεται τὸν ἐξῆς ἐνδεχόμενο κίνδυνο: ἡ τομεακή ἀρθρωση τῶν πανεπιστημίων προσφέρεται ἴσως σὲ συσπειρώσεις τοῦ καθηγητικῆς προσωπικοῦ καὶ σὲ ἐξωπανεπιστημιακές πιέσεις πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅ,τι οἱ παραδοσιακές πανεπιστημιακές σχολές.

Ένσταση τέταρτη: Ο Νόμος-Πλαίσιο, προτείνοντας ἓνα ἀναλογικὸ ἀριθμητικὸ μοντέλο συμμετοχῆς τῶν φοιτητῶν καὶ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Διδακτικοῦ Προσωπικοῦ στὶς πανεπιστημιακές λειτουργίες, τὸ μετρά τόσο φρόνιμα, ὥστε ἡ ἀποφασιστικὴ πλειοψηφία νὰ ἀνήκει πάντοτε στὸ σῶμα τῶν καθηγητῶν.

Ένσταση πέμπτη: Μολονότι ὁ Νόμος-Πλαίσιο προχωρεῖ στὴν κατάργηση τῆς ἔδρας, δὲν φτάνει ὡς τὴν, ὀνομαστικὴ ἔστω, ἐνοποίηση τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, ποὺ θὰ ἄλλαζε τὴ συντηρητικὴ δομὴ τῆς ὑφιστάμενης πανεπιστημιακῆς ἱεραρχίας.

Ένσταση ἕκτη: Ο Νόμος-Πλαίσιο, με τὴν ἐξειδίκευσή του σὲ πολυάριθμα καὶ λεπτομερειακά ἀρθρα, ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια τὴ δυνατότητα νὰ ρυθμίζουν ἓναν κατάλογο θεμάτων τους, ἀνάλογα με τὶς ἰδιάζουσες συνθήκες σύνθεσης καὶ λειτουργίας τους. Γιατί, γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἀρχές τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς αὐτοτέλειας μέσα στὸ πανεπιστήμιο, δὲν προσφέρεται ἓνας λεπτομερῆς νόμος, ποὺ ρυθμίζει προκαταβολικά καὶ με ἐνιαῖο τρόπο τὰ πάντα, ἀλλὰ ἓνα πλαίσιο γενικῶν ἀρχῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἔναρθρη ἐπεξεργασία θὰ ἀφεθεῖ στὸ κάθε ἴδρυμα, γιὰ νὰ συνθέσει τὸ ἴδιο καὶ τὸν ἰδιαίτερο κανονισμό του.

Ένσταση ἕβδομη: Ο Νόμος-Πλαίσιο δὲν προβλέπει κανένα διαπανεπιστημιακὸ συντονιστικὸ ἐπιτελικὸ ὄργανο, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο, ὡς διάμεσο τῶν πανεπιστημιακῶν ἱδρυμάτων, τοῦ ἀρμόδιου ὑπουργείου καὶ τῆς κυβερνητικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς.

Προσπάθησα συνειδητὰ νὰ προσδώσω σὲ καθεμιά ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἑπτὰ μείζονες ἐνστάσεις φραστικὴ ἐπάρκεια, ὥστε νὰ μὴν ὑπονομεῦεται ἐξαρχῆς ἡ ἀγαθὴ τους πρόθεση καὶ ἡ δημοκρατικὴ τους ὁρμή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά θεώρησα χρέος μου νὰ μὴν καλύψω τὰ συλλογιστικά, ἐκπαιδευτικά καὶ πολιτικά κενὰ ποὺ δημιουργεῖ ἐκφρασμένη ἢ κάθε ἐνσταση, τὰ ὁποῖα ἐξάλλου ἐπιβάλλουν καὶ τὴν ἀμεση ἐπανεκτίμησή τους σὲ μιὰ δημόσια σοβαρὴ συζήτηση.

Δ. Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ

Για την κρίση του καπιταλισμού

του Μάκη Καβουριάρη

Ἡ κρίση στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, καὶ οἱ μορφές της

Ὁ καπιταλισμὸς διανύει περίοδο διαρθρωτικῆς κρίσης μακρᾶς διαρκείας. Ἡ κρίση τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, ἡ ἐνεργειακὴ κρίση, ἡ πτώση τῆς παραγωγῆς, ὁ πληθωρισμὸς, ἡ ἀνεργία, τὸ ἔλλειμμα στὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο πολλῶν χωρῶν, ἀποτελοῦν τὶς οἰκονομικὲς συνιστώσες τῆς βαθύτερης κρίσης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος ποὺ συνδέονται μὲ τὶς δομές του καὶ τὸν σύγχρονο διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας.

Ἡ ἀκαδημαϊκὴ οἰκονομικὴ σκέψη καὶ οἱ τεχνοκράτες δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν τὸ φαινόμενο τῆς κρίσης καὶ νὰ ἐφαρμόσουν μιὰ ἀντικυκλικὴ πολιτικὴ, ἱκανὴ νὰ λύσει συγχρόνως τὸ πρόβλημα τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ τῆς ἀνεργίας. Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκρύψουν τὸ διαρθρωτικὸ χαρακτῆρα τῆς κρίσης, τὴν παρουσιάζουν εἴτε ἐνεργειακὴ εἴτε νομισματικὴ, καὶ στὴν καλύτερη περίπτωση ἀποκλειστικὰ οἰκονομικὴ.

Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε μὲ πρόθεση νὰ σκιαγραφηθοῦν οἱ διάφορες μορφές τῆς κρίσης καὶ ὁ χαρακτῆρας τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν μιὰ μορφή στὴν ἄλλη. Καταρχὴν πρέπει νὰ κάνουμε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀφηρημένη δυνατότητα τῆς κρίσης καὶ τὴ συγκεκριμένη ἐκδήλωσή της.

Ὁ Μάρξ κάνει τὴν ἀκόλουθη διάκριση στὶς *Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία*, γνωστὲς ὡς τὸ 4ο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*: «Ἡ ἀφηρημένη μορφή τῆς κρίσης καὶ ἐπομένως ἡ θεωρητικὴ τῆς ἔκφραση βρίσκεται στὴν ἴδια τὴν μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος. Στὴν μεταμόρφωση βρισκόμαστε διευρυμένη τὴν ἀντίθεση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἐμπόρευμα: Ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀνταλλακτικὴ του ἀξία καὶ τὴν ἀξία χρήσης του, ἀνάμεσα στὸ χρέμα καὶ τὸ ἐμπόρευμα. Ἀλλὰ ἡ ἀφηρημένη μορφή τῆς κρίσης δὲν ἐξηγεῖ τὸ πρόβλημα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ γενικὴ δυνατότητα στὴ συγκεκριμένη τῆς ἔκφραση».

Ὁ Μάρξ, ἐπομένως, βλέπει στὴν πράξη τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς πώλησης (ποὺ χρονικὰ δὲν ταυτίζονται) καὶ στὴ λειτουργία τοῦ χρήματος ὡς μέσου πληρωμῆς, τὴ θεωρητικὴ δυνατότητα τῆς κρίσης. Ἄρνεται ὅμως τὴν ἐξήγηση τῆς κρίσης ἀπὸ αὐτὰ μόνο τὰ στοιχεῖα. Μιὰ τέτοια ἐξήγηση θὰ ἔκανε τὴν κρίση ἕνα τυχαῖο γεγονός ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σύμπτωσης ἀνάμεσα στὴ στιγμή τῆς πώλησης καὶ τὴ στιγμή τῆς ἀγορᾶς. Γιὰ τὸν Μάρξ, ἡ κρίση εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευ-

σης τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν διαφορετικῶν μορφῶν του καὶ ὄχι μόνο τῆς ὑπαρξης του σὰν ἐμπόρευμα καὶ χρέμα. «Ἡ κρίση δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ παρὰ μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τὸν ἀνταγωνισμό καὶ τὴν πίστη.»

Ἡ κρίση, λοιπόν, ἐνῶ εἶναι μιὰ ἀφηρημένη δυνατότητα τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς (λόγω τῆς μὴ ταύτισης στὸ χρόνο τῆς στιγμῆς τῆς πώλησης μὲ τὴ στιγμή τῆς ἀγορᾶς), βρίσκει τοὺς ὕλικους ὅρους γιὰ τὴν ἐκδήλωσή της μέσα στὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Ἐνῶ στοὺς προκαπιταλιστικοὺς τρόπους παραγωγῆς οἱ κρίσεις εἶχαν συμπτωματικὸ χαρακτῆρα (λιμοί, ξηρασίες, ἐπιδημίες), στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς (Κ.Τ.Π.) ἡ κρίση συνδέεται μὲ τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος καὶ βρίσκει τὶς ἀναγκαῖες συνθήκες τῆς πραγματοποιήσεώς της στοὺς νόμους καὶ στὶς τάσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ σύστημα.

Ὁ γενικὸς νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης δημιουργεῖ ἕναν σχετικὸ ὑπερπληθυσμὸ, δηλαδὴ ἀνεργούς, ὑποαπασχολούμενους καὶ ἐργαζόμενους σὲ ἄθλιες συνθήκες χωρὶς καμία ἐπαγγελματικὴ ἐξασφάλιση. Συγχρόνως, ἡ πίεση ποὺ ἀσκεῖται στὸ εἰσόδημα τῶν ἐργαζομένων συνεπάγεται τὴν μείωση τῆς ζήτησης στὸν τομέα τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Ὁ νόμος τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους συνεπάγεται τὴν μείωση τῶν ἐπενδύσεων καὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἀνεργία στοὺς κλάδους ποὺ θίγονται ἀπὸ τὴν μείωση τῶν κερδῶν.

Ὁ νόμος τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης κατὰ κλάδους καὶ περιοχὲς ὁδηγεῖ στὴν ἀνισότητα τῶν ἀνταλλαγῶν ποὺ ἐπιδεινώνει μὲ τὴ σειρά της τὴν ἀνισόμετην ἀνάπτυξη. Ἡ ἀνισότητα τῶν ἀνταλλαγῶν ἐκδηλώνεται μὲ τὴν μεταβίβαση ἀξιών ἀπὸ τὴ γεωργία στοὺς ἄλλους κλάδους τῆς οἰκονομίας, ἀπὸ τὶς μικρὲς καὶ μεσαῖες ἐπιχειρήσεις πρὸς τὰ μονοπώλια, ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα. Ὁ νόμος τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης ὁδηγεῖ στὴν κρίση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν ἐξαρτημένων βιομηχανικῶν κλάδων. Ἡ διεθνοποίηση τῶν καπιταλιστικῶν παραγωγικῶν σχέσεων ἔκανε τὸ νόμο τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης πρωταρχικὴ αἰτία τῶν κρίσεων στὶς ἐξαρτημένες οἰκονομίες.

Οἱ μορφές τῆς κρίσης

Στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο ἐπιμείναμε στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γενικὴ, ἀφηρημένη δυνατότητα τῆς κρίσης καὶ στὴ συγκεκριμένη ἐκδήλωσή της. Ἡ διάκριση αὐτὴ

είναι απαραίτητη για την κατανόηση του Κ.Τ.Π. Ἡ κρίση ὄχι μόνο είναι ὀργανικά συνδεδεμένη με τὴ διαδικασία τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου ἀλλὰ, στὴν οἰκονομική τῆς ἔκφραση τουλάχιστον, ἀποτελεῖ θετικὸ παράγοντα τῆς ἀνάπτυξης τῶν καπιταλιστικῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ἡ περιοδολόγηση τοῦ Κ.Τ.Π. (πέρασμα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνιστικὸ καπιταλισμὸ στὸν μονοπωλιακὸ) μᾶς δείχνει τὸν χαρακτήρα αὐτὸ τῆς κρίσης (συγκέντρωση καὶ συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου, οἰκονομικὸς ρόλος τοῦ κράτους κ.λπ.) καὶ τὸ ρόλο τῆς στὴν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων ἐκμετάλλευσης καὶ ἐξάρτησης. (*Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Λένιν συνδέει ἱστορικά —καὶ ὀργανικά— τὸ πέρασμα στὸν ἱμπεριαλισμὸ με τὴν πρώτη γενικὴ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1873.)

Παράλληλα ἡ διάκριση αὐτὴ ἀποκλείει τὸν κίνδυνον νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὁ Κ.Τ.Π. ὡς οἰκονομικὸ σύστημα ὑπὸ συνεχῆ κρίση. Ἡ κρίση εἶναι μὲν στοιχεῖο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, ἐμφανίζεται ὅμως σὲ συγκεκριμένη στιγμή τῆς λειτουργίας τοῦ συστήματος. Ἔχουμε δηλαδὴ μιὰ ἰδιαίτερη περιοδολόγηση τῆς λειτουργίας του, μικρότερης ἢ μεγαλύτερης διάρκειας (ἀνάλογα μὲ τὰ ἐκάστοτε κριτήριά μας), περιοδολόγηση γνωστὴ ὡς ὁ οἰκονομικὸς κύκλος τοῦ ὁποῦοιου κρίσιμη στιγμή εἶναι ἡ στιγμή τῆς κρίσης.

Κατὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς κρίσης πρέπει νὰ διακρίνουμε:

α) Τὴν κρίση τοῦ συστήματος στὸ σύνολό του ἀπὸ τὴν κρίση τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ποὺ τὸ συνθέτουν.

β) Τὶς διαφορετικὲς μορφὲς ποὺ παίρνει ἡ κρίση.

Ἡ πρώτη διάκριση εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κρίσης στὶς διάφορες χώρες καὶ περιοχές, τὴν ἀνάλυση τῶν τάσεων ποὺ χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικὸ σχηματισμὸ καὶ τῶν μορφῶν ποὺ παίρνει ἡ ταξικὴ πάλη. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ἐπιβάλλει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς διαφορετικὲς μορφὲς ποὺ παίρνει ἡ κρίση. Ἡ στάση τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ ὁμάδων ἐξαρτάται ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς κρίσης καὶ τὴν μορφή τῆς. Ἡ στάση τους ἄλλωστε καθορίζει καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μιὰ στὴν ἄλλη.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση

«Μὲ ποιὸν τρόπο ξεπερνᾷ ἡ ἀστική τάξη τὶς κρίσεις; Ἀφενὸς μὲ τὸ νὰ καταστρέφει ἀναγκαστικά πλῆθος παραγωγικὲς δυνάμεις, καὶ ἀφετέρου μὲ τὸ νὰ κατακτᾷ νέες ἀγορὲς καὶ νὰ ἐκμεταλλεύεται πιὸ ἐντατικά, σὲ μεγαλύτερη κλίμακα, ὅλες τὶς παλιὲς ἀγορὲς. Ποῦ καταλήγουν αὐτὰ τὰ μέσα; Στὸ νὰ προετοιμάζει νέες κρίσεις πιὸ γενικὲς καὶ πιὸ βαθιές, καὶ νὰ λιγοστεύει τὰ μέσα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τὶς προλάβουν. (Μάρξ)

Εἶδαμε ἤδη ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κρίση ταυτίζεται με τὸν Κ.Τ.Π. Εἶναι τὸ προϊόν τῶν νόμων καὶ τῶν τάσεων ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, καὶ ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαραγωγή τοῦ συστήματος. Πιὸ συγκεκριμένα, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλαγῆς στὸ ρυθμὸ συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ συσσώρευσης, ὅταν ὀδηγεῖ σὲ αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης καὶ μείωση τῶν ἐργατικῶν ἐφεδρειῶν, ἐπιτρέπει τὸ πέρασμα ἐνὸς συγκριτικὰ μεγαλύτερου μέρους τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στοὺς ἐργαζόμενους· ἐπομένως ὀδηγεῖ καὶ σὲ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου δὲν θὰ ὀδηγήσει σὲ αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης, τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους θὰ μειωθεῖ λόγω τῆς αὐξησης τῆς ὀργανικῆς

σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους θὰ ἐπιβραδύνει τὴ συσσώρευση στοὺς κλάδους ποὺ τὸ κέρδος πέφτει κάτω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο, ποὺ ἰσχύει γιὰ ὀλόκληρη τὴν οἰκονομία. Ἡ ἐπιβράδυνση τοῦ ρυθμοῦ συσσώρευσης ὀδηγεῖ σὲ μείωση τῆς ἀπασχόλησης καὶ αὐξηση τῶν ἐργατικῶν ἐφεδρειῶν. Ἡ πτώση τῶν μισθῶν ποὺ ἐπακολουθεῖ ἐπιδρᾷ ἀρνητικὰ στὴν ἐνεργὸ ζήτηση. Ἡ οἰκονομία ἀντιμετωπίζει ἐπομένως πρόβλημα διάθεσης τῶν προϊόντων τῆς. Ἐξάλλου ὁ κλονισμὸς τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τὸ αἰσθημα τῆς ἀνασφάλειας ἀξάνουν τὴ ροπὴ πρὸς ἀποταμίευση ἀκόμη καὶ σὲ συνθήκες πληθωρισμοῦ καὶ πτώσης τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος. Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀντίφαση ποὺ παρατηροῦμε σὲ μερικὲς χώρες ὅπου ἔχουμε πτώση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος καὶ συγχρόνως αὐξηση τῶν καταθέσεων.

Τὸ κεφάλαιο, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, θὰ στραφεῖ πρὸς τοὺς παράγοντες ποὺ τὸ καθορίζουν: ἀξία ἐργατικῆς δυνάμεις, ἀξία ἐργαλειῶν παραγωγῆς, τιμὲς πρώτων ὑλών. Κυρίως θὰ προσπαθήσει νὰ μειώσει τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις καὶ ἐπομένως τοὺς μισθοὺς, ἐπίσης τὶς τιμὲς τῶν πρώτων ὑλών, ἐντείνοντας τὴν ἐξάρτησή καὶ

**Ἡ κρίση δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ
παρὰ μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση
τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς,
τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ τὴν πίστη.**

Μάρξ

τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὑπανάπτκτων οἰκονομιῶν (οἰκονομίες ἐξαγωγῆς πρώτων ὑλών). Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ὑπερπαραγωγή, τὸ κεφάλαιο θὰ στραφεῖ στὴν ἀναζήτηση καινούριας ἀγορᾶς γιὰ τὰ προϊόντα του.

Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἀστική τάξη θὰ προσπαθήσει νὰ ξεπεράσει τὴν κρίση αὐξάνοντας τὴν ἐκμετάλλευση, μειώνοντας τὸν μισθὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, μειώνοντας τὴν τιμὴ τῶν στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὸ σταθερὸ κεφάλαιο, ὑποχρεώνοντας ἓνα μέρος τοῦ κεφαλαίου νὰ δεχθεῖ ἓνα ποσοστὸ κέρδους κάτω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο, καὶ ἐπομένως νὰ αὐξηθεῖ τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους γιὰ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ κεφαλαίου.

Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ ἀστική τάξη θὰ προσπαθήσει νὰ ξεπεράσει τὴν κρίση ἐνισχύοντας τὴ ζήτηση: δημιουργία καινούριων ἐπιχειρήσεων ποὺ ὀδηγοῦν στὴν αὐξηση τῆς ζήτησης χωρὶς νὰ αὐξάνεται συγχρόνως ἡ παραγωγή προϊόντων, μὴ παραγωγικὲς ἐπενδύσεις, αὐξηση τῶν δημοσίων ἐξόδων, κατάκτηση νέων ἀγορῶν. Ἄν τὸ κεφάλαιο δὲν βροῖσκει τρόπον ἐπιπερδοῦς τοποθέτησης στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς χώρας, μεταναστεύει ἀναζητώντας καὶ δημιουργώντας συγχρόνως εὐνοϊκότερες γι' αὐτὸ συνθήκες ἐκμετάλλευσης.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση ποὺ θίγει ἓναν κλάδο τῆς οἰκονομίας φέρνει ἀντιμέτωπους τοὺς ἐργαζόμενους στὸν κλάδο, με τὴν μερίδα τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἐλέγχει αὐτὸν τὸν κλάδο. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐργασία συγκεκριμενοποιεῖται στὴ δοσμένη στιγμή καὶ στὸν δοσμένο κλάδο, με τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς διεκδικητικοῦ κινήματος γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεις, τὴν ἀποφυγὴ ἀπολύσεων κ.λπ.

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ διεκδικητικοῦ κινήματος τῶν ἐργαζομένων στὸν δοσμένο κλάδο, ἐξαρτάται κυρίως ἀπὸ τὸ βαθμὸ ὀργάνωσής τους, τὴν μαχητικότητά τους

καί τῇ συνειδητοποίηση τῆς ἐργατικῆς τάξης στό σύνολό τῆς. Τό πέρασμα ἀπό τήν κρίση ἐνός κλάδου τῆς οἰκονομίας στή γενική οἰκονομική κρίση, δίνει στό κίνημα μιᾶ νέα διάσταση: ἀπό κίνημα οἰκονομικῶν διεκδικήσεων τὸ μετατρέπεται σέ πολιτικό κίνημα. Ἡ ἱστορική ἀντίθεση κεφαλαίου-ἐργασίας, γίνεται τὸ ἰδεολογικό ὄπλο τῆς πάλης.

Ἐκείνη τὴν οἰκονομική στή γενικευμένη κρίση. Ἐκείνη τὴν διεθνή χαρακτήρα τῆς κρίσης

Ἡ κρίση πού πλήττει ἕναν κλάδο, γενικεύεται σέ ὁλόκληρη τὴν οἰκονομία, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση καί τὸ ρόλο τοῦ κλάδου στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Π.χ. ἡ κρίση τοῦ πετρελαίου γενικεύεται σ' ὁλόκληρη τὴν οἰκονομία γιατί πλήττει βασικούς κλάδους, ὅπως ἡ πετροχημεία καί ἡ βιομηχανία αὐτοκινήτων. Ὅταν μιλάμε γιά κρίση τοῦ πετρελαίου ἐννοοῦμε τὴν ἀναστάτωση πού προήλθε ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς τιμῆς του σέ ἕνα οἰκονομικό σύστημα πού στήριζε ἐπὶ δεκαετίες τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ κέρδους στίς χαμηλές τιμές τῶν πρώτων ὑλών. Ἐπομένως, αἰτία τῆς κρίσης δὲν εἶναι ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου, ἀλλὰ ἡ ὀργάνωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί ὁ ρόλος τῶν ἐταιρειῶν πού ἐλέγχουν τὴν παραγωγή καί τὴ διάθεση πετρελαιοειδῶν.

Σημαντικὴ συνέπεια τῆς γενίκευσης τῆς κρίσης εἶναι ἡ δυνατότητα μετατροπῆς τοῦ κινήματος γιά τὴν ἱκανοποίηση τῶν οἰκονομικῶν διεκδικήσεων, σέ πολιτικό κίνημα ἐναντία στὴν ἐξουσία τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ Μάρξ μιλάει γ' αὐτὸ τὸ πέρασμα στό γράμμα του στὸν Μπόλτε στίς 23.11.1873 (*Διαλεχτά ἔργα*, τ. 2):

«...Κάθε κίνημα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἐργατικὴ τάξη ἀντιμετωπίζει τὶς κυρίαρχες τάξεις, εἶναι ἕνα πολιτικό κίνημα. Π.χ. ἡ προσπάθεια μὲ ἀπεργίες κ.λπ. γιά νὰ ὑποχρεωθοῦν οἱ κεφαλαιοκράτες σ' ἕνα ἐργοστάσιο ἢ σ' ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας νὰ μειώσουν τὶς ὥρες ἐργασίας εἶναι ἕνα καθαρὰ οἰκονομικό κίνημα. Ἀντίθετα τὸ κίνημα πού ἔχει στόχο τὴν ψήφιση ἐνός νόμου γιά τὸ ὀκτώωρο κ.λπ. εἶναι πολιτικό κίνημα. Καί ἔτσι τὰ μεμονωμένα κινήματα τῶν ἐργατῶν μετατρέπονται σέ πολιτικό κίνημα τῆς τάξης γιά τὴν ἐπιβολὴ τῶν συμφερόντων τῆς μὲ γενική, κοινωνικά ἀναγκαστικὴ μορφή. Ἄν αὐτὰ τὰ κινήματα προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ ὀργάνωσης, ἀποτελοῦν μὲ τὴ σειρά τους μέσα γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὀργάνωσης».

Στὴ σημερινὴ φάση τοῦ Κ.Τ.Π. ὁ κύκλος τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἡ διάρκειά καί ἡ ἐναλλαγή τῆς κάθε φάσης του ἐξαρτῶνται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες· μεταξύ αὐτῶν, οἱ πολιτικὲς ἐπιλογές παίζουν σημαντικὸ ρόλο, καί κυρίως παραμορφωτικὸ τοῦ κύκλου καί τῆς περιοδικότητάς του. (Ἡ διαμόρφωση μιᾶς θεωρίας τῶν κρίσεων ὅπου θὰ ληφθοῦν ὑπόψη ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες εἶναι ἀναγκαία· ὡστόσο δὲν μπορούμε τώρα νὰ ἐπεκταθοῦμε. Πάντως, τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ εἶναι μιὰ ἀφετηρία γιά μιὰ τέτοια προσέγγιση, καί ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικά τοῦ σημαντικοῦ ἔργου του *Θεωρίες γιά τὴν ὑπεραξία* θὰ ἀποτελοῦσε πολὺτιμη βοήθεια.)

Σήμερα, στίς χώρες πού βρίσκονται σέ κρίση παρατηροῦμε ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί δυνάμωμα τῶν ὀργανώσεών του. Οἱ καταπιεσμένες παραγωγικὲς τάξεις ἀποκοῦν ὄλο καί καθαρότερη συνείδηση τῶν συμφερόντων τους καί δίνουν στίς οἰκονομικὲς τους διεκδικήσεις ἔντονο πολιτικό χαρακτήρα. Ἡ ἀστικὴ τάξη παρουσιάζεται ὄλο καί περισσότερο ἀνίκανη νὰ ἀπαντήσει στὰ προβλήματα διατηρώντας τὶς ὑπάρχουσες πολιτικὲς καί οἰκονομικὲς δομές.

Ἡ γενίκευση τῆς κρίσης πρέπει νὰ τὴ δοῦμε καί μὲ μιὰν ἄλλη μορφή: σέ ἀντίθεση μὲ τὸν προμονοπωλιακὸ καπιταλισμό, ἡ κρίση σήμερα γενικεύεται σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Ἡ ὑπαρξὴ καί λειτουργία τῶν μονοπωλίων, τὸ διεθνὲς νομισματικὸ σύστημα καί οἱ πολλαπλὲς οἰκονομικὲς καί πολιτικὲς ἐξαρτήσεις, πού χαρακτηρίζουν τὸν σημερινὸ ἱμπεριαλιστικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, δίνουν στὴν κρίση μιὰ καθολικὴ διάσταση. Σήμερα, περισσότερο παρὰ ποτέ, ὁ πληθωρισμός, ἡ ἀνεργία, ἡ κρίση, ἔγιναν ἐξαγώγιμα προϊόντα καί ἀκολουθοῦν τὶς ὑπόλοιπες ἀνταλλαγές πού παρατηροῦμε μέσα ἀπὸ τὰ ἰσοζύγια πληρωμῶν τῶν διαφόρων χωρῶν: ἀνταλλαγές ἐμπορευμάτων, κινήσεις κεφαλαίων, μεταναστευτικὰ ρεύματα. Μὲ τὴ διεθνοποίηση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν παραγωγικῶν σχέσεων δὲν ἔχουμε πιά μεμονωμένες κρίσεις. Φυσικὰ ἡ ἐξάπλωση τῆς κρίσης ἐξαρτάται ἀπὸ τὸ ρόλο τοῦ κλάδου ἢ τῆς χώρας πού βρίσκεται σέ κρίση. Ἐτσι ἡ κρίση τοῦ πετρελαίου ἀγκαλιάζει τὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας καί οἱ δυσκολίες ἢ ἡ κρίση στίς ΗΠΑ ἔχουν ἐπιπτώσεις στό σύνολο τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ἡ γενικὴ κρίση θίγει τὴν κοινωνία στό σύνολό τῆς. Ἐχοντας τὴν ἀρχικὴ τῆς αἰτία στὴν δομὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων ἐκδηλώνεται στὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας καί ἀνατρέπει τὴν ἀντιστοιχία πού ὑπάρχει μεταξύ τους. Εἶναι ἡ στιγμή πού ἡ ἀστικὴ τάξη συνειδητοποιεῖ τὴν πραγματικότητα. Ὁ Μάρξ στὸν ἐπίλογο τῆς 2ης γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ *Κεφαλαίου* (1873) γράφει:

«Ἡ ἀντιφατικὴ κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ τοὺς ἀστούς μὲ τὸν πιὸ χτυπητὸ τρόπο, μέσω τῶν περιπετειῶν τῆς σύγχρονης βιομηχανίας κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ κύκλου, τοῦ ὁποῖου ὑψηλότερο σημεῖο εἶναι ἡ γενικὴ κρίση».

**Οἱ ὕλικοι ὄροι τῆς οἰκονομικῆς κρίσης
διαμορφώνονται στὴν ἴδια τὴ διαδικασία
τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς**

Ἐκείνη τὴν στιγμή πού ἡ κρίση γενικεύεται, ἡ πολιτικὴ τῆς ἀστικῆς τάξης, πού ἐξετάσαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο, παύει νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ. Βρισκόμαστε μπροστὰ σέ μιὰ κατάσταση χρεοκοπίας τοῦ ὑπάρχοντος μοντέλου ἀνάπτυξης. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν δομῶν εἶναι ἀπαραίτητη σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα: οἰκονομία, πολιτικὴ, δικαιοσύνη, παιδεία κ.λπ. Ἐτσι, ἡ σημερινὴ κρίση τοῦ συστήματος μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ κρίση τοῦ μοντέλου ἀνάπτυξης τοῦ Κ.Τ.Π. στό ἱμπεριαλιστικὸ του στάδιο. Ἡ κρίση αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀνάγκη ἀλλαγῶν στὸν διεθνή καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, τόσο στό οἰκονομικὸ ἐπίπεδο (μορφές ἐκμετάλλευσης καί ἐξάρτησης) ὅσο καί στό πολιτικό.

Ἡ κρίση τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν προβάλλει τὸ ζήτημα τῆς θέσης καὶ τοῦ ρόλου τῆς χώρας στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ὑποκατάστασης τοῦ ὑπάρχοντος μοντέλου ἀνάπτυξης.

Ὅλες οἱ γενικευμένες κρίσεις τοῦ καπιταλισμοῦ ὀδήγησαν σὲ δομικὲς ἀλλαγές, τόσο στὸ πλαίσιο τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν ὅσο καὶ σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο. Ἄλλωστε πολλὲς ὑπανάπτυκτες ἐξαρτημένες οἰκονομίες βοηθήθηκαν σημαντικὰ στὴ δημιουργία βιομηχανίας ἀπὸ τὶς γενικευμένες κρίσεις τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος (τέλη τοῦ 19ου αἰ., 1929), καὶ βάσιμοι λόγοι πιθανολογοῦν ἐπανάληψη ἐνὸς παρόμοιου φαινομένου σήμερα. Φυσικὰ, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἐξάρτησης, ἡ βιομηχανικὴ τους μετατροπὴ ἀκρωτηριαζόταν μὲ τὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης. Οἱ χώρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ Ἑλλάδα προσφέρουν ἄφθονα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ πραγματοποίηση τῶν δομικῶν ἀλλαγῶν χαρακτηρίζει τὶς διαφορετικὲς φάσεις στὴν ἐξέλιξη τοῦ Κ.Τ.Π. καὶ τὶς ἀλλαγές στὸν διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ἀντίθετα ἡ ἀνικανότητα ἢ ἡ ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ τὶς πραγματοποιήσει, ὀδηγοῦν στὴν ὀργανικὴ κρίση τοῦ συστήματος.

Ἡ ὀργανικὴ κρίση

Εἶδαμε τὶς σχέσεις οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς κρίσης, καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γενικεύεται ἡ οἰκονομικὴ κρίση. Εἶδαμε ἐπίσης τὸν παγκόσμιον χαρακτήρα τῆς κρίσης καὶ τὶς σχέσεις μεταξὺ κρίσης τοῦ συστήματος καὶ κρίσης στους ἰδιαίτερους κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Πρέπει νὰ δοῦμε τώρα τὴν ὀργανικὴ μορφή τῆς κρίσης. Εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ στιγμή τῆς πάλης τῶν τάξεων. Ἡ κρίση κερδίζει σὲ βάθος, καὶ κλονίζει τὴ νομιμότητα τῆς ἀστικῆς τάξης, πού δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει τὶς ἀλλαγές τῶν δομῶν οἱ ὁποῖες θὰ τῆς ἐπέτρεπαν νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν κρίση. Οἱ δυνάμεις πού ἀμφισβητοῦν τὴ νομιμότητα τῆς ἐξουσίας τῆς καὶ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν σχέσεων παραγωγῆς αὐξάνονται. Ἡ πάλη ὄλο καὶ δξύνεται καὶ οἱ μηχανισμοὶ ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας ἀποσυντίθενται. Συγχρόνως ἡ καταπίεση ἀναπτύσσεται, χάνει ὅμως τὴν ἀποτελεσματικότητά της. Εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου τὴν πρωτοβουλία τὴν παίρνουν οἱ καταπιεσμένες παραγωγικὲς τάξεις, ἢ μποροῦν νὰ τὴν πάρουν ἀν στὶς ἀντικειμενικὲς συνθῆκες προστεθεῖ ὁ ὑποκειμενικὸς παράγοντας τῆς ὀργανωμένης βούλησης τοῦ προλεταριάτου.

Ἡ ὀργανικὴ κρίση, καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ σφάλμα τῶν θεωριῶν τῆς κατάρρευσης*, δὲν ὀδηγεῖ μοιραῖα στὴν καταστροφὴ τοῦ συστήματος. Χρειαζέται ἀκόμη, καὶ κυρίως, ἡ ὑπαρξὴ ἀνεπτυγμένης συνείδησης καὶ ὀργάνωσης τοῦ προλεταριάτου. Χρειαζέται ἀκόμη νὰ περάσει ἡ πάλη ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο.

Ποιὸ εἶναι τὸ κριτήριον πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ πέρασμα ἀπὸ τὴ γενικευμένη κρίση στὴν ὀργανικὴ κρίση τοῦ συστήματος; Τὸ κριτήριον πρέπει νὰ τὸ ἀναζητήσουμε καταρχὴν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου θὰ ληφθοῦν οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὶς

* Οἱ θεωρίες τῆς κατάρρευσης δὲν εἶναι γνωστὲς στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ξενὸ αὐτὸ καλύπτεται κάπως μὲ τὴν πρόσφατη ἐκδόση στὰ ἑλληνικά τοῦ σημαντικοῦ ἔργου τοῦ Π. Σουήζυ: Ἡ θεωρία τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης.

ἀπαραίτητες δομικὲς ἀλλαγές. Προϋπόθεση γιὰ τὶς ἀλλαγές αὐτὲς εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τους ἀπὸ εὐρύτερα στρώματα καὶ ἡ συνεργασία τους πρὸς αὐτὸ τὸ στόχο. Ἄν ἡ ἀστικὴ τάξη, καὶ κυρίως τὸ τμήμα τῆς πού κατέχει τὴν ἐξουσία, μπορέσει νὰ συσπειρώσει γύρω τῆς εὐρύτερα στρώματα (μικροαστοὺς, ἀγροτιά) θὰ πετύχει τὶς ἀπαραίτητες ἀλλαγές καὶ θὰ ξεπεράσει τὴν κρίση (καὶ εἰς βάρος αὐτῶν τῶν στρωμάτων, σὲ τελευταία ἀνάλυση). Θὰ ἔχει δηλαδὴ πραγματοποιήσει τὸ μέταπο πού θὰ τῆς ἐπιτρέψει νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀλλαγές στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο καὶ νὰ τὶς ὑλοποιήσει σὲ ὅλα τὰ ἄλλα: οἰκονομία, διοίκηση, δικαιοσύνη κ.λπ. Ἄν δὲν μπορεῖ νὰ πετύχει μιὰ τέτοια συσπείρωση, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ νομιμότητά της εἶναι κλονισμένη καὶ ἡ ἐξουσία της ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἡ κρίσιμη στιγμή τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ θὰ ἀνατραπεῖ ἢ θὰ ἐπιβάλλει δυναμικὰ τὴν ἐξουσία της καὶ ἐνδεχομένως τὶς ἀλλαγές πού ἐπιδιώκει: Ἐνδεχομένως, γιὰ τὴ δικτατορία τὴν κάνουν ἄλλες δυνάμεις γιὰ λογαριασμό της, καὶ γιὰ τὴν χωρὶς νομιμοποίηση τῆς ἐξουσίας οἱ ἀλλαγές παραμορφώνονται καὶ ξεπερνιοῦνται. Δὲν ὑπάρχει παράδειγμα ὅπου μιὰ στρατιωτικὴ δικτατορία ἢ ὁποία ἐνῶ ἐπιβλήθηκε γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει μιὰ ὀργανικὴ κρίση, κατόρθωσε νὰ τὴν ξεπεράσει. Μάλλον τὸ ἀντίθετο συμβαίνει. Ἡ οἰκονομία ἀποσυντίθεται. Ὁ πληθωρισμὸς καὶ ἡ ἀνεργία αὐξάνονται, καὶ μόνο ἡ δύναμη τῶν ὄπλων ἐξασφαλίζει τὴν πολιτικὴ σταθερότητα, ὡς τὴ στιγμή τῆς ἀνασύνταξης τοῦ προοδευτικοῦ κινήματος. Γιὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἢ κατὰληψη τῆς ἐξουσίας σὲ πολλὰ κράτη εἶναι σχετικὰ εὐκόλη. Εἶναι ἀν ὄχι ἡ πιὸ ὀργανωμένη δύναμη, ὅμως αὐτὴ πού πέρα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση διαθέτει τὴν ἰσχὺ τῶν ὄπλων. Ἐτσι, τὰ τελευταῖα χρόνια εἶδαμε στρατιωτικὰ κινήματα νὰ ἐπιβάλλονται σὲ πολλὲς χώρες ὑπὸ κρίση. Ἄλλὰ ἀν ἡ κατὰληψη τῆς ἐξουσίας εἶναι

**Ἡ πολιτικὴ παρέμβαση
μπορεῖ νὰ παραμορφώσει
τὸν οἰκονομικὸ κύκλο καὶ τὴν
περιοδικότητά του· ὁπότε
εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐφαρμογὴ
ὁποιοδήποτε οἰκονομικοῦ
προγράμματος
ἀντικυκλικῆς πολιτικῆς.**

σχετικὰ εὐκόλη, ἡ διατήρηση τῶν στρατιωτικῶν στὴν ἐξουσία δημιουργεῖ προβλήματα. Τόσο οἱ θεωρητικὲς ἀναλύσεις ὅσο καὶ ἡ μελέτη τῶν συγκεκριμένων περιπτώσεων δείχνουν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ λύσουν τὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα πού συσσωρεύονται καί, πράγμα πιὸ σημαντικό, δὲν μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν κοινωνικὴ βάση, μιὰ ἀποδοχὴ ἐστω περιορισμένη, καὶ νὰ δημιουργήσουν μιὰ κάποια «πολιτικὴ τάξη» πού θὰ τοὺς ἐπέτρεπε τὴν πολιτικοποίηση τοῦ καθεστώτος. Παρόλο πού ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ γίνετα ὄλο καὶ πιὸ πειστικὴ, δὲν μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τὶς ἀπαραίτητες συνθῆκες γιὰ τὴν πραγματοποίησή της. Εἶναι τὸ ἀδιέξοδο τῶν στρατιωτικῶν. Μποροῦν νὰ πάρουν τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ δὲν μποροῦν

νά δώσουν μιὰ «πολιτική διέξοδο» στο καθεστώς, τέτοια που θά επέτρεπε τή διατήρηση τών σχέσεων έκμετάλλευσης και εξάρτησης.

Ἡ ἔκφραση τῆς ὀργανικῆς κρίσης στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία

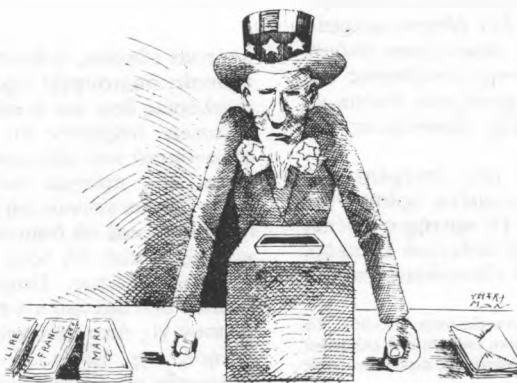
Μεταπολεμικά ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία βρέθηκε δυὸ φορὲς σὲ στιγμὲς ὀργανικῆς κρίσης. Ἡ πρώτη ἀρχίζει μὲ τὴν κατοχὴ και ἐξαιτίας τῆς, και συνεχίζεται μὲ τὶς συνέπειές τῆς. Ἡ συνειδητοποίηση γίνεται μέσα στο κίνημα τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης, και ὀργανωτικά τὸ κίνημα φτάνει σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης. Ἡ ἀστική τάξη ξεπερνάει τὴν κρίση μόλις τὸ 1949, σὲ μιὰ πρώτη φάση λόγω τῆς ἐσφαλμένης πολιτικῆς τοῦ ΚΚΕ που δέχτηκε τὸ εἰς βάρος τοῦ λαϊκοῦ κινήματος μοίρασμα τῆς ἐξουσίας μὲ τὴ δεξιά, και σὲ μιὰ δευτέρω φάση, τὴν περίοδο τοῦ ἐμφύλιου, ἀφοῦ νίκησε μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἀμερικανῶν τὸν Δημοκρατικὸ Στρατό. Τὴ νίκη τῆς ἡ ἀστικῆ τάξη τὴν πλήρωσε μὲ τὴν πλήρη ἐξάρτησή τῆς ἀπὸ τὸν ἰμπεριαλισμὸ. Τὸ πρόβλημα τῆς Κύπρου μᾶς δείχνει μιὰ πλευρὰ (ἴσως τὴν πιὸ σημαντικὴ) τοῦ ἀντίτιμου πού πλήρωσε ἡ ἀστικὴ τάξη γιὰ νὰ βγει ἀπὸ τὴν κρίση.

Ἡ δευτέρω ὀργανικὴ κρίση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μετὰ τὸν πόλεμο, ἐγκαινιάζεται μὲ τὰ Ἰουλιανὰ και κορυφώνεται μὲ τὴ δικτατορία. Ἡ δικτατορία, προϋδὸν πολιτικῆς κρίσης, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν μετατροπὴ τῆς πολιτικῆς κρίσης σὲ ὀργανικὴ κρίση. Πλήθος βαθιὲς ἀλλαγὲς ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἐντελῶς νέα κατάσταση. Καταρρεῖ ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ, ἡ ἰμπεριαλιστικὴ ἐξάρτηση γίνεται μιὰ ἀπτή και μισητὴ πραγματικότητα, συνειδητοποιεῖται ὁ ρόλος τῶν ἀνακτόρων, τοῦ στρατοῦ, τοῦ μεγάλου κεφαλαίου. Στὴν ἀμφισβήτηση τῆς νομιμότητας τῆς ἐξουσίας και στὴν ἰδεολογικὴ ἀκατάρρευση προστίθεται ἀπὸ τὸ 1972 και μετὰ ἡ ὀικονομικὴ κρίση. Εἶναι ἡ στιγμὴ πού οἱ καταπιεσμένες παραγωγικὲς τάξεις μποροῦν νὰ ἀναλάβουν τὴν πρωτοβουλία τῆς πάλης γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς προγράμματος δημοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας. Ὅμως γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ προοδευτικοῦ κινήματος ὁ ὑποκειμενικὸς παράγοντας (ἡ ὀργανωμένη βούληση τῶν καταπιεσμένων παραγωγικῶν τάξεων) ὑστέρησε. Τὸ προοδευτικὸ κίνημα δὲν ἀπέκτησε συνοχή, και ἡ ἀντίσταση, παρὰ τὴν καθολικὴ ἀντίθεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὴ δικτατορία, δὲν ἀπλώθηκε και δὲν ξεκαθάρισε τοὺς στόχους τῆς.

Τὸ πραξικόπημα και ὁ πόλεμος στὴν Κύπρου ὀδηγοῦν στὴν ἀκατάρρευση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας. Ὅμως τὸ λαϊκὸ κίνημα δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πάρει τὴν πρωτοβουλία και ὁ Καραμανλῆς ἔρχεται ὡς ἀληθινὸς «ἀπὸ μηχανῆς θεὸς» και γιὰ τοὺς στρατιωτικούς και γιὰ τὸ λαϊκὸ κίνημα. Ἡ τραγωδία τῆς Κύπρου και τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ κοιλιὰ πού γέννησε τὸ κακὸ εἶναι γόνιμη ἀκόμα» εἶχαν γιὰ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποδοχὴ τῆς λύσης Καραμανλῆ και τὴν ἐπιβολὴ τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας.

**Σὲ κάθε κοινωνικὸ σχηματισμὸ,
τὴ στιγμὴ τῆς ὀργανικῆς κρίσης
τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐξουσίας:
ὁ ὑποκειμενικὸς παράγοντας γίνεται
καθοριστικός.**

Μὲ τὸ σχηματισμὸ τῆς πολιτικῆς κυβέρνησης και τὴν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτεύματος δὲν ἐξαλείφθηκαν οἱ ὕλικοι ὄροι τῆς ὀργανικῆς κρίσης πού ἐνδημῆ στὴν Ἑλλάδα τὴν τελευταία δεκαετία. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ: ἡ ὀργανικὴ κρίση δὲν ἐκδηλώνεται γιὰ τὴν ὥρα στο πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἀντίθετα ἐκεῖ διαμορφώνονται οἱ προϋποθέσεις γιὰ συνεργασία εὐρύτερων δυνάμεων γύρω ἀπὸ ἕνα πρόγραμμα διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν. Ἡ συνεργασία αὐτὴ ὅμως δὲν σημαίνει ὕφεση τῆς ταξικῆς πάλης. Ὑπάρχουν δυνάμεις ἀνίκανες νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν ἀνάγκη γιὰ διαρθρωτικὲς ἀλλαγὲς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, και κυρίως ἔτοιμες νὰ τὶς καταπολεμήσουν θεωρώντας τὲς ἀντίθετες (και ἔχουν δίκιο) μὲ τὰ στενὰ ταξικὰ τους συμφέροντα. Ἡ ὕλοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας μὲ αὐτὲς τὶς δυνάμεις εἶναι ἀδύνατη, και ἡ ἐπιδίωξη συμμαχίας μαζί τους, οὐτοπία. Ἄν τελικὰ ἐπιβληθεῖ ἡ δική τους προοπτικὴ και διαμορφωθεῖ ἡ ἐξουσία μὲ βάση τὰ δικὰ τους συμφέροντα (γιατὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐξουσίας παραμένει ἀκόμη ἀνοιχτό) ἡ ὀργανικὴ κρίση θά ξαναπεράσει στὴ φάση τῆς πολιτικῆς κρίσης. Τὸ προοδευτικὸ κίνημα πρέπει νὰ εἶναι ἔτοιμο γιὰ ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο.

Ἡ νομοθεσία τῆς δικτατορίας γιὰ τὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα

τοῦ Γιώργου Παπαδημητρίου

Οἱ γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν παρουσιάζουν συνθετικὰ τὸ νομοθετικὸ οἰκοδόμημα τῆς δικτατορίας γιὰ τὴν ἀνώτατη παιδεία καὶ δείχνουν παραστατικὰ τὶς «κοσμογονικὲς» δομικὲς ἀλλαγὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἡ δικτατορία ἤθελε νὰ «ἀνανεώσῃ» τὰ πανεπιστήμιά μας. Εὐτυχῶς τὸ φοιτητικὸ κίνημα μὲ τὶς κινητοποιήσεις τοῦ Φεβρουαρίου 1973 καὶ τὸν λαϊκὸ ξεσηκωμὸ τοῦ Πολυτεχνείου ἀνέτρεψε τὰ «φιλόδοξα» σχέδια τῶν δικτατόρων, ὅπως θὰ ἀνατρεῖψει καὶ στὸ μέλλον κάθε συγκαλυμμένο σχέδιο ὑποτροπῆς τῶν ἀντιδραστικῶν κύκλων.

Στὸν τομέα τῆς ἀνωτάτης παιδείας περιορίστηκε ἡ δικτατορία, ὡς τὴν μερική θέση σὲ ἰσχύ τοῦ «συνταγματικοῦ» κειμένου τοῦ 1968, στὴ λήψη μεμονωμένων νομοθετικῶν μέτρων γιὰ τὴ στερέωση τοῦ καθεστώτος. Ἡ νομοθετικὴ τῆς πολιτικῆς εἶναι «ἀμυντική»: ἐπιδιώκει τὸ ξεκαθάρισμα μὲ τὸ παρελθὸν καὶ δὲν ἐπιφέρει καμιά σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ δομὴ τῶν Α.Ε.Ι. Οὐσιαστικὲς θεσμικὲς ἀλλαγὲς συντελοῦνται μετὰ τὴν μερική θέση σὲ ἰσχύ τοῦ «συνταγματικοῦ» κειμένου τοῦ 1968, καὶ βρίσκουν ὀλοκληρωμένη ἔκφραση στὸν διαβόητο Καταστατικὸ Χάρτη Ἀνωτάτης Παιδείας (Κ.Χ.Α.Π.).

Ἡ πρώτη δικτατορική νομοθετικὴ πράξη στὸν τομέα τῆς ἀνωτάτης παιδείας καθορίζει τὸν μηχανισμό γιὰ τὴν «ἐξυγίανση καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εὐρυθμίας» στὰ Α.Ε.Ι.: ρυθμίζει τὴ δυνατότητα νὰ τίθενται σὲ διαθεσιμότητα πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι μὲ πράξη τῆς κυβέρνησης. Ἡ δικαιολογία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου αὐτοῦ ἦταν, φυσικά, ὅτι «οὔτοι (οἱ καθηγητὲς καὶ οἱ ὑφηγητὲς) δὲν ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸ ἀρμόζον καὶ μὲ τὸ κρατοῦν κοινωνικὸν καθεστῶς συμβιβασζόμενον πνεῦμα καὶ τὰ ἔθνικα ιδεώδη» (ἄρθρ. 4δ τῆς Ε' συντακτικῆς πράξης). Λίγο ἀργότερα

ἐκδίδεται ἡ Ι' συντακτικὴ πράξη ποὺ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀπόλυση δημοκρατικῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1968 ἀπολύθηκαν ὁμαδικὰ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μὲ βάση τὴν πράξη αὐτή, 56 καθηγητὲς καὶ ὑφηγητὲς. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο συντελέστηκε σὲ πρῶτο στάδιο «ἡ ἐξυγίανση, καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς εὐρυθμίας» στὰ Α.Ε.Ι. περιορίστηκε μόνον στὴν κορυφή. Οἱ σχετικὲς πράξεις ἀπολύσεως ἐξαιρέθηκαν ρητὰ ἀπὸ τὸν ἀκυρωτικὸ ἔλεγχο τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, καὶ οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἔχασαν καὶ τὸ τελευταῖο νόμιμο μέσο ἄμυνας.

Τὰ κενὰ στὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ποὺ ὑπῆρχαν στὰ Α.Ε.Ι. καὶ ποὺ ἀυξήθηκαν ἀπὸ τὶς ὁμαδικὲς ἀπολύσεις ἔπρεπε νὰ πληρωθοῦν ἀπὸ «ἀξιους» πανεπιστημιακοὺς δασκάλους. Ὁ δικτατορικὸς νομοθέτης φρόντισε καὶ γι' αὐτὸ μὲ τὴν ἀληθινὰ ἀλλοπρόσαλλη ἔκδοση ἀπανωτῶν καὶ ἀλληλοανααιρούμενων συντακτικῶν πράξεων. Συνοψίζουμε τὴν οὐσία τους.

Οἱ ὑποψήφιοι καθηγητὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «ἀναμφισβήτητα ἐπιστημονικὰ προσόντα» τοὺς ἔπρεπε νὰ ἐμφοροῦνται ἀπὸ «πνεῦμα σύμφωνον πρὸς τὸ κρατοῦν κοινωνικὸν καθεστῶς καὶ τὰ ἔθνικα ιδεώδη». Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἐπα-

ναλαμβάνεται μονότονα σὲ κάθε συντακτικὴ πράξη ποὺ ρυθμίζει τὴν ἐκλογή τῶν καθηγητῶν· ἀπαραίτητη προϋπόθεση λοιπὸν γιὰ τὴν ἐκλογή τους εἶναι ἡ ἄμεση ἢ ἔστω ἡ ἔμμεση ὑποταγὴ στὸ καθεστῶς. Ἡ ὑποταγὴ ὅμως πρέπει νὰ ἐλέγχεται καὶ προληπτικά. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μεταφέρεται τὸ κέντρο ἐκλογῆς τῶν καθηγητῶν, σταδιακὰ ἀλλὰ σταθερὰ, ἀπὸ τὰ Α.Ε.Ι. στὸ ὑπουργεῖο παιδείας, δηλαδὴ τὴν κυβέρνηση. Καθαρὸ σημάδι τῆς διαγραφόμενης τάσης γιὰ τὴ θεσμικὴ κατάργηση τῆς αὐτοδιοίκησης τῶν Α.Ε.Ι. καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου σ' αὐτά.

Ἡ μετάθεση ὅμως τῶν κέντρων ἀποφάσεων ἀπὸ τὰ Α.Ε.Ι. στὴν κυβέρνηση καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου γενικότερα ἐπιβάλλει τὴν παρέμβαση μιᾶς ἀρχῆς τῆς ἄμεσης κυβερνητικῆς ἐμπιστοσύνης. Χωρὶς νὰ καταργεῖται τυπικὰ ἡ αὐτοδιοίκηση τῶν Α.Ε.Ι. πρέπει νὰ ἐλέγχεται ἄμεσα ἡ λειτουργία τους. Ἔτσι φτάνουμε στὸν περιβόητο θεσμὸ τοῦ κυβερνητικοῦ ἐπιτρόπου ποὺ προβλέπεται γιὰ πρώτη φορὰ σπερματικά καὶ ἄμορφα στὴν ΚΗ' συντακτικὴ πράξη· ἡ μόνιμη συνταγματικὴ του κατοχύρωση, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν θὰ ἀργήσει.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀπὸ τὴ δι-

καταοική πανεπιστημιακή νομοθεσία φανεράνουν την τάση για τόν περιορισμό άρχικά, την ούσιαστική θεσμική κατάργηση στη συνέχεια, της αυτοδιοίκησης τών Α.Ε.Ι. Η τάση αυτή εκφράζεται καθαρότερα, άφύτου τέθηκε σέ μερική ίσχύ τó «συνταγματικό» κείμενο τού 1968, με την έκδοση σειράς νομοθετημάτων, και βρισκει ολοκλήρωση στο σχέδιο τού ΚΧΑΠ. Προτού όμως αναλύσουμε τó περιεχόμενο και την ούσία της νομοθεσίας αυτής, άς εξετάσουμε σύντομα τó άρθρο 17,4 τού συνταγματικού κειμένου τού 1968/1973.

Τό άρθρο 17,4 τού «Συντάγματος» 1968/1973

Τό Σύνταγμα τού 1952 προέβλεπε στο άρθρο 16,4: «Τά άνώτατα εκπαιδευτικά ίδρύματα αυτοδιοικούνται υπό την έποπτεία τού κράτους, οί δέ καθηγηται τούτων είναι δημόσιοι υπάλληλοι». Τη σύντομη αυτή διάταξη αντικατέστησε τó άρθρο 17,4 τού συνταγματικού κειμένου τού 1968/1973 πού όριζε: «Τά άνώτατα εκπαιδευτικά ίδρύματα είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, λειτουργούν υπό την έποπτεία τού κράτους και ένισχύονται οικονομικά άπ' αυτού. Οί καθηγηται των είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Αί άρχαι των εκλέγονται παρά των τακτικών καθηγητών αυτών. Την κρατικήν έποπτείαν επί των άνωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων άσκει ό Υπουργός Έθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων διά Κυβερνητικού Έπιτρόπου, ως ό νόμος όρίζει».

Άπό τη σύγκριση τών διατάξεων αυτών προκύπτουν οί παρακάτω βασικές διαφορές μεταξύ τους:

α) Τό «συνταγματικό» κείμενο τού 1968/1973 εισάγει για πρώτη φορά τó θεσμό τού κυβερνητικού έπιτρόπου και τόν διασφαλίζει συνταγματικά.

β) Η ιδιότητα τού δημόσιου υπαλλήλου τών καθηγητών επιβάλλει στους τελευταίους, σύμφωνα με τó «συνταγματικό» κείμενο τού 1968/1973, περισσότερες ύποχρεώσεις άπ' ό,τι τó Σύνταγμα τού 1952. Τό άρθρο 123 τού «συνταγματικού» κειμένου τού 1968/1973 όριζε ρητά: «1. Οί δημόσιοι υπάλληλοι (...) όφείλουν πίστιν και άφοσίωσιν εις την Πατρίδα και εις τά έθνικά ιδεώδη, έργω εκδηλουμένην, είναι εκτελεσται της θελήσεως τού κράτους και ύπηρετούν τόν λαόν. 2. Η ιδιότης τών κατά την παράγραφον 1 τού άρθρου τούτου υπαλλήλων αντίκειται άπολύτως πρós ιδεολογίας σκοπούσας την άνατροπήν ή την ύπονόμευσιν τού ύφισταμένου πολιτικού ή κοινωνικού καθεστώτος ή συνδεομένης πρós τας άρχάς και τά

προγράμματα κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου» (πρβλ. τó άρθρο 100 τού Συντάγματος τού 1952).

γ) Και οί δύο διατάξεις έγγυώνται την αυτοδιοίκηση τών Α.Ε.Ι. Η εισαγωγή όμως τού θεσμού τού κυβερνητικού έπιτρόπου και ή έλαστική διάτүπωση τού άρθρου 17,4 διευκολύνουν θεσμικά την ούσιαστική κατάργηση της αυτοδιοίκησης τών Α.Ε.Ι.

δ) Τά Α.Ε.Ι. χαρακτηρίζονται, για πρώτη φορά ρητά άπό τó ίδιο τó «συνταγματικό» κείμενο τού 1968/1973, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

ε) Τό άρθρο 17,4 όρίζει, τέλος, ότι ή εκλογή τών άρχών τών Α.Ε.Ι. διενεργείται μόνο άπό τούς τακτικούς καθηγητές· στο σημείο αυτό τó Σύνταγμα τού 1952 σιωπά.

Χωρίς να έπιμείνουμε εδώ περισσότερο στη σχετική διάταξη, μπορούμε να πούμε συμπερασματικά ότι ό δικτατορικός συνταγματικός νομοθέτης καθορίζοντας τó πλαίσιο στο όποιο όφειλε να κινηθεί ό κοινός νομοθέτης, άμφιταλαντεύεται μεταξύ αυτοδιοίκησης και κρατικού έλέγχου τών Α.Ε.Ι. Τό άρθρο 17,4 άνοίγει έτσι όριστικά τó δρόμο για την κατάργηση της αυτοδιοίκησης τους.

Μετά την μερική θέση σέ ίσχύ τού «Συντάγματος» τού 1968

Η δικτατορία θέσπισε στη συνέχεια μία σειρά νομοθετήματα πού συγκεκριμενοποιούν τó περιεχόμενο της διάταξης πού αναφέραμε. Παρακάτω εξετάζουμε τά πιο σημαντικά σημεία της δικτατορικής νομοθεσίας για να γνωρίσουμε την ούσία της, τις άλλαγές πού επιφέρει στη δομή τών Α.Ε.Ι., και να βγάλουμε τά συμπεράσματά μας. Τά σημεία αυτά είναι: α) ό κυβερνητικός έπιτροπος, β) ή εκλογή-διορισμός τών άρχών τών Α.Ε.Ι. και τών καθηγητών τους, γ) τó έπιστημονικό διδακτικό και τó διοικητικό προσωπικό, δ) τά δικαιώματα και οί ύποχρεώσεις τών φοιτητών· πειθαρχικό δίκαιο, ε) τó διάταγμα για την έπιστροφάτευση, και στ) ό ΚΧΑΠ. Άν φανταστούμε τη διάρθρωση τών Α.Ε.Ι. σαν πυραμίδα, ή άνάλυση πού έπιχειρούμε άρχίζει άπό την κορυφή και καταλήγει στη βάση. Η έπιλογή αυτή έχει φυσικά μόνο μεθοδολογική άξία.

α) **Ό κυβερνητικός έπιτροπος**
Τό νομοθετικό διάταγμα 180 τού 1969 εκπληρώνοντας τη συνταγματική έπιταγή τού άρθρου 17,4 ρυθμίζει στις γενικές του γραμμές τó θεσμό τού κυβερνητικού έπιτρόπου. Σύμφωνα με τó διάταγμα αυτό, ή κυβέρνηση διορίζει

για πέντε χρόνια κυβερνητικούς έπιτροπους σ' όλα τά Α.Ε.Ι. Οί άρμοδιότητες πού τούς άναθέτει είναι: α) ή παρακολούθηση της έφαρμογής τών νόμων στά Α.Ε.Ι., και β) ή συνεργασία με τις άρμόδιες άρχές και ύπηρεσίες τών πανεπιστημίων για την έφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής στην άνώτατη παιδεία. Οί άρμοδιότητες είναι σαφείς και εύγλωττες: ό κυβερνητικός έπιτροπος είναι ό **τοποτηρητής της κυβέρνησης στά Α.Ε.Ι.** «Έστι δίκης όφθαλμός, ός τά πανθ' όρα». Παρόλο πού τó διάταγμα προβλέπει τó διορισμό πρώην καθηγητών ή άνωτέρων δημοσίων υπαλλήλων κ.λπ., είναι γνωστό ότι τις θέσεις τών κυβερνητικών έπιτρόπων κατέλαβαν άποκλειστικά πρώην άξιωματικοί τού στενού χουντικού περιβάλλοντος. Διότι ό κυβερνητικός έπιτροπος δέν άρχει να είναι μόνο θεσμικά ό τοποτηρητής της κυβέρνησης στά Α.Ε.Ι., αλλά πρέπει να είναι και προσωπικά φερέγγυος για την «όρθή» έκπλήρωση της άποστολής του: *την άστυνόμευση τών Α.Ε.Ι.*

β) Η εκλογή-διορισμός άρχών και καθηγητών στά Α.Ε.Ι.

Η εκλογή τών πρυτανικών άρχών και τών κοσμητόρων τών Α.Ε.Ι. άνήκει παραδοσιακά στη σφαίρα της αυτοδιοίκησης τους. Σύμφωνα όμως με την άντίληψη τού δικτατορικού νομοθέτη οί καθηγητές πού περιβάλλονται τó άξίωμα τού πρύτανη, τού αντιπρύτανη και τού κοσμήτορα έπρεπε να είναι όπωσδήποτε πρόσωπα της κυβερνητικής έμπιστοσύνης. Τό σύστημα της «έποπτείας τού κράτους» δέν έπρεπε να παρουσιάζει κενά. Η πεμπτουσία τού κρατικού έλέγχου, ό θεσμός τού κυβερνητικού έπιτρόπου, δέν έπαρκούσε. Η δικτατορία σοφίστηκε τó άκόλουθο σύστημα εκλογής-διορισμού τών πρυτανικών άρχών και τών κοσμητόρων: Η συνέλευση τών καθηγητών εκλέγει τρεις ύποψήφιους για τó άξίωμα τού πρύτανη και άνα τρεις για τó άξίωμα τών δύο αντιπρυτάνεων. Ό

κατάλογος των εκλεγέντων υποψηφίων υποβάλλεται στον υπουργό παιδείας πού με τη σειρά του διορίζει τον πρύτανη και τους δύο αντιπρυτάνεις. Φυσικά, κατά την έκδοση της πράξεως του διορισμού ο υπουργός δεν δεσμεύεται από τον αριθμό των ψήφων πού συγκέντρωσαν κατά την προεκλογή οι υποψήφιοι. Παρόμοιο σύστημα ισχύει και για την εκλογή-διορισμό των κοσμητόρων. Οί συνελεύσεις λοιπόν των Α.Ε.Ι. περιορίζονται μόνο στην προεκλογή των υποψηφίων, ενώ η εκλογή και ο διορισμός γίνεται από τον υπουργό παιδείας. Η ρύθμιση αυτή ήταν ασυμβίβαστη και πρὸς τὸ ἴδιο τὸ «συνταγματικὸ» κείμενο τοῦ 1968/1973. Διότι τὸ ἄρθρο 17,4 ὀρίζει ρητὰ ὅτι οἱ ἀρχεῖς τῶν Α.Ε.Ι. ἔπρεπε νὰ ἐκλέγονται ἀπὸ τοὺς τακτικούς καθηγητές τους. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δικαίωσε καὶ τὸ Συμβούλιο Ἐπικρατείας, χωρὶς βέβαια ἢ δικτατορία νὰ σεβαστεῖ τὴν ἀπόφασή του.

Γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν καθηγητῶν (τακτικῶν, ἐκτάκτων, ἐπικουρικῶν) πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι μετὰ τὴν στερέωση τοῦ καθεστώτος οἱ δυνατότητες ἐπέμβασης τῆς κυβέρνησης, τυπικὰ τουλάχιστον περιορίστηκαν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι ἀποκλείστηκαν, ἐνῶ παράλληλα ὁ διορισμὸς ἀνῆκε —ὅπως πάντοτε— σὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τῆς κυβέρνησης. Ἐτσι πετυχαίνονταν: α) ἡ ἀρνηση διορισμοῦ καθηγητῶν πού εἶχαν ἤδη ἐκλέξει οἱ ἀρμόδιες σχολές, καὶ β) ὁ διορισμὸς καθηγητῶν χωρὶς ἐκλογή ἢ καὶ παρὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς υποψηφιότητάς τους ἀπὸ τὶς σχολές. Μὲ τὸν μηχανισμό αὐτὸ ἢ κυβέρνησης οὐσιαστικῶς ἔλεγε ἀπόλυτα τὴν ἐκλογή-διορισμὸ τῶν καθηγητῶν τῶν Α.Ε.Ι.

γ) Τὸ ἐπιστημονικὸ διδακτικὸ καὶ τὸ διοικητικὸ προσωπικόν
Ἡ δικτατορία, εὐθυγραμμίζοντας τὴ νομοθετικὴ πολιτικὴ τῆς, πρέβλεψε γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ προϋποθέσεις

τοῦ Α. Κυριακοῦλη

ἀνάλογες με ἐκείνες πού ἴσχυαν γιὰ τὸ διορισμὸ τῶν καθηγητῶν. Σὲ ὁλόκληρο τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ τῶν Α.Ε.Ι. ἔπρεπε νὰ κυριαρχεῖ «ιδεολογικὴ» ὁμοιογένεια. Οἱ υποψήφιοι ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὰ προσόντα ἤθους κ.λπ. τῶν δημοσίων υπαλλήλων. Ὁφείλαν καὶ αὐτοὶ πίστη καὶ ἀφοσίωση σὴν πατρίδα καὶ στὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη «ἔργω ἐκδηλουμένην». Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ τονίσουμε τὴν ὑποὺλη τακτικὴ τοῦ δικτατορικοῦ νομοθέτη. Οἱ υποψήφιοι ὑπέβαλαν γιὰ τὴν πιστοποίηση τῶν προσόντων τους στὸ ὑπουργεῖο παιδείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἴτηση διορισμοῦ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔγγραφα, ἐνυπόγραφο βιογραφικὸ σημείωμα. Ἄν φυσικὰ ἀνέφεραν ψευδῆ στοιχεῖα διώκονταν ποινικὰ σύμφωνα με τὸ σχετικὸ νόμο. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ υποψήφιοι ἐπιμελητές, βοηθοὶ κ.λπ. αὐτοκαταγγέλλονταν καὶ ὑποκαθιστοῦσαν σὴν περίπτωση αὐτὴ τὶς εἰσαγγελικὰς ἀρχεῖς ἢ τὶς ἀρχεῖς ἀσφαλείας, ἀνοίγαν δηλαδὴ τὸ δρόμο τῆς ποινικῆς ἢ ἄλλης δίωξής τους.

Τὶς προϋποθέσεις πού ἀναφέραμε ἔπρεπε νὰ ἐκπληρώνουν καὶ οἱ διοικητικοὶ υπάλληλοι τῶν Α.Ε.Ι. Τὸ ἐπιστημονικὸ διδακτικὸ καὶ τὸ διοικητικὸ προσωπικὸ ἐλέγχονταν αὐστηρὰ τόσο γιὰ τὸν διορισμὸ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν παραμονὴ σὴν ὑπηρεσία τους. Ἡ «ἐθνικοφροσύνη» τους ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀποδειγμένη καὶ νὰ ἐκδηλώνεται ἔμπρακτα. Ἀλλιῶς ἡ θύρα τῆς ἀπόλυσης ἢ τῆς μὴ ἀνανέωσης τῆς θητείας του ἦταν ἀνοικτὴ. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι δὲν ὑπῆρχε κανένα κενὸ στὸν μηχανισμό κρατικοῦ ἐλέγχου στὸ προσωπικὸ τῶν Α.Ε.Ι.

δ) Τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ὑποχρεώσεις τῶν φοιτητῶν· πειθαρχικὸ δίκαιο

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, δὲν ἀφήνουν νομιζομε καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι εἶχε ἐκλείψει κάθε σοβαρὸς κίνδυνος διατάραξης τῆς πανεπιστημιακῆς «γαλήνης καὶ τάξεως» ἀπὸ τὸ διδακτικὸ καὶ τὸ διοικητικὸ προσωπικὸ τῶν Α.Ε.Ι. Ὁ κίνδυνος οὐσιαστικὰ μόνο ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς μποροῦσε νὰ προέλθει. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔπρεπε νὰ φημιθοῦν οἱ φοιτητές, νὰ στερεθοῦν κάθε δυνατότητα γιὰ κριτικὴ δουλειὰ καὶ παρουσία στὸ πλαίσιο, τουλάχιστον, τῆς δικτατορικῆς «νομιμότητας». Τὸ περίφημο νομοθετικὸ διάταγμα 93 τοῦ 1969, πού σίγουρα θὰ τὸ ζήλευαν τὰ φασιστικά του πρότυπα, προνοεῖ σχετικά. Εἶναι τόσο καθαρὸ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα του, ὥστε τὰ σχόλια περιττεύουν. Ἡ παράθεση τῶν πιὸ σημαντικῶν του διατάξεων εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τῶν προθέσεων καὶ τῆς οὐσίας του.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ δικτατορικοῦ

νομοθέτη συγκεντρώνεται φυσικὰ στὸν ἐλεγχὸ καὶ τὴν καταπίεση τῆς συλλογικῆς δράσης τῶν φοιτητῶν. Ὁ προληπτικὸς καὶ κατασταλτικὸς μηχανισμὸς ἐλέγχου τοῦ ν.δ. 93 ρυθμίζει ἐξαντλητικὰ τὸ πλαίσιο τῆς συλλογικῆς δράσης τῶν φοιτητῶν· ἡ παράβαση τῶν σχετικῶν διατάξεων τιμωρεῖται με αὐστηρὰς πειθαρχικὰς ποινές. Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπὸ κοντὰ τὶς διατάξεις γιὰ τὶς φοιτητικὰς συναθροίσεις καὶ τὴν ἰδρυση φοιτητικῶν συλλόγων.

Γιὰ τὴν ὁργάνωση ὁποιασδήποτε φοιτητικῆς συγκέντρωσης ἀπαιτεῖται ἄδεια τοῦ πρύτανη πού χορηγεῖται μετὰ ἀπὸ σχετικὴ αἴτηση τῶν ὀργανωτῶν τῆς συγκέντρωσης. Στὴν αἴτηση αὐτὴ πρέπει νὰ περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: τόπος, ἡμέρα καὶ ὥρα, σκοπὸς τῆς συγκέντρωσης. Οἱ φοιτητὲς εἶναι ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνακοινῶνουν ἐγγράφως στὸν πρύτανη τὶς ἀποφάσεις τους σὲ 24 ὥρες ἀπὸ τὴν πραγματοποιήση τῆς συγκέντρωσης (ἄρθρ. 123). Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιτυγχάνεται ὄχι μόνο ὁ προληπτικὸς ἀλλὰ καὶ ὁ κατασταλτικὸς ἐλεγχὸς τῶν φοιτητικῶν συγκεντρώσεων ἀπὸ τὶς ἀρχεῖς τῶν Α.Ε.Ι. πού με τὴν σειρά τους —ἂν χρειαστεῖ, με τὴν μεσολάβηση τοῦ κυβερνητικοῦ ἐπίτροπου— συνεργάζονται με τὶς ἀρμόδιες κρατικὰς ἀρχεῖς (εἰσαγγελία, ἀστυνομία, ἀσφάλεια κ.λπ.) γιὰ τὴν τήρηση τῆς πανεπιστημιακῆς «γαλήνης καὶ τάξεως». Καὶ γιὰ νὰ μὴ ἀφήσει καμιά ἀμφιβολία ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐναντίον τίνος κυρίως στρέφεται τὸ θανατάσιο αὐτὸ σύστημα ἐλέγχου, ὁ δικτατορικὸς νομοθέτης ἀπαγορεύει ρητὰ τὶς συγκεντρώσεις σὲ πανεπιστημιακοὺς χώρους πού ἐπιδιώκουν τὴν διάδοση καὶ τὴν εφαρμογὴ (sic!) «τῶν ἀναρρεπτικῶν τοῦ κρατοῦντος κοινωνικοῦ συστήματος ἰδεῶν» (ἄρθρ. 124,3). Ἀκόμη καὶ φοιτητικὰς ἐκδηλώσεις πού δὲν ἔχουν ἀναγκαστικὰ ἄμεσο πολιτικὸ περιεχόμενον ἐλέγχονται· γιὰ τὴν ὁργάνωση γιορτῶν, διαλέξεων, θεατρικῶν παραστάσεων, συναυλιῶν κ.λπ. ἀπαιτεῖται ἄδεια τῶν ἀρχῶν τῶν Α.Ε.Ι. (ἄρθρ. 126).

Ἡ σύσταση, ἐξάλλου, φοιτητικῶν συλλόγων, σύμφωνα με τὸ νόμο περὶ σωματείων, πρέπει νὰ γινωστοποιεῖται στὸν πρύτανη. Ἡ διοίκηση τοῦ συλλόγου ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ υποβάλλει σὶς ἀρχεῖς τῶν Α.Ε.Ι. ἀντίγραφο τοῦ καταστατικοῦ, τῆς πράξεως περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ σωματείου καὶ κατάλογο τῶν ἰδρυτικῶν μελῶν (ἄρθρ. 127). Καὶ φυσικὰ, πάντα, ὁ «ἀπὸ μηχανῆς θεὸς» κυβερνητικὸς ἐπίτροπος ἔχει δικαίωμα νὰ «λαμβάνη γνώσιν παντὸς στοιχείου ἀναγκαίου διὰ τὴν ἀσκήσιν τῶν ἀρμοδιοτήτων του» (ἄρθρ. 2,2δ

τοῦ ν.δ. 180/1969). Τὰ σχόλια περι-
τείνουν.

Ἡ παράβαση τῶν διατάξεων αὐτῶν τιμωρεῖται πειθαρχικά. Ἐς δοῦμε ὅμως πῶς: Τὸ ἀρθρο 120 τοῦ ν.δ. 93/69 προβλέπει τὴν *πειθαρχικὴ ποινὴ τῶν φοιτητῶν*, ἕαν: α) παραβαίνουν τίς διατάξεις τῆς πανεπιστημιακῆς νομοθεσίας ἢ τίς ἀποφάσεις τῆς συγκλήτου, β) δὲν τηροῦν τὸν ἀφειλόμενο σεβασμὸ (sic!) στὶς πανεπιστημιακὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς διδάσκοντες, γ) συλλαμβάνονται στὶς ἐξετάσεις νὰ ἀντιγράψουν, δ) διαταράσσουν τὴν τάξιν καὶ τὴν ἡσυχία στὰ πανεπιστήμια κατὰ τὴν διδασκαλία τῶν μαθημάτων ἢ τὰ διαλείμματα, ε) προτρέπουν τοὺς συναδέλφους τους σὲ ἀποχὴ ἀπὸ τίς παραδόσεις ἢ ἀσκήσεις, ἢ μετέχουν σὲ ὁμαδικὰς ἀποχές, στ) συμπεριφέρονται μὲ τρόπο πὺν προσβάλλει τίς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς πολιτείας, τὴν ἀξιοπρέπειαν τῶν πανεπιστημίων, τὴν τάξιν ἢ ἀξιοπρέπειαν (sic!) τῶν συναδέλφων τους, ἢ μὲ τρόπο ἀπάδοντα πρὸς τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ φοιτητῆ, ζ) ἐπιδιώκουν τὴν ἐφαρμογὴν ἰδεῶν πὺν ἔχουν φανερὸ σκοπὸ τὴν μὲ δροιοδῆποτε μέσο ἀνατροπῆ τοῦ κρατοῦντος κοινωνικοῦ καθεστώτος, ἢ κάνουν προσηλυτισμὸ ἢ διαδίδουν μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο καὶ μέσο τέτοιαις ἰδέαις ἢ προπαγανδίζουσιν ἰδέαις ὁργανώσεων πὺν ἐπιδιώκουν τὴν ἀπόσπασιν μέρους τῆς ἐπικράτειας, ἢ οἱ πράξεις τους καὶ ἡ διαγωγή τους μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸ ἀρμόζον καὶ μὲ τὸ ὑφιστάμενον πολιτικὸ ἢ κοινωνικὸ καθεστῶς συμβιβαζόμενον πνεῦμα καὶ τὰ ἔθνικα ἰδεῶδη. Εἶναι τόσο πλοῦσια ἢ φαντασία τοῦ δικτατορικοῦ νομοθέτη πὺν — ἂν ἀφήσουμε καταμέρους τίς ταυτολογίας καὶ τίς ἀσυναρτησίαις — πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε, ὅχι ποὶα πράξις μὰ ποὶα σκέψιν τῶν φοιτητῶν μένει πειθαρχικά ἀτιμωρητή!

Οἱ *πειθαρχικὰς ποινὰς* πὺν ἐπιβάλλονται στοὺς φοιτητὰς, σύμφωνα μὲ τὸ ἀρθρο 121,1 τοῦ ἰδίου διατάγματος, ἦταν: α) ἐπίπληξις, β) βαριά ἐπίπληξις, γ) προσωρινὴ ἀποβολὴ ἀπὸ 7 μέχρι 15 μέρας, δ) ἀποβολὴ ἀπὸ 15 μέρας μέχρι τρεῖς μῆνες, ε) ἀποβολὴ γιὰ τὸ τρέχον πανεπιστημιακὸ ἔτος ἢ καὶ τὸ ἐπόμενον, καὶ στ) διαρκὴς ἀποβολὴ. Ἐξάλλου ὁ δικτατορικός νομοθέτης στή δεύτερη παράγραφο τοῦ ἰδίου ἀρθρου ὁρίζει ὅτι, ἂν ἕνας φοιτητὴς καταδικαστῆ ἀπὸ ποινικὸ δικαστήριον γιὰ ἀδίκημα πὺν ἀφορᾷ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος, ἀποβάλλεται γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιβληθείσας ποινῆς. Πειθαρχικὴ ποινὴ μέχρι διαρκούς ἀποβολῆς ἐπιβάλλεται ἀκόμη ἂν ἕνας φοιτητὴς ἐκτοπιστῆ γιὰ λόγους δημοσίας ἀσφαλείας. Ὅλες οἱ πειθαρχικὰς

ποινὰς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίπληξιν, ἐπιβάλλονται ἀπὸ πενταμελὲς πειθαρχικὸ συμβούλιον τῶν Α.Ε.Ι., στὸ ὅποιο φυσικά μετέχει καὶ ὁ γνωστός μας καὶ μὴ ἔξαιρητός κυβερνητικός ἐπίτροπος (ἀρθρο 122).

ε) Τὸ διάταγμα γιὰ τὴν ἐπιστράτευση

Τὸ δροκόντειο αὐτὸ σύστημα πειθαρχικῶν ποινῶν δὲν ἐπαρκεῖ ὅμως ἀπὸ μόνου του γιὰ τὴν κατάπληξιν καὶ τῆς πλέον στοιχειώδους ἐλευθερίας τῶν φοιτητῶν. Μιὰ ἄλλῃ σειρά μηχανισμῶν καταπίεσις ἔρχεται νὰ τὸ συμπληρώσει: *τὰ βασανιστήρια καὶ οἱ γνωστὰς μέθοδοι τῆς Ἀσφάλειας (χωρὶς φυσικά καμιά νομικὴ κατοχύρωσιν), ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ πολιτικοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἡ διοικητικὴ ἐκτόπισσις*. Οἱ καταπιεστικοὶ αὐτοὶ μηχανισμοὶ βροῖσκονται μεταξὺ τους σὲ στενὴν σχέσηιν ὑπαλλακτικότητος, καὶ συχνὰ ἐφαρμῶνται σωρευτικά.

Ἡ ἐφαρμογὴ τους σὲ συγκεκριμέναις συνθήκαις, ὅπως π.χ. αὐτὰς πὺν δημοσύργησε ἡ κινητοποίησις τῶν φοιτητῶν μέχρι τὸ λαϊκὸ ξεσηκωμὸ τοῦ Νοέμβρου τοῦ 1973, εἶναι δύσκολῃ ἢ ὅχι ἀρκετὰ ἀποτελεσματικὴ ἢ, ἀκόμη, πολιτικά ἀπρόσφορη. *Νέοι μηχανισμοὶ πρέπει νὰ ἐφευρεθοῦν βαλτοπρόθεσμα ἀποτελεσματικοί*. Ἡ δικτατορία ἐκδίδει στίς 10 Φεβρουαρίου 1973 τὸ περιβόητο διάταγμα γιὰ τὴν ἐπιστράτευση (ν.δ. 1347/1973). Σκοπὸς τῆς ἐφαρμογῆς του εἶναι νὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ φοιτητικὸ κίνημα τὴν ἡγεσίαν του καὶ νὰ τὴν ἀμπαρώσει στοὺς στρατώναις.

Σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα αὐτὸ ὁ ὑπουργὸς ἐθνικῆς ἀμύνεις μπορεῖ νὰ διακόπτει ὄνομαστικά τὴν ἀναβολὴν κατὰτάξις τῶν σπουδαστῶν στὸ στρατὸ στίς παρακάτω περιπτώσεις: α) ἂν τοὺς ἔχει ἐπιβληθεῖ ὅποιανδήποτε πειθαρχικὴν ποινήν, β) ἂν ἔχουν καταδικαστῆ σὲ ὅποιανδήποτε ποινήν σύμφωνα μὲ τίς διατάξεις τοῦ πολιτικοῦ ποινικοῦ δικαίου, καὶ γ) ἂν ἀπέχουν ἀπὸ τίς παραδόσεις κ.λπ. τῶν Α.Ε.Ι. ἢ προτρέπουν σὲ ἀποχὴ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πειθαρχικὴν τους δίωξιν. Ἡ διαταγὴ γιὰ κατὰτάξιν ἐφαρμῶνται ἀμέσους καὶ ἡ ἄσκησις ὅποιοιδήποτε ἐνδίκου μέσου δὲν ἀναστέλλει τὴν ἐκτέλεσιν τῆς.

στ) Τὸ σχέδιον τοῦ ΚΧΑΠ

Τὸ σχέδιον τοῦ ΚΧΑΠ καταγράφει συστηματικά τὴν πανεπιστημιακὴν νομοθεσίαν τῆς δικτατορίας πὺν περιγράφαιμε (τὸ σχέδιον δημοσιεύθηκε σὲ τέσσαρις συνέχειαις στὸ *Βῆμα*, 17-21 Ἰαν. 1973). Συνιστᾷ τὸν ὁλοκληρωμὸν καρπὸ τῆς νομοθετικῆς πολιτικῆς τῆς δικτατορίας, τὴν κωδικοποίησιν τῆς. Οἱ νεωτερι-

μοὶ τοῦ σχεδίου, τὸ ὅποιο ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποσύρει ἡ δικτατορία μετὰ ἀπὸ τίς φοιτητικὰς κινητοποιήσεις τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1973, εἶναι ἐλάχιστοι καὶ ὀπωσδήποτε ὄχι καθοριστικοί. Ἐς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στοὺς νεωτερισμοὺς αὐτούς.

Ἡ διαδικασίαν ἐκλογῆς τῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν κομητόρων τῶν Α.Ε.Ι. (III, γ) συντελεῖται σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιον χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ ὑπουργείου παιδείας. Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ὁ νεωτερισμὸς τοῦ ἀρθρου 48,2 τοῦ σχεδίου πὺν προβλέπει τὴν δυνατότητα σὲ «ἐνδιαφερόμενους ὁργανισμοὺς» ἢ ἐπιχειρήσεις νὰ ἀναθέτουν τὴν ἐκπόνησιν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων καὶ ἐιδικῶν μελετῶν σὲ σπουδαστήρια ἢ ἐργαστήρια τῶν Α.Ε.Ι. Ἦταν μιὰ πρώτη προσπάθεια ἄμεσης ὑπαγωγῆς τῆς πανεπιστημιακῆς ἐρευνας στίς μεγάλας μονοπωλιακὰς ἐπιχειρήσεις. Οἱ διατάξεις γιὰ τὸν κυβερνητικὸν ἐπίτροπον υἰοθετοῦνται φυσικά ὅλες αὐτούσιαις.

Τὸ σχέδιον προβλέπει τὴν συμμετοχὴν τῶν φοιτητῶν μὲ συμβουλευτικὴν ψήφον σὲ ὄργανα «αὐτοδιοίκησις» τῶν Α.Ε.Ι.: τὰ ὄργανα αὐτὰ ὅμως ἔχουν δευτερεύουσα σημασία. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν σὲ ὄργανα αὐτοδιοίκησις μὲ ἀποφασιστικὴν σημασίαν ἀποκλειόταν ῥητὰ ἀπὸ τὸ «συνταγματικὸν» κείμενον τοῦ 1968/1973. Ἐταῖ ὁ ρόλος τῶν φοιτητῶν στὴν «αὐτοδιοίκησιν» τῶν Α.Ε.Ι. παραμένει διακοσμητικὸς καὶ ὀπωσδήποτε χωρὶς καθοριστικὴν ἀξίαν. Καὶ γιὰ νὰ διασκεδάσει κάθε ἀτυπάτη γιὰ ἀκαδημαϊκὰς ἐλευθερίας, τὸ σχέδιον τοῦ ΚΧΑΠ κάνει ὑποχρεωτικὴν τὴν παρακολούθησιν τῶν προγραμμάτων διδασκαλίας καὶ ἀπαγορεύει τὴν παρακολούθησιν τῶν πανεπιστημιακῶν προγραμμάτων σὲ μὴ φοιτητὰς.

Στὸ κεφάλαιο πὺν ἀναφέρεται στοὺς φοιτητὰς ὁρίζεται, ἐπίσης, ῥητὰ ὅτι οἱ φοιτητικοὶ σύλλογοι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιδιώκουν πολιτικούς σκοπούς. Ἡ ἰδρυσις τους περνᾷ τῶρα ἀπὸ διπλὸ φίλτρο ἐλέγχου. Τὰ καταστατικά τους, προτοῦ κατατεθοῦν γιὰ ἐγκρίσιν στὸ ἀρμόδιον πρωτοδικεῖον, πρέπει νὰ ἐγκρίνονται ἀπὸ τὴν συγκλήτων τῶν Α.Ε.Ι. Στὸ πειθαρχικὸν δίκαιον τῶν φοιτητῶν σημειώνονται ἀσημαντὰς μεταβολές. Ὁ μηχανισμὸς τῆς πειθαρχικῆς δίωξις (III, δ) υἰοθετεῖται σχεδὸν αὐτούσιαις. Ἀνάλογος μηχανισμὸς προβλέπεται καὶ γιὰ τὸ καθηγητικὸν, τὸ ἐπιστημονικὸν διδακτικὸν καὶ τὸ διοικητικὸν προσωπικὸν τῶν Α.Ε.Ι. Ἐχουσι γνῶσιν οἱ φύλακες! Τὰ πάντα πρέπει νὰ προβλεφθοῦν, ἔτσι ὡστε ὁ προληπτικὸς καὶ ὁ κατασταλτικὸς ἐλέγχος τῶν Α.Ε.Ι., ὅσο τουλάχιστον περνᾷ ἀπὸ τὸ

χέρι του νομοθέτη, να λειτουργήσει στην εντέλεια και χωρίς καμιά εμπλοκή.

Συμπέρασμα

Το σαθρό δικτατορικό νομοθετικό οικοδόμημα για την ανώτατη παιδεία, που περιγράψαμε, δεν άντεξε στην πολεμική του φοιτητικού και του λαϊκού κινήματος· ο λαϊκός ξεσηκωμός του Πολυτεχνείου σημάδεψε καταλυτικά την αποσύνθεσή του. Οί νέοι δικτάτορες με το ιωαννινδικό προσωπείο, στην πρώτη φάση της ευφορίας τους, κατήργησαν τον περιβόητο θεσμό του κυβερνητικού επίτροπου, ενώ παράλληλα κατέλυσαν κάθε ίχνος της δικτατορικής τους «νομιμότητας». Ο κυβερνητικός επίτροπος, άλλωστε, δεν εξυπηρετούσε καμιά σκοπιμότητα· οι επεμβάσεις της Ασφάλειας και των άλλων ποικιλώνυμων άρχων στα Α.Ε.Ι. συντελούνταν άπροκάλυπτα. Τα γεγονότα είναι γνωστά.

Η ανάλυση που επιχειρήσαμε δείχνει πεντακάθαρα την αλλαγή των δομών των Α.Ε.Ι. μας κατά τη διάρκεια της παταδοπουλικής φάσης του δικτατορικού καθεστώτος. Μπορούμε να τη συνοψίσουμε ως εξής: ουσιαστική κατάργηση της αυτοδιοίκησης των Α.Ε.Ι. και αντικατάστασή της από ένα άποινικτικό πλέγμα μηχανισμών προληπτικού και κατασταλτικού ελέγχου φασιστοειδούς χαρακτήρα. Η αλλαγή αυτή εξάλλου συντελείται σε μεγάλο βαθμό κατά παράβαση του «συνταγματικού» κειμένου του 1968/1973, πράγμα που δείχνει ότι η στρατιωτική δικτατορία, χωρίς λαϊκό έρεισμα, δεν μπορούσε να σεβαστεί ούτε τη δικιά της «νομιμότητα».

του Άλ. Κυριτσόπουλου

Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ συνεργασία καθηγητῶν τῶν Α.Ε.Ι. μὲ τὴ δικτατορία

τοῦ Δημήτρη Νταβέα

Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ χρησιμοποιοῦνται τὰ δημοσιεύματα τοῦ Εἰδικοῦ Πειθαρχικοῦ Συμβουλίου. Οἱ ἀποφάσεις καὶ τὰ σκεπτικά τοῦ ΕΠΣ γιὰ 92 καθηγητὲς ἢ ὑφηγητὲς βρίσκονται στὸ παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τοῦ 1975. Στὴν ἐργασία αὐτὴ δὲν χρησιμοποιήθηκαν ἄλλα στοιχεία ἀπὸ τοῦ ΕΠΣ, καὶ αὐτὸ γιὰ ἐκτὸς ἀπὸ σοβαρὲς τεχνικὲς δυσκολίες ὑπῆρχε σοβαρότερος λόγος: ἡ ἀνάγκη κατοχύρωσης τῆς βασιμότητος αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἔτσι ἡ κρίση μόνον τῶν δημοσιεύσεων τοῦ ΕΠΣ γίνεται ἀναγκαστική, ἀν καὶ πάλι τὸ πρόβλημα δὲν ἀπλοποιεῖται. Πρῶτον γιὰ πολλὰ στοιχεία ποὺ ὑπῆρχαν δὲν κατατέθηκαν στὸ ΕΠΣ. Ἔπειτα γιὰ δὲν παραπέμφθηκαν καθηγητὲς γιὰ τοὺς ὁποίους εἶχαν δοθεῖ στοιχεία ἀλλὰ κατὰ τὴν κρίση τοῦ ΕΠΣ δὲν θεωρήθηκαν ἐπαρκῆ ἢ δὲν καλύπτονταν ἀπὸ τὰ ἄρθρα τῆς Συντακτικῆς Πράξης. Τέλος, οἱ δημοσιεύσεις αὐτὲς εἶναι περιληπτικὲς, καὶ ὁ ὀρισμὲν περιπτώσεις δὲν καταγράφονται τὰ στοιχεία ποὺ εἶχαν καταθεθεῖ καὶ κρίθηκαν, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀπαριθμοῦνται μὲ ἀριθμοὺς 1, 2, 3... ὅπως

βρίσκονταν στὸ φάκελο τῆς καθεμιάς ὑπόθεσης. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ τὸ γεγονός ὅτι πολλὰ στοιχεῖα δὲν ἀποδείχθηκαν πλήρως ἢ ὑπῆρξαν ἀναρρέσεις καὶ ἀνασκευὲς καταγγελιῶν.

Ἡ μεθοδικὴ κατάταξη τῶν στοιχείων ποὺ γίνεται, θεωρήθηκε σκόπιμη γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐξαγωγῆς συγκεκριμένων συμπερασμάτων, ποὺ καὶ τὸ βάρος δίνεται στὴ συνολικὴ ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ ἀξία αὐτῆς τῆς μεθόδου καὶ ὄχι στὰ ἐπιμέρους ἢ τὴν κατὰ πρόσωπα συμπεριφορὰ, ποὺ καὶ μὲν ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ διάσταση τοῦ «σκανδάλου», ἀλλὰ ὄχι καὶ ἡ γενικὴ θεώρηση τοῦ ὅλου προβλήματος. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀναλυτικὴ παράθεση τῶν στοιχείων δίνεται ἡ δυνατότητα τὸν ἀναγνώστη μαζὶ μὲ τὴ συγκεκριμένη γνώση τῶν στοιχείων νὰ ἐπιχειρήσει καὶ δικῆς του κρίσεις. Βοηθητικὸς εἶναι καὶ ὁ ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν 92 καθηγητῶν καὶ ὑφηγητῶν, ὅπου σημειώνουμε τὴν ποινὴ ποὺ ἀποφάσισε γιὰ καθέναν τὸ ΕΠΣ (μὲ ἓνα Υ πλὴι στὸ ὄνομα σημειώνουμε τὸν ὑφηγητὴ καὶ μὲ Ε τὸν ἐπικουρικὸ).

ΟΝΟΜΑ

1. Ἀγαπητίδης Σωτήριος (ΕΜΠ)
2. Ἀγγελόπουλος Ἀθανάσιος — Υ (Παν/μιο Θεσ.)
3. Ἀγγελόπουλος Βασίλειος (Ἱατρικὴ Ἀθηνῶν)
4. Ἀγιουτάντης Γ. (Ἱατρικὴ Ἀθηνῶν)
5. Ἀδαμόπουλος Ἀντώνιος (Παν/μιο Θεσ.)
6. Ἀζαριάς Χανανίας (Παν/μιο Θεσ.)
7. Ἀθανασάτος Δημήτριος (Γεωπονικὴ Ἀθηνῶν)
8. Ἀλεξανδρῆς Γ. — Υ (ΠΑΣΠΕ)
9. Ἀντωνόπουλος Νικόλαος (Νομικὴ Θεσ.)
10. Ἀποστολόπουλος Ἀπόστολος (Ὀδοντιατρικὴ Ἀθ.)
11. Ἀρβανίτης Λουκάς (Παν/μιο Θεσ.)
12. Βαρώνος Δημήτριος (Ἱατρικὴ Ἀθ.)
13. Γερμάνης Ἰωάννης — Υ (Ἱατρικὴ Θεσ.)
14. Γεωργόπουλος Κων/νος (Νομικὴ Ἀθηνῶν)
15. Γιαννούσης Ἀστέριος-Στέργιος (Παν/μιο Πατρῶν)
16. Γραμματικὸς Ἀντώνιος (Πολυτεχνικὴ Πατρῶν)
17. Γρηγοριάδης Δημήτριος (Βιομηχανικὴ Θεσ.)
18. Δασκαλόπουλος Ι. Μ. (Νομικὴ Ἀθηνῶν)
19. Δημακόπουλος Γιώργιος — Υ (ΠΑΣΠΕ)
20. Δημητριάς Ἡλίας — Ε (ΠΑΣΠΕ)
21. Δεληκωστόπουλος Ἀθαν. (Θεολογικὴ Ἀθηνῶν)
22. Δεληκωστόπουλος Στέφ. (Νομικὴ Ἀθηνῶν)
23. Διακόπουλος Χριστόφ. (ΑΣΟΕΕ)

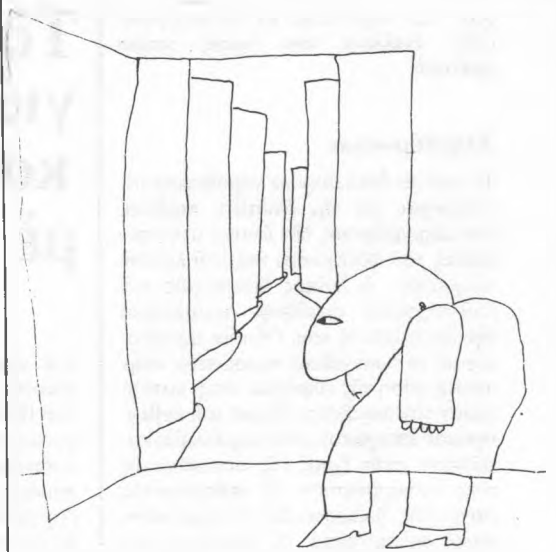
ΠΟΙΝΗ

- 3 χρόνια
- 3 χρόνια
- ὀριστικά
- 2 χρόνια
- ὀριστικά
- ἀπαλλάχτηκε
- 1 χρόνο
- ὀριστικά
- ὀριστικά
- 3 χρόνια
- 3 χρόνια
- 6 μῆνες
- ἀπαλλάχτηκε
- ὀριστικά
- 6 μῆνες
- ἀπαλλάχτηκε
- ἐνάμιση χρόνο
- 2 χρόνια
- ὀριστικά
- ὀριστικά
- ὀριστικά
- ὀριστικά
- 1 χρόνο

24. Ἐλευθερίου Τριαντάφυλλος (ΑΣΟΕΕ)
 25. Ζωτιάδης Γεώργιος (ΠΑΣΠΕ)
 26. Ἡλιόπουλος Κων/νος (Φιλοσοφική Ἀθηνῶν)
 27. Θάνος Κων/νος — Υ (ΠΑΣΠΕ)
 28. Θεοδωρόπουλος Δημ. (Παν/μιο Πατρῶν)
 29. Θεοχαρίδης Γεώργιος (Φιλοσοφική Ἰωανν.)
 30. Καζαντζίδης Γεώργιος (Παν/μιο Ἰωαν.)
 31. Καλόβουλος Ἰωάννης (Γεωπονική Θεσ.)
 32. Καλογήρου Ἰωάννης (Παν/μιο Θεσ.)
 33. Καρακαντάς Στυλ. (Βιομηχανική Θεσ.)
 34. Καριμίρης Νικόλ. (Φιλοσοφική Ἀθ.)
 35. Κατρίτσης Ἐπαμεινώνδας (Ἱατρική Ἀθ.)
 36. Κατσαντώνης Ἀλέξανδρος (Νομική Ἀθ.)
 37. Κιντής Ἀνδρέας (ΑΣΟΕΕ)
 38. Κόνσολας Νικόλαος (ΠΑΣΠΕ)
 39. Κοττάκης Γεώργιος — Υ (Ἱατρική Ἀθ.)
 40. Κούλης Ἰωάννης (Νομική Ἀθ.)
 41. Κούμας Ἀργύριος — Ε (ΕΜΠ)
 42. Κουνάδης Ἀντ. - Ε (ΕΜΠ)
 43. Κουτσογιαννόπουλος Δημ. (Φιλοσοφική Ἀθ.)
 44. Κουτσομάρης Γεώργ. (ΑΣΟΕΕ)
 45. Κομιαντής Κων. (Ὀδοντιατρική Ἀθ.)
 46. Λαδόπουλος Π. (ΕΜΠ)
 47. Λαμπράκης Δημήτριος (ΠΑΣΠΕ)
 48. Λοῖζος Ἀντώνιος (ΕΜΠ)
 49. Λοῖζος Φωκίων (ΕΜΠ)
 50. Μανάφης Κων/νος — Ε (Φιλοσοφική Ἀθ.)
 51. Μαυράκης Στυλιανός (Ὀδοντιατρική Ἀθ.)
 52. Μεϊμάρογλου Μάριος (ΑΣΟΕΕ)
 53. Μεταλλίδης Ἀνδρέας — Υ (Παν/μιο Πατρῶν)
 54. Μηταδημητρίου Καριοφίλης (Φιλοσοφική Θεσ.)
 55. Μοσχολιός Ν. (Βιομηχανική Πειρ.)
 56. Μπαλόπουλος Ἡλίας (ΑΣΟΕΕ)
 57. Μπανταλούκας Κλαύδιος (Βιομηχανική Πειραιῶς)
 58. Μπουμπουλίδης Φ. Σ. (Φιλοσοφική Ἀθ.)
 59. Νίκολης Ι. (Παν/μιο Πατρῶν)
 60. Οἰκονομόπουλος Ἰωάννης (ΕΜΠ)
 61. Οἰκονόμου Ἡλίας (Θεολογική Ἀθ.)
 62. Πανᾶς Εὐστάθιος (ΑΣΟΕΕ)
 63. Παπαβασιλείου Ὁρέστης-Κοσμάς (Βιομ/νική Θεσ.)
 64. Παπαδημητρίου Δημήτριος (Βιομηχανική Πειρ.)
 65. Παπαδημητρίου Κων/νος (Παν/μιο Θεσ.)
 66. Παπαπαναγιώτου Π. (ΠΑΣΠΕ)
 67. Πάτρας Λουκάς (Νομική Θεσ.)
 68. Παυλόπουλος Παν. (Νομική Ἀθ.)
 69. Πισιώτης Λεων. (Ὀδοντιατρική Θεσ.)
 70. Πολυχρονόπουλος Θεοχ. (ΕΜΠ)
 71. Σαμαράς Ἀντώνιος — Υ (Ἱατρική Ἀθ.)
 72. Σδράκας Εὐάγγ. (Θεολογική Θεσ.)
 73. Σινανιώτης Λάμπρος (Νομική Ἀθ.)
 74. Σκρουμπής Βύρων — Υ (Γεωπονική Θεσ.)
 75. Σταθόπουλος Ἀθαν. (ΑΣΟΕΕ)
 76. Σχινᾶς Γεώργιος (Βιομηχανική Πειρ.)
 77. Τούντας Κων/νος (Ἱατρική Ἀθ.)
 78. Τριανταφυλλίδης Κων/νος (ΕΜΠ)
 79. Τριανταφυλλόπουλος Ι. (Νομική Ἀθ.)
 80. Τσάκωνας Δημήτριος (ΠΑΣΠΕ)
 81. Τσατσᾶς Γεώργιος (Παν/μιο Ἀθ.)
 82. Τσιρογιάννης Ἐλευθέριος (Κτηνιατρική Θεσ.)
 83. Τσοῦρας Σωτήριος (Παν/μιο Θεσ.)
 84. Τσοῦτσος Ἀθως — Υ (Νομική Ἀθ.)
 85. Φασούλας Ἀπόστ. (Γεωπονική Θεσ.)
 86. Φιλιππίδης Τηλέμ. (Νομική Θεσ.)
 87. Φραγκάτος Γεράσιμος (ΕΜΠ)
 88. Φράγκος Κων/νος (Παν/μιο Θεσ.)
 89. Χολέβας Ἰωάννης (Βιομηχανική Πειρ.)

ὀριστικά
 ὀριστικά
 2 χρόνια
 ὀριστικά
 3 μήνες
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 ἐνάμιση χρόνο
 ἐνάμιση χρόνο
 ὀριστικά
 ἐνάμιση χρόνο
 3 χρόνια
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 ἀπαλλάχτηκε
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 ὀριστικά
 1 χρόνο
 1 χρόνο
 2 μήνες
 15 μήνες
 6 μήνες
 ἐνάμιση χρόνο
 3 μήνες
 6 μήνες
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 1 χρόνο
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 3 χρόνια
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 3 χρόνια
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 6 μήνες
 2 χρόνια
 2 μήνες
 3 χρόνια
 ὀριστικά
 ἀπαλλάχτηκε
 1 χρόνο
 2 χρόνια
 3 χρόνια
 ἀπαλλάχτηκε
 1 χρόνο
 ὀριστικά
 ἐνάμιση χρόνο
 ὀριστικά

τοῦ Ἀλ. Κυριτσόπουλου
 (ἀπό τὸ λεύκωμα Ἑλλάς 75)

τοῦ Ἀλ. Κυριτσόπουλου

90. Χρήστου Παναγιώτης (Θεολογική Θεσ.)
91. Χριστοφίδης Άνθιμος (Παν/μιο Θεσ.)
92. Χρυσοκέρης Ίωάννης (ΑΣΟΕΕ)

δριστικά
ἀπαλλάχτηκε
δριστικά

Άμεση συμμετοχή στις κυβερνήσεις και την πολιτική της δικτατορίας

Οί στρατιωτικοί στην προσπάθειά τους να προσεταιριστούν πρόσωπα που να προσδίδουν κύρος και νομιμότητα στη δικτατορία τους βρήκαν σημαντική ανταπόκριση από τους καθηγητές των Α.Ε.Ι. Ο τίτλος τους μέτροσε ιδιαίτερα για την ύπουργοποίηση ενώ συγχρόνως ό καθένας τοποθετήθηκε σε ύπουργείο που να έχει ανάλογο περιεχόμενο με εκείνο της έδρας που κατείχε. Έτσι ό τεχνοκρατικός μύθος των ειδικών της δικτατορικής πολιτικής προβαλλόταν με τρόπο θαυμαστό. Δεκαεννέα καθηγητές έγιναν *Ύπουργοί ή Ύφυπουργοί* κυρίως σε ύπουργεία οικονομικού χαρακτήρα. Όμως και σε άλλες θέσεις τοποθετήθηκαν: *Γενικοί Γραμματείς Ύπουργείων, Γενικοί Διευθυντές, Προϊστάμενοι σε διάφορες Ύπηρεσίες ή άπλοι υπάλληλοι*. Επίσης δρισμένοι χρημάτισαν *Νομάρχες, Διοικητές ή Ύποδιοικητές Τραπεζών, Πρόεδροι διοικητικών συμβουλίων Άθλητικών Συλλόγων, ΕΙΡΤ, ΕΤΒΑ και ΙΚΑ*. Άκόμη, ειδικοί *πολιτικοί σύμβουλοι* κυρίως του Γ. Παπαδόπουλου ή έλαβαν μέρος σε *Νομοπαρασκευαστικές ή Συνταγματικές επιτροπές ή στο Συνταγματικό δικαστήριο* που προβλεπόταν από το «Σύνταγμα» του '68.

Ίδεολογική - προπαγανδιστική συνεργασία

«Η πνευματική πρός τὰ άνω πορεία του λαού μας, ή ήθικη κάθαρσις βάσει των άρχών του έλληνοχριστιανικού πολιτισμού, είναι σκοπός, είναι επιδίωξις, είναι άγών της Έθνικής μας Κυβερνήσεως και του Πρωθυπουργού μας Γεωργίου Παπαδοπούλου (...) κάθε 21η Άπριλίου είναι ένας σταθμός, στον συνεχή άγώνα όλων μας, δια την πρόοδον της Ελλάδος.» Περίπου τὰ ίδια λόγια, τὸ ίδιο ύφος, οί ίδιες «ιδέες» επαναλαμβάνονται στους πολυάριθμους λόγους που εκφώνησαν οί καθηγητές σε *πανηγυρικές έπετείους της 21ης Άπριλίου*. Πάντως δεν είχε καμία σημασία τὸ ειδικὸ περιεχόμενο των έξυμνητικών λόγων. Για τή χούντα άξία είχε αυτό καθεαυτὸ τὸ γεγονός της έξύμνησης.

Κάθε ευκαιρία αξιοποιήθηκε για να δοξολογηθεί ή τυραννία: έθνικές

έπετείοι, (25ης Μαρτίου, 28ης Οκτωβρίου), ή «Πολεμική Άρετή των Έλλήνων», τελετές *διαβεβαιώσεως* πρωτοετών φοιτητών, *δρακμοσίες* πτυχιούχων. Δύο τρία ένδεικτικά παραδείγματα: Ο Ήλ. Οικονόμου στο *έναρκτήριο μάθημά του* «ώμολόγησε χάριτας τή Έθνική Κυβέρνηση και τῷ έξοχωτάτῳ Πρωθυπουργῷ διότι τῷ έξησφάλισε νόμιμον ήθικῶς και πρακτικῶς αναγκαιοτάτην εἰς πάντα άκαδημαϊκὸν διδάσκαλον χειραφέτην και υπεύθυνον ελευθερίαν». Σε *σημείαρια, συνεδρίες καθηγητῶν, συνεδρίες συγκλήτων* δεν έχασαν την ευκαιρία να επαινεύσουν την Έθνική Κυβέρνηση, τὸν ίδιο τὸν Παπαδόπουλο ή τὸν Ύπουργόν του. Χαρακτηριστική είναι επίσης ή περίπωση του Δ. Παπαδημητρίου που με επίσημη ανακοίνωση κάλεσε τὸν φοιτητῆς της Βιομηχανικής για να μιλήσει *έπιδοκιμαστικά* για την άποχώρηση της δικτατορικής κυβέρνησης από τὸ Συμβούλιο της Εύρώπης.

Άλλά και έξω από τὸ χῶρο των Α.Ε.Ι. δεν παρέλειπαν να ψάλλουν ὕμνους, να *προπαγανδίζουν και να βοήθουν* με κάθε τρόπο σε ιδεολογικὸ επίπεδο τὴ δικτατορία. Πῆραν μέρος σε προπαγανδιστικές εκστρατείες στις επαρχίες, όπου εκφωνοῦσαν λόγους υπέρ των «ΝΑΙ» των χοντρικῶν δημοψηφισμάτων (π.χ. Ι. Κούλης, Λ. Πισιώτης), ή μιλοῦσαν από τὴν *τηλέραση*. Άλλοι προπαγάνδιζαν τὸ καθεστῶς στο έξωτερικό, π.χ. ὁ Μείμαρογλου, στην Άριζόνα της Άμερικής: «Η Έπανάστασις εν Ελλάδι έσωσε τὴν χώραν εκ του καθοδηγουμένου υπό των Ρώσων κομμουνισμού και έχάρισε εἰς τὴν οίκοномиάν σταθερότητα και έμπιστοσύνην».

Άκόμη και τὰ πανεπιστημιακά βιβλία τους και τις σημειώσεις έκαναν μέσα για άσκηση προπαγάνδας, έστω κι αν πρόκειταν για έγχειρίδια Ὀδοντιατρικής.

Φιλοδικτατορικά δημοσιεύματα σε διάφορα έντυπα, έφημερίδες κ.λπ. υπῆρξαν άφθονα από μέρος των κκ. καθηγητῶν. Ο Κ. Φράγκος δημοσίευσε *ανάληψη λόγου* του Παπαδόπουλου όπου έγραφε και τὰ έξηξ: «πέραν παντός σχολαστικισμού, ή ρητορική δομή των άρχών ενὸς προλόγου, ή παράγραφος αυτή μαρτυρεἰ τὴν παρά τῷ ὀμιλητῇ ὕπαρξιν ενὸς άσυνήθους ψυχοδυναμισμού τόσοσν δια τὸν εἶδους ὅσον και δια τῆς κατά τὴν χρῆσιν συχρότητος των λέξεων: δύναμις, ψυχή, πίστις, πιστεύω, φλόγα, δίδω, κόπωσις, προσθέ-

τω, συγκρίνεις, πρέπει, συγχωρῶ (...), είναι *άπόστολος*, πρωτίτως και κυρίως *άπόστολος...*». Πολλοί καθηγητές συνεργάστηκαν με τὸν *Έλεύθερο Κόσμο*, και τὸ περιοδικὸ *Θέσεις και Ίδέαι*, ιδεολογικὸ ὄργανο της χούντας, σε *έπιθεωρήσεις και δελτία έπιστημονικῶν ιδρυμάτων* ή και *πανηγυρικές εκδόσεις των Α.Ε.Ι.*

Ίδεολογική και πολιτική έξυμνηση της χούντας θεωροῦνται και ὅσα έξυμνητικά εἰπώθηκαν ή έγιναν για τὸν *κυβερνητικόν έπιτρόπον*, τὸν τοποτηρητῆς της δικτατορίας στα Α.Ε.Ι. Ίδιαίτερα χαρακτηριστικές περιπτώσεις: Η σύγκλητος της ΑΣΟΕΕ *άποφασίζει* στις 13.2.71 να *άπνευμαι* χρυσὸ μετάλλιο και στις 29.7.71 *άργυρὸ μετάλλιο* στον Κυβερνητικὸ *Έπίτροπο*. Τὸν ίδιο ή ίδια σύγκλητος *άποφασίζει* στις 29.11.72 να τὸν *στείλει* με έξοδα της σχολῆς στη Νέα Ὀρλεάνη και Χονολουλού σε κάποιο συνέδριο. Η σύγκλητος της Βιομηχανικής Πειραιῶς (23.3.72) *πῆρε άπόφαση* να *εὐχαριστήσει* τὸν κυβερνητικὸ της *έπιτροπο* για τὴν προσφορά του.

Όρισμένοι καθηγητές *ὑπῆρξαν μέλη φιλοδικτατορικῶν σωματείων και κινήσεων* που είχαν σκοπὸ τὴ διάδοση των ιδεῶν της δικτατορίας (Κοινωνική Ένωσις Έπιστημόνων, ΕΠΟΚ), ή *μέλη έπιτροπῶν* ὅπως για τὴν «μελέτη της ιδεολογικής κατευθύνσεως της Έλληνικής Νεότητος και των σοβαρῶν προβλημάτων άτινα *άπασχολοῦσι ταύτην*» (Φ. Κ. Μπουμπουλιδης).

Ίδεολογική αλλά και ουσιαστική βοήθεια στη δικτατορία ήταν και ή *άρνηση για διαμαρτυρία σε πράξεις ή άποφάσεις της*. Ο Γ. Άγιουάντης π.χ. χαρακτηρίσε στάση τὴν πρόθεση καθηγητῶν της *Ίατρικής* να *υποβάλουν παραίτηση* για τὸ θέμα των *έπικουρικῶν καθηγητῶν*. Άλλά ιδεολογική και πολιτική συνεργασία είναι και οί *διάφορες άποδοκιμαστικές ένέργειες που έγιναν για αντιδικτατορικούς* από μέρους των καθηγητῶν. Για τὸν Δ. Καράγιωργα ή συνέλευση των καθηγητῶν της ΑΒΣΠ, ή σύγκλητος του ΕΜΠ και της ΑΣΟΕΕ *έξεδωσαν άποδοκιμαστικά ψηφίσματα*: «Η Συνέλευσις (...) καταδικάζει ὁμοφώνως τὴν *άντιεπιστημονικήν και άντεθνικήν δρᾶσιν* του *ειρηνέμου καθηγητοῦ* ὁ ὁποῖος *έπιλήσμων γενόμενος* της *άποστολῆς* του *ὡς άκαδημαϊκοῦ διδασκαλοῦ* *έγκατέλειψε* τὰς *ὁδοὺς* της *καλλιέργειας* και *πνεύματος* και της *έπιστήμης* και *έκινήθη* εἰς τὸν *σκοτεινόν χῶρον* *τρομοκρατικῶν και έγκληματικῶν ενεργειῶν...*». Η συνεδρία της *Φιλοσοφικής* *έξάλλου* *άποφάσισε* ὁμόφωνα *άπόλυση* *καθηγητῆ* των *ξενόγλωσσων τμημάτων* *γιατι* *έχει δημοσιεύσει* *άνοιχτῆ* *έπιστολή*

έπαινετική για τὸ φοιτητικὸ κίνημα.

Ἵποστήριξη, σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο, ἦταν οἱ *καταθέσεις καθηγητῶν στὸ Στρασβούργο* γιὰ τὸ θέμα τῆς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅπου καὶ βεβαίωσαν ὅτι δὲν γίνονται βασανιστήρια κ.λπ. στὴν Ἑλλάδα. Γι' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση βοήθησαν οἱ Α. Κατοσιάνης, Ν. Ἀντωνόπουλος, Π. Χρήστου, Κ. Γεωργόπουλος, Γ. Ζωτιάδης, Ν. Καρμίρης καὶ Ἀθ. Τσοῦτσος. Ἡ συνέλευση τῆς ΑΒΣΠ ἐγκρίνει ὁμόφωνα ψήφισμα ὑπὲρ τῆς ἀποχώρησης τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης.

Στις 3.2.71 ἡ Σύγκλητος τῆς ΑΣΟ-ΕΕ ἀποφασίζει τὴν ἀνάρτηση τῶν φωτογραφιῶν «τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς ἐπαναστάσεως, τόσο ἐν τῇ Ἀουλα καὶ εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Πρυτάνεως, ὅσον καὶ εἰς ἑτέρους χώρους κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ κ. Πρυτάνεως».

Διευκόλυνση τοῦ ἀστυνομικοῦ ἔργου

Οἱ πάρα πολλές ἐνδείξεις ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ἀτμόσφαιρα στὰ πανεπιστήμια τότε, γιὰ ὅσους ὑπῆρξαν φοιτητές, πείθουν ὅτι ἡ πληροφοριοδότηση στοὺς καθηγητικούς κύκλους εἶχε μεγάλη ἔκταση. Στὸ ΕΠΣ κατατέθηκαν πολλὰ στοιχεία τέτοιου εἶδους ἀλλὰ δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ πλήρης ἀπόδειξή τους. Ἀρκετοὶ καθηγητὲς βοήθησαν σημαντικὰ τὸ ἔργο τῶν ἀσφαλιτῶν στὰ Α.Ε.Ι. Ὁ Σ. Μαυράκης (Ὀδοντιατρικὴ) ἔδειχνε μεγάλη οἰκειότητα στὸν Κ. Χρηστάκη, ἀστυνομικὸ ὄργανο τοῦ Σπουδαστικοῦ τῆς Γεν. Ἀσφάλειας. Τὸ ΕΠΣ χαρακτηρίζει σχετικὰ: «...τὰ ἀνωτέρω ἦσαν πασιφανῆ, ἐνίσχυον τὸ κύρος τοῦ ἐν λόγῳ ἀστυνομικοῦ ὄργανου καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀστυνομείσεως τῆς Σχολῆς». Τὸν ἴδιο διευκόλυνε καὶ ὁ Κ. Κοψιάτης, καθὼς καὶ ὁ Ε. Κατρίτσος πού τὸν δεχόταν στὸ γραφεῖο του: «βρὲ καλῶς τὸ θηρίο», καὶ ἐκεῖνος: «Νῶντα μου θέλω μιὰ χάρη», πού σημαίνει δηλαδὴ «νὰ περάσουν τὶς ἐξετάσεις κατὰ δικὸν μας». Ὁ πρύτανης Ε. Σδράκας ἐπίσης δεχόταν συχνὰ ὄργανα τοῦ Σπουδαστικοῦ καθὼς καὶ τὸν ὑπομοίραρχο Μήτσου καὶ τὸν Παπακωνσταντῖνον τοῦ Α2.

Ὁ Ν. Μοσχολίδης σὲ ἐπιστολὴ του στὸν Α. Χατζηπέτρο, ἀρχηγὸ τῆς ΚΥΠ, κατὰγγελε τὸ δικηγόρο Ι. Γκόγκο ὡς ἐχθρὸ τοῦ τότε καθεστώτος. Μεταξὺ ἄλλων γράφει: «ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας μετέβην χθὲς εἰς Θήβας διὰ νὰ πληροφορηθῶ περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Γκόγκου (...). Αἱ πληροφορίες αὐταὶ προέρχονται ἐκ σοβαρῶν καὶ ὑγιῶς

σκεπτομένων ἀνθρώπων καὶ παρακαλῶ θερμῶς ὅπως καὶ Ὑμεῖς διὰ τῆς ὑπηρεσίας σας προέλθητε εἰς σχετικὴν ἔρευναν». Τὰ ἴδια περιτοῦ γράφει καὶ πρὸς ἄλλο παράγοντα τῆς δικτατορίας, τὸν γνωστὸ στρατιωτικὸ Νάτσινα. Ὁ Β. Ἀγγελόπουλος (Ἱατρικὴ Ἀθ.) ἔστειλε γράμμα στὸν ἀντισυνταγματάρχη Μ. Ρουφογάλη τῆς ΚΥΠ ὅπου ἔγραφε γιὰ τὸν τρόπο ἐπιλογῆς ἐκλεκτόρων καθηγητῶν μὲ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πληρωθοῦν οἱ τότε κενὲς ἔδρες τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς. Ὁ ἴδιος, τελικὰ, ἀργότερα ἐκλέχθηκε καθηγητὴς αὐτῆς τῆς Σχολῆς μετὰ ἀπὸ ἔντονες παρεμβάσεις ἑξωπανεπιστημιακῶν παραγόντων. Ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους καθηγητὲς ἀποδείχτηκαν σχέσεις μὲ τὴν ΚΥΠ. Ὁ Δ. Κουτσογιαννόπουλος (Φιλοσοφικὴ Ἀθ.), ὡς προϊστάμενος στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἔγγραφο εἶχε καλέσει τὴν ΚΥΠ καὶ τὴ ΓΔΕΑ σὲ σύσκεψη μὲ σκοπὸ τὴν ὁργάνωση Παγκόσμιου Συνεδρίου Ἑλλήνων Φοιτητῶν.

Ἀστυνομικὸ μέτρο μὲ σκοπὸ τὴ βοήθεια τῆς δικτατορίας στὶς δύσκολες στιγμὲς τῆς, ὅταν οἱ φοιτητὲς εἶχαν κηρύξει γενικὴ ἀποχή, ἦταν καὶ οἱ *παρουσίες*. Ἀποδείχτηκε ὅτι πῆραν τότε παρουσίες οἱ Ν. Καρμίρης, καὶ Α. Γραμματικός. Ὁ Ἀπ. Ἀποστολόπουλος στις 30.10.73 δήλωνε στὴ Σύγκλητο ὅτι «οἱ καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου ἔχουν ἔναντι τῶν φοιτητῶν τὸ ὄπλον τῶν ἀπουσιῶν. Νὰ γνωστοποιηθῆ ὅτι δὲν θὰ λάβουν οἱ φοιτηταὶ ὑπογραφὴν ἀνεξαρτήτως τοῦ αἰτιολογικοῦ τῆς ἀπουσίας των». Ὁ ἴδιος πῆρε ἀπουσίες στις παραδόσεις του καὶ τὰ ἐργαστήρια, μετὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου.

Προστίθεται καὶ τὸ γεγονός τῆς συμμετοχῆς καθηγητῶν στὰ *Συμβούλια Νομιμοφροσύνης* πού ὑπῆρχαν τότε στὰ Α.Ε.Ι., ἐπειδὴ ὑπῆρξαν περιπτώσεις πού ἡ συνταύτιση τέτοιων συμβουλίων καὶ τῶν «Ἵπηρεσιῶν Πληροφοριῶν» τῆς ἐποχῆς βρέθηκε ἀπόλυτη. Ἐπίσης καὶ ἡ περίπτωσις καθηγητῶν πού εὐθύνονται μὲ τὶς πληροφορίες πού ἔδιναν στις «οἰκείες Ὑπηρεσίες» μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόλυση συναδέλφων τους. Ἀκόμη καὶ πληροφορίες γιὰ φοιτητὲς. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Ν. Καρμίρη πού χαρακτηρίσε μιὰ διατριβὴ ὅτι ἦταν περιεχομένου ἀντεθνικοῦ. Τὸ ΕΠΣ δέχτηκε ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν στοιχειοθετεῖ παράπτωμα ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἐπιστημονικὴ κρίση. Ὅμως, στις συγκεκριμένες πολιτικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ ἐπίθετο «ἀντεθνικὸς» πολὺ μάκραινε ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης, ἔπαιρνε πολὺ νερὸ καὶ μπορούσε νὰ ἔχει ἀποτελέσματα πολιτικοῦ πλέον

τοῦ Ἀλ. Κυριασόπουλου
(ἀπὸ τὸ λεύκωμα Ἑλλάς 75)

χαρακτήρα.

Τὸ ἀποκορύφωμα ὅμως πού ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τοῦ ἀπλοῦ χαφιεδισμοῦ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἐπικουρικοῦ τῆς Παντείου Ἡλ. Δημητρά καὶ μετὰ «ὑφυπουργοῦ» Κοινωνικῆς Προνοίας πού στις 23.10.67 παγίδεψε στὸ γραφεῖο του στὸ ΕΚΚΕ τὸν ἐπιστημονικὸ του συνεργάτη Γεράσιμο Νοταρᾶ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τὸν συλλάβει ὁ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ παραδοκῶν ἀστυνόμος τῆς Γεν. Ἀσφάλειας Σπανός. Ὁ Νοταρᾶς πέρασε ἀπὸ δίκη γιὰ ἀντιδικτατορικὴ δράση καὶ καταδικάστηκε σὲ 8χρονη κάθειρξη.

Διορισμοὶ - Ἐπεμβάσεις - Ἀπολύσεις

35 καθηγητὲς διορίστηκαν σὲ θέσεις τῶν Α.Ε.Ι. ἀπὸ τὰ ἐκάστοτε ὑπουργικὰ συμβούλια στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας (βλ. γιὰ ὀνόματα ἐφημ. *Τὰ Νέα*, 17.9.1974). Τὸ γεγονός τοῦ διορισμοῦ τους σημαίνει διάφορα γιὰ τοὺς ἴδιους ἀφοῦ τὰ λίγα γνωστὰ γι' αὐτοὺς στοι-

χρεια συνθέτουν εικόνες έντονες για το ρόλο τους, τη συμπεριφορά και την ιδεολογία τους. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για αυτούς νομικά κατοχυρωμένα, όπως αυτά των δημοσιεύσεων του ΕΠΣ.

Πάντως για τους 92 του ΕΠΣ αναφέρονται: Στην Ίατρική Αθηνών τον Μάιο του 1969 άσκηθηκε ισχυρή πίεση στους εκλεκτορες καθηγητές από παθάρκοντες της δικτατορίας ώστε να μην εκλεγεί στην έδρα της Ίατροδικαστικής ο όμοφωνα προτεινόμενος από αρμόδια τριμελή επιτροπή. Εκλέχτηκε τελικά ο Γ. Αγιουτάντης. Σ' αυτή την περίπτωση είχαν διατυπωθεί και συγκεκριμένες απειλές κατά των «δυστροπούντων» εκλεκτόρων καθηγητών, όπως π.χ. ότι θα ήταν δυνατό να τους συμβεί «τροχαίο ατύχημα». Έξάλλου «δυστροπών» καθηγητής, μέλος της τριμελούς επιτροπής, το προηγούμενο βράδυ της εκλογής διατάχθηκε από τον Γ. Παπαδόπουλο να πάει επειγόντως στη Θεσ/νίκη για να εξετάσει δήθεν βαριά άρρωστο αξιωματικό. Ακόμη, την ημέρα της εκλογής πήγε στο Πανεπιστήμιο ο τότε Υπουργός Παιδείας και περίμενε στο γραφείο του Πρύτανη τα αποτελέσματα της εκλογής.

Πιέσεις άσκήθηκαν από τον προϊστάμενο της ΚΥΠ Στέφ. Καραμπέρη στους καθηγητές της Ώδοντιατρικής για να υποστηρίξουν τον Α. Πισιώτη ώστε να εκλεγεί κοσμήτορας της Σχολής. Στην Πάντειο, προκειμένου να εκλεγεί καθηγητής ο Δ. Λαμπράκης μεσολάβησε ο «ύφυπουργός» Ηλ. Μπαλόπουλος και «συνέστησε» σε άλλο υποψήφιο να παραιτηθεί από την υποψηφιότητά του. Στην εκλογή του Καρ. Μηστάκη παρενέβη ο Κυβερνητικός Έπιτροπος. Ο Ν. Μακαρέζος, όταν κρινόταν η υποψηφιότητα του Στ. Δεληκωστόπουλου στη Νομική, τηλεφώνησε στους εκλεκτορες καθηγητές και τους παρακάλεσε να τον ψηφίσουν. Ο Φαίδων Μπουμπουλιδής, που διορίστηκε κοσμήτορας αν και είχε πάρει λιγότερους ψήφους από τον Ν. Κοντολέοντα, είχε πιέσει τον Ε. Μουτσόπουλο να ψηφίσει τον Σπ. Ίακωβίδη, που τελικά διορίστηκε από τους στρατιωτικούς. Ο Θ. Πολυχρονόπουλος του ΕΜΠ με τρεις επιστολές προς τον ταγματάρχη Γ. Τζουβαλά, σχετικές με την κρίση της υποψηφιότητάς του, κατάγγελλε τη στάση ορισμένων καθηγητών, έδινε πληροφορίες για θέματα σχετικά με την εκλογή του, και ζητούσε, τέλος, παρέμβαση έξωπανεπιστημιακών παραγόντων. Ο καθηγητής της ΑΣΟΕΕ Άνδρ. Κιντής εκλέχτηκε άφορῶ παραιτήθηκαν οί άλλοι υποψήφιοι. Στην περίπτωση αυτή είχε ενεργήσει πάλι ο Ηλ. Μπαλόπουλος. Έπικουρικός, ο

Άργ. Κούμας, διορίστηκε ύστερα από έντονες παρεμβάσεις στρατηγού, διοικητή της ΚΥΠ, και του ίδιου του Παπαδόπουλου. Υποδείξεις, συστάσεις και πιέσεις στους καθηγητές της Γεωπονοδασολογικής Θεσ/νίκης για να διοριστεί ύφρηγητής ο Βύρ. Σκρουμπής. Τα ίδια έγιναν προκειμένου να ανανεωθεί η έντολη διδασκαλίας του ίδιου. Τον Γενάρη του '68 εκπρόσωπος του Υπουργείου Παιδείας ύποδεικνύει στους καθηγητές της Ίατρικής Αθηνών να εκλέξουν τον υποψήφιο Β. Άγγελόπουλο στην έδρα της Παθολογικής Φυσιολογίας και όχι τον υποψήφιο για την ίδια έδρα Α. Δοντά. Σίγουρα θα υπήρξαν και άλλες περιπτώσεις τέτοιων παρεμβάσεων σε εκλογές καθηγητών στα Α.Ε.Ι. Άλλά και εδώ υπάρχει συγκεκριμένη άδυναμία στην απόδειξη των στοιχείων.

Άπολύσεις καθηγητών στη διάρκεια της 7ετίας για πολιτικούς λόγους έγιναν όπως είναι γνωστό άρκετές. Όμως εδώ μάς άπασχολεί το θέμα της ευθύνης των συναδέλφων τους που με διάφορες ενεργείες τους πρόσφεραν στη χούντα τη δυνατότητα να άπαλλαγεί από τους έχθρους της ή τους φερόμενους σαν τέτοιους, επειδή η συγκοφαντία κι εδώ έδρασε σαν μέσο άλληλοεξόντωσης. Έν πάση περιπτώσει, ο Παν. Χρήστου της Θεολογικής Θεσ/νίκης κατηγορήθηκε ότι ευθύνεται για άπολύσεις καθηγητών του Παν/μίου Θεσ/νίκης. Ο Φ. Σ. Μπουμπουλιδής πάλι, όντας κοσμήτορας της Φιλ/κής Αθηνών, κάλεσε έκτακτη συνεδρία της Σχολής όπου και πρότεινε την άμεση διακοπή της διδασκαλίας του καθηγητή των Ξενογλωσσών τμημάτων Gary Miranda που είχε δημοσιεύσει την προηγούμενη μέρα έπιστολή με φιλελεύθερο περιεχόμενο στην εφημερίδα Athens News. Οί άλλοι καθηγητές συμφώνησαν.

Καθηγητές και φοιτητικό κίνημα

Έδώ έχουμε τη σαφέστερη άποκάλυψη των πολιτικών αντιθέσεων στα Α.Ε.Ι. Το φοιτητικό κίνημα, πλαισιωμένο κι από άλλες κοινωνικές δυνάμεις, άρχίζει τον άγώνα του με την καταγγελία της κατάστασης στον δικό του χώρο για να θέσει τελικά το ευρύτερο πολιτικό πρόβλημα. Υπήρξαν όμως καθηγητές που άποδοκίμαζαν σταθερά τους άγωνιζόμενους φοιτητές εκτός άπ' εκείνους που πλέον ούτε τότε δεν διέκοψαν τη συνένοχη σιωπή τους. Καθηγητής της Νομικής ο Α. Σινανιτίης, με άφορητά γεγονότα στο κτίριο της Σόλωνος (20.3.73), στη συγκέντρωση καθηγητών

που άκολούθησε έίπε ότι οί φοιτητές που κλείστηκαν στη Νομική έπιτέθηκαν στην Άστυνομία, ήταν «βάνδαλοι» και «ξενοκίνητοι». Άντιπρύτανης του ΕΜΠ ο Π. Λαδόπουλος, σε συνεδρία της συγκλήτου (30.11.73), δηλώνει ότι τους φοιτητές τους κινεί «ξένος δάκτυλος».

Άλλά και πριν από τις καταλήψεις κτιρίων έχουμε μια γενική σχεδόν άπάθεια των καθηγητών που φτάνει ως τη συνεργασία όσον άφορά τη νομοποίηση των γνωστών διαδικασιών των φοιτητικών εκλογών του '72. Στη Γενική Συνέλευση των φοιτητών της Φαρμακευτικής Αθηνών, έπόπτης καθηγητής ο Γ. Τσατσάς συνέστησε σε φοιτητή να άποσύρει πρόταση μομφής που είχε υποβάλει για τον διορισμένο πρόεδρο. Ο ίδιος άπουσίαζε στις κρίσιμες στιγμές των διαδικασιών των εκλογών, όπως π.χ. κατά τη διαλογή των ψήφων. Συμμαχία σε Γ. Σ. με το διορισμένο διοικητικό συμβούλιο άποδεικνύεται και για τον καθηγητή-έπόπτη Ι. Μ. Δασκαλόπουλο. Και ο έπόπτης καθηγητής της Γ. Σ. φοιτητών Ίατρικής Γ. Άγιουτάντης συμπεριφέρθηκε έτσι ώστε να ευνοηθεί το διορισμένο διοικητικό συμβούλιο. Ο Φωκ. Λοΐζος, τακτικός του ΕΜΠ, ως καθηγητής-έπόπτης φοιτητικών εκλογών προσπάθησε με διάφορα μέσα (όπως με έκφράσεις «είστε παράνομοι», «δεν έχετε δικαίωμα άπεργίας») να ματαιώσει φοιτητικές ενεργείες για σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης και για άποχή. Τέλος ο Κ. Τούντας, πύτανης τότε του Παν/μίου, δηλώνει την έπομένη των φοιτητικών εκλογών (20.11.72) ότι «διεξήχθησαν όμαλώς» (!).

Καθηγητής της Ώδοντιατρικής Αθηνών ο Άπ. Άποστολόπουλος άποδέχτηκε την έπίσημη προεδρία του φοιτητικού συλλόγου Έλληνική Έπιτροπή Διεθνών Σχέσεων Ώδοντιατρικής (GREDSIC) και έστειλε χαιρετισμό για δημοσίευση στο 1ο τεύχος (1.12.73) του περιοδικού του ίδιου συλλόγου Ώδοντιατρικά Φοιτητικά Νέα, αν και γνώριζε ότι οί φοιτητές-ιδρυτές του συλλόγου συνεργάζονταν με το καθεστώς της 7ετίας.

Πολύ συνηθισμένο πράγμα ήταν βέβαια οί παραπομπές φοιτητών στα πειθαρχικά συμβούλια των Α.Ε.Ι. σ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Δεν ήταν κάποια τυπική περίπτωση έξαναγκαστικών αθηκόντων. Οί καθηγητές που μετείχαν είπαν πολλά για έξαναγκασμούς και άλλα χλιαρά, όπως ότι οί προκλητικές ερωτήσεις τους σε κατηγορούμενους φοιτητές «άπέβλεπαν εις έλάφρυνσην της θέσεώς των» (!). Κι αυτές ήταν: «ποιαί αί σημεριναί αντιλήψεις σας ως προς το Κοινωνικόν

Καθεστώς;», «έχετε δηλαδή πολιτικοαναρρεπτική δράση;», «αισθάνεστε μετάνοιαν τινα;» (Ι. Χρυσοκέρης, ΑΣΟΕΕ). «Ναί, βεβαίως, ούδεμίαν δραστηριότητα είχατε, τās ιδέας όμως τās αναρρεπτικές τās έχετε αποβάλλει; αυτό θά θέλαμε νά ακούσωμε» (Μ. Μειμάρογλου, ΑΣΟΕΕ). Φαίνεται πάντως ότι τὸ ὄλο θέμα τῆς παραπομπῆς φοιτητῶν σὲ πειθαρχικά συμβούλια τὸ ἀντιμετώπισαν με ζήλο καὶ πρωτοτυπία πού σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ξεπέρασαν τὰ ἔκτακτα στρατοδικεῖα τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι, καθηγητῆς τῆς Ὀδοντιατρικῆς ὁ Ἄπ. Ἀποστολόπουλος στὴ συνεδρία τῆς σχολῆς του στὶς 30.10.73 λέει: «ἐὰν πάρωμεν ἀπόφασιν παραπομπῆς τῶν φοιτητῶν εἰς τὸ Πειθαρχικὸν Συμβούλιον πρέπει νά ἐμμένωμεν καὶ νά μὴ ὑποχωρήσωμεν ἐν περιπτώσει διαμαρτυριῶν». Ὁ πρύτανης τῆς ΑΣΟΕΕ Ι. Χρυσοκέρης φρόντισε νά ὑπογράψει (25.1.73) κλήση γιὰ ἀπολογία 12 φοιτητῶν πού τόλμησαν νά φτιάξουν ἐργασία σχετικὴ μὲ φοιτητικὰ ζητήματα. Ἡ ἀπόφασις εἶχε παρθεῖ ὁμόφωνα ἀπὸ τῆ σύγκλητο τῆς ΑΣΟΕΕ.

Συγκατάθεση καθηγητῶν καὶ ἐπιδοκιμασία τους γιὰ ἐπεμβάσεις τῆς ἀστυνομίας: Ὁ καθηγητῆς τῆς Ὀδοντιατρικῆς Ἀθηνῶν Ἄπ. Ἀποστολόπουλος σὲ συνεδρία τῆς Συγκλήτου (24.9.73) ὅπου συζητιόταν τὸ θέμα ἀντιμετώπισης πανσοπυδαστικῆς συγκέντρωσης διαμαρτυρίας σὸ κτίριο τῆς Νομικῆς, δήλωσε ὅτι σὲ περίπτωσι κατάληψης τοῦ κτιρίου ἀπὸ φοιτητῆς ὁ Πρύτανης «δύναται νά καλέσῃ τὴν Ἀστυνομίαν». Εἶναι γνωστὸ βέβαια τί σήμαινε τότε ἐπέμβασις τῆς Ἀστυνομίας. Στὶς 20.3.73 ἡ Σύγκλητος τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν ἀποφάσισε ὁμόφωνα νά ἀπευθίνει ἔγγραφο στὸν Ἀστυν. Διευθυντῆ Ἀθηνῶν νά ἐνεργήσῃ «τὰ δέοντα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως» σὸ μέγαρο τῶν Θεωρητικῶν Ἐπιστημῶν πού εἶχαν καταλάβει οἱ φοιτητῆς. Ἡ ἀστυνομία μῆτε, τραυμάτισε πολλοὺς φοιτητῆς, καὶ ἄλλους περιποιήθηκε καλύτερα ἀφοῦ τοὺς συνέλαβε. Ὁ πρύτανης τῆς ΑΣΟΕΕ Μ. Μειμάρογλου, ὅπως καὶ ὅλη ἡ σύγκλητος, ἀνέχτηκε χωρὶς καμία ἀντίδρασι τὴ σύλληψι σπουδαστῶν καὶ ἀδιαφόρησε γιὰ τὴν τύχη τους. Ἐκεῖνος ὅμως πού ξεπέρασε ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια τὴ Χούντα ἦταν ὁ τότε πρύτανης τοῦ Παν/μίου Θεσ/νίκης Ε. Σδράκας πού μόνος του καὶ αὐτόβουλα συνεργάστηκε μὲ τοὺς ἀστυνομικοὺς καὶ τοὺς κάλεσε νά ἐπέμβουν καὶ νά ἀδειάσουν ἀπὸ φοιτητῆς τὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τῆ νύχτα τῆς 17ης Νοεμβρίου 1973, μὲ ἀποτέλεσμα βαριὲς κακοποιήσεις καὶ συλλήψεις φοιτητῶν.

Ἄλλα καὶ ἡ στάσι τῶν φιλοδικτα-

τορικῶν καθηγητῶν σὸ θέμα διακοπῆς τῆς ἀναβολῆς στρατεύσεως μὲ τὸ νόμο 1347/73 εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Ὁ Δ. Κουτσογιαννόπουλος στὴ συνεδρία τῆς συγκλήτου στὶς 20.2.73 δήλωνε: «ἡ μέχοι τοῦδε στρατεύσεως μερικῶν ἐκ τῶν ἡγετῶν τῶν ἀπεχθόντων φοιτητῶν ἐκτονώνει τὴν ὄλην καταστάσιν», καὶ γιὰ τὸ προτεινόμενον διάβημα πού συζητιόταν, γιὰ ἀνάκλησι τοῦ μέτρου, εἶπε: «δὲν πρέπει τὸ πανεπιστήμιον νά περιαγάγῃ τὴν Κυβέρνησιν εἰς δυσχερῆ θέσιν», καὶ χαρακτήρισε τὸ ὄλο θέμα «ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς πολιτικῆς τῆς Κυβερνήσεως». Ὁ Γ. Σχινῆς τῆς Βιομηχανικῆς Πειραιῶς εἶχε ζητήσει νά διωχθοῦν ποινικὰ φοιτητῆς πού εἶχαν ὑπογράψει ὑπομνήματα διαμαρτυρίας γιὰ ἀστυνομικὰ καὶ καταπιεστικὰ νομ. διατάγματα τῆς δικτατορίας, καὶ πρότεινε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ 1347/73.

Δικαιολογίες - ἐλαφρυντικά

Ὅσοι ἀπὸ τοὺς καθηγητῆς αὐτοὺς ἀπολογήθηκαν σὸ Εἰδικὸ Πειθαρχικὸ Συμβούλιον εἴτε δικαιολόγησαν τὴ στάσι τους κατὰ τὴ δικτατορία εἴτε πρόβαλλαν διάφορα ἐλαφρυντικά στοιχεία:

1. Ὅτι πρὶν ἀπὸ τὶς 21.4.67 ἐπικρατοῦσε τεταμένη καὶ ἀναρχικὴ ἀτμόσφαιρα στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ ὅλοι περιέμεναν τὴν κατάρρευσι τοῦ δημοκρατικῶ πολιτεύματος. Ὁ πληθυσμὸς δέχτηκε χωρὶς ἀντίδρασι τὴν «ἀναίμακτον ἐπανάστασιν», καὶ αὐτὴ πέτυχε πλείστα ὅσα καὶ ἀναγνωρίστηκε καὶ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ διεθνώ. Ἐξάλου τὸ «Σύνταγμα» τοῦ '68 ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία.

2. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Ἡλ. Μπαλόπουλος καὶ ὁ Λ. Πάτρας, ὅτι ἡ ἀνάληψι ὑπουργικοῦ ἀξιώματος δὲν συνιστοῦσε ἀξιοποίησι πράξῃ ἐφόσον ὄταν ἀνέλθουν ὑπουργικὰ καθήκοντα δὲν ὑπῆρχε διάταξι νόμου πού νά ἀπαγορεύει κάτι τέτοιο.

3. Ἰσχυρίστηκαν ἀκόμη ὅτι ἡ «προώθησι» τους σὸ «βαθμὸ» τοῦ ὑφυπουργοῦ ἢ ὑπουργοῦ ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ «προαγωγὴν εἰς ἀνωτέραν θέσιν», κατὰ τὴν ὑπαλληλικὴν ἱεραρχία.

4. Ἡ τότε «κυβέρνησι» εἶχε ἀσκήσει «ἐπὶ μακρόν» τὴν ἐξουσία καὶ εἶχε ἐπικρατήσει κατὰ γενικὴ πραγματικὴ καὶ νομικὴ ἐκτίμησι, ἔτσι ὥστε οἱ πράξεις τῆς νά δημιουργοῦν δίκαιο (Εὐστ. Πανάς, Π. Παπαπαναγιώτου, Ι. Χολέβας).

5. Ὅτι ἀπόλυτη ὑπῆρχε τότε «ἡ μετὰ τῆς ἐπαναστάσεως συνεργασία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου, καὶ οὐσιώδης συμπαράστασις μεγάλῃς μερίδος τοῦ τύπου».

6. Πολλοὶ ἐπικαλέστηκαν τὸ ρόλο τοῦ τεχνοκράτη-εἰδικοῦ πού μόνον σὰν τέτοιοι πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους ὄταν τοὺς προσέλαβε σὲ διάφορες θέσεις ἡ Χούντα.

7. Ἄλλοι ὅτι εἶχαν τὴν ἐντύπωσι ὅτι ἡ ἐκτροπὴ ἦταν πρόσκαιρη καὶ ἡ δικτατορία γρήγορα θά ἀποχωροῦσε ὅπως καὶ τὸ ὑποσχόταν.

8. Ἀνάφεραν καὶ τὴν περίπτωσι ἐκβιασμῶν προκειμένου νά ὑπουργοποιηθοῦν. Ἀρκετοὶ εἶπαν πὼς φοβήθηκαν ὅτι ἡ ἄρνησι τους θά εἶχε «δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς ὑπηρεσιακῆς καταστάσεως των καὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς των σταδιοδρομίας». Ἀπειλές, ἐξαναγκασμοὺς, πιέσεις, φοβία καὶ ἐκβιασμοὺς ἀναφέρουν καὶ ὅσοι ἐκφώνησαν λόγους ὑπὲρ τῆς δικτατορίας.

Καθηγητῆς μὲ φιλοδικτατορικὴ δράσι προκειμένου νά ὑπερασπίσουν τὸν ἑαυτὸ τους πρόβαλλαν ἀκόμη καὶ ἀντιδικτατορικὴ δράσι. Τὸ φαινόμενο γίνεται ἰδιαίτερα κινικὸ ὄταν πρόκειται γιὰ ἐκείνους πού μετεἶχαν ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ τῆς δικτατορίας, ἔγιναν ὑπουργοὶ κ.λπ., καταδιώξαν ἀκόμη καὶ συναδέλφους τους, προπαγάνδισαν φανερά καὶ μὲ διάφορους τρόπους τὸ τότε καθεστὸς (Ι. Κούλης, Λ. Πάτρας, Δ. Τσάκωνας, Κ. Κοψιατῆς, Π. Χρήστου, Ἡλ. Δημητράς). Ὁ Στυλ. Καρακαντᾶς τῆς ΑΒΣΘ ἰσχυρίστηκε ὅτι δὲν ἐπέτρεψε νά δημοσιευθοῦν φιλοδικτατορικὰ κείμενα σὸ περιοδικὸ Ἄρμενόπουλος πού διεύθυνε ὁ ἴδιος, ἐνῶ εἶχαν ἤδη δημοσιευτεῖ φιλοδικτατορικοὶ λόγοι πού ὁ ἴδιος εἶχε ἐκφωνήσει!

Πάντως ὑπῆρχαν γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς καθηγητῆς πού κατηγορήθηκαν πράγματι φωτεινὲς στιγμές. Βοήθησαν καταδιωκόμενους φοιτητῆς, ἀρνήθηκαν τὸ διορισμὸ τῶν ἐπικουρικῶν, διαμαρτυρήθηκαν γιὰ τὴν παραβίασι τῆς αὐτοτελείας τῶν Α.Ε.Ι., καὶ κράτησαν ἀψογὴ καὶ θαρραλέα στάσι στὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου. Ὅμως αὐτοὶ εἶναι ἀποκαρδιωτικὰ λίγοι καὶ μάλιστα ὄταν οἱ ἴδιοι εἶχαν ἤδη βοηθήσει σημαντικὰ στὴ νομιμοποίησι τῆς δικτατορίας.

Αὐτὸ πού προξενεῖ τὴν ἀλγεινότερη ἐντύπωσι ἄλλα καὶ εἶναι σοβαρότερο ἀπὸ μεμονωμένες πράξεις τῶν φιλοδικτατορικῶν καθηγητῶν εἶναι οἱ (ὁμαδικές) ἀποφάσεις πού παίρνονταν συνήθως ὁμόφωνα σὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν ὀργάνων τῶν καθηγητῶν (συνελεύσεις, συνεδρίες). Τὸ ΕΠΣ θεωρήσε ἐπιβαρυντικὴ τὴ συμμετοχὴ καθηγητῶν σὲ τέτοιες ἀποφάσεις πού ἤδη εἶχαν καταγγελεῖ καὶ μὲ ἄλλα στοιχεία. Δὲν ἔθεσε ὅμως κανένα θέμα καὶ γιὰ ὄλους ὅσους μετεἶχαν σὲ τέτοιες ἀποφάσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ΕΠΣ τὸ «δεδικασμένο».

Γλωσσική μεταρρύθμιση

Γλώσσα και έξουσία

τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη

Ἡ συμβολικὴ βία τῆς καθαρεύουσας, καὶ ἡ καθαρεύουσα στὴ δημοτικὴ

Ἡ γλωσσικὴ μεταρρύθμιση, ἡ νομοθετικὴ κατάργηση μιᾶς ἰσορροπίας ποὺ διατηρεῖ τὴ δημοτικὴ γλώσσα στὸ καθεστῶς τῆς ὑποδεέστερης γλωσσικῆς μορφῆς, κατάλληλης νὰ ἐκφράζει τὰ καθημερινὰ καὶ ὕλικά καὶ ὄχι τὰ ὕψηλα καὶ θεωρητικά, φαίνεται ὄριμη πιά σήμερα, 88 χρόνια μετὰ τὸ *Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη*.

Ἡ γλωσσικὴ ὁμως αὐτὴ ἀλλαγὴ δὲν θὰ γίνεῖ οὔτε εὐκόλα οὔτε γρήγορα. Ἡ λύση εἶναι δύσκολη, δυσκολότερη ἴσως ἀπ' ὅσο φαίνεται. Τὴν ἐμποδίζουν καὶ τὴ ναρκοθετοῦν ἐπιβιώσεις, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ τακτικὴ θεωρία τῶν σταδίων. Πράγματι, γιὰ μία ἀκόμα φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος ἡ ἀλλαγὴ ἀφορᾷ γιὰ τὴν ὥρα τὴ γλώσσα τοῦ σχολείου. Ἀλλά, ὅπως εἶναι προφανές, ἡ γλώσσα τοῦ σχολείου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ πανεπιστημίου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ κράτους. Ὑπάρχει ἄλλωστε καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία. Ἡ τακτικὴ τῆς σταδιακῆς ἐπιβολῆς, ποὺ ὤθησε τοὺς δημοτικιστὲς στὰ 1917 νὰ παλέψουν γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς δημοτικῆς στὸ σχολεῖο καὶ μόνο, ἀποδείχθηκε ἀνεφάρμοστη. Ἡ δημοτικὴ δὲν πέρασε ἀπὸ τὸ δημοτικὸ στὸ γυμνάσιο καὶ τὸ πανεπιστήμιο κι ἀπὸ κεῖ στὸ κράτος, ὅπως εἶχαν τότε ὑπολογίσει καὶ ἐλπῖσει. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐκείνο βῆμα ποὺ ἦταν ἡ μεταρρύθμιση τοῦ 1917 χρειάστηκαν 47 ἀκριβῶς χρόνια γιὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ τὸ δεύτερο (1964), στὸ ὁποῖο ξαναβρισκόμαστε πάλι σήμερα. Μὲ ἄλλα λόγια, γλωσσικὴ μεταρρύθμιση σημαίνει ἀνατροπὴ τοῦ γλωσσικοῦ καθεστώτος ποὺ θεσμοθέτησε τὸ ἄρθρο 107 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911, σημαίνει, ὅπως χρόνια ἀγωνίζεται νὰ τὸ ἀποδείξει μεταγράφοντας στὴ δημοτικὴ τὸν ἀστικὸ κώδικα, τὴν πολιτικὴ δικονομία καὶ τὰ συντάγματα τῆς χώρας ὁ Χρ. Χρηστίδης,

ἀλλαγὴ τῆς γλώσσας τοῦ κράτους.

Ποιὰ δύναμη ἀναστέλλει αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ κοντὰ ἕναν αἰῶνα τώρα εἶναι μιὰ ἀπάντηση πολὺπλοκὴ καὶ πάντως ὄχι διαχρονικὴ. Γιὰ τὰ τελευταῖα ὅμως 30 μὲ 40 χρόνια, ἕνας βασικὸς ἀνασταλτικὸς παράγοντας εἶναι κάποιοι ἐγγενεῖς σὲ κοινωνικὲς ομάδες φόβοι γιὰ τὶς ἀνατρεπτικὲς ἢ ἔστω δημοκρατικὲς ιδιότητες τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Βέβαια, καὶ μετὰ τὴν τυπικὴ ἀκόμα λογικὴ θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκόλα νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ἐνυπάρχουν τέτοιες ιδιότητες οὔτε στὶς καταλήξεις οὔτε στὴ σύνταξη μιᾶς γλώσσας. Καὶ ὁμως δὲν εἶναι λάθος ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τῆς δημοτικῆς ἀποτελεῖ, ὅπως εὐρύτατα γράφτηκε μετὰ τὴν πρόσφατη κυβερνητικὴ ἀπόφαση, πράξη δημοκρατικὴ καὶ προοδευτικὴ. Καὶ δὲν εἶναι λάθος γιὰ τὴν καθαρεύουσα χρησιμοποιήθηκε μ' ἕναν ὀρισμένο τρόπο, ἀποτέλεσε ὄπλο στὰ χεῖρα ἐξουσιῶν ποὺ ἀσκοῦσαν βία καὶ μετὰ τὴ γλώσσα.

Ἡ καθαρεύουσα εἶναι μιὰ γλώσσα ποὺ ἡ χρῆση τῆς υποδηλώνει γιὰ τοὺς πολλοὺς τὴ σπανιότητα, τὴ σοβαρότητα, τὴ σοφία, τὸ ἀντίθετο τοῦ φθαρμένου καὶ τοῦ καθημερινοῦ. Ὁ λόγος στὴν καθαρεύουσα ἔχει ἔντονο τελετουργικὸ χαρακτήρα, εἶναι ὑποβλητικὸς καὶ στερεότυπος, ὑποβάλλει τὴν ἀνωτερότητα ἐκείνου ποὺ μπορεῖ νὰ παράγει πολὺπλοκὲς καὶ ἠχηρὲς γλωσσικὲς κατασκευές. Κυρίως, ἡ καθαρεύουσα εἶναι γλώσσα τῶν «ὀλίγων». Ὁ μέσος πολίτης δὲν τὴν κατέχει, χωρὶς ὁμως νὰ τοῦ εἶναι καὶ ἀπολύτως ἄγνωστη. Εἶναι μιὰ γλώσσα ἡμικαταληπτὴ καὶ ὄχι ἀκατανόητη: ἡ διαφορὰ εἶναι τεράστια. Γιὰ τὸ ἀναγνώστη ἢ ἀκροατὴ ἐνὸς μηνύματος στὴν καθαρεύουσα ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι καταλαβαίνει. Μέσα ἀπὸ ἕνα ἐντυπωσιακὸ, πολὺπλοκὸ καὶ δυσνόητο σύνολο, ἀποκρυπτογραφεῖ μεμονωμένους λέξεις ποὺ καθὼς αὐτονομούνται παίζουν τὸ ρόλο συνθημάτων. Ἡ σύνδεση τῶν λέξεων αὐτῶν μεταξύ τους ξεφεύγει ἀπὸ τὸ δέκτη καὶ μένουν λέξεις αἰωρούμενες κι αὐτόνομες μέσα σὲ

μιὰ θάλασσα ἀπὸ δοτικές, προθέσεις κι ἐπιρρήματα πού δὲν τὰ ξέρει, πού τοῦ τονίζουν ἔμμεσα αὐτὴ τὴν ἀγνοιά του καὶ τοῦ ἀφαιροῦν τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι τὸ μήνυμα πληροφοροῖα συγκεκριμένη.

Ἡ ἱερατικὴ γλῶσσα τῆς ἐξουσίας

Γλῶσσα μαγική, πολύτιμη γιὰ ὅποιον στὰ ἑλληνικά θέλει νὰ μιλάει χωρὶς νὰ λείπει τίποτα. Γιὰ ὅποιον μιλώντας ἢ γράφοντας ἀποδεικνύει ὅτι ἔχει δικαίωμα στὸν μονόλογο. Γιὰ ὅποιον δὲν ἔχει καὶ δὲν θέλει νὰ μεταδώσει ἓνα συγκεκριμένο μήνυμα, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ λόγου νὰ ὑποβάλλει ἔμμεσα τὴ νομιμότητα τῆς ἐξουσίας του. Γλῶσσα χρήσιμη στὸ ρήτορα πὸν αὐτοκαταξιώνεται μὲ τὸ πῶς μιλάει καὶ ὄχι μὲ τὸ τί λέει. Γλῶσσα πρόσφορη στὸν κάθε αὐτόκλητο σωτήρα πὸν μόνη πρόθεσή του εἶναι νὰ παρουσιάσει μιὰ συγκεκριμένη ἀντίθεση τοῦ Καλοῦ μὲ τὸ Κακό, ταυτίζοντας τὸν ἑαυτό του μὲ τὸ καλὸ κι ἀποφεύγοντας χάρις στὴν ἀδιαφάνεια τοῦ λόγου τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀποδείξει. Μαγικὴ γλῶσσα, κατάλληλη γιὰ ἐορταστικούς λόγους, ὑπερπατριωτικὲς κενολογίες, φιλοσοφικὲς ρητορείες, βασιλικά διαγγέλματα, ὡς τὴν ἀκραία γελοιογραφία τῆς στοὺς λόγους τοῦ Γεωργίου Παπαδοπούλου.

Ἡ καθαρῆουσα εἶναι ὑπεύθυνη ὄχι γιὰ τὴ δι-γλωσσία ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀγλωσσία τῶν Νεοελλήνων. Ἡ τομὴ ἀνάμεσα στὴν ὀμιλουμένη καὶ στὴν ἱερατικὴ γλῶσσα τῆς ἐξουσίας προκάλεσε μακροπρόθεσμα τὴν

Ὁ λόγος στὴ δημοτικὴ πρέπει νὰ ἀνατρέψει τὴν ἰσορροπία πὸν κρατᾷ τοὺς πολλοὺς ἔξω ἀπὸ τὴ γνώση.

καταστροφὴ τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας. Ὁ Νεοελληνας δὲν ἐλέγχει τὴ γλῶσσα του. Ἐκφράζεται ἀσαφέστερα, πολὺ δυσκολότερα καὶ μὲ πολὺ περισσότερα λάθη ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο Εὐρωπαϊκὸ μὲ τὸ ἴδιο μορφωτικὸ ἐπίπεδο. Ὁ λειτουργικὸς ἀναλφαβητισμὸς (: ἡ πλήρης ἀνικανότητα στὴ χρήση τοῦ γραπτοῦ λόγου) εἶναι βαριὰ ἑλληνικὴ ἀσθένεια καὶ χαρακτηρίζει τοὺς ἀποφοίτους ὡς καὶ τοῦ γυμνασίου. Ἡ γλῶσσα ἔχει χάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴ βασικὴ, τὴν κύρια λειτουργία της, τὴν ἐπικοινωνία, τὴν μετάδοση πληροφορίας. Ἡ ἀφηρημένη λέξη ἔχει ἀποκτήσει ἓνα βάρος καὶ μιὰ αὐτονομία, χρησιμοποιεῖται σὰν στοιχεῖο σχεδὸν διακοσμητικό, σὰν ὑπαινιγμὸς φευγαλέων σημασιῶν, δὲν εἶναι ἔννοια μὲ αὐστηρὸ περιεχόμενο.

Γιὰ ὅλα τοῦτα εὐθύνεται ὁ καθαρῆουσιανισμὸς, ὄχι μόνον ὅμως ὡς πρὸς τὴν μορφή, παρόλο πὸν φυσικὰ ἢ μορφή μιᾶς γλώσσας τεχνητῆς καὶ τελετουργικῆς, πὸν δὲν ἔχει ὀμιλουμένη οὔτε λαϊκὴ ἔκφραση, ἐνίσχυσε σημαντικὰ ὀρισμένους ἰδιότητες τοῦ λόγου στὴ γλῶσσα αὐτῆ. Καθαρῆουσιανισμὸς σημαίνει μιὰ

γλωσσικὴ μορφή, σημαίνει ὅμως συγχρόνως μιὰ σειρά ἰδιότητες, ὅπως ἔλλειψη ἀκριβείας καὶ ἀκριβολογίας, γενικότητες καὶ φιλοσοφισμὸς, ἀσάφεια πὸν ἐμφανίζεται σὰν δυσπρόσιτη σοφία, ὅπως ἀκόμη τοποθέτηση ἀξιομάτων στὴ θέση τῶν συμπερασμάτων, καὶ ἀξιολογήσεων στὴ θέση τῆς ἀνάλυσης.

Οἱ ἰδιότητες αὐτὲς ἐνὸς λόγου κυρίως γραπτοῦ μποροῦν θαυμάσια νὰ ἐμφανιστοῦν μέσα σὲ ἄλλη γραμματικὴ καὶ σὲ ἄλλη σύνταξη. Ὅποιαδήποτε γλῶσσα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ τρόπο ὀρθολογικὸ καὶ μὲ στόχο τὴν μετάδοση πληροφοριῶν, ἢ μὲ τρόπο μαγικὸ μὲ στόχο τὴν καταξίωση καὶ τὴν ἐπιβολὴ ἐκείνου πὸν τὴ χρησιμοποιεῖ. Ἡ καθαρῆουσα ὅμως προσφέρει πολὺ περισσότερο σὲ μιὰ μαγικὴ καὶ προφητικὴ χρῆση, κι ἀκόμη τῆς ἔχει γίνει ὡς τώρα τέτοια χρῆση καὶ κατάχρηση. Μὲ τὴν ἠχητικὴ συγγένεια πὸν ἔχει μὲ προγονικὲς ἀξίες, μὲ τὴν ὑποβλητικὴ τῆς δύναμη καὶ τὴν ἀναξιοσύνη μὲ τὴν ὁποία σφραγίζει αὐτοῦς πὸν τὴν μισοκαταλαβαίνουν (δηλαδὴ τοὺς πάρα πολλοὺς), ἢ καθαρῆουσα ἐπιτρέπει εὐκολότερα τὴν ἔλλειψη νοήματος. Μπορεῖ νὰ χρησιμεύει ἀποτελεσματικότερα γιὰ νὰ ἀποκρύπτει τὴν ταυτολογία, νὰ διακοσμεῖ τὴν ἀμάθεια, νὰ ἰδιαίτεροποιεῖ τὴν κοινοτοπία, νὰ καταξιώνει μὲ τὴν μεγαλοστομία τῆς τὸ ρήτορα καὶ νὰ τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ μεταδώσει μιὰ συγκεκριμένη πληροφορία.

Ἐθρῦτατη τέτοια χρῆση τῆς καθαρῆουσας ἔχει γίνει στὸν πολιτικὸ λόγο. Οἱ σπάνιες προθέσεις καὶ οἱ συντακτικοὶ ἀκροβατισμοὶ παρεμβαίνουν ἀποκρύπτοντας τὸ κενὸ τοῦ περιεχομένου, καὶ κυρίως ἐμποδίζοντας μὲ τὴν ἀσάφεια καὶ τὴν δυσκατανοησιὰ τὴν κριτικὴ ἀντιμετώπιση αὐτῶν πὸν λέει ἢ πολιτικὴ ἐξουσία. Καθαρῆουσιανισμὸς ὅμως στὸν πολιτικὸ λόγο δὲν σημαίνει μόνον νὰ λέει κανεὶς Ἐλλάς ἀντὶ Ἐλλάδα, σημαίνει νὰ λέει «ἢ Ἐλλάς εἶναι ἀθάνατος διότι... ποτὲ δὲν πεθαίνει». Σημαίνει ἓνα περιεχόμενο βασισμὸς σὲ ἀξιώματα, πὸν χρησιμοποιεῖ ψευδῶνυμα καὶ καταφεύγει στὴν μαγεία. Καθαρῆουσιανισμὸς μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια (γιατὶ ἔχουν βέβαια γραφτεῖ καὶ φωτισμένα κείμενα στὴν καθαρῆουσα) σημαίνει νὰ ἀσκείται ἢ ἐξουσία μ' ἓναν ὀρισμένο τρόπο. «Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἔχει ἀνάγκη τῆς καθαρῆουσύσης» ἔχει γράψει ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν στὸ Ὑπόμνημα τῆς πὸν καταδικάζει τὴν μεταρρύθμιση τοῦ 1964. Καὶ πολὺ σωστά. Μόνον πὸν ἡ λέξη ἔθνος εἶναι ψευδῶνυμα, πὸν μὲ τὸ βάρος του συνθλίβει τὸν ἀναγνώστη καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀναρωτηθεῖ ἀν. ἢ ἀνάγκη αὐτῆ τοῦ «ἔθνους» ταυτίζεται μὲ δικὲς του ἀνάγκες.

Ἄλλὰ στὸ κείμενο αὐτὸ ἂς μείνουμε στὴ γλῶσσα τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Βασικὴ αἰτία γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς ἐπιστήμης στὴ χώρα μας εἶναι ὁ καθαρῆουσιανισμὸς, ἐπειδὴ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα χρησιμοποιεῖ μιὰ πλαστὴ γλῶσσα. Ἄλλὰ ἀκόμη, καὶ κυρίως, ἐπειδὴ δὲν μεταδίδει γνώσεις ἀλλὰ ἀξίες, καὶ μάλιστα ἀξίες πομπῶδεις καὶ διαχρονικὲς, σταχυολογημένους σὲ πρόχειρους καὶ βολικούς περιπάτους μέσα στοὺς αἰῶνες. Ὁλόκληρος ὁ θεσμὸς, ἀνελαστικός καὶ αὐτάρεσκα ἀποκοιμισμένος σὲ κάποια πρὸ Χριστοῦ ὄχθη, ἀσκεῖ τίς γενεὲς τὴν μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη στὴν ἀπομνημόνευση συμβολικῶν χρονολογιῶν καὶ σπουδαίων ὀνομάτων, ἀποφεύγοντας συγχρόνως νὰ τίς ἀπασχολήσει μὲ τὴ σχέση πὸν ἔχουν μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἱστορικὴ περίοδο. Διδάσκει μιὰ ἑλληνικὴ ἱστορία πὸν σταματᾷ κάπου στὸν Ἀθανάσιο Διάκο ὡς πρὸς τίς πολεμικὲς τῆς λεπτομέρειες. Ἔμαθε σὲ ὄλους

τους Έλληνες τὰ αἷτια καὶ τὰς ἀφορμὰς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἀλλὰ σὲ κανέναν δὲν ἔμαθε οὔτε τὰς ἀφορμὰς τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδας στὸν Πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, οὔτε τὰ αἷτια τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς.

Καθαρευουσιανισμὸς εἶναι λοιπὸν μιὰ ἀντι-γνώση. Εἶναι τὸ σύστημα πού ὄχι μόνον δὲν μαθαίνει στοὺς διδασκομένους νὰ μαθαίνουν, ἀλλὰ ἀποφεύγει τὸ συνθετικὸ, τὸ στηριγμένον σὲ στοιχεῖα, τὸ ἐπιστημονικὸ, ἀποσιωπᾷ τὴν ἱστορικότητα γιατί φοβάται τὴν ἐξέλιξη. Καὶ τὸ κυριότερο, ἐξοικειώνει τοὺς διδασκομένους μὲ τὴν ἰδέα, πού θὰ κουβαλήσουν ἔπειτα σὲ δλόκληρη τὴ ζωὴ τους, ὅτι γνώση εἶναι κάποιο πράγμα πὸ δὲν κατάφεραν μὲ πολλὰ χρόνια καὶ πολλές προσπάθειες οὔτε νὰ πλησιάσουν. Κι ἐδῶ ἡ καθαρεύουσα ὡς γλωσσικὴ μορφή ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο. Ἐνίσχυσε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἰδέα αὐτὴ πού μεταδίδει τὸ σχολεῖο στοὺς πολλοὺς γιὰ κάποια ἐγγενῆ, φυσικὴ ἀνικανότητά τους, ἐξαιρέτο ἕδαφος γιὰ νὰ πειστοῦν ἀργότερα ὅτι κάποιοι ἄλλοι ξέρουν, κάποιοι ἄλλοι μποροῦν καὶ πρέπει νὰ ἀποφασίζουν ἀνεξέλεγκτα ποῖο εἶναι τὸ καλὸ τους.

Ὁ καθαρευουσιανισμὸς στὴ δημοτικὴ

Ἄλλὰ ἐδῶ προκύπτει ἓνα πρόβλημα δεξύτατο καὶ πολὺ ἐπίκαιρο. Ὁ καθαρευουσιανισμὸς ὡς ἰδεολογία δὲν ἀφήνει καθόλου ἀνέπαφο τὸ λόγο στὴ δημοτικὴ σὲ ὄλες τὶς ἐκφράσεις του, ἀν καὶ ἐδῶ περιορίζεται ἡ μνεῖα στὸν ἐπιστημονικὸ λόγο. Ἡ πολὺχρονη ἀγλωσσία δὲν εἶναι ἄμοιρη αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ μόνη αἷτια τῆς. Μπορεῖ κανεὶς σήμερα νὰ διαβάσει ὄλο καὶ περισσότερα κείμενα στὴ δημοτικὴ πού πρὶν ἀπ' ὄλα περιέχουν πλῆθος μορφικὰ στοιχεῖα τῆς καθαρεύουσας. Βέβαια, φταίει τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα πού δὲν προίκισε κανέναν Ἑλληνα μὲ τὸ προνόμιο νὰ χειρίζεται γραπτὰ τὴν μητρικὴ του γλώσσα, φταίει ἡ καθαρολογικὴ παράδοση πού ἐπέβαλε τὴ γλώσσα τῆς στοὺς ὑποψήφιους σοφοὺς, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν θεωρητικῶν κειμένων νὰ εἶναι ὡς σήμερα γραμμένα στὴν καθαρεύουσα. Φταίει ὅμως ἀκόμα, κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ συγκεκριμένα, ἡ μαγικὴ λειτουργία τοῦ «καθαροῦ» λόγου πού παρασύρει. Εἶναι ἡ τάση τοῦ συγγραφέα νὰ ὑψωθεῖ πάνω ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, γράφοντας διαφορετικὰ ἀπ' ὅπως μιλοῦν αὐτοί, πού προκαλεῖ, μαζί μὲ τὴν ἔλλειψη ἀπόλυτου ἐλέγχου πάνω στὸ γλωσσικὸ ὄργανο, τὴ διείσδυση τῶσων στοιχείων τῆς καθαρεύουσας σ' ἓναν λόγο ἐμπρόθετα δημοτικὸ.

Καὶ ἡ ἀνάμειξη αὐτῆ τῶν δύο γλωσσικῶν μορφῶν πού ἔχουν διαφορετικὸ τυπικὸ, διαφορετικὴ γραμματικὴ καὶ κυρίως διαφορετικὴ σύνταξη δὲν εἶναι δευτερεύουσα, γιατί τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ μείγμα νὰ μὴν ἔχει γραμματικὴ καὶ σύνταξη. Ἡ ἀγλωσσία τῶν Νεοελλήνων ὀφείλεται ἴσως λιγότερο στὴν καθαρεύουσα τὴν ἰδια καὶ περισσότερο στὴν καταστροφή τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου πού προκάλεσε ἡ ἀνάμειξη τῶν δύο γλωσσῶν, ὀφείλεται στὸ βάρος πού ἄσκει τὸ πῶς λέγεται ἐπισημότερα πάνω στὸ πῶς λέγεται σωστά, τὸ πῶς λέγεται ἐπιβλητικὰ πάνω στὸ πῶς λέγεται μὲ ἀκριβεία.

Ἄλλὰ καὶ πάλι τὸ μείγμα δὲν εἶναι τὸ μόνον πρόβλημα. Σήμερα, μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβάσει κεί-

μενα ὡς πρὸς τὴν μορφή δημοτικὰ, πού ὅμως ὡς πρὸς ὄλες τὶς ἄλλες ιδιότητές τους ἀνήκουν στὴν καθαρεύουσα. Κείμενα πού χαρακτηρίζει ἡ ἔλλειψη ἀκριβείας, οἱ γενικότητες, ὁ φιλοσοφισμὸς, τὰ ἀξιώματα, ἡ ἀσάφεια καὶ ἡ ἀδιαφάνεια τοῦ λόγου πού ἡ ἀμάθεια ἔχει ἀνυψώσει σὲ ἀνωτερότητα. Ἀκόμη, κείμενα πού τὰ χαρακτηρίζει μιὰ νέα λεξιθηρία, ὄχι ἀρχαιοπρεπῆς ἀλλὰ φτιαγμένη ἀπὸ κακόζηλους καὶ δυσνόητους νεολογισμοὺς, πρόχειρη καὶ συχνὰ ἀδόκιμη μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ ὄρων ἢ συχνότερα νεολογισμῶν ἀπὸ ἄλλες γλώσσες. Κι αὐτὸ συμβαίνει κυρίως στὸ χώρο τῆς κοινωνιολογίας, τῆς γλωσσολογίας, τῆς οικονομικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Σὲ χώρους δηλαδὴ καὶ σὲ ἐπιστῆμες ὅπου ἡ μεταδοτικότητα εἶναι σχετικὰ εὐκόλη ὅταν ὁ συγγραφέας ἔχει τὴν πρόθεση νὰ δώσει στὸν ἀναγνώστη τὰ κλειδιά, ὀρίζοντας τὸ περιεχόμενον τῶν ἐννοιῶν πού χρησιμοποιεῖ, καὶ ὅπου σπάνια ἀπαιτοῦνται εἰδικὲς γνώσεις γιὰ νὰ κατανοήσουν ἓνα κείμενο, τουλάχιστον στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, σχεδὸν ὄλοι. Ἡ ἀδιαφάνεια τῶν κειμένων αὐτῶν, ἡ πολυπλοκότητα τῆς σύνταξῆς τους, οἱ δυσνόητοι νεολογισμοί, κατασκευάζουν ἓνα περιεχόμενον δυσπρόσιτο καὶ ἱκανὸ νὰ ὑποβάλλει στὸν ἀναγνώστη τὴν ἰδέα ὅτι τὸ χαμηλὸ μορφωτικὸ τοῦ ἐπίπεδο εἶναι ἡ μοναδικὴ αἷτια τῆς δυσκολίας του νὰ καταλάβει. Ἀποκρύπτουν ἔτσι τὴν ἀσάφεια πού ἔχει πολλὲς φορὲς ὁ συγγραφέας στὴν ἰδια του τὴ σκέψη καὶ τὴν ἀσυνειδητὴ συχνὰ πρόθεσή του νὰ αὐτοκαταξιώθεῖ σὰν ἀνώτερος μέσα ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ γραπτοῦ του λόγου.

Ἀκόμα, ὑπάρχει στὶς ἐπιστῆμες αὐτὲς μιὰ εὐκολία. Δὲν ἔχουν (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στατιστικὴ ἐκεῖ ὅπου χρησιμοποιεῖται) καμία δυνατότητα πειραματικῆς ἀπόδειξης. Ἐτσι, μπορεῖ νὰ γράφει κανεὶς πράγματα τόσο λαθεμένα πού ἀν ἦταν σχέδια ἀρχιτεκτονικὰ θὰ ἔλεφτε τὸ κτίριο. Ἐδῶ ὅμως οὔτε τὸ κτίριο πέφτει οὔτε ὁ ἄρρωστος πεθαίνει. Τὸ στοιχεῖο βέβαια αὐτὸ πρέπει νὰ ὀδηγεῖ σὲ μεγαλύτερη αἰσθητὴ εὐθύνη. Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἐπιστῆμες αὐτὲς ξέρουν καλὰ πόσο ἰσχυρὲς εἶναι οἱ ἰδέες, πῶς μποροῦν νὰ λειτουργοῦν

Ἡ καθαρεύουσα ὑποβάλλει ἔμμεσα τὴ νομιμότητα τῆς ἐξουσίας τοῦ ρήτορα.

σὰν κινητήριες δυνάμεις καὶ πόσο λίγο προοδευτικὸ εἶναι νὰ ἐμποδίζει ὁ τρόπος παρουσίας τους τὴν κριτικὴ ἱκανότητα αὐτοῦ πού τὶς δέχεται.

Θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀφορᾷ τοὺς διανοομένους σὲ ὄλες τὶς χώρες ἢ μάλλον σὲ ὄλες τὶς γλώσσες. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα ὅμως ἡ εὐθύνη εἶναι πιὸ μεγάλη. Γιατί ὑπάρχει ἡ βαριὰ κληρονομία τοῦ καθαρευουσιανισμοῦ καὶ οἱ ἄπειρες συνέπειές της. Γιατί πρέπει νὰ ξαναδημιουργηθεῖ ἡ λειτουργικὴ σχέση τοῦ Νεοέλληνα μὲ τὴ γλώσσα. Νὰ ξαναποχτήσουν οἱ ἀφηρημένες λέξεις ἀκριβῆ σημασία, νὰ ξαναγίνουν ἐννοιες, δηλαδὴ ἐργαλεῖα, ἐρμηνευτικὰ κλειδιά. Ἐννοιες πού στὴ σωστὴ χρῆση τους στηρίζεται ἡ ἀνάλυση καὶ στὴν μεταδοτικότητά τους ἡ πληροφόρηση. Κι ἀκόμη γιατί πρέπει νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἡ βία πού ἄσκει μιὰ γλωσσικὴ μορφή κι ἓνα θεωρητικὸ ὕφος στὸ δέκτη τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου,

αυτόν που δέν παράγει τη γνώση και την περιμένει από τους παραγωγούς της, τους διανοουμένους.

Σύμφωνα με δ'λ' αυτά, ο καθαρευουσιανισμός στη δημοτική είναι το ίδιο επιζήμιος με την καθαρεύουσα, κι αυτό εξαιτίας της ιδιότυπης γλωσσικής κατάστασης της νεοελληνικής κοινωνίας. 'Ο λόγος στη δημοτική, επειδή έχει ως τώρα ταυτιστεί με την καθαρεύουσα κάθε άμεσα αντιδραστική έξουσία, σηματοδοτεί με την μορφή του και μόνο μιὰ ιδεολογία φιλελεύθερη και βασισμένη στον όρθολογισμό. 'Ο λόγος στη δημοτική παρηχεί, και θά παρηχεί ώσπου να καταργηθεί όριστικά ή τομή ανάμεσα στην όμιλουμένη και τη γλώσσα της έξουσίας, την αντίθεση όχι μόνο στην μορφή αλλά και στην ιδεολογία του καθαρευουσιανισμού. 'Η χειρότερη διαιώνιση του καθαρευουσιανισμού και των συνεπειών του θά είναι έπομένως ή άσκηση της έμμεσης και συμβολικής αυτής βίας στο όνομα της δημοτικής γλώσσας και της φιλελεύθερης αντίληψης.

Γλώσσα και προοδευτικοί διανοούμενοι

Άν κάποτε οί κλασικοί του δημοτικισμού έκαναν έκκληση στους διανοουμένους να γράφουν στη δημοτική, σήμερα θά έπρεπε κανείς να ζητάει να γράφουν με πολλή φροντίδα, με πολλή ακρίβεια και με πολλή σαφήνεια. 'Ο καθαρευουσιανισμός που αποτέλεσε δεκαετίες όλόκληρες το όπλο της κάθε αντιδραστικής δύναμης κινδυνεύει να γίνει παγίδα για δυνάμεις προοδευτικές, ριζοσπαστικές, άκομη και δυνάμεις που θέλουν να είναι επαναστατικές.

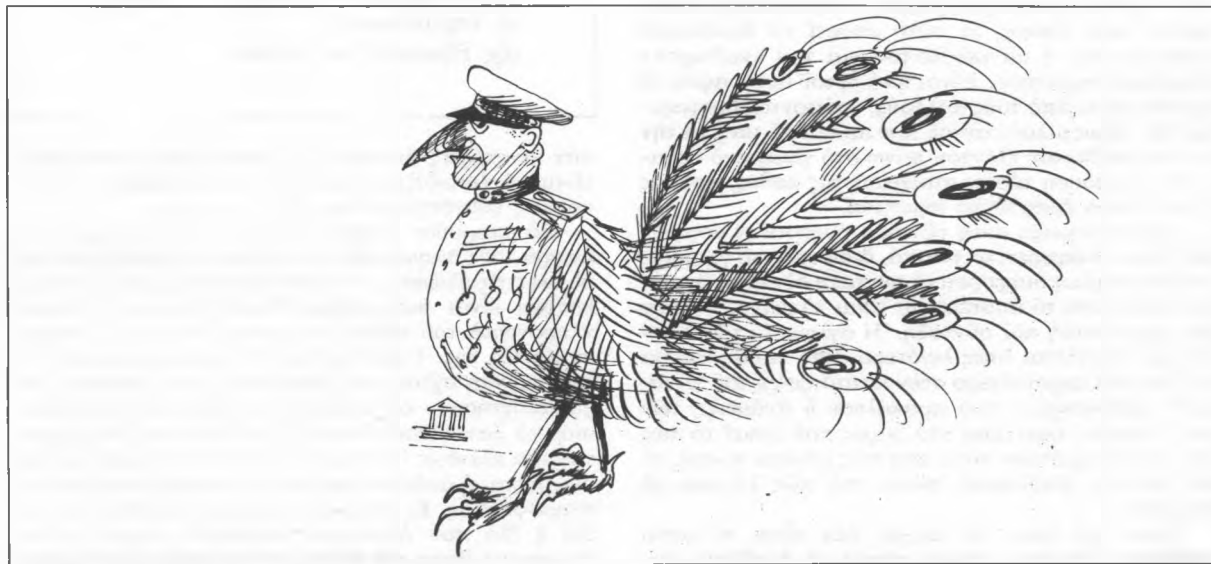
Ακριβώς επειδή ο Νεοέλληνας είναι άγλωσσος και επειδή ο δημοτικισμός παρηχεί άξιες όπως ή έλευθερία της σκέψης και ή σημασία της γνώσης, ο λόγος στη δημοτική, και μάλιστα ο έπιστημονικός, χρειάζεται ακριβολογία, άποδεικτικότητα, έννοιολογική άυστηρότητα και μεγάλη σαφήνεια.

Καθώς δέν υπάρχει «χυδαία γλώσσα», όπως είχε πει στην πασίγνωστη φράση του στη Βουλή του 1911 ο

Λορέντζος Μαβίλης, έτσι δέν υπάρχει και αντιδραστική γλώσσα. Υπάρχει όμως αντιδραστική χρήση της γλώσσας και ή βασική αντιδραστική λειτουργία της καθαρεύουσας είναι ότι ως γλώσσα ήμικαταληπτή και προνόμιο μερικών έμποδίζει τους πολλούς να τολμήσουν να κρίνουν τόσο το περιεχόμενο των μηνυμάτων της, όσο και τους θεσμούς και τα άτομα που τη χρησιμοποιούν. 'Ο λόγος στη δημοτική πρέπει λοιπόν να πολεμήσει τον καθαρευουσιανισμό σε όλες τις ιδιότητές του, και πριν άπ' όλα να άνατρέψει την ισορροπία που κρατάει τους πολλούς έξω από τη γνώση υποβάλλοντάς τους την ιδέα της κατωτερότητας τους.

'Ο έπιστημονικός λόγος στη δημοτική έχει υποχρέωση να συντελέσει στη διάδοση της γνώσης. Κι ακόμα να πείσει ότι άπρόσιτη γνώση δέν υπάρχει. Υπάρχουν μόνο θεσμοί που κινδυνεύουν από τη διάδοση των γνώσεων και των έπιστημονικών συμπερασμάτων, όπως κινδύνευε κάποτε ή καθολική έκκλησία από την κίνηση της γής. Υπάρχουν εκπαιδευτικά συστήματα φτιαγμένα για να μην καλλιεργούν την ικανότητα και να καταστρέφουν τη δυνατότητα της πρόσβασης στη γνώση. Υπάρχει επίσης μιὰ επαγγελματική, θά έλεγα, νοοτροπία, κοινή στην πλειοψηφία εκείνων που δουλεύουν με το μυαλό, και που τους σπρώχνει έμμεσα και συνήθως άσυνείδητα να διατηρήσουν τα προνόμια της ιδιότητάς τους αυτής. Τείνουν έτσι με τρόπο έμμεσο να άποδείξουν στους άλλους, τους πολλούς, ότι ο άποκλεισμός τους από την ήγετική μειοψηφία που κατέχει τη γνώση όφείλεται στη φυσική άνικανότητά τους.

'Όπως απέδειξε ή σύγχρονη κοινωνιολογία, όταν ο έξάχρονος μαθητής δέν καταφέρνει να μάθει να διαβάσει φταίει ο δάσκαλος μαζί με όλο το εκπαιδευτικό σύστημα. 'Όταν ο άναγνώστης δέν έπικοινωνεί με το συγγραφέα φταίει ο συγγραφέας μαζί με όλο το σύστημα παραγωγής και άναπαραγωγής των προνομίων, κι αυτό έννέα φορές στις δέκα. 'Η γλώσσα είναι από τα πιο ισχυρά όόρατα όπλα για τη διατήρηση των προνομίων και τον κοινωνικό διαχωρισμό σε «φυσικά» άνώτερους και κατώτερους, κι αυτό το έχει περίτρανα άποδείξει στην Ελλάδα ή καθαρεύουσα.

Ἑπὲρ Διαλόγου ἢ Προτρεπτικὸς

τοῦ Γιώργου Γιατρομανωλάκη

Πιστεύω πὼς μολονότι οἱ γραμμὲς πού χαράσσει τὸ ἄρθρο τοῦ κ. Δ. Ν. Μαρωνίτη *Ἐλεύθερος Διάλογος στὴν Παιδεία* εἶναι πολὺ γενικὲς, τὸ Σχεδίασμα Προλόγου προσφέρει ἀρκετὰ σταθερὰ σημεῖα γιὰ μιὰν ἀσφαλὴ πρόσβαση στὶς εκπαιδευτικὲς μας περιοχές. Ἡ ἐπίσκεψη στοὺς τόπους αὐτοὺς, πού δὲν ἀξιώθηκαν ποτὲ μιὰ ἐγκυρὴ χαρτογράφηση, ἐνέχει, παρ' ὅλα αὐτά, τοὺς κινδύνους τῆς ἐξερεύνησης ἐνὸς ἔλους καὶ γι' αὐτὸ μὲ προσοχὴ πρέπει νὰ διαλέγουμε καθαρὸ μέρος γιὰ νὰ πατήσουμε.

Πρῶτο ἀπαραίτητο ξεκαθάρισμα εἶναι, θαρρῶ, νὰ βροῦμε καὶ μὲ σαφήνεια νὰ προσδιορίσουμε ἀνάμεσα σὲ ποιους εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει διάλογος σχετικὸς μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἐκπαίδευση. Ὁ ἄλλος αὐτὸς ἔλεγχος τῆς ταυτότητας τῶν διαλεγόμενων μερῶν προσδίδει ἀμέσως καὶ τὴν ποιότητα τοῦ διαλόγου καὶ μπορεῖ νὰ δείξει ὡς ποῖο σημεῖο ἢ ψυχικὴ καὶ λογικὴ αὐτὴ ἐπαφὴ καρποφορεῖ. Γι' αὐτὸ δὲν ἀποδίδω κανένα ἐπίθετο στὸ διάλογο παρὰ μονάχα ἐκεῖ πού δὲν μπορῶ νὰ κάμω ἀλλιῶς. Διαλέγω ἐπίσης γιὰ χῶρο ἐλέγχου τὴν ἐκπαίδευση, ὅπως τὸν ὀρίζει ὁ Δ.Ν.Μ., μολονότι ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει σχέση ὑπαλληλίας μὲ τὴν παιδεία, καὶ τὸ κοινὸ τους πλάτος καὶ ἡ κακὴ χρῆση τῶν ὄρων στὰ ἑλληνικὰ κάνει τὴ διάκριση δυσχερῆ. Ὡστόσο, ἡ ἐκπαίδευση ὡς «θεσμοθετημένη μορφὴ παιδείας», παρουσιάζει σαφέστερα τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου, ἄρα κάνει εὐκολότερη τὴν ἐπισήμανσή τους.

Οἱ φορεῖς τοῦ διαλόγου

Οἱ φορεῖς, λοιπόν, τοῦ δυνατοῦ αὐτοῦ διαλόγου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι βασικὰ τρεῖς: ἡ Πολιτεία (Α) «πού ἀποφασίζει καὶ διοχετεύει (τὴν ἐκπαίδευση) στοὺς πολίτες της», ὁ Δάσκαλος-ὄργανο (Β), κρατικὸς ἢ ἰδιωτικὸς, καὶ ὁ Μαθητὴς-δέκτης (Γ), ἀπὸ τὸ νηπιαγωγεῖο ὡς τὶς μεταπτυχιακὲς σπουδές. Θεωρητικὰ εἶναι δυνατό νὰ συνδιαλεχθοῦν καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ φορεῖς ἀλλὰ πρακτικὰ ὁ διάλογος περιορίζεται κυρίως ἀνάμεσα στοὺς Α-Β καὶ Β-Γ. Ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένα, ὁ Β ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀνοίξει συζήτηση μὲ τὸν Α μόνον ἂν πρόκειται γιὰ πανεπιστημιακὸ δάσκαλο, γιατί στὴν περίπτωσή αὐτή, λόγω τῆς αὐτοτέλειας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν Α.Ε.Ι., ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος αὐτόνομης Πολιτείας πού τὶς περισσότερες φορὲς θεσμοδοτεῖ παράλληλα μὲ τὸ κράτος. Στὸ χῶρο ἐπίσης τῶν Α.Ε.Ι. παρατηρεῖται κάποτε μιὰ μορφὴ διαλόγου ἀνάμεσα στοὺς Α-Γ (φοιτητές) ἀλλὰ, ἐπειδὴ θεωρεῖ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο ὀριακὴ περίπτωσις, ὁ λόγος συνήθως ἀπουσιάζει καὶ ὁ διάλογος ἔχει τὴν μορφὴ ἀντιδικίας. Μιὰ τέτοια συζήτηση εἶναι φυσικὰ ἀδιανόητη ἀνάμεσα στοὺς Α-Γ ὅταν οἱ τελευταῖοι εἶναι μαθητὲς γυμνασίου ἢ δημοτικοῦ.

Ἀκόμη ὅμως καὶ στὴν περίπτωσις πού ὁ Α παραχωρεῖ τὸ προνόμιο μιᾶς ἀνοιχτῆς συζήτησης μὲ τοὺς πανεπιστημιακοὺς δασκάλους, τὰ πράγματα δὲν εἶναι καλύτερα. Ἡ Πολιτεία κρατᾷ ζηλότυπα καὶ ἐριστικὰ

τὶς θέσεις της καὶ ὁ γραφειοκρατικὸς μηχανισμὸς τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀμύνεται μπροστὰ σὲ κάθε παραχώρηση πρὸς τοὺς Β (δασκάλους). Τότε οἱ Β, ὅταν δὲν ταυτίζονται μὲ τὶς γραμμὲς τοῦ Α (καὶ αὐτὸ ἔχει συμβεῖ ἀναρίθμητες φορὲς), περιορίζονται στὸ νὰ ὑποβάλλουν ὑπομνήματα, προτάσεις, σχέδια, πού ὁ Α μπορεῖ νὰ τὰ ἀκούσει ἢ ὄχι. Ὁ «διάλογος» αὐτὸς ἐξαρτάται ἀπὸ τὶς συνθήκες δημοκρατίας καὶ ἀπὸ τὸ βαθμὸ συνέπειας καὶ ὀριμότητας τῶν Πανεπιστημιακῶν, ἢ καρποφορία ὅμως τῆς συζήτησης ἐλέγχεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν Πολιτεία (Α).

Τὰ ὑπόλοιπα μέλη τοῦ φορέα Β, καθηγητὲς Μ.Ε., δάσκαλοι κ.λπ., δὲν ἔχουν ποτὲ τὴ δυνατότητα νὰ ἀνοίξουν διάλογο γιὰ θέματα ἐκπαίδευσης ἢ παιδείας μὲ τὸν Α (δὲν θεωρῶ μορφὴ διαλόγου τὴν ἀπεργία). Μόνον σποραδικὰ καὶ διακοσμητικὰ μποροῦν οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ νὰ παρευρεθοῦν σὲ κάποια διάσκεψη τοῦ Ὑπουργείου, ὅπου κάθε ἀντι-λογος φαίνεται καταδικασμένος καὶ ἡ συζήτηση ἔχει τὴν μορφὴ «ἄψογης στάσης». Τὸ Ὑπουργεῖο ὄχι μόνον ἐπιβάλλει ἀνεξέλεγκτα στοὺς Β τὴν ὕλη πού πρέπει νὰ προσφέρουν στοὺς Γ (μαθητὲς) ἀλλὰ καθορίζει καὶ τὴν μέθοδο διδασκαλίας, δηλαδὴ τὴ διαδικασίαν καὶ τὴν μορφὴ πού θὰ ἔχει ὁ «διάλογος». Ἀπὸ τὸν Α πορεύεται ἐπίσης ἡ μορφὴ τῆς ἰδεολογίας τῆς παιδείας, ἢ ὅποια κατοχυρώνεται καὶ συνταγματικὰ.

Θεωρητικὰ ἐπίσης εἶναι δυνατός ἕνας διάλογος, δηλαδὴ ἀνταλλαγὴ γνωμῶν γιὰ τὴν ὕλη, τὸ πρόγραμμα, τὶς συνθήκες μέσα στὸ σχολεῖο κ.ἄ., ἀνάμεσα στὰ μέλη τοῦ φορέα Β. Οἱ συζητήσεις ὅμως αὐτὲς ἔχουν τὶς περισσότερες φορὲς ἐπαγγελματικὸ χαρακτῆρα καὶ τὰ πορίσματά τους παίρνουν τὸ δρόμο τους πρὸς τὸν Α μὲ τὴν μορφὴ τοῦ ὑπομνήματος, ἐνῶ οἱ Γ δὲν λαμβάνονται καθόλου ὑπόψη.

Πολιτεία - διδάσκοντες - διδασκόμενοι: ὁ ἀνέφικτος διάλογος

Γίνεται λοιπόν φανερὸς ὁ καταλυτικὸς ρόλος τῆς Πολιτείας στὶς διάφορες μορφὲς διαλόγου εἴτε αὐτὸς ἀσκειται μὲ τοὺς δασκάλους (Β) εἴτε (σπάνια) μὲ τοὺς μαθητὲς (Γ). Εἶναι δὲ ἀπόλυτα δυνατό νὰ διεξαχθεῖ ἕνας πλήρης διάλογος πᾶν σὲ θέματα παιδείας καὶ ἐκπαίδευσης ἀνάμεσα στοὺς Α-Β π.χ., καὶ μάλιστα μὲ ἄκρα δημοκρατικὲς συνθήκες. Ὁ διάλογος τότε ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο δημόσια ἀνακούφιση ἀλλὰ δὲν ἔχει οὐσιαστικὸ περιεχόμενο οὔτε καὶ παίρνει κανεὶς στὰ σοβαρὰ τὴν ἐκφώνηση τεχνικῶν γνώσεων ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού συζητοῦν. Στὴν πραγματικότητα ποτὲ δὲν λείπουν τέτοιοι «ἐξωτερικοὶ» διάλογοι καὶ ἀπλῶς συντηροῦνται στὴ ζωὴ καίγοντας τὸ ὀξυγόνο μας. Συγχρόνως γίνεται φανερό, ἐλπίζω, ἕνα ἄλλο πράγμα: πὼς ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα δὲν γνώρισε ἢ δὲν μπόρεσε νὰ γνωρίσει παρὰ τὸν διάλογο ἀνάμεσα στοὺς Β καὶ Γ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ

ἀπομονώνει τούς φορείς Β-Γ και δείχνει μελαγχολικά πώς δεν υπάρχει σχέση των κατηγοριών αυτών με την Πολιτεία (Α). Ίσως να περιπλέκει την κατάσταση περισσότερο με μιὰ δόλια ήττοπάθεια. Όμως εκατόν πενήντα χρόνια εκπαιδευτικής ζωής στον τόπο μας βοούν την αλήθεια αυτής της διαπίστωσης.

Αυτό από την μιὰ πλευρά. Ήπειδή ή δυνατότητα να υπάρξει σχέση «διαλογική» ανάμεσα στους Β-Γ (όχι ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει στα σχολεία μας!) δίνει μιάν ἀπεριόριστη έλπίδα αλλαγής. Η ποιότητα όμως του διαλόγου αυτού εύκολα ἀναγνωρίζεται με τόν έλεγχο των σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στους φορείς αυτους. Και οι σχέσεις αυτές διδασκόντων και διδασκόμενων δεν διαφέρουν πάρα πολύ, φοβάμαι, από τις ἀρχέτυπες σχέσεις του Α προς τους Β, Γ.

Στά Α.Ε.Ι., είναι αλήθεια, γίνεται μιὰ προσπάθεια να φανεί πώς διεξάγεται ένας διάλογος ανάμεσα στα παλαιά μέλη και στα νεότερα του έπιστημονικού διδακτικού προσωπικού (Ε.Δ.Π.) και τούς φοιτητές. Δημιουργείται δηλαδή ή έντύπωση πώς οι ομάδες αυτές, αφού ἀπολαμβάνουν κάποια αυτοτέλεια, έχουν τη δυνατότητα να καθορίσουν από κοινού, μέσω του διαλόγου, την ύλη, τη διαδικασία και την μορφή της εκπαίδευσης. Στην ουσία όμως οι συζητήσεις αυτές έχουν χαρακτήρα θεωρητικό αφού νομοθετικά ο φορέας Γ (φοιτητής) είναι έντελώς ἀνίσχυρος, και ή πρωτοβουλία ἀνήκει στους τακτικούς καθηγητές. Γι' αυτό συχνά παρατηρείται πόλωση στους «διαλόγους» αυτους, και οι ἀντιδράσεις των μελών του Ε.Δ.Π. κυμαίνονται ανάμεσα στο μίσος και τη δουλοπρέπεια ενώ των φοιτητών είναι δικαιολογημένα εκρηκτικές. Στην περίπτωση αυτή οι εκπρόσωποι όλων των ομάδων (Β+Γ) που σκέφτονται δημοκρατικά, θα μπορούσαν να ανοίξουν διάλογο με θέμα τόν παράγοντα νομοθεσία, ενεργώντας δηλαδή από κοινού κατά της Πολιτείας (Α). Ός τώρα δεν έχει συμβεί κάτι τέτοιο στον τόπο μας.

Έδώ πρέπει να έρευνηθούν, παρενθετικά, ή μορφή και οι διαστάσεις κάθε διαλόγου. Πέρα από τη χρησιμότητα της ανταλλαγής γνώμων, τη σπουδαιότητα ότι de facto ἀποδέχονται οι συνομιλητές την ύπαρξη διαφορών, και θεωρούν γεγονός ότι μπορεί να βρεθούν δημοκρατικά λύσεις που θα ἀφορούν μορφή και περιεχόμενο στην εκπαίδευση, ο διάλογος έχει αυτός καθ'αυτός παιδευτικό χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαία ή μορφή των Πλατωνικών διατριβών όπου οι «συνόντες» είχαν τη δυνατότητα να βρουν και να προτείνουν μιὰ λύση, άσχετα αν αυτή ήταν σωστή ή όχι. Ο Σωκράτης μάλιστα απαιτεί, με τόν τρόπο του, τη συμμετοχή των άλλων και αυτό γίνεται πάντοτε πάνω σε βάση συναισθηματική. Οι μαθητές-συζητητές δημιουργούν τά δικά τους νοήματα, που δίχως να είναι κατανάγκη άψογα (ίσως και να μην ενδιαφέρει καθόλου αυτό) ἀποδείχνουν πώς διεκδικούν τη δική τους θέση στο χώρο τους. Ήπειδή ή μορφή του διαλόγου αυτού δεν είναι «πές μου τί θέλω να μου πεις», όπως με τό έλληνικό σχολείο, αλλά «πές μου τί σκέφτεσαι έσύ γι' αυτό τό θέμα». Αυτόματα δηλαδή καταλύεται με τό διάλογο ή αυθεντία και παύει στη βάση του ο εκπαιδευτικός αυταρχισμός.

Ό παιδευτικός χαρακτήρας του διαλόγου

Ό «παιδευτικός» αυτός χαρακτήρας του διαλόγου δεν φαίνεται να δημιουργείται ανάμεσα στους φορείς

Α-Β, (Πολιτεία - Δάσκαλοι) όπου κυρίως ενδιαφέρον τα θέματα, αλλά όπωσδήποτε διαφαίνεται στο ήθος των διαλεγόμενων. Γι' αυτό είναι κρίσιμος ο διάλογος Δασκάλων και Μαθητών (Β-Γ), γιατί όχι μόνο μπορούν να βρεθούν τα αδύνατα σημεία και να έπιλυθούν ουσιαστικά θέματα ύλης και μορφής στην εκπαίδευση (έννοώ δηλαδή ότι ακόμη και οι μαθητές του δημοτικού μπορούν να μας πουν τί θέλουν), αλλά και διότι ο ίδιος ο διάλογος αποτελεί μέσο διδασκαλίας. Η διαδικαστική αυτή μέθοδος μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας δεν έχει καθόλου μικρότερη σημασία από την ύλη που προσφέρεται.

Τό γεγονός αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία αν σκεφτούμε πώς ο διάλογος Β-Γ διεξάγεται μέσα σε κλειστούς σχολικούς χώρους που παραδοσιακά προκαθορίζουν τό ρόλο των ατόμων που ζουν εκεί: άλλοι να μιλούν και άλλοι να ακούουν. Κι αν στο πανεπιστήμιο υπάρχουν εύτυχιμένες ώρες που γεννούν κάποιο διάλογο κάποτε, ποιό είναι τό ποσοστό του ώρολογίου προγράμματος των γυμνασίων και των δημοτικών που ἀφιερώνεται στον τρόπο διδασκαλίας με μορφή διαλόγου. Ήπιμένω να μη χρησιμοποιώ τό επίθετο «ελεύθερος» για να μη γίνουν οι διαπιστώσεις αυτές πιο μελαγχολικές.

Μιὰ εύκολη απάντηση είναι πώς ή αίθουσα διδασκαλίας δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο. Αυτό όμως δείχνει καθαρά τη σημασία που ἀποδίδουμε στους χώρους αυτους, δηλαδή πόσο βαρραίνει ή διδασκαλική μας ιδιότητα. Και δεν είναι αυτό ή τραγικότερη ἀπόδειξη πώς τό μέσο-τάξη προσδιορίζει και την μέθοδο μας; Πολύ απέχω φυσικά από τό να υπαινιχθώ πώς αυτό που φτάνει είναι ή τάξη ως χώρος, και να είσηγηθώ την κατάργησή της. Ίσα ίσα ή αίθουσα διδασκαλίας αποτελεί ένα άδυτο, άβυθο όχι τόσο στη βάρβαρη βία (τά τελευταία χρόνια έδειξαν πόσο εύάλωτοι είναι οι εκπαιδευτικοί χώροι), όσο στη θεσμοθετημένη μορφή παιδείας που ή Πολιτεία επιβάλλει. Σχεδόν όλοι οι δάσκαλοι ξέρουν πόσο ελεύθερη μπορεί να είναι μιὰ αίθουσα διδασκαλίας, άσχετα με την περιρρέουσα πολιτική κατάσταση, και πολλοί έχουν δοκιμάσει σε μαύρες ώρες τη χαρά μιας φιλελεύθερης λαλιάς μέσα στο πολιορκημένο σχολείο τους. Από την άλλη, πολύ καλά ξέρουμε τη φασιστική μορφή της τάξης και σε περιόδους φιλελευθεροποίησης. Άκριβώς γιατί στην πρώτη περίπτωση οι Β (δάσκαλοι) «έσπασαν» την τάξη (μεταφορικά και μή) και επικοινωνήσαν με τούς Γ (μαθητές) σε μιὰ βάση ανθρώπινη και ουσιαστική, τούς θεώρησαν δηλαδή ίσους να διαλεχθούν μαζί τους. Γι' αυτό πιστεύω πώς ο μοναδικός τόπος και χρόνος που οι Β-Γ έχουν τη δύναμη να «ἀνατρέπουν» τά δόγματα του Α, είναι μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας. Η αντίδραση της Πολιτείας (Α) στις περιπτώσεις αυτές είναι πολύ γνωστή.

Ό κύκλος κλείνει έδώ. Κάλλιστα όμως μπορεί να ανοίξει από έδώ. Η έλλειψη διαλόγου μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας και οι συνέπειες της στάσης αυτής φαίνονται πεντακάθαρα σ' όλες τις βαθμίδες του πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού μας βίου. Και αυτό συμβαίνει ενώ γενιές όλόκληρες πολιτών έζησαν με τό δραμα και τό ιδανικό ένός διαλόγου τόν όποιο ποτέ δεν αξιώθηκαν, ούτε φυσικά κι όταν πίστεψαν πώς προσέγγισαν τό στόχο τους. Κάθονται απλώς χωρίς καμιά συγκίνηση σε μιὰ μακρά σειρά παραλλαγών θρανίων και απαντούν σε κενές ερωτήσεις.

Ὁ κ. Παπανοῦτσος καὶ ἡ γενεαλογία μιᾶς ἀθλιότητος (B')

τοῦ Διονύση Καψάλη

Ἡ πρόσφατη φιλοσοφία εἶναι ὅσο πολιτικὴ ἦταν καὶ ἡ φιλοσοφία πρὶν ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια. Τὰ ἀντιμαχόμενα μέρη εἶναι οὐσιαστικά... ὁ ὕλισμος καὶ ὁ ἰδεαλισμός.

Λένιν

Στὸ προηγούμενο μέρος γυρέψαμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴ λογοκριτικὴ παρουσία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ στὴν κοινωνικὴ διάδοση τῶν ἐπιστημῶν. Σήμερα, ὅταν τὰ αἰτήματα γιὰ ἐπιστημονικὴ παιδεία κἀταδεῖχουν τὸ μεγάλο καὶ ἀποσιωπημένο κενὸ στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση, ὁ κ. Παπανοῦτσος προσέρχεται γιὰ νὰ τὸ εὐφημήσει, νὰ προλάβει τὴν ἰδεολογικὴ βία ποὺ συνεπάγεται ἡ ἀναγνώρισή του, γεμίζοντάς το μὲ τίς περὶ ἐπιστήμης ὑποσχέσεις τῆς φιλοσοφίας του.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση ὁρέγεται τὸν τεχνοκρατισμὸ καὶ ἀποζητᾷ στὸν κ. Παπανοῦτσο τὴν τόλμη ποὺ μπορεῖ νὰ τῆς προσφέρει ὡς νόμιμος ἐκπρόσωπος τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς. Καὶ ἐπὶ σκηνῆς, ἰδοὺ τὸ φάσμα τῆς συνέχειας τῶν ἰδεῶν. Προσπαθήσαμε λοιπὸν νὰ ἀκολουθήσουμε τὰ ἴχνη τοῦ ἰδεολογήματος αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ φιλοσοφία στὴν ἐκπαίδευση, ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν στὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία

Ἡ πρώτη αὐτῆ συνέχεια διαχέεται σὲ μιὰ δεύτερη: τὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴ φιλοσοφία. Αὐτὴ ἐπιστρατεύεται, μὲ τὴν εὐεργετικὴ συνδρομὴ τῆς

πρώτης, στὴν πρώτητη στρατηγικὴ ἐπιδίωξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ: Πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἀνέπαφος ὁ δρόμος παρέμβασης ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στὶς ἐπιστῆμες, δρόμος ποὺ διακλαδώνεται σ' ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης. Καὶ ὅταν λέμε, πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἀνέπαφος, ἐννοοῦμε πῶς πρέπει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ τυχόν ὕλιστικά ζιζάνια γιὰ νὰ προετοιμαστεῖ ἡ σωτήρια ἔλευση τοῦ ἀναμενόμενου ἰδεαλισμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, πρώτηστο ἰδεολογικὸ καθήκον τῆς ἐνλόγου ἐκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ θλωθεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης (γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε), νὰ στρεβλωθοῦν οἱ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες μέσα σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης, ὥστε ἡ γνώση νὰ παραμείνει *πρόβλημα* στὴ δικαιοδοσία τῆς ἐκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κ. Παπανοῦτσος βέβαια δὲν θὰ πεῖ ὅτι εἶναι «κατὰ» τῶν ἐπιστημῶν· μπορεῖ ὅμως νὰ μιλήσει γιὰ τίς ἐπιστῆμες μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ νὰ τίς ταυτίσει μὲ τὴν τεχνολογία (νὰ μᾶς παραπέμψει δηλαδὴ, μὲ οὐμανιστικὲς συστατικὲς ἐπιστολές, σὲ μιὰ τεχνοκρατικὴ ἰδεολογία), διεκδικώντας γιὰ τὴ φιλοσοφία τὸ βέτο πάνω στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν «ἄνθρωπο». Τὸ δόλωμα εἶναι ἄψογο, ἡ ἀντίφασή του εἶναι ἡ ἀρετὴ του: διαφωτισμένος ἀνθρωπισμὸς στὴν ὑπηρεσία τῆς τεχνοκρατίας.

Στὸ κέντρο τοῦ λογοκριτικοῦ μηχανισμοῦ ποὺ

αναφέραμε προηγουμένως, θronιάζεται ή ιερὰ ἐξέταση τῆς ἐκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας. Ἰερὰ, γιατί σκοπός τῆς εἶναι νὰ καταδείξει τὸ ἱερό, τὸ ἀμετάβλητο, τὴν οὐσία κάθε ἐπιστημονικῆς ἀνακάλυψης, καὶ νὰ διεκδικήσει τὴ θεωρητικὴ ἀρχὴ καὶ τὴ γνωσιολογικὴ ἀφετηρία τῆς ἐπιστῆμης γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς· γιατί, ὅπως κάθε ἱερατεῖο, ἔχει μόνιμο σκοπὸ νὰ ὑπενθυμίζει στοὺς ἐνασχολούμενους μὲ τὰ (ἐπιστημονικὰ) ἐγκόσμια πὼς ὅ,τι καὶ ἂν κάνουν, ἐκφράζουν σὲ κάποια ἀπὸ τὶς μορφές τῆς τῆς θεῖας πρόνοια, τὴν παντογνωσίαν τῆς ἁγίας φιλοσοφίας. Ἐξέταση, γιατί ἐξετάζει τὰ φιλοσοφικὰ διαπιστευτήρια κάθε ἐπιστῆμης, σκύβοντας ἀπὸ πάνω τῆς γιὰ νὰ ἀφουγκραστῆ τὴ δική τῆς ἐπιβίωση.

Ὁ κ. Παπανοῦτσος, ἐπειδὴ ἔχει ἤδη πάρει τὸ χρίσμα τοῦ ἐπίσημου ἐκπροσώπου τοῦ πνεύματος (τῆς φιλοσοφίας) τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης, δὲν κάνει τὸν κόπο νὰ μᾶς διαφωτίσει πὼς τελικὰ «τὰ εἶδη τοῦ Πλάτωνα θὰ ἔφταναν κάποτε νὰ γίνουν σὲ ἀπόλυτες δομές τῆς μοντέρνας Φυσικῆς, καὶ ἡ ἐντέλεια τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ προδιαγραμμένος τύπος τῆς μοριολογίας τοῦ καιροῦ μας»¹. Τοῦ ἀρκεῖ τὸ αὐτονόητο τῆς ἀναφορᾶς, πὺν ἐν λευκῷ καθαγιαίνει τὰ φεουδαρχικὰ προνόμια τῆς φιλοσοφίας του. Ἄς ἀνατρέξουμε στὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ κ. Παπανοῦτσου, νὰ δοῦμε ποῦ καὶ πὼς θεμελιώνει τὴ φοροδοτικὴ ὑποχρέωση τῶν ἐπιστημῶν στὴ φιλοσοφία. Στὴ *Γνωσιολογία* του, σύμφωνα μὲ τὶς καλύτερες ἐπιδόσεις τῆς οὐμανιστικῆς παράδοσης, ὁ κ. Παπανοῦτσος καταρρίπτει τὴν ἔννοια —κατ' αὐτὸν ὑπόνοια— τοῦ διαχωρισμοῦ ἐπιστῆμης καὶ φιλοσοφίας καὶ διαλαλεῖ τὴν εἰρηνικὴ τους συνύπαρξη καὶ ἀμοιβαία κατανόηση. Τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ὁ διαχωρισμὸς δὲν ἀνταποκρίνεται «πιά σήμερα πρὸς τὸ αἶσθημα καὶ τὴν πείρα μας»². Εἶναι φαίνεται χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἀρχουσας ἐκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας πὼς, ὅταν καλεῖται νὰ ἀποδείξει, μᾶς παραπέμπει στὸ ἤδη ἀποδειγμένο, στὸ αὐτονόητο, σὲ αὐτὸ ποῦ «ὄλοι ξέρουμε». Τὸ πρόβλημα εἶναι πλέον δικό μας. Νὰ ψάξουμε μέσα μας, στὸ αἶσθημα καὶ στὴν πείρα μας, νὰ βροῦμε τὸν κ. Παπανοῦτσο. Ὅσο πιὸ ὑποβλητικὰ αὐτονόητη εἶναι ἡ παραπομπή, τόσο πιὸ εὐκόλα θὰ τὸν βροῦμε. Γιατί γιὰ ποῖο «αἶσθημα» καὶ γιὰ ποιά «πείρα» μᾶς μιλάμε; Τὸ αἶσθημά μας γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀσυνάρτητο δέος ἢ ἡ σιωπὴ μας μπροστὰ στὰ φιλοσοφικὰ ὕψη τῆς ἀλήθειας — συμπλέγματα ποῦ μᾶς ἔχει ἐμφυσήσει ἢ ἡμμάθεια τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ἡ πείρα μας ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπιστῆμες εἶναι μάλλον περιορισμένη. Ἐκτὸς ἂν «τὸ αἶσθημα καὶ ἡ πείρα μας» ἀναφέρονται στὴν ἀνθόρμητη (ὑποτίθεται) φιλοσοφία μας τῆς ἐπιστῆμης. Αὐτὴ ὅμως, ὀφείλουμε νὰ ὁμολογήσουμε, εἶναι κατὰ κύριο λόγο τὸ εἶδωλο τοῦ κ. Παπανοῦτσου καὶ τῶν ἀλόψεων του. Ὁ κ. Παπανοῦτσος λοιπὸν μᾶς παραπέμπει στὸν ἑαυτὸ του;

2. Οἱ περισσότεροι σημαντικοὶ ἐπιστήμονες θεωροῦσαν ἑαυτοὺς φιλόσοφους (Βάκων, Νεύτων, Ντεκάρτ, Γαλιλαῖος, κ.ἄ.). Καὶ ῥωτᾷ θριαμβευτικὰ ὁ κ. Παπανοῦτσος: «φιλόσοφοι ἦταν αὐτοὶ οἱ στοχαστὲς ἢ ἐπιστήμονες»;³ Ὅπερ ἔδει δεῖξει.

Πάλι λοιπὸν ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεός, τὸ πρόδηλο. Μὰ τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι τί ἦταν μερικοὶ ἄνθρωποι, τί ἐπαγγέλονται στὴ συνειδήσῃ μας, ἀλλὰ «τί εἶναι» οἱ ἐπιστῆμες γιὰ νὰ διαφορίζονται (ἢ ὄχι) στὰ ἀποτελέσματά τους ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Πρόβλημα ριζικὰ

διαφορητικὸ. Γιατί μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, γνωρίζοντας ὅτι ὁ Ἄϊνσταϊν ἔπαιξε βιολί, ῥωτᾶμε: ἐπιστήμονας ἦταν αὐτὸς ὁ Ἄϊνσταϊν ἢ βιολιτζῆς;

Παραταῦτα, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήσουμε τὴν πλεονάζουσα διακωμώδηση ἐνὸς ἤδη κωμικοῦ ἐπιχειρήματος νὰ μᾶς ἐλκύσει στὴν ἐπανάπαυση. Γιατί, στὸ ἀσθενικὸ ἐπιχειρήμα λημερεύει ἓνα ἰσχυρὸ βόλεμα — μιὰ προβληματικὴ συγκροτημένη ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη συσσώρευση αὐταπόδεικτου ἀνθρωπισμοῦ καὶ τὸν θεωρητικὸ κατοπτρισμὸ τῆς περιορέουσας φιλοσοφίας. Ἀναφερόμαστε στὴν ἀντίληψη ποῦ θέλει νὰ προικίσει τὸ πέρασμα τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ ἓναν θεωρητικὸ χῶρο σὲ κάποιον ἄλλο (π.χ. ἀπὸ τὰ μαθηματικὰ στὸν περὶ τῶν μαθηματικῶν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ) μὲ τὸν κληρονομικὸ κώδικα· τὴν προβληματικὴ ποῦ θέλει τὶς ἐπιστῆμες «ἐκδηλώσεις τοῦ ὑποκειμένου», τὶς ἰδεολογίες, ἀντίστοιχα, «καταστάσεις τοῦ ὑποκειμένου», τὶς ὁποῖες τὸ ἄτομο μπορεῖ κατὰ βούληση νὰ ὑποδυθεῖ ἢ νὰ ἀποβάλλει. Χρειαζέται νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ προβάλλει πάνω στὸ ἰδεολογικὸ (φιλοσοφικὸ, πολιτικὸ καὶ νομικὸ) πλάσμα τοῦ «υποκειμένου» τὸ εἶδωλο ἐνὸς ἀνθρώπου προικισμένου μὲ μεταφυσικὲς ἰδιότητες παντοδυναμίας, ἐνὸς ἀνθρώπου ποῦ μπορεῖ νὰ πλάθει κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τῶν προθέσεων του τὸ θεωρητικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα στὸ ὁποῖο εἰσέρχεται, ἐνὸς ἀνθρώπου ποῦ δὲν εἶναι παρὰ ἡ συνειδητὴ πρόθεσή του;

Ἔταν ἡ τομὴ
μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστημῶν
παρουσιάζεται ὡς τεχνικὸς καταμερισμὸς
συγκαλύπτεται ἢ ἰδεολογικὴ σύγκρουση.

3. Ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι καὶ οἱ δύο ἐκφράσεις τοῦ «θεωρητικοῦ νοῦ»⁴. Ἡ διατύπωση τοῦ κ. Μουτσόπουλου, καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφίας στὸ Ἀθῆναι, ξεκαθαρίζει τὸ ἐπιχειρήμα αὐτό: «Ἐπιστῆμη καὶ Φιλοσοφία εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς αὐτῆς γνωσιακῆς ἐφέσεως τοῦ πνεύματος»⁵. Τί ἀκριβῶς μᾶς λέει τὸ ἐπιχειρήμα; Ὅτι ἐφόσον ἡ σκέψη εἶναι ἀνθρώπινη, «προέρχεται» δηλαδὴ ἀπὸ τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης καὶ ὄχι κάποιας ἄλλης σκέψης. Πάλι λοιπὸν ταυτίζεται ἡ ἐπιστῆμη μὲ τὸν ἐπιστήμονα ὡς κάτοχο φαιῶς οὐσίας, γιὰ νὰ συγκαλυφτεῖ ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου ἀπέναντι στὸν φιλοσοφικὸ.

Τί εἶναι ὅμως αὐτὸς ὁ «θεωρητικὸς νοῦς» ἢ ἡ «γνωσιακὴ ἔφεση τοῦ πνεύματος», καὶ τί θέση ἔχουν στὸ ζήτημα ποῦ ἐξετάζουμε; Ἡ μόνη, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀριμόδια ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση τῶν περὶ «γνωσιακῆς ἐφέσεως» ποῦ ἔχει δοθεῖ ἀνήκει στὴν ψυχανάλυση. Κατὰ τὸν Freud⁶, ἡ ἀφετηρία καὶ οἱ λόγοι τῆς ἐπιστημολογικῆς παρόρμησης πρέπει σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν περιέργεια τοῦ παιδιοῦ μπροστὰ στὸ αἶνιγμα τῆς σεξουαλικότητας. Ἄν ἡ περιέργεια αὐτὴ ἀποκοπεῖ, ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὸ σεξουαλικὸ τῆς ἀντικείμενο, διοχετεύεται σὲ διανοητικὲς ἐπιδιώξεις. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Freud ἐπισημαίνει, δὲν μᾶς ἐξηγεῖ τί εἶναι οἱ ἐπιστῆμες, ἀλλὰ

γιατί ό τάδε ή ό δείνα θέλησε νά γίνει έπιστήμονας, καλλιτέχνης, ή εξερευνητής.

Σ' όλη τήν παραπάνω έπιχειρηματολογία του κ. Παπανούτσου έχουµε νά κάνουµε µε τήν αυτόµατη γραφή µιάς γενικότερης προβληµατικής. Θά θίξουµε τά κύρια σηµεία της:

Α. Άνελαίσθητα συντελείται µιά πρώτη µετατόπιση: Τό πρόβληµα τής έπιστήµης γίνεται πρόβληµα του ύποκειµένου τής έπιστήµης — του έπιστήµονα, του δηµιουργού, ένός έξανθρωπισµένου *deus faber*, φορέα τής ανθρώπινης ούσίας. Στην µετατόπιση αυτή ένέχεται ή φιλοσοφική κατηγορία του *cogito* (του ύποκειµένου τής γνώσης). Βέβαια τόν λόγο του κ. Παπανούτσου δέν τόν διακρίνει ή φιλοσοφική αυστηρότητα που όπλιζει τις αντίληψεις αυτές σε φιλοσοφικά συστήµατα που κάποτε ανασάλεψαν τή δυτική σκέψη: Άπλως άνακαλεί, µε τις πιό φθααμένες του συλλαβές, τό φάντασµα του *cogito* — πατριάρχη και οίκοδεσπότη όλων τών φιλοσοφικών µας δεξιώσεων — και µας παραδίδει στη γνώριµη πλέον και στοργική του προσφώνηση. Άποκει και πέρα, τό όντολογικό έκκρεµές, συλλαβίζοντας όλες τις κατηγορίες του *είναι*, σηµαίνει τή λυτρωτική άγωνία τής φιλοσοφίας: τό πρόβληµα τής γνώσης. Λυτρωτική, γιατί είναι ή ανανεούµενη κεντρική άφορµή τής ύπαρξής της· άγωνία, όμως, γιατί είναι τό πρόβληµα που τίθεται για νά µη λυθεί⁷.

Β. Η προβληµατική αυτή προϋποθέτει τήν ύπαρξη µιάς Άλήθειας (άπό τήν όποία άλλοτριώνεται τό ύποκειµένο). Γνώση, έποµένως, είναι ή άποκάλυψη αυτής τής Άλήθειας άπό τό άπαλλοτριούµενο ύποκειµένο. Είτε θεωρηθεί ότι ύπάρχει µέσα στο πραγµατικό αντικείµενο σάν ένα άπό τά µέρη του, είτε σάν άπόλυτη ιδέα, ή άλήθεια αυτή δέν παύει νά είναι έκ των προτέρων δοσµένη στη γνωσιακή σχέση: Άρα παραµένει ή ύπέρβαση που θεµελιώνει τόν ιδεαλισµό: ή προτεραιότητα του πνεύµατος ως προς τήν ύλη.

Γ. Άπό τά παραπάνω προκύπτει και ή σχέση φιλοσοφίας και έπιστήµης, όπως τήν εκθέτει ό κ. Παπανούτσος: «Σε όλες τις µεγάλες εποχές τής Ιστορίας του ένα ήταν πάντα τό έργο του φιλοσοφικού στοχασµού: νά εγκαινιάσει ή νά άναµορφώσει τήν έρευνα που οδηγεί στην έγκυρη γνώση τής πραγµατικότητας, νά θέσει ή νά ανανεώσει τις βάσεις (τό αντικείµενο και τή µέθοδο) τής Έπιστήµης»⁸. Έτσι, ή φιλοσοφία είναι ή ένιαία, συµπυκνωµένη ύπόσταση τής άλήθειας, και οι έπιµέρους έπιστήµες οι εφαρµογές της στα συγκεκριµένα προβλήµατα. Δύο λοιπόν είναι οι θεµελιωτικοί όροι τής σχέσης αυτής:

Άφενός, ή φιλοσοφία είναι ό θεωρητικός χώρος όπου τίθενται τά κριτήρια και οι όροι τής έπιστηµονικής γνώσης. Άπ' όπου και νά τήν πιάσουµε, ή αντίληψη αυτή καταλήγει στην άναζήτηση έξωεπιστηµονικών κριτηρίων τής έπιστηµονικής γνώσης. Έτσι, σε κάθε λεγόµενη «κρίση» κάποιας έπιστήµης, προσέρχονται οι άµετανόητοι φιλόσοφοι τής έπιστήµης, οι «άργοπορηµένοι άλχηµιστές», όπως τούς άποκαλεί ό Bachelard, για νά διαγνώσουν, περιίλπουν, τήν άνίατη άρρώστια τής έπιστήµης και νά µας θυµίσουν τις παµπάλαιες συνταγές για φιλοσοφικά γιατροσόφια.

Άφετέρου, άφου ή φιλοσοφία κατέχει τή γνωσιολογική ούσία τής έπιστήµης, τό είδοποιό στοιχείο τής τελευταίας είναι ή τεχνική της, ή τεχνολογία δηλαδή. Αυτός είναι και ό φιλοσοφικός µηχανισµός ταύτισης τής έπιστήµης µε τήν τεχνολογία, που έχει τεράστιες έπιπτώσεις στην εκπαιδευτική πολιτική.

Ό λογοκριτικός µηχανισµός και ό καταµερισµός τής εργασίας στην έκπαίδευση.

Ό κ. Παπανούτσος, όπως είδαµε προηγουµένως, παρουσιάζει τή διαφορά φιλοσοφίας και έπιστηµών σάν τό διχασµό, µέσα στον καταµερισµό τής εργασίας, µιάς ούσιαστικής ένότητας, µιάς ταυτότητας: «...μόνο ό άναπόφευκτος για τις περιορισµένες ανθρώπινες δυνατόεις καταµερισµός τής εργασίας διαχωρίζει τους τοµείς τής µελέτης». Έδώ τό παλαιό σθµανιστικό όνειρο του πανεπιστηµιακού άνθρώπου αναβιώνει µε όλη τήν όρµή που του προσδίδει τό άγχος µας µπροστά στο φαινόµενο του διχασµού του. Άναβιώνει ως ιδανικό, ύποδαυλίζοντας τή νοσταλγία του προεπιστηµονικού παρελθόντος, όταν ό δαίµονας τής ειδικεύσης δέν είχε άκόµη θιαµπώσει τό άριστοκρατικό προνόµιο τής παντογνωσίας και του έρασιτεχνισµού. Άλλά ό διχασµός δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή όνοµατολογία που αντιστοιχεί στον καταµερισµό τής εργασίας. Τί είδους καταµερισµός είναι αυτός και που όφείλεται; Ένας άπλός τεχνικός καταµερισµός που ύπαγορεύεται άπό τό γεγονός ότι ό ίδιος ό άνθρωπος δέν µπορεί πιά νά τά κάνει όλα, δέν έχει τό χρόνο, όταν οι διάφοροι τοµείς µελέτης σωρεύουν γνώσεις µε γεωµετρική πρόοδο. Άν δέν µπορεί ό ίδιος ό άνθρω-

Σε µιά έκπαίδευση όπου ή άκαδηµαϊκή φιλοσοφία φυτοζωεί, όλοι σχεδόν οι άκαδηµαϊκοί φιλοσοφούν.

πος, µπορεί όμως κάλλιστα ό Άνθρωπος και ή φιλοσοφία που τόν περιθάλλει: αυτή είναι πλέον άρµόδια νά περιλάβει τό όνειρο, νά εκφέρει τά γενικά κριτήρια τής έπιστηµονικής γνώσης, νά αναγκάσει τόν καταµερισµό, στην τεχνική άθωότητα του, νά αναζητήσει σ' αυτήν τήν άφεση άµαρτιών για τό κατά συνθήκη µικρό του παράπτωµα.

Άπό κάποιον άλλον έπιστήµονα μάθαµε όμως ότι κάθε τεχνικός καταµερισµός τής εργασίας προϋποθέτει έναν κοινωνικό καταµερισµό· πώς ή αναγόρευσή του σε άθώα κατανεµητική τεχνική είναι ή ιδεολογική συγκάλυψη των σχέσεων παραγωγής: τής ύπαρξης, δηλαδή τής πάλης, διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Άντίστοιχα, ή άπόπειρα νά παρουσιαστεί σάν τεχνικός καταµερισµός ή τοµή µεταξύ φιλοσοφίας και έπιστηµών και ή συµπληρωµατική πίστη στη βαθιά τους ένότητα προσδιορίζεται, σε τελευταία ανάλυση, άπό τήν έπιθυµία άπόκρυψης τής ιδεολογικής σύγκρουσης, κατευνασµού της, έξωραϊσµού της για τό µουσείο των ιδεών τής κυρίαρχης ιδεολογίας.

Άν άκολουθήσουµε τή φιλοσοφική τούτη αντίληψη στις έγχώριες έκδοχές της και στα εκπαιδευτικά ληµέρια της, θά δούµε ότι ανταποκρίνεται σε ένα χαρακτηριστικό για τή νεοελληνική έκπαίδευση φαινόµενο, παράδοξο στη διατύπωσή του: Σε µιά έκπαίδευση όπως ή δική µας, όπου ή άκαδηµαϊκή φιλοσοφία φυτοζωεί, όλοι σχεδόν οι άκαδηµαϊκοί φιλοσο-

φρουν. Ἡ ἀναφορὰ εἶναι γνωστὴ σὲ ὄλους μας. Πρόκειται, καταρχήν, γιὰ τοὺς περιέργους ἐκείνους προλόγους τῶν πανεπιστημιακῶν βιβλίων, ποὺ βρίθουν ἀπὸ πρόδηλες κοσμοθεωρίες, εὐλογοφανεῖς φιλοσοφίες καὶ ἐπιστημονικοφανεῖς μεθοδολογικὲς διακηρύξεις. Συγγράμματα φιλοσοφίας, φιλολογίας, νομικῶν, κοινωνιολογίας, οἰκονομικῶν κ.ο.κ., καταμαρτυροῦν μιὰ ἀκαταμάχητη ἀμπελοφιλοσοφικὴ ἀδολεσχία. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Ἕλληνας πανεπιστημιακὸς αἰσθάνεται ἱερὸ καθήκον νὰ προλογίσει κάθε σύγγραμμα μὲ τίς ἀπόψεις του περὶ ἐπιστήμης, δηλαδὴ τὴν ἀνάγκη νὰ φιλοσοφήσει πάνω σ' αὐτὸ ποὺ ἀποκαλεῖ ἐπιστήμη (του). Βέβαια ἡ προέλευση τοῦ φαινομένου εἶναι ἀπλή: ὁ ἀξιοπρεπέστατος μιμητισμὸς τῆς γερμανικῆς, κυρίως ἀκαδημαϊκῆς τυπολογίας, ἐπιβίωση τοῦ σὺμ-ανιστικοῦ πανεπιστημιακοῦ ἰδανικοῦ τῆς «γενικῆς καλλιέργειας». Αὐτὴ εἶναι ἡ προέλευση, ποὺ δὲν μᾶς ἐξηγεῖ ἐντούτοις τὸν μηχανισμὸ ἀφομοίωσης τῆς νοστορίας αὐτῆς στὴν ἑλληνικὴ ἀνώτατη ἐκπαίδευση. Γιατί, οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος πρόλογοι εἶναι συνήθως τὰ ἀθλιότερα κείμενα: συχνὰ γεμάτα λάθη, ἀνακρίβειες, αὐθαιρέσιες, κατὰ κανόνα πομπώδεις προεκτάσεις τῆς γυμνασιακῆς κοινοτυπίας, καὶ ὅλα αὐτὰ σ' ἓνα παραλήρημα αὐτοδικαίωσης, μεγαλορημοσύνης καὶ ἐπιστημονικῶν ἀξιώσεων, ποὺ ἂν καὶ ἀναπνέει μὲ στόμφο μέσα στὴν καθαρεύουσα δὲν ὀφείλεται ὡστόσο σ' αὐτὴν.

Ἔχουμε νὰ κάνουμε, λοιπόν, μὲ ἓνα «σύλ», γνωστὸ καὶ μιστὸ ῥάσο τῆς ἀκαδημαϊκῆς τελετουργίας, καὶ ὄχι μὲ μιὰ ἐν αἰθρία ἀναβίωση τοῦ θετικιστικοῦ ὄνειρου τῆς «ἐνότητας τῶν ἐπιστημῶν». Ὡστόσο τὸ θέμα δὲν ἐξαντλεῖται ἐδῶ. Τὰ ἀκαδημαϊκὰ καμώματα μαρτυροῦν μιὰ χρόνια ἰδεολογικὴ κρίση ποὺ σημαδεύεται ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ, πρόχειρη καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν κάλυψη τῶν ἐκάστοτε ἰδεολογικῶν ἀναγκῶν τοῦ καθεστώτος. Αὐτὸ δὲν μᾶς λέει ὅτι δὲν ὑπάρχει νεοελληνικὴ ἀστικὴ ἰδεολογία, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ κατὰ καιροῦς· ἀπλῶς, μᾶς δίνει τοὺς ἰδιότυπους ὄρους, τὸ περιεχόμενο καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐξουσίας τῆς. Ὅρισμένοι διανοητὲς μὲ προνομοῦχα ἰδεολογικὰ αἰσθητήρια καὶ τὸν ἀντίστοιχο πανεπιστημιακὸ ἐξοπλισμὸ, ὅπως ὁ κ. Παπανοῦτσος, ἀναλαμβάνουν ἀσύνετα νὰ καλύψουν ὅλα τὰ κενὰ τῆς ἰδεολογίας τους — τόσο γιὰ τὸ τόλμημα ὅσο καὶ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα, ἡ πολιτεία, δηλαδὴ ὁ ἀστισμὸς, τοὺς περιβάλλει μὲ σεβασμὸ καὶ δέος. Θεωροῦμε λοιπόν ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς λῆρος στὸν ὁποῖο ἀναφερόμαστε ἀποτελεῖ ὄρο ἐνὸς γενικότερου φαινομένου ποὺ θὰ προσπαθήσουμε νὰ περιγράψουμε στὶς γενικὲς του γραμμές.

Ἡ κυρίαρχη ἐκπαιδευτικὴ φιλοσοφία, ὅπως εἶδαμε, περικλείει μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση φιλοσοφίας καὶ ἐπιστημῶν καὶ μιὰ συνάδουσα διανομὴ τῶν γνωσιολογικῶν δικαιοδοσιῶν σὲ κλάδους μελέτης. Ἡ ἰδεολογικὴ αὐτὴ συστοιχία ὑλοποιεῖται στὸν ἐκπαιδευτικὸ καταμερισμὸ σὲ σχολές, ἔδρες, μαθήματα, κ.λπ. Ἔτσι, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας στὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση δὲν εἶναι μιὰ τυχαία διοικητικὴ διάρθρωση: πάνω ἀπ' ὅλα, διαπνέεται ἀπὸ διάφορα ἰδεολογήματα ποὺ «δίνουν νόημα» στὸ διοικητικὸ μηχανισμὸ, δηλαδὴ ἀναπαράγουν τίς ἰδεολογικὲς του προϋποθέσεις.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δυσλεξία τῆς νεοελληνικῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, ὡς ἀπώθηση τῆς ἐπιστημολογικῆς

παρόρμησης, διαπνέει τὸν ἐκπαιδευτικὸ καταμερισμὸ καὶ προσδιορίζει τὴ στάση του ἀπέναντι στὶς ἐκάστοτε μεταλλαγές στὴν ἐπιστημονικὴ παιδεία. Ἐξηγούμεστε: Ὁ λογοκριτικὸς μηχανισμὸς ποὺ ἀναφέραμε στὸ πρῶτο μέρος δὲν ἀποτελεῖ συμπαγὲς συνωμοτικὸ κέντρο, ἀπλὸ μοχλὸ στὰ χέρια τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς ἀστικῆς ἡγεσίας, ἀλλὰ συνίσταται σὲ ἓνα πλέγμα ἐτερόκλητων ἰδεολογικῶν πρακτικῶν (νομικῶν, φιλοσοφικῶν, θρησκευτικῶν, κ.λπ.) ποὺ περιθλάται στοὺς ἐκπαιδευτικὸς μηχανισμούς. Προνομιακὸς του χώρος εἶναι οἱ θεωρητικὲς ἰδεολογίες, γιατί ἐκεῖ διαμορφώνονται τὰ ἰδεολογικὰ πλάσματα ποὺ θὰ περπατήσουν ἀνάμεσά μας, θὰ μᾶς προσφωνήσουν, καὶ θὰ διδάξουν τὰ ἰδανικὰ τῆς ἐξατομικευμένης ὑποταγῆς. Οἱ κυρίαρχες θεωρητικὲς ἰδεολογίες, συνεπῶς, χῶροι διαμόρφωσης τῶν ὀργανικῶν διανοουμένων τῆς ἀστικῆς τάξης, ὑπακούουν σὲ μιὰ διπλὴ διάρθρωση:

1. Στὶς μάχιμες αἰχμὲς τῆς ἰδεολογικῆς συγκυρίας. Ἐδῶ, στὴν τομὴ τῶν ἰδεολογικοπολιτικῶν συγκρούσεων καὶ τῶν θεωρητικῶν ἰδεολογιῶν, ὁ λογοκριτικὸς μηχανισμὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ θεωρητικὲς ἰδεολογίες ἀφομοιώνουν τοὺς ἀντίκτυπους τῆς ἰδεολογικῆς συγκυρίας — ὁ καθρέφτης ποὺ ἀντανάκλα στὶς θεωρητικὲς ἰδεολογίες τὴ θέση τους στὶς πολιτι-

**Ἡ οὐμανιστικὴ ἐκπαιδευτικὴ φιλοσοφία
ἐξασφαλίζει τὴν μετάβαση
πρὸς τὸν τεχνοκρατισμὸ,
καθοδηγώντας τὴν ὀργάνωση
τῶν ἀστικῶν θεωρητικῶν ἰδεολογιῶν.**

κὲς συγκρούσεις καὶ ποὺ ἀντικατοπτρίζει τὴ σχέση αὐτὴ στοὺς φορεῖς τῆς, καθηγητὲς καὶ διανοούμενους, ὄχι μὲ τοὺς ὄρους τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς ὡς κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλὰ σὰν τὴν ἀντάρση προσαρμοστικότητά τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ στὸ «ἀντικειμενικὸ πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς».

2. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεωρητικὴ συγκυρία, δηλαδὴ τὸ πεδίο λειτουργίας, συγκρότησης καὶ ἀναδιοργάνωσης τῶν ἐπιστημονικῶν συστημάτων, ὁ λογοκριτικὸς μηχανισμὸς παρεμβαίνει μὲ φιλοσοφικοὺς ὄρους στὴν ἰδεολογία μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐπιστήμονας βιώνει τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ του. Ἔτσι, μποροῦμε σχηματοποιώντας νὰ ποῦμε ὅτι τίς διάφορες ἐπιστήμες ἀκολουθοῦν θεωρητικὲς ἰδεολογίες.

Ὁ λογοκριτικὸς μηχανισμὸς, ἐπομένως, εἶναι μιὰ σχέση: ἡ σχέση ποὺ διατηροῦν οἱ θεωρητικὲς ἰδεολογίες μὲ τὴν κυρίαρχη μορφή τῆς νομιμότητας καὶ ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ τὴ θεωρητικὴ συγκυρία, ὅπως αὐτὲς συναρθρώνονται στοὺς ἰδεολογικοὺς μηχανισμούς τοῦ κράτους, καὶ κατὰ κύριο λόγο στὴν ἐκπαίδευση.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δυσλεξία, γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε, δὲν ὑπάρχει στὸ κενό, ἀλλὰ στὰ ἀποτελέσματά τῆς: τὴν ἀνεπάρκεια τῶν χώρων ἄμυνας, δηλαδὴ τῶν ἀστικῶν θεωρητικῶν ἰδεολογιῶν οἱ ὁποῖες, σὰν χάσουν τὴν ἐπαγγελία τοῦ εὐκλεοῦς παρελθόντος, τὴν ἀπαγγελία τοῦ φιλολογισμοῦ καὶ τὴ νομικὴ εἰσαγγελία, δὲν ἔχουν ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνει στὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση. Αὐτὴ ἡ δυσπραγία, τὸ ἐτάλωτο τῶν

χώρων αὐτῶν, εἶναι ἡ πηγή τοῦ περιβόητου σκοταδισμού στήν παιδεία μας.

Ἄν ὅμως ἡ ἐπίσημη ἐκπαιδευτική πολιτική δέν μποροῦσε νά υἰοθετήσῃ τοὺς χώρους αὐτοὺς στό ἐπίπεδο τῆς ἐξειδίκευσης καί διόγκωσης πού βρισκονται σέ ἄλλες χώρες, νά τοὺς περιβάλλει μέ τὴν ἐμπιστοσύνη της, ἄρα καί νά τοὺς χορηγήσῃ τὴ δέουσα διοικητική αὐτονομία, τὸ κράτος δέν ἔπαψε νά τοὺς καλλιεργεῖ παράλληλα μέ τὴν ἐπίσημη ἐκπαίδευση, στοὺς «ιδιωτικούς» μηχανισμούς του, ἔστω καί ὑποτυπῶδως καί μέ μορφή πλατωνικῆς ψυχαγωγίας τῶν ἐπίδοξων πολιτικῶν ἡγετῶν. Αὐτὸν τὸ ρόλο ἔπαιξαν κατὰ καιροὺς καί διάφοροι περιθωριακοὶ ὄργανοὶ διανοούμενοι οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς ἀνέλαβαν τὴν ὄργανωση τῶν χώρων αὐτῶν, στὸν τύπο, σὲ περιοδικά, ἐκδόσεις, κ.λπ. Τὸν ρόλο «ἐφεδρείας», λοιπὸν, ἔπαιξαν οἱ προοδευτικοί, διαφωτισμένοι διανοητές, οἱ ὁποῖοι, ἂν καί ἐπίσημα συνήθως ἀγνοοῦνται λόγω πραγματικῶν ιδεολογικῶν ἀντιφάσεων, δηλαδή δέν καθορίζουν τίς κύριες ροπές τῆς ἐκπαίδευσης, παραμένουν οἱ κύριοι ὄργανοὶ τῶν θεωρητικῶν ιδεολογιῶν τοῦ ἀστισμοῦ καθὼς καί οἱ ἐπίσημοι φορεῖς τοῦ ἐκάστοτε μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὴ σημερινὴ μεταρρύθμιση. Ἡ ἔκδηλη ἀνάγκη εὐρύτερης ἐπιστημονικῆς παιδείας συνεπάγεται καί τὴν ἀνάγκη ἀνάπτυξης τῶν ἀντίστοιχων θεωρητικῶν ιδεολογιῶν. Περισσότερη βιολογία σημαίνει ὅτι κάποιος πρέπει ταυτόχρονα νά καλλιεργοῦν τὸν ἰδ τοῦ θεοῦ στίς «κρίσεις» της. Τὴ συνεπαγωγὴ τούτῃ δέν χρειάζεται νά τὴν πεί κανεὶς· εἶναι ἐγγεγραμμένη στὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία μέ ἀνεξίτηλους, ἂν καί ἀκατανόητους στὴν ἴδια, χαρακτηρισ. Αὐτὸν τὸ ρόλο καλεῖται νά παίξῃ ἡ οὐμανιστικὴ ἐκπαιδευτικὴ φιλοσοφία τοῦ κ. Παπανοῦτσου: νά ἐξασφαλίσῃ τὴν μετάβαση πρὸς τὸν τεχνοκρατισμὸ, καθοδηγώντας ἐφ' ὃ ἐτάχθη τὴν ἀποτελεσματικότερη καί ἀρτιότερη ὄργανωση τῶν θεωρητικῶν ιδεολογιῶν — πράγμα πού ἀπαιτεῖ καί τὴ σταδιακὴ ἀφομοίωση, τὴ «δήμηση» τοῦ κ. Παπανοῦτσου, ἐμφανιζόμενου σὰν ἡγετικὴ αἰχμὴ κατὰ τοῦ σκοταδισμού, ἀπὸ μὴ μορφῆ ἰδιωτεύουσας ἐφεδρείας στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς μεταρρύθμισης. Αὐτὴ, λέμε, εἶναι ἡ «τάση». Γιατὶ ἐδῶ ἐργάζονται ποικίλες κοινωνικὲς ἀντιφάσεις, μὴ καί τὰ πράγματα αὐτὰ δέν προχωροῦν ποτὲ βάσει προδιαγράμματος.

Τέλος, ἡ ἔνδεια τῶν «ἀντιστοιχοῦντων» στίς ἐπιστῆμες θεωρητικῶν ιδεολογιῶν ὑπαγορεύει καί τὴ διασπορὰ στοὺς διάφορους ἐκπαιδευτικούς κλάδους μιᾶς φιλοσοφίας πού, σὰν φτωχὸς συγγενὴς τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας πού λατρεύει, καί μέ τὸ πρόσημα καί τὴν εὐλογία τοῦ οὐμανιστικοῦ πανεπιστημιακοῦ ὄνειρου, πασχίζει κακῶς νά ἐπουλώσῃ τὴν ἀμυντικὴ ἀδυναμία τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας — αὐτὴν πού περιγραφικὰ ὄρισамε ὡς ἐπιστημονικὴ δυσλεξία — χαλκεύοντας περιστασιακὰ ιδεολογήματα πού ἀντλεῖ ἐκ τοῦ ἀποθέματος τῶν ἀκαδημαϊκῶν τῆς ἀξιώσεων.

Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ κ. Παπανοῦτσου

Ὁ τρίτος πυλώνας τῆς ἐκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας τοῦ κ. Παπανοῦτσου ἐμφανίζεται ὡς μεθοδολογικὴ διακήρυξη: Ὅλα αὐτὰ, ἡ γενεαλογία καί τὰ ἐπιστημολογικὰ της παρατράγουδα, ἐπιτυγχάνονται διὰ τῆς «διαλεκτι-

κῆς μεθόδου», πού καί αὐτὴ ἔχει τὴ δική της ἱστορία, τὴ δική της συνέχεια, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως. Γιατὶ ὅμως διὰ τῆς διαλεκτικῆς; καί ποιᾶς διαλεκτικῆς; Μιὰ πρόταση τοῦ κ. Παπανοῦτσου ἐπαρκεῖ γιὰ νά ἀποδώσῃ τὸ εἶδος καί τὸ ὕφος τῆς διαλεκτικῆς πού εὐαγγελίζεται:

«...Ἄς μὴ μᾶς ξεγελάει... ἡ ἀνομοιότητα, ἡ δυσαρμονία, ἡ ἀντίθεση, ἡ ἀντίφαση πού παρουσιάζει ἡ ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων. Πίσω ἀπὸ τίς διαφορῆς, τὰ παράταιρα καί τὰ ἀσυμβίβαστα ὑπάρχει μιὰ βαθιὰ ἐνότητα» («Ἡ Γενεαλογία...», ὅπ. παρ.).

Μεγάλῃ ἀνακούφιση νά γνωρίζουμε πὼς πίσω ἀπὸ τὸ διάλογο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἀναπαύεται, ἀπροσπέλαστος κάτοχος τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, μειδῶσα ἡ ἐνότητα — κοινὸ καί ἀδιαίρετο, ἐλπίζει ὁ κ. Παπανοῦτσος, σημεῖο συμφιλίωσης ὄλων τῶν ἀντιφατικῶν πραγμάτων καί ἀπόψεων πού προσδιορίζουν τὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση, ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων πού συναντῶνται στὴν ἀπειρία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ. Μήνυμα ἐλπίδας καί παρηγοριᾶς ἡ διαλεκτικὴ τοῦ κ. Παπανοῦτσου γιὰ ὅσους τρῶει ἡ ἀνησυχία γιὰ τὰ κοινωνικὰ παράταιρα· γιὰ τοὺς ἄλλους, τοὺς ἰσοπεδωμένους στό «ἐμεῖς» τοῦ κ. Παπανοῦτσου, πρόσκληση σὲ ἐνότητα.

Δέν χρειάζεται νά προχωρήσουμε σὲ ἀνάλυση εἰς βάθος τῆς διαλεκτικῆς τοῦ κ. Παπανοῦτσου. Ἐπισημαίνουμε τρία βασικά της σημεῖα πού δέν ἀποτελοῦν παρά παραλλαγῆς τῆς καθοριστικῆς του ἔγνοιας: τὴν ἐξάλειψη τῶν ἀντιφάσεων.

1. Οἱ δύο πόλοι τῆς ἀντίφασης ζοῦν τὴ συνενοχὴ μιᾶς κοινῆς προέλευσης καί τὴν προδιαγραφὴ ἐνὸς κοινοῦ τέλους. Δύο εἶναι οἱ βασικοὶ ὄροι γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῆς προβληματικῆς αὐτῆς: Ἄφενός, ἡ τελεολογία πού περιπλέκει τοὺς δύο ἀντιφατικούς ὄρους στὴ δραματικὴ περιπέτεια μιᾶς ὁμοιογένειας ἀνομολογητῆς ὡς τὴν παρουσία. (Ἡ θρησκευτικὴ λέξη «παρουσία» δέν εἶναι τυχαία.) Ἄφετέρου, ἡ οὐσία πού ἀναδύεται ἀπὸ τὴ λύση τῆς ἀντίφασης ἀποβάλλοντας τὴν ἀντιφατικὴ, ἀνούσια μορφή της. Ἄς πάροουμε τίς δύο πιθανῆς «θετικῆς λύσεις» μιᾶς διαλεκτι-

...πασχίζει μέ περιστασιακὰ
ιδεολογήματα νά ἐπουλώσῃ
τὴν ἀμυντικὴ ἀδυναμία
τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας.

κῆς ἀντιπαράθεσης, πού προτείνει ὁ κ. Παπανοῦτσος: Εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν «ἀρχὴ τῆς συμπληρωματικότητας», εἴτε γιὰ τὴν ἀναγωγὴ σὲ ἀνώτερο διαλεκτικὸ ἐπίπεδο, ἡ διαλεκτικὴ σύνθεση δέν εἶναι παρὰ ἡ ἀπόρριψη, μέσα στὴν ἀντιπαράθεση, τοῦ παραπλανητικοῦ φαινομένου καί ἡ ἀποκάλυψη τῆς ταυτότητας στὴν οὐσία. Ὅταν οἱ δύο πόλοι τῆς ἀντίφασης βρεθοῦν ἀντιμέτωποι πρόσωπο μέ πρόσωπο, σὰν δύο συνειδήσεις πού προσφωνοῦνται τὴ στιγμὴ μιᾶς τραγικῆς ἀναγνώρισης, ἀποβάλλουν τὰ ἀντιφατικὰ φορέματα καί μιλοῦν τὴ γλώσσα τῆς καταγωγῆς καί τοῦ τέλους τους. Εἴτε μένουν ἐκεῖ, εἴτε περπατήσουν στό φῶς ἐνὸς ἀνώτερου διαλεκτικοῦ ἐπιπέδου γιὰ νά δοῦν καλύτερα, μιὰ παρουσία λαμβάνει χώρα: ἡ παρουσία ἐνὸς ἀναδιπλωμένου ὑποκειμένου πού πάντα ἐξυπα-

κούεται στην ιδεαλιστική διαλεκτική. Γι' αυτό, κάθε διαλεκτική αντιπαράθεση είναι και μιὰ ακόμη σκηνή αποκάλυψης τοῦ ὑποκειμένου πού βούλεται, γνωρίζει και κινεῖ τὴν ἀντίφαση, ἐκφράζοντας τὸ «ἀντικειμενικό πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο πού δανείζεται ὁ κ. Παπανούτσος ἀπὸ τὸν Χέγκελ. Εἴτε τὸ πούμε Ἰδέα, εἴτε πραγματικότητα, ἡ παρουσία τοῦ ὑποκειμένου δηλώνει τὴν ἀμετάθετη παρουσία τῆς μεταφυσικῆς.

2. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μέθοδος, ὅπως διατείνεται ὁ κ. Παπανούτσος, θὰ περιμένε κανεὶς ὅτι εἶναι μέθοδος γιὰ κάτι, ὅτι μεθοδεύει ἔστω τὴ σκέψη στὴ γνώση κάποιου πράγματος — τοῦ κόσμου, τῆς πραγματικότητος, κ.λπ. Αὐτό, περιέργως πῶς, δὲν μᾶς τὸ ξεκαθαρίζει ὁ κ. Παπανούτσος. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀσάφεια ἀποτελεῖ ἓνα ἀποκαλυπτικό ὄλισθημα, τὴ συγκινητικὴ στιγμή μιᾶς μοναδικῆς φιλοσοφικῆς εἰλικρίνειας. Γιατὶ, ὄλο τὸ κείμενο περὶ «Διαλεκτικῆς» στὸ *Φιλοσοφία καὶ Παιδεία* μιλά γιὰ ἀπόψεις, γιὰ τὴ διαλεκτικὴ ἀπόψεων. Μιλά γιὰ τὴ λύση τῶν ἀντιφάσεων στὴ σκέψη, ἀνάλογα μὲ τὴ γυμνὴ εὐλαβικὴ βούληση τῆς συνείδησης. Ἄς δοῦμε τὴν ὑποσημείωση στὸ τέλος τοῦ κειμένου:

«Ἐδῶ ἀναγνωρίζουμε ὅτι οἱ ὄροι μας βρίσκονται πραγματικά σὲ διαλεκτικὸ ἀνταγωνισμό μεταξύ τους· ἀλλὰ καθαίροντας τὸ νόημά τους ἀπὸ στοιχεῖα ἀβέβαια ἢ περιττά καὶ διατυπώνοντάς τους μὲ σαφήνεια καὶ ἀκριβεία κατορθώνουμε νὰ μετατρέψουμε τὴν ἀντίθεσή τους σὲ σχέση συμπληρωματικότητος καὶ ἔτσι νὰ λύσουμε τὴ διαλεκτικὴν ἐνταση»¹⁰.

Ἐδῶ, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα ὑποκείμενο πού, ἔχοντας πλήρως ἐκτοπίσει τὴν Ἱστορία, ἀναδύεται γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση τῆς, ταυτιζόμενο μὲ τὸ γραμματικὸ ὑποκείμενο. Ἐνα ἀκόμη «ἐμεῖς» — τὸ μελίρροτο πρόσωπο πού διαφεντεύει τίς τύχες μας. Ἡ λέξις «νόημα» στὸ κείμενο εἶναι ἐπίσης συμπτωματικὴ: μᾶς παραπέμπει στὸ πρόβλημα τῆς γνώσης γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴ γνωσιακὴ αὐτοσύσταση δύο πραγμάτων ἢ ὄρων στὴ συνείδηση. Σύμφωνα μὲ τὴν ιδεαλιστικὴ προβληματικὴ, ἡ γνώση ἐνεργεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, πάνω στὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα. Καὶ αὐτὸ τὸ «σὲ τελευταία ἀνάλυση» μᾶς τὸ χαρίζει ἀτόφιο ἢ ἀποκαλυπτικὴ ἀσάφεια τοῦ κ. Παπανούτσου. Κύριος τῶν ἀντιθέσεων, τὸ ὑποκείμενο συλλαμβάνει τὸ νόημα τῶν διαλεκτικῶν ὄρων (τοὺς γνωρίζει), δηλαδὴ ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία τους, λύνοντας ἔτσι τὴν ἀντίφαση. Ἄρα, λύνω μιὰ ἀντίφαση γνωρίζοντάς τὴν· καὶ τὴ γνωρίζω διαχωρίζοντας τὸ οὐσιώδες ἀπὸ τὸ περιττό. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ, λοιπόν, εἶναι ἡ μέθοδος πού προικίζει τὸν ἀνθρώπινο νοῦ μὲ τὴν ιδιότητα νὰ ἀλλάζει ὅ,τι σκέφτεται.

3. Τρίτο βασικὸ στοιχεῖο τῆς διαλεκτικῆς τοῦ κ. Παπανούτσου, ἡ ἐμμονὴ μιᾶς παρομοίωσης. Πρόκειται γιὰ τὴν πανταχοῦ παρούσα παρομοίωση τῆς διαλεκτικῆς μὲ τὸ φιλοσοφικὸ διάλογο, κυρίως στὴ σωκρατικὴ-πλατωνικὴ ἐκδοχὴ του· μιὰ παρομοίωση πού ναρκισσεύεται ἀπευθυνόμενη στὸν κοινὸ νοῦ τῆς καταγωγῆς μας μὲ ὅλα τὰ μικρὰ καὶ μεγάλα βανκαλήματα τοῦ μανωαλείου τῶν ιδεῶν. Μιλά ταυτόχρονα γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, γιὰ τὸ παιδευτικὸ σωκρατικὸ ἰδανικό, γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ πολιτισμοῦ μας, γιὰ τὴν παιδεία μας.

Γιατὶ, στὴν μεθοδολογικὴ, διαλεκτικὴ διακήρυξη

τοῦ κ. Παπανούτσου ἐλλοχεύουν δύο διακαεῖς πόθοι τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμού: Ἄφενδὸς ἡ σύγκρουση, αὐτὴ πού βλέπουμε γύρω μας καὶ πού χαρακτηρίζει τὴν ἐκπαιδευτικὴ μας ἱστορία, νὰ γίνῃ διάλογος — κατὰ τὸ πρότυπο τῶν πλατωνικῶν, κατὰ προτίμηση, διαλόγων, ὅπου ὁ Σωκράτης εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκμαιήσει τὴ συμφωνία τοῦ ἄλλου, ἀφοῦ πρῶτα ἐπιβάλλει τοὺς σωκρατικὸς ὄρους τοῦ προβλήματος. Σύγκρουση, ὅμως, σημαίνει ἀκριβῶς ἄρνηση παραδοχῆς κοινῶν ὄρων τοῦ προβλήματος, ἀνυπαρξία ὁποιασδήποτε προκατακλυσμαίας ἢ μεταπαρουσιακῆς ἐνότητας στὴν οὐσία. Ἄφετέρου ἡ ἴδια ἢ ποθοῦμενη ἐνότητα, δηλαδὴ ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία, νὰ ἀποκτήσῃ συνοχή, νὰ μὴ γίνουν ὁρατὰ οἱ ἀντιφάσεις τῆς, ἰδίως μέσα στὴν παραζάλη τῶν μεταρρυθμίσεων. Διαπιστώνουμε δηλαδὴ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τοῦ κ. Παπανούτσου δὲν εἶναι, ὅπως καὶ καμία διαλεκτικὴ, ἄθῳα μέθοδος, ἀλλὰ ἡ μεθοδολογικὴ δικαίωση τῆς εἰσήλασης στὸ χῶρο τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων τῆς συνέχειας καὶ ὁμοιογένειας τῶν ιδεῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας, μὲ συγκαταβατικὴ (πρὸς τοὺς «ἄλλους») ὑπόκρουση τῆς διαλεκτικῆς τους ἐπικαιρότητα.

Ἄς δοῦμε ἀπὸ κοντὰ τί γίνεται ὅταν ὁ κ. Παπανούτσος ρίχνει τὴ φιλοσοφικὴ λίθο τῆς διαλεκτικῆς του στὴν Παιδεία.

Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ κ. Παπανούτσου

Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ κ. Παπανούτσου ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἐπισημάνση μιᾶς ἀντίθεσης. Ὁ ἓνας πόλος: «Φιλοσοφικὰ θεωρούμενη ἡ παιδεία εἶναι μιὰ λειτουργία μὲ σκοπὸ νὰ ἐνταχθεῖ ὁ νέος ἄνθρωπος σ' ἓνα ἱστορικὰ καθορισμένο πνευματικὸ καὶ οἰκονομικὸ συγκρότημα»¹¹. Ὁ ἄλλος πόλος εἶναι τὸ «Νέο Σχολεῖο», ὅπως τὸ ὀνομάζει ὁ κ. Παπανούτσος, βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ὁποίου: «πίστη στὸ παιδί καὶ σεβασμὸς τῆς ἐλευθερίας του». Ἦδη προκύπτουν ὀρισμένα συμπεράσματα, ἂν θέσουμε τὸ ἐρώτημα: Πού καὶ πῶς ἀντιπαράθετα αὐτὲς οἱ δύο ἀπόψεις; στὸ μυαλό μας, στὴν ἐκπαίδευση ὡς τάσεις τῆς, στὴν Ἱστορία;

Ἐποψιασμένοι μεταταῦτα γιὰ τὴν ὑπόσταση τῆς ἀντίφασης αὐτῆς, ἀνακαλύπτουμε ὅτι ὁ πρῶτος πόλος τῆς δὲν ἀποτελεῖ κάποια φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς παιδείας, ἀλλὰ μιὰ ἀόριστη ἀναφορὰ στὴν κοινωνιολογικὴ κατηγορία τῆς «κοινωνικοποίησης», ὅπως συνηθίζεται νὰ λέγεται στίς μέρες μας. Ὅσο γιὰ τὸν δεῦτερο πόλο τῆς ἀντίφασης, δὲν κοστίζει τίποτε: εἶναι μιὰ ὠραία εὐχή· καὶ ὅπως ὅλες οἱ εὐχὲς γιὰ τὰ κοινωνικά, εἴτε δὲν λείει τίποτε, εἴτε νεύει πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς ἰδεολογίας.

Ποιά πράγματα ἀντιτίθενται λοιπόν; Αὐτὸ πού εἶναι ἡ παιδεία πρὸς αὐτὸ πού θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι; Σίγουρα ὄχι, γιατί τότε δὲν θὰ χρειαζόταν ἡ διαλεκτικὴ σύνθεση πού ἀκολουθεῖ. Δύο ἐκπαιδευτικὰ ἰδανικά; Πάλι ὄχι, γιατί ἡ πρώτη πρόταση μᾶς λέει τί εἶναι ἡ παιδεία καὶ ὄχι τί θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι. Πάλι λοιπὸν σκοντάφτουμε στὴ διαλεκτικὴ τῶν ἐγγένει ἀπόψεων· καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ ἀσάφεια εὐδοκμεῖ στὸ λόγο τοῦ κ. Παπανούτσου. Γιατὶ, βασικὸς στόχος τῆς ἀντιθετικῆς ἐτούτης φαντασίωσης εἶναι νὰ παρακάμψῃ μὲ τὸ ἀζημίωτο τὴν ἀνάγκη ὀρισμοῦ τῆς παιδείας· νὰ τὴν

παρακάμψει, σκαρώνοντας μία αντίφαση όπου ένας κοινωνιολογικός όρισμός της παιδείας — που τυχαίνει να είναι, στην τελειοποιημένη έκδοσή του, το πλησιέστερο σημείο της κοινωνιολογίας στην παραδοχή της κρατικότητας της εκπαίδευσης — και ένα αυτάρεσκο νεύμα της άστικης ιδεολογίας μοιράζονται εξίσου την μοίρα των απόψεων. Άς μὴν ξεχνάμε ότι ἡ άστική κυριαρχία ἦταν αὐτὴ ποὺ πλήρωσε τὴ νομικὴ ἀνατροπὴ τῆς «ἐλευθερίας»· ποὺ ἔθεσε τὰ μέχρι τότε φιλοσοφικὰ πλάσματα τῆς «ἐλευθερίας» καὶ τῆς «ισότητας» ὑπὸ τὴν κηδεμονία τῆς νομικῆς ιδεολογίας.

Στὴν ἀντίφαση τοῦ κ. Παπανούτσου, λοιπόν, τὸ ιδεώδες τῆς άστικῆς παιδείας, ποὺ ἀκόμη καὶ οἱ άστοὶ δὲν τὸ πιστεύουν πιά, λογίζεται σὰν ὁ λυτρωτικὸς ἀντίπαλος τοῦ κοινωνιολογικοῦ ὁρισμοῦ τῆς άστικῆς παιδείας! Τὰ περὶ «ἐλευθερίας» καὶ «ισότητας» δὲν εἶναι πλέον λειτουργικὰ γιὰ τὶς άστικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς θεωρίες, καὶ εἴτε ἀφήνονται στὰ νομικὰ τους κεντάφια, εἴτε παραχωροῦνται γιὰ πυροτεχνήματα στὶς προεκλογικὲς πανηγυρεῖς. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ σύγχρονη κοινωνιολογία ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσει τὴν ὑπαρξὴ κρατικοῦ καταναγκασμοῦ στὴν ἐκπαίδευση τῶν καπιταλιστικῶν κρατῶν, ὁ ἐκπαιδευτικὸς οὐμανισμὸς αἰσθάνεται ἄβολα μπροστὰ στὰ σημάδια τῆς πραγματικότητας ποὺ φέρει ἀκόμη καὶ ἡ άστική κοινωνιολογία· θλίβεται ποὺ ἡ άστική ιδεολογία δὲν ἐκπλήρωσε τὶς φιλοσοφικὲς ὑποχρεώσεις της καὶ τὴν ἐπαναφέρει στὴν πατροπαράδοτη τάξη τῆς μεγάλης ὑπόσχεσης.

Ἐδῶ ὅμως τὸ λόγο ἔχει ἡ διαλεκτικὴ: «...ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τῆς ἔννοιας τῆς παιδείας... μέσα σὲ μιὰ σύνθεση διαλεκτικὴ τῶν δύο ἀπόψεων» (*Φιλοσοφία καὶ Παιδεία*, ὅπ. παρ., σελ. 179). Ἡ διαλεκτικὴ ἐτοιμὴ σύνθεση συνοψίζεται σὲ τέσσερα «αἰτήματα» τοῦ κ. Παπανούτσου πρὸς τὴν πολιτεία: βοήθεια πρὸς τὸν νέο ἄνθρωπο στὴ διαμόρφωση τῆς παιδείας του (σελ. 179)· ἔλεγχος τοῦ περιεχομένου τῆς παιδείας ὡς πρὸς τὴν ἐγκυρότητα τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν (σελ. 180)· μακριὰ ἀπὸ ιδεολογικὴ ἀκαμψία, δογματισμὸ καὶ φανατισμὸ — ἐδῶ, ὀρίζεται καὶ ὁ ιδανικὸς δάσκαλος ποὺ εἶναι, ποιὸς ἄλλος, ὁ Σωκράτης (σελ. 180)· τέλος, αὐτοτέλεια τῆς Παιδείας ἀπέναντι στὴν Πολιτεία (σελ. 182).

Ἄνακεφαλαιώνουμε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ κ. Παπανούτσου: Καταρχῆν, ἡ Παιδεία ἀντιμετωπίζεται δεοντολογικά. Ἡ γλώσσα τοῦ δέοντος δὲν προσιδιάζει ἀποκλειστικὰ στὶς εὐχές: ἀνακαλεῖ ταυτόχρονα τὰ πλάσματα τοῦ νόμου, κατεξοχὴν ὁμιλητῆς της, ποὺ προσεταιρίζονται τὴν ἀσυνάρτητη πικρία μας μπροστὰ στὴν κοινωνικὴ ἀδικία. Ἔτσι, παρακάμπτεται διαρκῶς τὸ τί εἶναι ἡ παιδεία σήμερα, τί εἶναι ἀπέναντι σὲ κάτι ἄλλα αἰτήματα ποὺ πυκνώνουν τὴν ἀτμόσφαιρα, ἀναψηλαφώντας τὶς παιδευτικὲς μας ἀφορμές. Μόνο νύξεις ἐπιτρέπονται καὶ κατόπιν ἔορτῆς μαρτυρίες. Ἡ παιδεία, χτές, σήμερα καὶ αὐριο, εἶναι πάντοτε σὲ κάποιον — κοντινὸ ἢ ἀπόμακρον — στάδιο τῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ιδανικοῦ. Καὶ φυσικά, τιθέμενο ἔτσι τὸ πρόβλημα, μᾶς θέτει ἐκτὸς συναγωνισμοῦ, μᾶς ἀπαλάσσει ἀπὸ τὶς ἄχαρες συγκρούσεις ποὺ θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση ἄνθρωπος καὶ καταστάσεις, ιδέες καὶ θεσμοὺς, ιδανικὰ καὶ συμφέροντα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ οὐμανιστῆς δὲν συγκρούονται μὲ κανέναν, δὲν διαφωνοῦν μὲ κανέναν.

Τὸ ιδανικὸ ὅμως ποὺ πλάθει ὁ κ. Παπανούτσος, τὰ τέσσερα αἰτήματα καὶ ἡ θεωρητικὴ τοποθέτηση τῆς παιδαγωγικῆς του, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ εἶδωλο τῆς παιδείας ποὺ θαυμάζει ἡ νομικὴ ιδεολογία. Τί παραπάνω μᾶς λένε τὰ «αἰτήματα» τοῦ κ. Παπανούτσου ἀπ' ὅ,τι τὸ Σύνταγμα σὲ μιὰ φράση; Ὅλοι ὅμως φαίνεται νὰ ξέχρουν, ἀκόμη καὶ ὅταν κἀνον πὼς δὲν ξέχρουν, ὅτι τὸ ζήτημα βρῖσκεται ἄλλοῦ.

Ἴδου λοιπὸν ἡ βασικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ σὲ μιὰ παιδεία σκοταδιστικὴ: Νὰ παρουσιάζει τὴν ἴδια τὴν άστικὴ νομιμότητα — καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι ἕνας δείκτης μιᾶς πραγματικῆς, μέσα στὸ ἄρχον συγκρότημα, τάσης πρὸς τὴν κυριαρχία τῆς νομικῆς ιδεολογίας — σὰν ἕνα ἀέναον ἀνανεούμενο ιδανικὸ, ἕνα ἀδιάκοπο ιδεώδες ποὺ ἀναφτερόνεται μπροστὰ στὰ μάτια μας γιὰ νὰ ἐκμαιεῦσει ἀπὸ τὴν κατάπληξή μας τὴ νοσταλγία τῆς ἀνεκπλήρωτης ὑπόσχεσης τῆς άστικῆς ιδεολογίας: «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι — κάνετε αὐτὰ ποὺ λέτε ἐπιτέλους». Γιατί, τὸ νὰ ἐντοπίζουμε τὴν κυρίαρχη ἀντίφαση τοῦ άστικοῦ καθεστῶτος ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ποὺ κάνει καὶ σ' αὐτὰ ποὺ λέει, εἶναι ἡ θέσμιον πλέον ἐκκένωση τῆς κοινωνικῆς ἀμφισβήτησης. Εἴτε θαυμάζει αὐτὰ ποὺ λέγονται ὡς ιδανικὸ (Παπανούτσος), εἴτε τὰ μέμφεται ὡς κακεντρέχη συνωμοσία (μικροαστιτισμός), ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γίνεται τὸ ὕλικὸ τῆς ἀνανεούμενης ὑποταγῆς μας.

**Κάτι ἀνατριχιαστικὰ ἀσύμφωνον
ἐνδῆμει σὲ μιὰ παιδεία
ὅπου ὅλοι συμφωνοῦν.**

Ἐδῶ ὀφείλουμε μιὰ ἐξήγηση, γιὰ ὅ,τι εἰπῶθηκε καὶ γιὰ ὅ,τι ἀκολουθεῖ, σχετικὰ μὲ τὰ ὅσα ἰσχυριζόμεσθε γιὰ τὴν ἀνταπόκριση ἀνάμεσα σὲ καιρία σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ κ. Παπανούτσου καὶ τὰ λιμνάζοντα ιδεολογήματα τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης. Ἄνακρίνοντας τὴν ἀνταπόκριση αὐτὴ, εἶδαμε, ὄχι βέβαιον τὸ μυστικὸ τῆς κοινῆς τους προέλευσης, ἀλλὰ μιὰ ιδεολογικὴ σύμπτωση. Τὰ δύο, ὁ ἐκπαιδευτικὸς διάκοσμος καὶ τὸ φιλοσοφικὸ του ὁμοίωμα, εἶναι ἑτερογενῆ: τοῦ μὲν πρῶτου ἡ λογικὴ ὑπακοῦει στὴν ἱστορία τῶν πολιτικῶν συγκρούσεων, τοῦ δὲ δευτέρου ἀνήκει στὴ φιλοσοφία. Τὸ ἕνα δὲν γεννάει τὸ ἄλλο ἐκ τοῦ μὴ ὄντος: ἡ ἴδια φιλοσοφία, δηλαδὴ οἱ ἴδιες φιλοσοφικὲς τάσεις ὅσον ἀφορᾷ τὸ φιλοσοφικὸ τους ὄνομα, βρῖσκονται καὶ ἄλλοῦ, μὲ ἄλλους ἐκπαιδευτικοὺς ὄρους· ἡ ἴδια ἐκπαίδευση πιθανὸν νὰ ἀναζητήσει κάποτε μιὰ ἄλλη φιλοσοφία. Ἡ σχέση τους ὅμως, μέσα σὲ ἕνα πλέγμα ιδεολογικῶν σταθερῶν, ἀποτελεῖ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ἀνάγκη τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας: αὐτὴ παντρεύει τὰ δύο, τὰ κοινωνεῖ μὲ τὰ σύμβολα τῆς ἴδιας πίστεως, τὰ βαπτίζει στὸ ὄνομα τῆς ἴδιας ιδεολογικῆς ἐποπτείας· αὐτὴ δημιουργεῖ τὶς ἀλληλεξαρτήσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις, μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ μία νὰ ἐκπροσωπεῖ στὸ χῶρον της τὴν ἀνώνυμη παρουσία τῆς ἄλλης. Ἀποκεῖ καὶ πέρα τὰ πράγματα παίρνουν τὸν δικὸν τους δρόμο: φιλοσοφία καὶ ἐκπαιδευτικὴ ιδεολογία βιώνουν ἡ μία τὶς ἀνάγκες τῆς ἄλλης ἀκολουθώντας, μὲ τοὺς δικούς της ὁδούς ἢ καθεμιὰ, τὸν κοινὸ

τους ιδεολογικό παρονομαστή. Ἄν ἡ φιλοσοφία παρουσιάζεται ἀναμάρτητη, εἶναι ἐπειδὴ ἔχει ἤδη ἐξομολογηθεῖ στὴν ιδεολογία της, σὲ μιὰ τελετὴ πού δὲν ἐπιδέχεται τὴ συνειδητὴ παρουσία τρίτων, ἀκόμη καὶ τῶν ἰδίων τῶν φιλοσόφων καὶ ἐκπαιδευτικῶν.

Τὰ ὄσα εἶπαμε ὑπογραμμίζουν μιὰ ὑποψία: Ὅτι ὄσον ἀφορᾷ τὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση, οἱ δεσμοὶ αὐτοὶ εἶναι δεσμοὶ αἵματος. Γενικεύοντας τὴν ὑπόψια μας, θὰ λέγαμε ὅτι οἱ σημαντικότερες ὡς τώρα τάσεις συγκρότησης φιλοσοφικῶν ρευμάτων πού ἐκκινοῦν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας ἀναπτύσσονται στὶς παρυφῆς τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων. Γι' αὐτὸ καὶ ἀποτυχαίνουν παταγωδῶς. Τὴ γενικευμένη τούτη ὑπόψια δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποδείξουμε, τουλάχιστον στὰ ὄρια τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ.

**Ὁ ἐκπαιδευτικὸς οὐμανισμὸς
παρουσιάζει τὴν ἀστικὴ νομιμότητα
ὡς ἓνα ἀέννα ἀνανεούμενο ἰδανικόν.**

Στὴν περίπτωσι ὅμως τοῦ κ. Παπανοῦτσου ἡ συνειδητὴ φιλοσοφία καὶ ἐκπαιδευτικὴ ἀθλιότητις εἶναι σαφῆ καὶ ὑπακούει στοὺς καθορισμοὺς πού θίξαμε παραπάνω. Ἡ προβολὴ τοῦ ιδεολογήματος τῆς συνέχειας τῶν ἰδεῶν, συνοδευόμενη ἀπὸ τὴν πίστη σὲ ἓνα ὑπερβατικόν, ἀδιάρητο πεδίο τῶν ἰδεῶν, ὁμοούσιο τῷ ἔθνει, ὑποβάλλει τὴν ἀναζήτησι ἑνὸς ἰδανικοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας. Ὁ ἰδανικὸς αὐτὸς σκοπὸς ἔχει τὸ ἐκπαιδευτικὸν δικαίωμα νὰ λύνη ἢ τουλάχιστον νὰ ἀναβάλλει πολλὰ προβλήματα τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας: Τὶς ὄσες καὶ ὅποιες στιγμῆς τῆς παιδευτικῆς μας σύλληψις τὶς συμπυκνώνει στὸ ἰδανικὸ πλάσμα τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας—ὑπάκουο πολίτη— καὶ μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἰδανικότητα, μιλώντας στὸ παρὸν τῆς ἀθλιότητις τῆ γλώσσα τῆς μέλλουσας ἐπανάπαυσις, θέτει καὶ λύνη τὰ φανταστικὰ προβλήματα τῆς συνέχειας τοῦ πολιτισμοῦ· ἀκροάζεται τὰ αἰτήματα γιὰ ἐπιστημονικὴ παιδεία καὶ τὰ παραπέμπει στὸν ἄρμόδιο ἐκπαιδευτικὸ οὐμανισμὸ. Ἐδῶ, κατὰ συνέπειαν, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι νὰ ἀντιπαρατάξουμε τὸν δικὸν μας ἰδανικὸ ἄνθρωπον καὶ πολίτην, γιὰτὶ ἂν εἶναι ἰδανικὸς θὰ μᾶς πεί πάλι γιὰ ὑπευθυνότητα, σύλληψις, καὶ διαλεκτικὴ σύνθεσις· ἀλλὰ, νὰ ἀναδείξουμε, πού πάει νὰ πεί νὰ θελήσουμε, τὴν ἀντιφατικότητα τῆς παιδείας, στὴν ὅποια διάλογος σημαίνει, πολὺ ἀπλά, γιὰ μερικὸν ἄνετη ἡγεμονία, γιὰ ἄλλους φυγομαχία.

Διότι τί διάλογος μπορεῖ νὰ ἀνοίξει κανεὶς μὲ μιὰ ἐκπαιδευτικὴ τελετουργία πού τὸν ἔχει ἤδη καταχωρημένο, ἀποδελτιωμένο στὰ μητρῶα μιᾶς ἐκβιαστικῆς ἐνότητις, καὶ πρὸς τί, ἂν ὄχι γιὰ νὰ συνυπογράψη τὴ ληξιαρχικὴ πράξι παρὰδοσις τοῦ σὲ ἓνα ἰσοπεδωτικὸ «ἐμεῖς»; Ποιὸς θὰ παίξη τὸ ρόλο τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀντίθεσις στὸ ἤδη χειροκροτημένο μελόδραμα μιᾶς διαλεκτικῆς σύνθεσις πού περιφέρει καθημερινὰ τὸ δίσκο γιὰ νὰ εἰσπράξῃ τὸν ὕπνο τοῦ δικαίου; Τί διάλογος μπορεῖ νὰ ἀνοίξει κανεὶς μὲ ἓνα σύγγραμμα πού παρουσιάζεται ὡς τὸ ἰδεῶδες καὶ πρὸς μίμησιν διαγώνισμα; Ἡ μὲ τὸ συγγραφέα του, τὸν ἀντικειμενικὸ προφήτη τοῦ συγκεντρωτικοῦ ἰδανικοῦ πού ἐμφλοχεῖ στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας; Τί διάλογος μπορεῖ

νὰ ἀνοίξει κανεὶς μὲ τὸ «μοναδικὸ βιβλίον», στὸ ὅποιο ὁ μαθητὴς καλεῖται νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴ θέση του, τὴν μοῖρα του, ἀκόμη καὶ τὴν πολιτιστικὴν τοῦ οὐσία; Καὶ ἐπειδὴ ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἔχει ἤδη ξεχωρίσει μιὰ θέση γιὰ τὰ μοναδικὰ βιβλία, ἡ ἐρώτησι ἀπλοποιεῖται κάπως: Τί διάλογος μπορεῖ νὰ ἀνοίξει κανεὶς μὲ τὸ Βίβλιον, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ πού τοῦ παραχωρεῖται ἐλέω τελετουργίας: τὸ ἄμην μιᾶς προσευχῆς καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ;

Ἄς ἀναμετρήσουμε τὶς ἐφιαλτικὰς ἐνότητες, ὄσες τὶς συνέχειες τῆς παιδείας μας, καὶ θὰ δοῦμε στὸ λόγο τοῦ κ. Παπανοῦτσου μιὰ ἐκπαιδευτικὴν φιλοσοφία πού στὴν καρδίᾳ τῆς μεταρρυθμιστικῆς τῆς εὐλοισθησίας ἀναπνεύει ἢ σκληρὴ ἀφοσίωσι τῆς σὲ ὅ,τι ἀρνεῖται, ὁ φόβος τῆς νὰ ἀπογαλακτιστεῖ μήπως ἄλλοστρατίσει, μήπως βρεθεῖ ἐν μέσω διαφωρῶν βαρβάρων· μιὰ ἐκπαιδευτικὴ φιλοσοφία πού, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε διστακτικὴν καταδίχη τῶν θεσμῶν αὐτῶν, δὲν εἶναι ἢ ἴδια σὲ θέση νὰ πλάσει ιδεολογία πού τοὺς ἀκυρώνει, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι.

Καὶ συμπερασματικὰ ἀναφέρουμε τὴν κύρια ἔγνοια μεταρρυθμιζόντων καὶ μεταρρυθμιζομένων, ὅπου τὰ φιλοσοφήματα καθαγιάζουν ἓνα ἄλλο ἔμμοιο φαινόμενο τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσις: Ὁ χῶρος τῶν ἰδεῶν, δηλαδὴ τῶν ιδεολογιῶν, πρέπει νὰ παρουσιαστῇ, ἀπὸ καθέδρας καὶ μὴ, ὡς ἐνιαῖος: «...στὸ βάθος ἢ Παιδεία εἶναι μιὰ ἐνιαῖα ἱστορικὴ πραγματικότητα», θὰ μᾶς πεί ὁ κ. Παπανοῦτσος (*Φιλοσοφία καὶ Παιδεία*, ὅπ. παρ., σελ. 83). Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐκπαιδευτικὴ νοοτροπία—ἐκλεκτισμὸς θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ποῦμε, ἢ ιδεολογικὸν τοιμπολόγημα— πού διατρέχει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη μιὰ ἀλυσίδα ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν, ἀπὸ τὸ θεσμὸ τῆς ἔδρας, τοῦ μοναδικοῦ βιβλίου, ὡς τὸν τρόπο διδασκαλίας. Ὁ ἐγγῶριος ἀκαδημαϊκὸς δὲν παίρνει ποτὲ θέση γιὰ τὰ ὄσα διδάσκει, ἔξω γιὰ νὰ κατακεραυνώσῃ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς τὰ ἐξοστρακισμένα ἀπὸ τὸ βασίλειον τῶν ἰδεῶν, τὰ ἀπόβλητα καὶ κοινωνικῶς ἐπικινδύνα, ὅπου τὰ νῶτα του εἶναι καλυμμένα ἀπὸ ἄλλους θεσμούς. Τὸ σύγγραμμά του, γραμμὸν στὶς ἐμπνευστικὰς ἀναθυμιάσεις μιᾶς ἀορίστου προελεύσεως ἀντικειμενικότητις, εἶναι κατὰ κανὸνα μιὰ χειρονομία ἐλεημοσύνης πρὸς τοὺς ἀδαεῖς φοιτητῆς. Ὅποιος θεωρεῖ καὶ ἂν παρουσιάζει, τὶς προσφέρει μὲ βάση τὴ σπουδαιότητα τῆς συμβολῆς τους στὸ ὑπὸ διδασκαλία ἀντικείμενον, σπουδαιότητα πού καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες τοῦ ιδεολογικοῦ καθεστώτος. Πληροφοροῦν τάχα αὐτὰ τὰ κείμενα; Μὰ τί εἶδους ἐγκυρότητα μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ τέτοια πληροφορία, ὅταν ἀποσιωπάται ἢ ἀντιφατικὴ διαδικασία πού τὴ γέννησε; Εἶναι γνωστὸ τὸ πῶς πλήρωσαν τὴ λιποταξία τους ὄσοι δὲν ἀκολούθησαν αὐτὸν τὸ δρόμον.

Ὁ χῶρος τῶν ἰδεῶν, σ' ὄσες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσις, παρουσιάζεται τελικὰ καὶ ἀπροκάλυπτα ὡς μιὰ ἐνότητα βαθιὰ καὶ διαρκῆς. Εἶναι ὁ χῶρος ὅπου ἐξέλιπε ἢ συγκρούση καὶ εἰσῆλθε ὁ «ἐπιστημονικὸς διάλογος» — ὅταν ἓνας ἐπιστημονικὸς διάλογος ἔχει κοστίσει χρόνια καὶ αἰῶνες πολεμικῆς. Στὸ βασίλειον τῶν ἰδεῶν, ὅμως, δὲν τσακώνονται· καὶ ἐπὶ γῆς βασίλειον τῶν ἰδεῶν εἶναι τὸ πανεπιστήμιον: ἐδῶ βασιλεύει ἢ ἐνότητα ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας, μυσταγωγεῖ ἢ ἀσφάλεια ἐνὸς συνεχῶς πολιτισμοῦ. Γνώση, ἐπομένως, εἶναι ἢ ἀνάβασις τοῦ «δουλόπρεπου ἀναρχιῆς»¹² στὸν ἐνιαῖον χῶρον τῆς δοσμένης Ἀλήθειας,

στά ύψιπεδα τῆς πολιτικῆς δικονομίας καὶ τῆς φιλολο-
γικῆς ἐπιφάνησιν ὅπου ὅλοι συμφωνοῦν. Κάτι ἀνα-
τριχιαστικά ἀσύμφωνο ἐνδημεῖ σὲ μιὰ ἐκπαίδευση
ὅπου ὅλοι συμφωνοῦν, ἀπὸ καθέδρας τουλάχιστον.
Θὰ ἔχουμε καταφέρει πολλὰ ὅταν ἀναγκάσουμε τὸν
καθηγητὴ νὰ πάρει μιὰ θέση γιὰ αὐτὰ πού διδάσκει,
νὰ πάψει δηλαδὴ νὰ περιφέρεται ἀνέμελα στοὺς
αἰῶνες τῶν ἰδεῶν, ἐμφανίζοντας τὸν ἑαυτὸ του κάτοχο
τοῦ γνωστικοῦ διαβατηρίου, καὶ νὰ ὀχυρωθεῖ πίσω
ἀπὸ ἕνα θεωρητικὸ σύστημα, νὰ μιλήσει μὲ αὐτό, νὰ
γράψει καὶ νὰ διδάξει μὲ αὐτό. Ἀντικειμενικὸς δὲν
εἶναι ὅποιος μιλάει γιὰ ἕνα ἀντικείμενο, γιὰ νὰ παρα-
φράσουμε τὸν Bachelard.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸν
ἴδιο τὸν κ. Παπανοῦτσο. Στὰ κείμενά του, ὑπάρχει
παντελὴς ἔλλειψη φιλοσοφικῆς αὐστηρότητας πού
παρουσιάζεται μὲ ἀξιώσεις διαλεκτικότητας. Στὸν
πρόλογό του στὸ *Περὶ Ἐπιστήμης*¹, πανέτοιμος νὰ
εἰσέλθει στὸ πρόβλημα τῆς γνώσης, πρόβλημα γιὰ τὸ
ὁποῖο ἡ φιλοσοφία ἔχει ἀφιερῶσει χιλιάδες λέξεις
πολεμικῆς, ὁ κ. Παπανοῦτσος ἀποφαινεται: «Ἡ κριτι-
κὴ σύνθεση βρίσκεται πάντα πάνω ἀπὸ τὶς δογματικὲς
ἀκρότητες τῶν συστημάτων καὶ τὶς σχηματικὲς ἀντιθέ-
σεις τῶν Σχολῶν». Καὶ αὐτὴ ἡ «κριτικὴ σύνθεση», ἡ
φιλοσοφικὴ μέθοδος τοῦ κ. Παπανοῦτσου, ποιά εἶναι;
Ἄλλοτε ἐπικαλεῖται τὸν κριτικισμό τοῦ Kant, ἄλλοτε
τὸν ψυχολογισμό τοῦ Bergson, τὸν James, τὸν Hume,
καὶ ἄλλοτε πάλι τὴ διαλεκτικὴ, κ.ο.κ. Τί φιλοσοφικὸ
συμπέρασμα μπορεῖ νὰ ἀντλήσει κανεὶς ἀπὸ αὐτὴ τὴ
λαχανιασμένη, φύρδην μίγδην ἀπογραφή καὶ δοκιμὴ
ὄλων σχεδῶν τῶν πιθανῶν ἐκδοχῶν τοῦ ἰδεαλισμοῦ,
ἄγνωστο. Ὁ κ. Παπανοῦτσος ἀναλαμβάνει νὰ συγκε-
ράσει ὅλη τὴ φιλοσοφία σὲ μιὰς ἰδεολογίας τὴν πνοή,
χωρὶς νὰ πληρῶσει τὸ τίμημα ἔστω καὶ μιᾶς πολεμικῆς
φράσης.

Στὴ *Γνωσιολογία* του, γιὰ νὰ πάρουμε ἕνα τραντα-
χτὸ παράδειγμα, μέσα σὲ πληθῶρα παραπομπῶν, σὲ
μιὰ θριαμβευτικὴ περιφορὰ τῶν βιβλιογραφικῶν του
διαπιστευτηρίων, ὁ κ. Παπανοῦτσος μνημονεύει σύ-
χνα τὶς ἀπόψεις περὶ ἐπιστήμης τοῦ G. Bachelard. Καὶ
συμφωνεῖ. Εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς. Γιατὶ ἀκριβῶς ἡ
σημασία τῆς ἐπιστημολογικῆς ἐργασίας τοῦ Bachelard,
ἔγκειται στὴν ἐπαναστατικὴ ἀποσύνδεσή της ἀπὸ τὴν
προβληματικὴ τῆς «φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης», στὴν
ἀνήλεη πολεμικὴ τῆς ἐναντίον ὄλων τῶν κατηγοριῶν
μὲ τὶς ὁποῖες ἡ φιλοσοφία πάσχιζε καὶ πασχίζει ἀκόμη
νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἐπιστημολογικὴ τῆς ὑπεροχὴ στίς

ἐπιστῆμες, νὰ ἀναγάγει τὶς ἐπιστῆμες σὲ ἀπλὴ ἐκδήλω-
ση τοῦ «θεωρητικοῦ νοῦ». Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐργασία
πού μιλάει καθαρὰ καὶ σταθερὰ γιὰ τὴν ἀνέκκλητη
ἐπιστημολογικὴ τομὴ (ὁ ὅρος εἶναι τοῦ B.) πού διαχω-
ρίζει μὲ ἱστορικὸ καὶ ἐννοιολογικὸ βάραθρο μιὰ
ἐπιστῆμη, τόσο ἀπὸ τὰ προεπιστημονικά της σκιρτή-
ματα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς φιλοσοφίες πού χτῆς καὶ σήμερα
διατείνονται ὅτι κατέχουν τὴν μεθοδολογία καὶ τὴν
ἀλήθεια της. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σῶμα ὁ κ. Παπανοῦτσος
ἀποσπᾷ περικοπὲς πού μιλοῦν μὲ τὶς κύριες ἔννοιες
τοῦ ἔργου τοῦ Bachelard, χωρὶς κανένα ἀπολύτως
πρόβλημα γιὰ τὴ δική του φιλοσοφικὴ αὐστηρότητα ἢ
τὴν ἰσορροπία τοῦ ἀναγνώστη του. Στὸ ἴδιο βιβλίο θὰ
ἀφιερῶσει εἰδικὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ψυχὴ του ὀλόκληρη
νὰ πείσει γιατί ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία «συμβιοῦν
ἀρμονικά», χωρὶς ποτὲ νὰ συγκρουσθεῖ μὲ τὸν Bache-
lard ὁ ὁποῖος εἶχε δώσει καὶ ὄνομα στὴ διαφωνία του
καὶ τὸν ὁποῖο ἐντούτοις καταχωρεῖ στὰ θεωρητικά του
διαπιστευτήρια. Αὐτὸς εἶναι ὁ οὐμανιστικὸς τρόπος
διαπόμπευσης τοῦ ἀντιπάλου.

Κάναμε μιὰ στοιχειώδη ἀνατομὴ τῆς ἐκπαιδευτικῆς
φιλοσοφίας τοῦ κ. Παπανοῦτσου, γιὰ νὰ ψηλαφήσου-
με τὰ κύρια συμπτώματά της, ὅσα τουλάχιστον ἐμφα-
νίζονται γύρω ἀπὸ τὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς ἐπιστημονικῆς
παιδείας. Σκοπὸς μας ἦταν νὰ δεῖξουμε πῶς ἡ ἐφε-
δρεία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ, ὀπλισμένη μὲ
μιὰ νεφελώδη φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παι-
δείας, ἐμφανίζει μερικὰ καίρια σημάδια μιᾶς ἄλλης
γενεαλογίας: τῆς ἀθλιότητος τῆς παιδείας μας· ὅτι
τελικά αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, παρὰ τὸν μεταρρυθμισμὸ
τῆς καὶ τὶς ἐκάστοτε προοδευτικὲς πολιτικὲς θέσεις
τῶν φορέων της, δὲν εἶναι τόσο ἄμοιρη τῆς ἀθλιότητος
πού θέλει νὰ μεταρρυθμίσει· πῶς μέσα ἀπὸ ἐπανα-
λαμβανόμενες ἀοριστολογίες περὶ ἐπιστήμης, διαλε-
κτικῆς καὶ παιδείας καταφέρνει, στὴν ἀνυπαρξία τοῦ
ἄλλου ρεύματος πού θὰ τὴν καθελῶσει στὴν ἀνεπάρ-
κειά της, νὰ ἐπιβάλλει μιὰ πολὺ συγκεκριμένη στὰ
ἀποτελέσματά της ἀντίληψη γιὰ τὶς ἐπιστῆμες, τὴν
ἐκπαίδευση, τὴν κοινωνία.

Ἄν λοιπὸν αὐτὴ ἡ «διαλεκτικὴ... κατάγεται ἀπὸ τὸ
διάλογο», ὅπως βεβαιώνει ὁ κ. Παπανοῦτσος, ἐπιλέγει
διὰ στόματος τοῦ κ. Παπανοῦτσου τὴν καταγωγή της,
γιὰ νὰ ἀπωθήσει ἕναν ἐκτρωματικὸ—στὰ μάτια της—
ἐπίγονο, ἀλλοθιγενὴ καὶ βίαιο, κάποιον ἄλλη διαλεκτι-
κὴ πού κατάγεται ἀπὸ τὴ σύγκρουση καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ
διάλογο.

1. Ε. Π. Παπανοῦτσου, «Ἡ Γενεαλογία τῶν Ἰδεῶν», *Τὸ Βῆμα*, Κυριακὴ 25 Ἰανουαρίου 1976.

2. Ε. Π. Παπανοῦτσου, *Γνωσιολογία*, Ἰκαρος, 1954, σ. 388.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 387.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 388.

5. Ε. Μουτσόπουλου, *Γνώσις καὶ Ἐπιστῆμη*,

Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1972, σ. 168.

6. Βλ. τὸ κείμενο τοῦ Freud: "Instincts and their Vicissitudes" (1915).

7. Βλ. L. Althusser - E. Balibar, *Lire le Capital*, P.C. Maspero, τόμ. 1, Παρίσι 1973, σ. 62-63.

8. *Γνωσιολογία*, ὅπ. παρ., σ. 387.

9. Ε. Π. Παπανοῦτσου, *Φιλοσοφία καὶ Παι-
δεία*, Ἰκαρος, Ἀθῆναι 1958, σ. 326-327.

10. Στὸ ἴδιο, σ. 330.

11. Στὸ ἴδιο, σ. 170.

12. Ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Κ. Δ. Σωτηρίου. Βλ. *Ἡ Μεταρρύθμιση πού δὲν ἔγινε*, τόμ. Β', Ἐρ-
μῆς, Ἀθῆναι 1974, σ. 210.

13. Ε. Π. Παπανοῦτσου, *Περὶ Ἐπιστήμης*,
Ἐκδόσεις Σαλιβέρου, Ἀθῆναι 1937.

Τέσσερεις Έλληνες ζωγράφοι του 20ού αιώνα

Θεόφιλος, Κόντογλου, Γκίκας, Τσαρούχης

του Νίκου Χατζηνικολάου

Μετάφραση: Σεραφεΐμ Βελέντζας

Είσαγωγή

Ἡ ἐκθεση αὐτή¹ ἔχει σκοπὸ νὰ δώσει στὸ ἀγγλικὸ κοινὸ μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ σύγχρονη κλασικὴ ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ καί, ταυτόχρονα, νὰ ἀποτελέσει μιὰ ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἐκθεση *Ὅχτῶ καλλιτέχνες, ὀχτῶ νοοτροπίες, ὀχτῶ Ἕλληνες* ποὺ γίνεται τὸν ἴδιο καιρὸ στὸ Ἰνστιτοῦτο Συγχρόνων Τεχνῶν (ICA). Ὁ νεότερος καλλιτέχνης τῆς ἐκθέσεως γεννήθηκε τὸ 1910 καί, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οἱ πίνακες χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 1960. Αὐτὸ ὅμως ποὺ συγκέντρωσε ἐδῶ τοὺς τέσσερεις καλλιτέχνες δὲν εἶναι βέβαια οἱ ἡμερομηνίες γέννησής τους ἀλλὰ ἄλλοι παράγοντες: πρῶτα, τὸ ὅτι ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴν καλλιτεχνικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας· δεύτερο, καί σπουδαιότερο, τὸ ὅτι ὁ καθένας τους διαμόρφωσε ἰδιαίτερα προσωπικὸ τρόπο ἔκφρασης, ἂν καὶ ὅλοι τους χρωστοῦν πολλὰ εἴτε στὰ κύρια καλλιτεχνικὰ κινήματα τῆς Εὐρώπης τοῦ 20οῦ αἰῶνα (ἀκόμη κι ἂν πολλὲς φορὲς δούλευαν συνειδητὰ ἐναντίονα στὴν ἐπίδρασή τους, ὅπως, ἀπὸ κάποια στιγμή κι ἔπειτα, ὁ Κόντογλου) εἴτε στοὺς ἀμέτρητους ἀνώνυμους καλλιτέχνες τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θεόφιλου.

Οἱ δύο ἐκθέσεις μαζί, ἂν καὶ δὲν παρουσιάζονται ὡς ὁλοκληρωμένο πανόραμα, δίνουν στὸ κοινὸ τῆς χώρας αὐτῆς μιὰ εἰκόνα τῆς καλλιτεχνικῆς κατάστασης καὶ τῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα περισσότερο πλήρη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ. Μονάχα σὲ μιὰ ἄλλη περίσταση στὸ παρελθὸν ἔγινε ἡ Ἀγγλία τὸ προσκήνιο ἑνὸς τόσο φιλόδοξου πειράματος: τὸ 1946 μὲ δύο ἐκθέσεις, μιὰ στὴ Βασιλικὴ Ἀκαδημία: *Ἑλληνικὴ Τέχνη 3000 π.Χ.-1945*

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα στὸν κατάλογο τῆς ἐκθέσεως ποὺ ἔγινε στὴν γκαλερί Βλντενστάιν τοῦ Λονδίνου (6 Νοεμ.-5 Δεκ. 1975) στὸ πλαίσιο τοῦ «Ἑλληνικοῦ Μῆνα». Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μετάφρασής του πήρα τὴν πρωτοβουλία νὰ προσθέσω μερικὲς ἐπεξηγηματικὲς φράσεις καὶ νὰ ἀφαιρέσω μερικὲς ἀναφορὲς αὐτονόητες γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὸν Μίλτο Γαρίδη καὶ τὸν Βασίλη Παναγιωτόπουλο ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ συζητήσουν μαζί μου κάθε σημεῖο τῆς εἰσαγωγῆς στὴν ἀγγλικὴ τῆς μορφῆς. Δὲν χρειάζεται νὰ προσθέσω πῶς δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ εὐθύνη γιὰ τὶς τυχόν συζητήσιμες ἐκτιμήσεις μου.

μ.Χ., και μία αργότερα, στο Έλληνικό Σπίτι: Έκθεση έργων έξι σύγχρονων ελλήνων ζωγράφων, οργανωμένη από το Βρετανικό Συμβούλιο. Η παρλληλία παρουσιάζει ενδιαφέρον: οι εκθέσεις του 1946, που έγιναν ενάμιση χρόνο μετά από τη βρετανική στρατιωτική επέμβαση στην Ελλάδα, σε περίοδο όπου η βρετανική παρέμβαση στα ελληνικά πράγματα είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της, πάσχιζαν να τονίσουν τη «συνέχεια»³ της ελληνικής τέχνης από την Έποχή του Χαλκού, περνώντας από την κλασική, ελληνιστική, βυζαντινή τέχνη και τον Έλ Γκρέκο, ίσαμε τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴ από αυτή τη σκοπιά, δεν είναι παράξενο που η παρουσίαση έργων του 19ου και του 20ού αιώνα ήταν περιορισμένη. Οι δύο εκθέσεις του 1975 γίνονται ενάμιση χρόνο μετά από τη στρατιωτική επέμβαση και την μερική κατοχή της Κύπρου από τα τουρκικά στρατεύματα, καθώς και από την κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών· είναι αφιερωμένες αποκλειστικά στην τέχνη του 20ού αιώνα.

Το ζήτημα της συνέχειας στην ελληνική κουλτούρα

Δυστυχώς δεν είναι αυτονόητο πώς, για να αποκτήσει κανείς γνήσια έπαφή με την τέχνη μιας κοινωνίας, είναι απαραίτητο να γνωρίζει τη γενική ιδεολογική κατάσταση της και τις έγγενεις αντιθέσεις της. Για κείνους που ζούν στην κοινωνία αυτή, μιλούν τη γλώσσα της, γνωρίζουν τα προβλήματά της, μια τέτοια εισαγωγή μπορεί να φανεί περιττή, αν και μέσα στην ίδια κοινωνία, κάθε συγκεκριμένο πρόβλημα αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο. Άλλα γι' αυτούς που δεν έχουν έπαφή με τις συνθήκες που επικρατούν σε μια χώρα, μια γενική παρουσίασή τους είναι απαραίτητη αν θέλει κανείς να αποφύγει την αντιμετώπιση των έργων τέχνης σαν δημοφών, διακοσμητικών ιερογλυφικών.

Άραγε θά 'ταν υπερβολικά τολμηρός ο Ισχυρισμός πώς το ζήτημα της «συνέχειας» του ελληνικού λαού και της ελληνικής κουλτούρας διαμέσου των αιώνων, σαν βασικό στοιχείο μιας εθνικής ιδεολογίας υπό διαμόρφωση, είναι αυτό που κυρίως απασχολεί και διχάζει τους Έλληνες διανοούμενους; άφ'ότου δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος; δι αυτό είναι το πραγματικό πρόβλημα, συχνά κρυμμένο ή άσυνειδητοποιητό, ακόμη κι όταν παρουσιάζεται με άλλο όνομα; Όπωςδήποτε δεν εμφανίζεται σαν απόμακρο, άφηρημένο πρόβλημα αλλά σαν πρακτικό και έπειγον: ειδικά στην Ελλάδα,⁵ για έντελως ιδιαίτερους λόγους, το ζήτημα της συνέχειας της πολιτιστικής κληρονομιάς, της συνέχειας της ελληνικής κουλτούρας, είναι το όρατο μέρος ενός παγόβουνου, κάτω από το οποίο διάφορες κοινωνικές ομάδες αναζητούν μια εθνική ιδεολογία. Ότι στην Άγγλία ή τη Γαλλία είναι, ή τουλάχιστον φαίνεται, κοινός τόπος (ίσως λιγότερο στη Σκοτία, π.χ., ή τη Βρετάνη), δηλαδή η «εθνική παράδοση», εξαιτίας της πρώιμης εγκαθίδρυσης εθνικών κρατών, στην Ελλάδα έχει εκληφθεί ως πρόβλημα, ήδη από τις πρώτες μέρες του νέου κράτους, τη δεκαετία του 1830. Σχηματοποιώντας, μπορεί κανείς να πει πώς, σε πρώτη και βραχύβια φάση, οι ύποστηρικτές μιας άποψης εξήγησαν τη συνέχεια αυτή σαν άμεση σύνδεση της αρχαίας με τη σύγχρονη Ελλάδα, αποκλείοντας την «μεσαιωνική» (βυζαντινή) περίοδο. Οι ύποστηρικτές μιας νέας αντίληψης αποφαίνονταν, σε μια δεύτερη φάση, πώς η συνέχεια είναι άρρηκτη από την αρχαϊκή Ελλάδα ως τα σήμερα· ενώ οι ύποστηρικτές μιας τρίτης, με έπιστημονικότερες προθέσεις, άποψης, έχοντας αντικείμενό τους την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, ανακάλυψαν πώς οι ρίζες της ανάγονταν στον 10ο αιώνα. Οι

2. 103 πίνακες και σχέδια των Διαμαντόπουλου, Παπαλουκά, Κόντογλου, Σεμερτζίδη, Γκίκα και Βακαλό, όρισμένα από τα όποια είχαν πρωτύτερα εκτεθεί στη Βασιλική Άκαδημία.

3. «Στα πάνω από πενήντα δείγματα ελληνικής ζωγραφικής από τον πρώτο ως τον δέκατο ένατο αιώνα έχουμε την ευχέρεια να διακρίνουμε την ιδιαίτερη και ιδιόρρυθμη ελληνικότητα που τα χαρακτηρίζει», σχολιάζει το περιοδικό *The Studio* (Άπριλης 1946, σελ. 97) που αφιέρωσε το άπριλιάτικο τεύχος του στις δύο εκθέσεις.

4. Οι ζωγράφοι του 19ου και του 20ού αιώνα, έργα των οποίων παρουσιάστηκαν στη Βασιλική Άκαδημία, ήταν: Δημήτρης Ζωγράφος (17 από τη σειρά 24 ύδατογραφιών της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του πύργου του Οβίνδσορ, που έφιαξε ο γιός του Παναγιώτης Ζωγράφου το 1836-1839), τέσσερα γκουάς του Διαμαντόπουλου, τρεις πίνακες του Σεμερτζίδη, τρεις του Γκίκα, τέσσερεις του Κόντογλου, τέσσερεις του Παπαλουκά, και 12 έγχρωμες λιθογραφίες ελληνικών ένδυμασιών του Κώστα Γραμματόπουλου, από πίνακες της Άθηνάς Ταρσούλη.

5. Άνάλογη, αν και διαφορετική, κατάσταση δημιουργήθηκε για λίγο και στην Άταλία. Η περίπτωση της Περούας ή του άραβικού κόσμου είναι διαφορετική, άφοι οι άρχαιοι πολιτισμοί των εθνών αυτών δεν έχουν ακόμη κερδίσει άναγνώριση παρόμοια με του έλληνορωμαϊκού ή άναγεννησιακού οθμανισμού.

μετέχοντες στις ατέλειωτες συζητήσεις γύρω από το θέμα άντλούσαν τὰ επιχειρήματά τους κυρίως από την ανάπτυξη τῆς γλώσσας καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Κατὰ τρόπο περιέργου ἢ συζήτηση γιὰ τὴ «συνέχεια» ἔχει περιοριστεῖ σημαντικὰ σ' αὐτὸν τὸ χωρὸς,⁶ κι ἔχει ἀντίθετα πᾶσι μεγάλες διαστάσεις στὸν τομέα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν μὲ διαφορετικὴ ἐτικέτα, συγκεκριμένα τῆς ἑλληνικότητας τῆς ἑλληνικῆς τέχνης.

Ἐθνικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης

Ἄναμφίβολα, οἱ ἐθνικὲς ἢ καὶ οἱ ἐθνικιστικὲς ἀκόμα ἰδεολογίες δὲν μποροῦν νὰ κριθοῦν ξέχωρα ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ τους χωρὸς ἢ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις πού ἐκφράζουν. Γιὰ παράδειγμα, κανένας δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὀπισθοδρομικὴ καὶ συντηρητικὴ στάση τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ «Γαλλισμοῦ» Μαρσέλ Μπυκάρ (πὸ ἀργότερα ἐκτελέστηκε ἐξαιτίας τῆς συνεργασίας του μὲ τοὺς ναζιῆδες κατακτητὲς) ὅταν, τὸ 1933, δήλωνε πὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τοῦ κινήματός του ἦταν ἡ ἐπιστροφή στὸ «ἀληθινὸ» πνεῦμα τῆς Γαλλίας καὶ τῶν λαϊκῶν τῆς παραδόσεως· ἢ γιὰ ὅλη τὴν καλλιτεχνικὴ ἰδεολογία τοῦ φασισμοῦ στὴν Ἰταλία⁷ ἢ τὴ Γερμανία⁸ πὸ στὴν οὐσία βασιζόταν στὴν τάση ἀποκλεισμοῦ κάθε «μὴ γερμανικῆς» ἢ «μὴ ἰταλικῆς» ἐπίδρασης μὲ τὴ βοήθεια τῆς «ἐπιστροφῆς στὶς πηγές».

Διστάζω νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὴν ἐντυπωσιακὴ Ἄγγλικότητα τῆς ἀγγλικῆς τέχνης (*Englishness of English Art*)⁹ τοῦ Ν. Πέβονερ γιὰ νὰ μὴ συσχετιστεῖ μὲ τὶς παραπάνω περιπτώσεις. Ὡστόσο θεωρῶ ἐπικίνδυνα λαθεμένες τὶς γενικὲς θεωρητικὲς βάσεις τοῦ βιβλίου του, καὶ πιστεύω πὼς ἀκριβῶς αὐτὲς τὸν ἀναγκάζουν νὰ βγάξει ἀμφίβολα συμπεράσματα, ὅπως λογουχάρη στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἄγγλία τοῦ *Κατακόρυφου ρυθμοῦ* (*Perpendicular England*). Ἐκεῖ γράφει πὼς «τὸ ὑπερβολικὸ μῆκος εἶναι τυπικὰ ἀγγλικὴ ἰδιότητα», μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ παρατηρεῖ ὑπερβολικὴ χρῆση τῆς ὀριζοντίαιας (*horizontalism*) στὸ νάρθηκα τόσο σὲ πολλὰς παλιὰς ἀγγλοσαξονικὲς ἐκκλησίες καὶ νορμανδικοὺς ναοὺς ὅσο καὶ σὲ ἐκκλησίες κατοπινῶν χρόνων.¹⁰

Ἡ ἐρμηνεία τῶν καλλιτεχνικῶν φαινομένων μὲ παρόμοια ρευστὴ, ἱστορικὰ προσδιορισμένη καὶ ἱστορικὰ μεταβαλλόμενη ἀντίληψη ὅπως αὐτὴ τοῦ «ἐθνικοῦ χαρακτήρα», εἰσάγει ἕνα ἀ-λογικὸ στοιχεῖο πὸ συσκοτίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ματιὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης.

Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, λοιπόν, ἡ προσπάθεια νὰ ἀποσαφηνιστοῦν τὰ «γνήσια» ἐθνικὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς λαοῦ ἢ ἐνὸς ἔθνους στὴν τέχνη μιᾶς κοινωνίας, εἶναι σημάδι συντηρητικῆς ἀντίληψης· ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὶς περισσότερες χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου ἔχει καταγγελθεῖ ὅτι ἡ εἰσαγωγή εὐρωπαϊκῆς ἢ ἀμερικανικῆς κουλτούρας ἐξυπηρετεῖ ἰμπεριαλιστικὰ συμφέροντα, μὲ ἐξέχοντα παραδείγματα τὴν Κούβα¹¹ καὶ τὸ Βιετνάμ¹². Ὁλ' αὐτὰ δείχνουν πὼς ἡ κίνηση γιὰ «ἐπιστροφή στὶς ἐθνικὲς πηγές», στὴ λαϊκὴ τέχνη κ.λπ., δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἀντιδραστικὴ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ πηγάζει καὶ ἀπὸ προοδευτικὴ ἰδεολογία. Εἶναι δύσκολο νὰ τραβήξει κανεὶς διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσά τους· καὶ ὅπωςδήποτε εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸ κάμει γενικὰ καὶ ἀφηρημένα χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη τὴ συγκεκριμένη κατάσταση στὴ συγκεκριμένη χώρα.

Στὴν περίπτωσή τῆς Ἑλλάδας, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ χωρὶς ἰδιαίτερη προκατάληψη πὼς, ἀπὸ τὸ 1830, ἡ χώρα ζεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση καὶ τὴν κυριαρχία διαφόρων προστατῶν. Ὅρισμένοι Ἕλληνες ἱστορικοὶ τῆς τέχνης ἔχουν ἤδη διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ τέχνη στὴν Ἑλλάδα ἀκολου-

6. Μὲ τὴν ἐπικρατέστερη, τουλάχιστον φαινομενικὰ, ὅσον θεωροῦν πὼς ὑπάρχει ἀδιάσπαστη συνέχεια ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια τῆς Ἑλλάδας.

7. Βλ. Umberto Silva, *Ideologia e arte del Fascismo*, Mazzotta Editore, Μιλάνο 1973, σελ. 76.

8. Βλ. Berthold Hinz, *Die Malerei im deutschen Faschismus*, Hanser, Μόναχο 1974, σελ. 65-67, καὶ Hildegard Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*, Rowohlt's deutsche Enzyklopädie, Ράινμπτεκ 1963, σελ. 23-26.

9. Πρωτοπαρουσιάστηκε σὲ σειρά ἐκπομπῶν στὸ πλαίσιο τῶν Reith Lectures. Ὁ συγγραφέας ἐπεξεργάστηκε πλατύτερα τὸ θέμα του, καὶ τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ *Architectural Press*, Λονδίνο 1956.

10. Στὸ ἴδιο, σελ. 91. Ἄποφθεγμα πὸν θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξακριβωθεῖ, ἀκόμη κι ἂν εἶχε στατιστικὰ ἀποδειχτεῖ πὼς τὸ ἕψος τοῦ νάρθηκα τῶν περισσότερων ἀγγλικῶν ἐκκλησιῶν κάθε ἐποχῆς εἶναι δυσανάλογα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος του, σὲ σύγκριση λχ. μὲ τὶς ἐκκλησίες τῆς Γαλλίας.

11. Τὸ Πολιτιστικὸ Συνέδριο τῆς Ἀθήνας (Γενάρης 1968) ἀπὸ μιὰ ἄποψη εἶναι ἀξεπέραστο μανιφέστο κάθε «ἐθνικῆς κουλτούρας» ἢ ὅποια καταστρέφεται συστηματικὰ ἀπὸ τὴν εἰσαγόμενη κουλτούρα ἰμπεριαλιστικῶν μητροπολιτικῶν κέντρων.

12. Βλ. τὶς πρόσφατες ἐκκλήσεις γιὰ «βιετναμοποίηση» τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς στὸ ἀπελευθερωμένο Νότιο Βιετνάμ.

θησε μιὰ πορεία παράλληλη με τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου.¹³ Μπορῶ νὰ προσθέσω πῶς αὐτὸ ἀληθεύει ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἑσωτερικὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὅτι ἀνανακλᾶ τὴ βασικὴ ἐξάρτηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ ξένες δυνάμεις· ἐξάρτηση ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1830 καὶ ποὺ οἱ πολλὲς καὶ ἀντιφατικὲς δυνάμεις τῆς εἶχαν ἐπιπτώσεις ἄνισες καὶ ὄχι πάντοτε ἄμεσες στὴν ἑλληνικὴ τέχνη. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι: ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ γεγονός αὐτὸ καὶ τίς διαφορὲς ἀναζητήσεις γιὰ γνήσια ἑλληνικότητα στὴν ἑλληνικὴ τέχνη;

Τρεῖς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν «ἑλληνικότητα» στὴν ἑλληνικὴ τέχνη

Στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα, ξεχωρίζουν τρεῖς διαφορετικὲς καὶ συνυπάρχουσες τάσεις: 1) «μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ», ὅρος ὄχι μόνο χρονολογικὸς («ζωγραφικὴ μετὰ ἀπὸ τὸ 1453») μὰ καὶ περιοριστικὸς, ἀφοῦ δὲν καλύπτει τὸ σύνολο τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς ἀλλὰ χαρακτηρίζει, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίζε ἐφόσον θέλει κανεὶς νὰ τὸν διατηρήσει, ἀποκλειστικὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε, στεῖρα ἢ δημιουργικὰ, τὰ βυζαντινὰ πρότυπα, χωρὶς νὰ ἀρνεῖται, ὀρισμένες φορές, καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀναγεννησιακῆς καὶ μετα-ἀναγεννησιακῆς ζωγραφικῆς· 2) «λαϊκὴ τέχνη», δηλαδὴ ζωγραφικὴ, γλυπτικὴ καὶ χειροτεχνία ἀπὸ τεχνίτες χωρὶς καμιά ἀκαδημαϊκὴ ἐκπαίδευση ἀλλὰ, παρ' ὅλα αὐτὰ, εἰδικοὺς στὸν τομέα τους, μεταβιβάζοντας ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τους. Κερδίζοντας σχεδὸν ἀποκλειστικὰ με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ ψωμὶ τους, ἀφήνουν σ' ὀλόκληρη τὴν ἐπικράτεια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἔργο με πάμπολλα κοινὰ χαρακτηριστικὰ· εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ παράδοση, τὴν τουρκικὴ καὶ τουρκοπερικτικὴ τέχνη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴν παράδοση τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης· 3) «ἀκαδημαϊκὴ τέχνη», θρησκευτικὴ ἢ κοσμικὴ, ποὺ, βασισμένη στὶς κατακτήσεις τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, ἀνθῆσε προπάντων σὲ μέρη τῆς Ἑλλάδας ποὺ δὲν κατέχονταν ἀπὸ Τούρκους (ὅπως στὰ Ἐπτάνησα, ὅπου κυριάρχησε ἐντελῶς στὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ) ἢ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ τὸ 1830· σ' αὐτὴν ἀνήκουν κυρίως ἔργα καλλιτεχνῶν ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὸ ἑξωτερικὸ, ἰδιαίτερα στὴν Ἰταλία ὡς τὸ 1830, στὸ Μόναχο¹⁴ ὡς τὸ 1900, καὶ ἀπὸ τότε στὸ Παρίσι.

Ἄν ὡς τὸ 1830 τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἦταν πολλὰ, καὶ ἡ ἐπίδραση τῶν παραπάνω τάσεων ποικίλλε ἀνάλογα με τίς τοπικὰ κυρίαρχες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες, ἔνα σχεδὸν μονόπλευρο καὶ ἀποκλειστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ τέχνη ἐμφανίστηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1830. Ὁ νέος αὐτὸς προσανατολισμὸς φαίνεται καθαρὰ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τῆς Ἀθήνας γιὰ πρωτεύουσα τοῦ νέου κράτους (1834), τὰ δημόσια κτίρια τῆς ὁποίας (τοῦ 19ου ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα τοῦ 20οῦ αἰώνα) δείχνουν ὅτι ὁ νεοκλασικισμὸς υἱοθετήθηκε ὡς ἐπίσημη ἰδεολογία. Ἡ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη διατηρήθηκε ἀπλὰ σὰν στοιχεῖο τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ οἱ ζῶντες Ἕλληνες καλλιτέχνες δὲν τὴ θεωροῦσαν πρότυπό τους· οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι στράφηκαν ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴ Δύση, ἐπαφιόμενοι ταυτόχρονα, καὶ με τρόπο ἐγκεφαλικὸ, στὴν ἐνδοξὴ κληρονομία τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας ποὺ βάραινε ἀσήκωτα στοὺς ὤμους τους. Ἀναφέρομαι βέβαια σὲ διοικητικὰ στελέχη, στοὺς εἰδικούς καὶ στὴ νέα, ἀσχημάτιστη ἀκόμη, κυρίαρχη τάξη — γιατί ἡ λαϊκὴ τέχνη ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει τὸ δικό της κοινὸ. Ἡ πρώτη ἐνασχόληση με τὴν τοπικὴ ἐθνικὴ παράδοση καὶ ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς δεύτερης ἑλληνικότητας (ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίκληση τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς παράδοσης, ποὺ παρέμενε σῆμα ρητορικὸ καὶ ἀφηρημένο) ἔγινε τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας¹⁵ — ὅταν τὸ ἐνδιαφέρον στρεφόταν στὴ δημοτικὴ καὶ λαϊκὴ ποίηση — σὰν ὄψιμη ἐκδήλωση ρομαντισμοῦ.

13. Βλ. Ἀγγελου Προκοπίου, *Νεοελληνικὴ Τέχνη*, Ἀθήνα 1936, σελ. 15, καὶ Tony Spitéris, *Introduction à la peinture néo-hellénique*, Ἀθήνα 1962, σελ. 26.

14. Βλ. Stelios Lydakis, *Geschichte der griechischen Malerei des 19ten Jahrhunderts*, Μόναχο 1972. Ἀντίθετα με ὅσα ἀφήνει νὰ νοηθοῦν ὁ τίτλος του, τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ βιβλίο περιορίζεται σὲ μία πλευρὰ μονάχα τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 19ου αἰώνα, συγκεκριμένα στοὺς ζωγράφους ποὺ σπούδασαν καὶ δούλεψαν στὸ Μόναχο· οἱ ὑπόλοιποι συνυπάρχοντες τάσεις μὲν ἀναφέρονται (σελ. 131-143). Ἀπεναντίας, τὸ μέρος ποὺ ἀφιερώνεται στοὺς ζωγράφους ὄχι τοῦ 19ου ἀλλὰ τοῦ 20οῦ αἰώνα εἶναι συγκριτικὰ πληρότερο.

15. Ἀποτέλεσμα καὶ σύμβολο τοῦ κινήματος αὐτοῦ ἦταν ἡ δημιουργία, τὸ 1908, τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πολίτη, με τὴν ὁποία ἡ λαογραφία καθιερώθηκε σὰν νέος κλάδος, καθὼς καὶ ἡ ἀνθολογία του *Τὰ Τραγοῦδια τῆς Πατρίδος μου* (1914) ποὺ ἀσκησε τεράστια ἐπίδραση στὰ ἑλληνικὰ γράμματα.

1. *Ίακωβου Ρίζου: Στήν Ταράτσα, έλαιο-γραφία σέ μουσαμά, 1,11×1,67, Έθνική Πινακοθήκη.*

2. *Νικηφόρου Λύτρα: Τò φίλημα, έλαιο-γραφία σέ μουσαμά, 0,79×0,69, Συλλογή Κουτλίδη.*

Ὁ αντίκτυπος τοῦ κινήματος αὐτοῦ στὶς εἰκαστικὲς τέχνες εἶναι φανερός στὴν ἀντίληψη περὶ ἑλληνικότητας τῆς ἑλληνικῆς ἀκαδημαϊκῆς τέχνης· ἐδῶ, ἢ ἐπίκληση τῶν ὑπολειμμάτων τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας χρησιμεύει σὰν ὑπόβαθρο γιὰ τοὺς ζωντανοὺς ἀπογόνους τῆς, ἐκπροσώπους τῆς ἀρχουσας τάξης. Ἐνδεικτικὸς ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι ἕνας πίνακας τοῦ Ἰάκωβου Ρίζου, μαθητῆ τοῦ Καμπανέλ (βλ. πίν. 1). Ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἑλληνικότητας ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ πολλοὺς ἠθογραφικοὺς (genre) πίνακες στὸ ὕψος τοῦ Ντεκάν καὶ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου,¹⁶ ἢ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῶν δυτικῆς ἐμπνευσης ἀνατολίτικων σκηνῶν, πολὺ τῆς μόδας τότε στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ντελακρουά, τοῦ Φρομαντέν καὶ τοῦ Ζερὸμ (ἂν ὄχι καὶ τοῦ Ζερικὸ ἢ τοῦ Γκρό), ὅπως φαίνεται σὲ πίνακα τοῦ Λύτρα (βλ. πίν. 2).

Οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Νικόλαου Πολίτη καὶ τὸ κίνημα τοῦ ρομαντισμοῦ ἐνμέρει προκάλεσαν τὴν ἐμφάνιση, γύρω καὶ ὕστερα ἀπὸ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, νέας καὶ συντηρητικότερης τάξης μὲ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός τῆς τῆ λαϊκῆ ἀρχιτεκτονικῆ καὶ χειροτεχνία.¹⁷ Ἰδεολογικὸς τῆς ἐκπρόσωπος στὸν λογοτεχνικὸ τομέα ἦταν ἡ Πηνελόπη Δέλτα.¹⁸

Ἡ πρώτη τούτη ἀντίδραση τῆς συντήρησης στὸν θεωρούμενο ἀπάνθρωπο τεχνικὸ πολιτισμὸ δόδηγε στὴν ἐξιδανίκευση τῶν πρωτόγονων κοινωνικῶν συνθηκῶν.¹⁹

Τὸ τρίτο πρότυπο ἑλληνικότητας στὴν τέχνη ἐμφανίζεται τὴ δεκαετία τοῦ 1930, καὶ ἐνμέρει ὀφείλεται στὴν ἤττα τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὸ γκρέμισμα τῆς «Μεγάλης Ἰδέας»²⁰, στὸ ἐνάμιαι ἑκατομμύριο πρόσφυγες καὶ στὴ γενικὴ πείνα καὶ τὴν ἀπαισιοδοξία ποὺ ἀκολούθησε. Σύμβολό του εἶναι ἡ «ἀνακάλυψη» τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου καὶ τοῦ Θεοφίλου ποὺ εἶχαν παντελῶς ἀγνοηθεῖ τὶς προηγουμέν-

16. Ὁ αὐστηρὸς διαχωρισμὸς τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς σὲ δύο σχολές, τῆς ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Μονάχου ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τῆς ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Παρισιοῦ ἀπὸ τὸ 1900-1905 καὶ ὕστερα, εἶναι λάθος· παραγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι οἱ γερμανοὶ ζωγράφοι τοῦ Μονάχου ἦταν ἐξολοκλήρου ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τοὺς παρισινοὺς συναδέλφους τους. Τὸ ἔργο, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Θεόδωρου Βρυζάκη, ποὺ σπούδασε στὸ Μόναχο, εἶναι ἀδιανόητο χωρὶς τὸν Λεοπόλντ Ρομπέρ. Βλ. σχετικὰ τὴν μελέτη τοῦ Wolfgang Becker, *Paris und die deutsche Malerei*, Prestel Verlag, Μόναχο 1971.

17. Βασικὲς μορφές τοῦ κινήματος αὐτοῦ ἦταν οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀριστοτέλης Ζάχος (1879-1939) καὶ Δημήτρης Πικιώνης (1887-1967), καὶ ἡ λαογράφος Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη (1895-1965).

18. Ἵσως χρειάζεται κι ἕνα ἄλλο, ἂν καὶ διαφορετικὸ, παράδειγμα: ὁ θρύλος καὶ ἡ καθαρὰ ὀπισθοδρομικῆς φύσης κίνηση ποὺ δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν Παπαδιαμαντή, κι αὐτὸ ἀσχετὰ ἀπὸ τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ ἔργου του (βλ. σχετικὰ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἰκαρος, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1956, σελ. 376). Θεωρητικὸς τῆς μάλλον ἀναμικῆς αὐτῆς ἑλληνικότητας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, οἱ διθυραμβικοὶ ἕμνοι τοῦ ὁποιοῦ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γραμμὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ χρῶμα ἐξυψηλώθησαν κάποιον ἀναχρονιστικὸ πνεῦμα ἀπομονωτισμοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐκφράζουν καὶ μιὰ αἴσθηση ἀπογοήτευσης, ἀποτέλεσμα τῆς μαζικῆς, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα, εἰσβολῆς τοῦ νέου καπιταλιστικοῦ κόσμου.

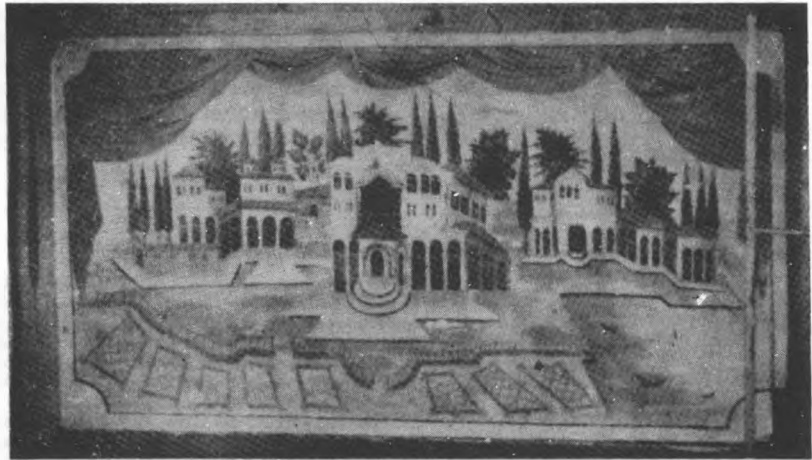
19. Ὁ ὀπισθοδρομικὸς χαρακτήρας τῶν κινήσεων αὐτῶν καταγγέλλεται τὸ 1937 καὶ σὲ σειρά ἀρθρῶν τοῦ νεαροῦ μαρξιστῆ Ἡλία Ἡλιοῦ, ποὺ κατέληγαν ὡς ἑξῆς:

«Εἶμαι παιδί τῆς ἐποχῆς μας. Καταλαβαίνω τὸν Παρθενῶνα, τοὺς γοθτικοὺς ναοὺς, τὶς βυζαντινὲς βασιλικές, τ' ἀραβικὰ ἀριστουργήματα — καὶ εἶμαι μὲ τὸ μέρος τῆς μοντέρνας πολυκατοικίας. Ἐκτιμῶ ἀπόλυτα τὸ συλλετικὸ, τὸ μουσειακὸ ἔργο τῆς Χατζημιχάλης, ἀρνίμαι ὅμως τὶς πρακτικὲς τῆς ἐπιδιώξεις καὶ δὲν μπορῶ νὰ παραδεχθῶ πὼς μιὰ σκυριανὴ καρφέλα θὰ μοῦ δώσει πιο πολὺ ξεκούραση ἀπὸνα φωτέγγ πάνινο ἢ δερμάτινο, πάνω σὲ ξύλινο ἢ μεταλλικὸ σκελετό. Θαυμάζω τὰ ἀρχαῖα ἔργα καὶ τὶς πένες ἀπὸ φτεροὺς χήνας, μὰ ταξιδεύω μὲ αὐτοκίνητο καὶ γράφω μὲ στυλό. Θαυμάζω τὸν Ὅμηρο, τὸ Ντάντε, τὸ βιβλίο τοῦ Ἰάβ. Εἶναι ἀσύγκριτα. Εἶναι ὅμως μουσειακὰ. Τὰ νιώθω διαμέσου ἄλλων γνώσεων καὶ μελετῶν. Ὁ Ντοστογιέφσκι μοῦ μιλάει ἄμεστέρα. Ὁ Παλαμάς εἶναι ὁ ποιητῆς μου πιο πολὺ παρὰ ὁ Πίνδαρος. Εἶμαι ἀνθρώπος ἐν τόπω καὶ χρόνῳ. Αἰσθάνομαι τὴν ἐποχὴ μου. Γι' αὐτὸ καταλαβαίνω κι ὅλες τὶς ἐποχὲς κι ὅλους τοὺς ρυθμοὺς. Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ νιώσει τὸν παλμὸ καὶ τὶς λαχτάρεις τῆς ἐποχῆς του, ἄδικα παριστάνει πὼς νιώθει τὴν τέχνη ἄλλων ἐποχῶν. Ἀναμασᾷ ἀπλῶς ὅ,τι τοῦ μάθανε νὰ θαυμάζει καὶ γιὰ τοῦ μάθανε νὰ τὸ θαυμάζει. Εἶμαι μὲ τὸ μέρος τῆς μοντέρνας πολυκατοικίας. Εἶμαι μὲ τὰ κουτιά. Τὰ κουτιά εἶναι οἱ Παρθενῶνες κι οἱ cathédrales τοῦ 20οῦ αἰῶνα.» («Κουτιῶν ἐγκώμιον», στὰ *Νεοελληνικὰ Γράμματα*, 7 Αὐγ. 1937).

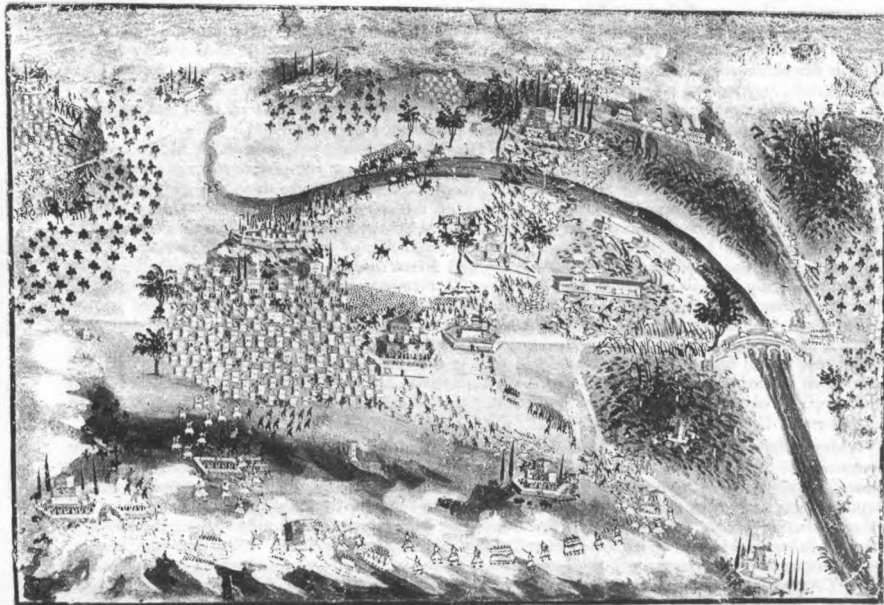
20. «Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1922 ἐξανεμίζεται τὸ ὄνειρο τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ἡ Ἰδέα ποὺ συνένωσε καὶ δραστηριοποιοῦσε τὸν Ἑλληνισμὸ θρυμματίστηκε. Στὴν ἐποχὴ τῆ μεταβατικῆς τῆς κρίσης, ἀκούγονται οἱ πρῶτες κριτικὲς φωνές ποὺ ἀντιμετωπίζουν μὲ ἐπιφυλακτικότητα καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα καθραυτῆ καὶ τὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐκβιαζόταν ἡ πραγματοποίησή της — τὸν πόλεμο. Πολιότερα καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα καὶ ὁ πόλεμος ἦταν αὐτονόητες προϋποθέσεις τοῦ ἐθνικοῦ βίου. Οἱ διαταγμοὶ καὶ οἱ ἀντιθέσεις ἐντοπίζονταν σὲ ζητήματα τακτικῆς. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς περιορισμένης ἀπήχησης τοῦ μαρξισμοῦ στὸν τόπο μας πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ διεθνισμὸ του.» (Ἀπόσπασμα ἀνέκδοτης μελέτης τοῦ Δημ. Μορτόγια γιὰ τὴ θεωρησὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μέσω τοῦ μυθιστορηματοῦ τοῦ μεσοπολέμου.)

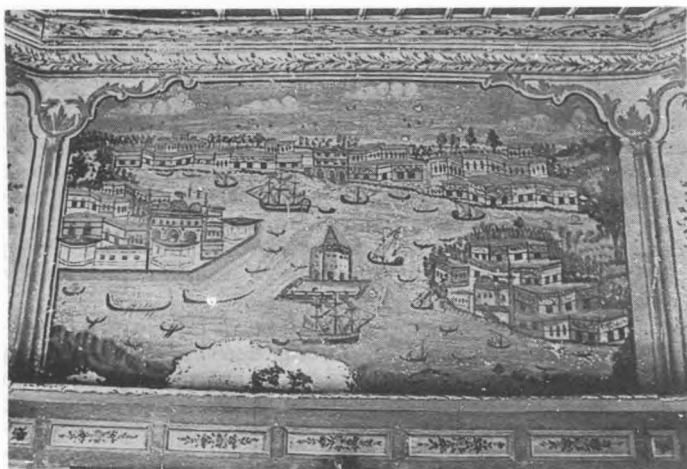
3. Ιωάννη Ζαμπητού: Τοπίο με πόλη, 1787, τοιχογραφία, άρχοντικό Γεωργίου Σβάρτς, Άμπελάκια.

5. Κρίστο Γκόβσεβιτς: Κήπος με κιόσκια, τοιχογραφία γύρω στα 1850, άρχοντικό του Μαρτίνιν, Σάμοκοβ, Βουλγαρία.

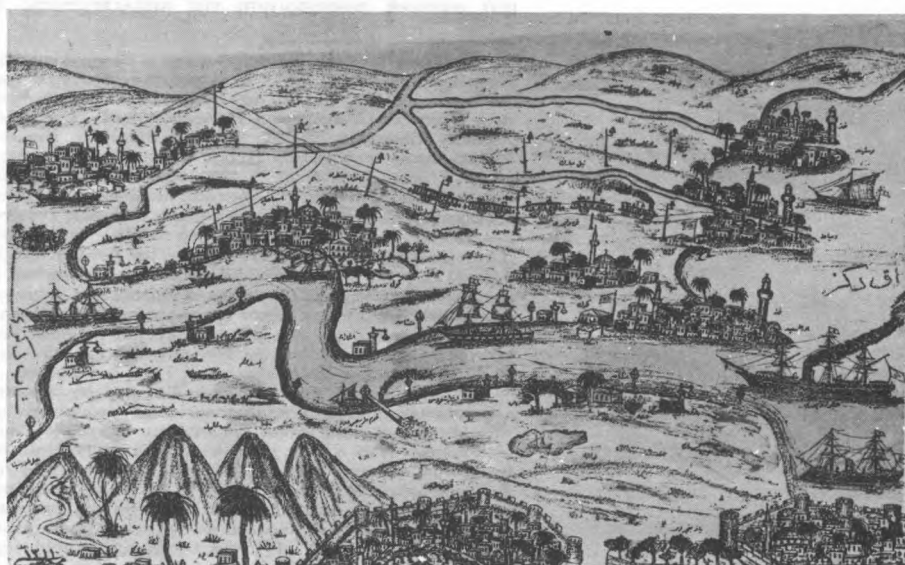
7. Δημητρίου Ζωγράφου: Πόλεμος συγκροτηθείς εις Άρταν, 1836-1839, υδατογραφία σε χαρτόνι, 0,53×0,62, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

4. Άνώνυμο τούρκου καλλιτέχνη: Τοπίο με πόλη (Κωνσταντινούπολη), τελευταίο τέταρτο 19ου αι., τοιχογραφία, άρχοντικό Σεμάκι, Γενισεχί, Μπούρσα, Τουρκία.

6. Άνώνυμο: Τοπίο με πόλη, 19ος αι., αντίγραφο τοιχογραφίας ενός τζαμιού των Τιράνων, Αρχαιολογικό και Έθνογραφικό Μουσείο, Τίρανα.

8. Άνώνυμο Τούρκου καλλιτέχνη: Το κανάλι του Σουέζ, 1895, τοιχογραφία σε καφενείο του Βοσπόρου.

νες δεκαετίες.²¹ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ δὲν ὀφείλεται σὲ ἱστορικοὺς τῆς τέχνης ἢ σὲ τεχνοκρίτες ἀλλὰ σὲ ζωγράφους, ποιητὲς καὶ συγγραφεῖς (Οὐράνης, Μελᾶς, Σεφέρης, Ἐλύτης) μὲ μόρφωση ἐξολοκλήρου δυτικοευρωπαϊκῆ. Μερικοὶ εἶχαν περάσει τὰ βασικά χρόνια τῆς ζωῆς τους σπουδάζοντας στὸ Παρίσι ἢ τὸ Λονδίνο. Ἦταν προοδευτικοὶ φιλελεύθεροι, καὶ μάλιστα ἕνας τους, ὁ Οὐράνης, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἐνεργὸς ἀντιφασίστας καὶ σοσιαλιστῆς. Τὸ ζήτημα τῆς ἐλληνικότητας στὴν τέχνη κυριαρχεῖ ἀπὸ τότε στὴν ἐλληνικὴ σκηνή, στηριζόμενο στὴ θεωρητικὴ βάση πού ἐπεξεργάστηκε ἡ γενιὰ αὐτῆ. Ἀξιοσημείωτα εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, τὰ πολλὰ καὶ διάφορα ἄρθρα πού ἀφιέρωσε μεταπολεμικὰ στὸ ζήτημα αὐτὸ ἢ καλλιτεχνικὴ ἐπιθεώρηση *Ζυγός*, ὅπου βρισκόμε τὰ ὀνόματα ὄλων σχεδὸν τῶν καλλιτεχνῶν, ἱστορικῶν τῆς τέχνης καὶ κριτικῶν.

Ἄν γινόταν προσπάθεια νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ κοινὰ σημεία τῶν διαφόρων ἐπικλήσεων ἐλληνικότητας στὴ ζωγραφικὴ, ἀμέσως θὰ ξεχώριζε ἡ ἰδιομορφία τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου, ἰδιαίτερα σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ χρώματα καὶ τὸ φῶς του, πάντοτε προϋποθέτοντας βέβαια τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δεδομένης «ἐλληνικῆς ἀνθρώπινης κατάστασης» πού ἐκφράζεται μὲ μιὰ κοινὴ ψυχολογία. Ἐνας Ἕλληνας τεχνοκρίτης, ἐξετάζοντας τὰ γενικά, διαχρονικά χαρακτηριστικά πού κατ' αὐτὸν παρατηροῦνται *στὴν ἐλληνικὴ τέχνη*, προσπάθησε νὰ τὰ καθορίσει ὀρίζοντάς τα ὡς «ὀργανικὴ ἀφαίρεση» ἢ ὀποία ὀφείλεται στὴν ἀφομοιωτικὴ καὶ συνθετικὴ ἰκανότητα τοῦ Ἕλληνα καλλιτέχνη.²²

Ἀφ' οὗτου ἐμφανίστηκε ἡ τρίτῃ αὐτὴ ἰδεολογία τῆς ἐλληνικότητας, τὴν περίοδο τῆς δεκαετίας τοῦ Τριάντα, τρεῖς διαφορετικὲς ἀντίθετες ἀντιλήψεις δὲν ἔπαψαν νὰ τὴν καταπολεμοῦν. Πρῶτα, ὄλοι οἱ στυλιερητικοὶ τῆς δεξιᾶς, πού ὑποπεύονταν ἀνατρεπτικὲς τάσεις σ' ὅλη τὴν τὴν φασαρία γιὰ λαϊκὴ τέχνη, καὶ «λαϊκὴ Ἕλληνικὴ ἀνθρωπότητα» (Σικελιανὸς γιὰ τὸν Θεόφιλο, τὸ 1947). Δεύτερο, τὸ μαρξιστικὸ κίνημα, καχύποπτο ἀπέναντι σὲ κάθε ἐχθρική γιὰ τὸν τεχνικὸ πολιτισμὸ τάση, καὶ ἀποφασιστικὰ ἀντίθετο στὸν λαϊκισμό.²³ Τρίτο, οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀφρημένης ζωγραφικῆς πού σ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἰδεολογία βλέπουν ἔμμεση ἀπολογία τῆς παραστατικῆς τέχνης.

Ἡ πολυεθνικὴ βάση τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης

Ἐχομε ἤδη πει πὼς ἡ πηγὴ τῶν συζητήσεων αὐτῶν γιὰ τὴν ἐλληνικότητα στὴν τέχνη βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν τέχνη: στίς διαφορὲς καὶ ἀντικρουόμενες ἐθνικὲς ἰδεολογίες πού διαμορφώνονται ἀπὸ τὸ 1830. Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε πὼς οἱ ποικίλες καὶ διαδοχικὲς προσεγγίσεις τοῦ θέματος «ἐλληνικότητα» ὀποσδήποτε φανερώνουν ὀλοένα αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας, ἢ ὀποία, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τουλάχιστον, ἦταν βασικὰ ἀγροτικὴ χώρα. Παρ' ὀλα αὐτὰ, ἀκόμη καὶ ἡ τελευταία ἰδεολογία ἐλληνικότητας, παράγωγο τῆς ὀποίας ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Ζωγράφου καὶ τοῦ Θεόφιλου, ἀναγκάστηκε, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἀπόρροια μιᾶς ἐθνικῆς ἰδεολογίας στὸν αἰσθητικὸ τομέα, νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ σχετικὴ παραποίηση τῆς καλλιτεχνικῆς πραγματικότητας. Τὸ κύριο

21. Ἀξίζει νὰ τονιστεῖ πὼς, παρόλο πού ὁ Βλαχογιάννης ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἔργων τοῦ Ζωγράφου ἤδη ἀπὸ τὸ 1907 (*Τὰ Ἀρχεῖα τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη*, τόμ. II, Ἀθήνα 1907, σελ. 506-507), παρόλο πού ἡ σειρά τοῦ Γεννάδιου δημοσιεύτηκε τὸ 1926 (*Histoire picturale de la Guerre de l'Indépendance Hellénique, par le Général Makriyannis, notice historique de SEM. Johannès Gennadius, préface de Fred Boissonas, Παρίσι-Γενεύη 1926*), παρόλο πού ἔγινε ἐνθουσιαστικὴ ὑποδοχὴ στὴν ἐκδόση αὐτὴ καὶ στοὺς πίνακες τοῦ Ζωγράφου ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (*Times Literary Supplement*, 23 Δεκ. 1926), παρόλο πού ὁ γιὸς τοῦ Μακρυγιάννη δώρισε τὸ 1927 τοὺς ὑπόλοιπους πίνακες τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς τοῦ πατέρα του στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία (βρίσκονται ἀκόμη στὸ μουσεῖο τῆς), οὔτε ἕνα ἐγκωμιαστικὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Ζωγράφο σὰν καλλιτέχνη δὲν γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1936. Ἐνα ἄρθρακι τοῦ Γατόπουλου στὴν ἐφημερίδα *Ἐστία* (25 Σεπτ. 1933) καὶ δύο ἄρθρα γιὰ τὸν Ζωγράφο στὸ *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ Ἐλευθεροδάκη* (1929) καὶ τὴν *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα* (1930) ἀντιμετωπίζουν τὰ ἔργα τοῦ Ζωγράφου ἀποκλειστικὰ σὰν ἱστορικὰ ντοκουμέντα καὶ ἐκφράζονται, στὴν καλύτερη περίπτωσι, μὲ συγκρατητικὴ γλῶσσα γι' αὐτὸν τὸν «πρωτόγονο» καλλιτέχνη. Ἀντίθετα, ἀνάμεσα στὸ 1936 καὶ τὸ 1940 (δηλαδὴ —καὶ δὲν πρόκειται φυσικὰ γιὰ σύμπτωση— τὰ χρόνια τῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ) γράφτηκαν πολλὰ καὶ ἐνθουσιώδη κείμενα καὶ μελέτες γιὰ τὸ ἔργο του.

22. Βλ. Ἀλέξανδρου Ξύδη, «Σύγχρονη Τέχνη καὶ Ἕλληνικὴ», στὸν *Ζυγὸς*, Μάρτις-Ἰούνης 1961, σελ. 33. Τὸ ζήτημα αὐτὸ πῆρε νέα κατεύθυνση μὲ τὴ δημοσίευση πρόσφατων ἄρθρων τοῦ ἴδιου συγγραφέα ὅπου τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα προτείνονται σὰν κριτήριον «μέτρησης» τῆς «ἐλληνικότητας». Στὴ βάση αὐτῆ ἔστησε ἕνα σύστημα ταξινόμησης τῶν καλλιτεχνῶν σὲ ἔφτα κατηγορίες (ἐπιθεώρηση *Ἀντί*, 6 Σεπτ. 1975, σελ. 57-58). Ἡ ἰδεολογία τῆς ἐλληνικότητας ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή της ἀκόμη καὶ στὸν κινηματογράφο· ἢ κατὰ τὰ ἄλλα προοδευτικὴ ἐπιθεώρηση *Σύγχρονος Κινηματογράφος* (Μάρτις-Ἀπρίλις 1975) κυκλοφόρησε μιὰ «θεωρία τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου» βασισμένη στὴν ἐπίκληση ἐλληνικότητας πού, στὴν περίπτωσι αὐτῆ, δὲν παίζει ἄλλο ὀρὸλο ἀπ' τὸ νὰ ἀποφεύγει τὸ, σίγουρα πολὺπλοκο, αἴτημα «ρεαλισμοῦ».

23. Βλ. Τάσου Βουρνᾶ «Γιὰ τὴν ἐλληνικότητα στὴν τέχνη», *Ἐλευθερα Γράμματα*, 13-14. Ἀπρ.-Σεπτ. 1948, σελ. 358.

στοιχείο που παραμελήθηκε έντελῶς²⁴ είναι ὁ βασικά κοινὸς χαρακτήρας τῶν μορφῶν τέχνης τοῦ σέ μεγάλο βαθμὸ ἐνιαίου ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ²⁵ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ κυριαρχία. Φτάνει νὰ πάρουμε στὴν τύχη ὀρισμένα τοπία μὲ πόλεις ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τεσσάρων ἀρχοντικῶν ποὺ βρίσκονται διασκορπισμένα στὴν περιοχὴ αὐτή: τὸ σπιτι τοῦ Γεωργίου Σβάρτς στὰ Ἀμπελάκια Θεσσαλίας, ζωγραφισμένο ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ζαρμπινὸ²⁶ (1787, βλ. πίν. 3), τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Σεμάκι στὸ Γενισεχίρ τῆς τουρκικῆς ἐπαρχίας Μπούρσα (ζωγραφισμένο ἀπὸ ἀνώνυμο καλλιτέχνη τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, βλ. πίν. 4), τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Μαρτίνιν στὸ Σάμοκοβ Βουλγαρίας, ζωγραφισμένο ἀπὸ τὸν Κρίστο Γιόβεβιτς (γύρω στὸ 1850, βλ. πίν. 5), καὶ μιὰ τοιχογραφία σ' ἓνα τζαμί τῶν Τιράνων, στὴν Ἀλβανία (ἀνώνυμο καλλιτέχνη τοῦ 19ου αἰῶνα, βλ. πίν. 6). Παρουσιάζουν ὅλα τὴν ἴδια εἰκαστικὴ σύλληψη: πρόκειται γιὰ μοναδικὸ συνδυασμὸ κεντροευρωπαϊκοῦ ροκοκὸ μὲ τὸ ἀνατολίτικο στυλιζάρισμα καὶ τὴ βυζαντινὴ ἀπέχθεια γιὰ τὴν προοπτικὴ.

Μιὰ σύγκριση τῶν ἔργων (1836-1839) τοῦ Παναγιώτη ἢ τοῦ Δημήτρη Ζωγράφου μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ζαχάρι Ζογκράφ στὸ μοναστήρι τοῦ Μπάτοσκοβο (γύρω στὸ 1840), φανερώνει, παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς, καὶ στοιχεῖα κοινῆς κουλτούρας. Κοιτώντας ἕναν πίνακα τοῦ Δ. Ζωγράφου (βλ. πίν. 7) καὶ συγκρίνοντάς τον μὲ τοιχογραφία τοῦ 1895 τούρκου λαϊκοῦ καλλιτέχνη (βλ. πίν. 8) βλέπουμε τὴν ἴδια ἀδιαφορία γιὰ τὴν προοπτικὴ, τὶς ἴδιες ἀνισομέρειες στὶς ἀναλογίες τῶν ἀντικειμένων ποὺ εἰκονίζονται, τὴν ἴδια ἀπλοϊκὴ διόγκωση ὀρισμένων λεπτομερειῶν. Στὶς ἑλληνικὲς «ἱστορίες τῆς τέχνης», συχνὰ ἀναφέρονται «ἀνατολίτικες» ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Ὡστόσο οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς σχεδὸν πάντοτε θεωροῦνται περσικὲς καὶ σπανιότατα τουρκικὲς, λὲς καὶ ἦταν ποτὲ δυνατὸν νὰ ὑπάρχει, τὸν 18ο-19ο αἰῶνα, ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν περσικὴ τέχνη! Σὲ κάθε περίπτωση, οἱ συγγραφεῖς σπεύδουν νὰ προσθέσουν πῶς, παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιδράσεις, διαφαίνεται ἕνας «γνήσια ἑλληνικὸς χαρακτήρας»²⁷. Ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔγινε ἢ παραμικρὴ προσπάθεια γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ γνήσιου αὐτοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα· θεωρήθηκε ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ λύση ἢ ἀπλὴ χρησιμοποίησις γραφικῶν ἐπιπέτων. *Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἀντίστοιχη φιλολογία τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν*,²⁸ ὅπου τὰ κοινὰ στοιχεῖα, ἂν ποτὲ ἀναφερθοῦν, παραμερίζονται βιαστικὰ γιὰ νὰ προβληθοῦν τὰ ὑποτιθέμενα ἰδιαίτερα ἔθνη καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης²⁹. Στὸ γενικὸ αὐτὸ κλίμα, εἶναι μάλλον δύσκολο γιὰ τοὺς διαφωνοῦντες νὰ ἀκουστοῦν.

Σὲ κείμενό του ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὴν μεταβυζαντινὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ, ὁ Μανόλης Χατζηδάκης βγάζει τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: «Μονάχα γιὰ τὴν ὀψιμὴ αὐτὴ περίοδο (18ος αἰῶνας) μπορούμε νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ βαλκανικῆς τέχνης χωρὶς ἐθνικότητα, ἢ καταγωγὴ τῆς ὁποίας εἶναι ὡστόσο ἀρκετὰ καθαρὴ. Ἦδη ὅμως εἶδαμε ὅτι, στὴ βόρεια Ἑλλάδα, ἢ ζωγραφικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς στρέφεται στὴ χειροτεχνία. Αὐτὸ τὸ εἶδος λαϊκῆς τέχνης ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη κοινὸ στοιχεῖο τῆς τέχνης τῶν Βαλκανίων τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς τουρκοκρατίας»³⁰.

Πολὺ σπάνια, δυστυχῶς, ἐφαρμόστηκε ἡ ἀντίληψη αὐτὴ στὴν ἱστορία τῆς

24. Παρόλο ποὺ ὠστὰ ἔχει παρατηρηθεῖ πῶς «ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη ἀνθεῖ προπάντων σὲ περιοχὲς τουρκοκρατούμενες» (Tony Spitéris, *ὄπ. παρ.*, σελ. 10).

25. Αὐτὸς ὁ «ἀγροτικὸς πολιτισμὸς» δὲν ἦταν βέβαια καὶ ὁ μοναδικὸς στὴν περιοχὴ αὐτὴ· ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἄλλη ἱστορία.

26. Ὁ Μίλτος Γαρίδης, στὸ ἄρθρο τοῦ Panayotis Zographos, *peintre populaire de la guerre d'Indépendance grecque* (*Revue d'Esthétique*, τόμ. 16, Ἰαν. 1963, σελ. 66-67) περιγράφει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ, τέλη τοῦ 18ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ διασκομοῦν ἀρχοντικὰ τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

27. Βλ. π.χ., τὴν ἀνάλυση γιὰ τὰ «χρωματιστὰ κεντήματα» τῆς Π. Ζώρα στὴν *Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία*, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 1969, σελ. 162-189. Θὰ μπορούσαν φυσικὰ νὰ ἀναφερθοῦν ἄπειρα τέτοια παραδείγματα.

28. Γιὰ παράδειγμα, βλ. τὸ δοκίμιό τοῦ Can Kerametli, *Stylistic specialities and the importance of Turkish thought in Turkish Art*, στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσῆς The order of St John in Malta, Βαλέτα 1970, σελ. 100-107.

29. Παραδόξως, σὲ κάθε περίπτωση τὰ «ἐθνικὰ καλλιτεχνικὰ χαρακτηριστικὰ» περιγράφονται σὲ ὅλες τὶς χώρες τῶν Βαλκανίων μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς λεξιλόγιο, σὲ βαθμὸ ποὺ, ἂν κάθε φορὰ δὲν κατονομαζόταν ἢ συγκεκριμένη ἐθνικότητα, ὁ ἀναγνώστης θὰ μπορούσε εὐκολότατα νὰ μερεδευτεῖ.

30. Manolis Hadjidakis, 'Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine', ἀνάτυπο ἀπ' τὸ *L' Hellénisme Contemporain*, Μάης 1953, Ἀθήνα, σελ. 28.

τέχνης που ασχολείται με το λαϊκό πολιτισμό.³¹ Δεν χρειάζεται, φυσικά, να πούμε πως η προβληματική πάνω στην οποία στηρίζεται μια παρόμοια θεώρηση άπουσιάζει έντελώς από τη λεγόμενη «γενιά του Τριάντα» που ανακάλυψε τον Παναγιώτη Ζωγράφο και τον Θεόφιλο: ο όρος «Βαλκάνια» ήχουσε πολύ υποτιμητικά στ' αδιά της. Η άρετή της αγροτικής «έλληνικότη-τας» ήταν απαραίτητο αντίστίθμισμα στον μονόπλευρο δυτικοευρωπαϊκό μοντερνισμό της.

Θεόφιλος

Ο Θεόφιλος ήταν σινομηλικός του Ματίς και περίπου τριανταπέντε χρόνων όταν πέθανε ο Σεζάν.³² Το άναφέρω άπλως για να δείξω πόσο παράλογη είναι η μέθοδος της ιστορίας της τέχνης που θεωρεί «όπισθοδρομικό» η «πρωτοπόρο» έναν ζωγράφο σύμφωνα με μια γραμμική αντίληψη της δυτικοευρωπαϊκής εξέλιξης. Δεν έχουμε άκόμη φτάσει στο σημείο να παραδεχτούμε πως δεν υπάρχει μία άλλά πολλές και συνυπάρχουσες ιστορίες της τέχνης που άναταποκρίνονται σε διαφορετικούς τύπους κοινωνίας και που, έπομένως, κι αν άκόμη άλληλοεπηρεάζονται, παραμένουν άνεξάρτητες. Οί διαφορετικές αυτές ιστορίες δεν μπορούν να άναλυθούν και να εκτιμηθούν αν δεν έγκαταλειφθεί η άνιστορική και τυραννικά έπιβλημένη αντίληψη πως μία και μοναδική ιστορία είναι η μπορεί να είναι μοντέλο για όλες.

Ο Θεόφιλος ήταν γιός τσαγκάρη από τη Λέσβο· έζησε, όπως συνηθίζο-ταν τον μεσαίωνα, σαν περιπλανώμενος τεχνίτης πηγαίνοντας από χωριό σε χωριό και από πόλη σε πόλη, ζωγραφίζοντας και διακοσμώντας τοίχους σε σπίτια, καφενεία, χασάπικα, ψωμάδικα, μπακάλικα, ταβέρνες κι άνεμόμυ-λους. Σώζονται πίνακές του από το 1899 ως το θάνατό του, το 1934. Από το 1899 ως το 1928 ο Θεόφιλος ζωγράφιζε συνέχεια, για το ίδιο πάντοτε κοινό: μικροαστούς χωρικούς, κυρίως μικρέμπορους, κάποτε και για τους τοπικούς «εύγενείς», όπως στην περίπτωση του πλούσιου τσιφλικιά Κοντού, στην Άνακασιά του Βόλου. Οί κάτοικοι των κωμοπόλεων και των χωριών όπου δούλευε τον θεωρούσαν κάτι άνάμεσα σε άστείο πρόσωπο και παλαβό (βλ. πίν. 9, γελοιογραφικό σκίτσο του Δημήτρη Γαλάνη, το 1900, που εικονογρα-φεί ένα άφηγημα με ήρωα αυτό τον περιεργο τύπο). Από δύο μαρτυρίες τουλάχιστον ξέρουμε πως έπερτε θύμα πολύ χοντρών άστείων και πως ένα άπ' αυτά παραλίγο να του στοιχίσει τη ζωή.³³ Για να επιζήσει, ήταν άναγκασμένος να κάνει κι άλλες δουλειές του ποδαριού: να κόβει ξύλα, να κουβαλάει νερό, άκόμη και να γυαλίζει παπούτσια. Αυτή ήταν για τον Θεόφιλο η «μποέμικη ζωή» του καλλιτέχνη.

Ο Θεόφιλος «άνακαλύφθηκε» το 1928. Μπορεί να ζωγράφιζε τριάντα ολόκληρα χρόνια άλλά, εκτός από τους εκάστοτε παραγγελιοδότες του, κανένας δεν είχε δώσει την παραμικρή σημασία στα έργα του. Το 1928, όμως, κάποιος, χαζολογώντας στους δρόμους του Βόλου, πρόσεξε ορισμένες τοιχογραφίες του σ' ένα μπακάλικο. Τί οδήγησε στην άνακάλυψη αυτή; πως έγινε και μπόρεσε ο τυχαίος διαβάτης να δει, τι κανένας δεν είχε μπορέσει πρωτύτερα να δει; Η άπάντηση δεν είναι δύσκολη: δεν ήταν πολυς καιρός που η άξία των «άφελων» ζωγράφων, των «ναίφ», είχε άρχισει να άναγνωρί-ζεται στο Παρίσι και στη Δυτική Ευρώπη. Το κύμα αυτό που άρχισε το 1911 με τη δημοσίευση της πρώτης μονογραφίας για τον τελωνοφύλακα Ρουσό από τον Βίλχελμ Ούντε και με μια έκθεση 45 έργων του στο 29ο Salon des Indépendants, έφτασε σ' ένα πρώτο άποκορύφωμα το 1927 με την ταυτόχρο-νη δημοσίευση τεσσάρων μονογραφιών άφιερωμένων στον Ρουσό από τους Ζερβό, Μπάσλερ, Σουπό και Σαλμόν. Ο Κριστιάν Ζερβός, Έλληνας μεγαλωμένος στην Άλεξάνδρεια, του οποίου πρέπει να έξαρθεί η σημαντική συμβολή στην καλλιτεχνική ζωή της Δυτικής Ευρώπης τις τελευταίες

13. Θεόφιλου: Ο ήρωας Άθανάσιος Διά-κος, ο μάρτυς του έλληνικού άγώνος, 1930, 1,245×0,70, Μουσείο Θεόφιλου, Μυτιλήνη.

31. Ο Γαρίδης (όπ. παρ., σελ. 74) συνδέει τους πίνακες του Ζωγράφου «με το ύφος που λίγο πολύ ήταν κοινό σε όλα τα τοιχοκορατούμενα έθνη της βαλκανικής χερσονήσου και της Μικράς Άσίας».

32. Οί μελετητές του έργου του Θεόφιλου Κίτσος Μακρής και Τ. Έλευθεριάδης δεν συμφωνούν για τη χρονιά γέννησής του· κυμαίνεται άνάμεσα στο 1867 και το 1873.

33. Έσπρωξαν επίτηδες τη σκάλα όπου ήταν άνεβασμένος και δούλευε για μια τοιχογραφία. Αυτό έγινε το 1927 και μπορεί να είναι από τους λόγους που τον έκαναν να γυρίσει στο νησί του (σύμφωνα με τον Κίτσο Μακρή, «Θεόφιλος» στους Έλληνες Ζωγράφους, τόμ. Ι. Μέλισσα, Άθήνα 1974, σελ. 444).

δεκαετίες, βρισκόταν σε στενή επαφή με την ελληνική καλλιτεχνική παροιμία του Παρισιού. Ήταν εκδότης, από το 1926, της επιθεώρησης *Cahiers d'Art*· στην επιθεώρηση συνεργαζόταν κι ένας νεαρός Μυτιληνιός: ο Ευστράτιος Έλενθεριάδης (Τεριάντ).

Ο διαβάτης που αναφέρεται παραπάνω ήταν ένας Έλληνας ζωγράφος, ο Γιώργος Γουναρόπουλος, που ζούσε στο Παρίσι από το 1919, και που πρόσεξε τις τοιχογραφίες του Θεόφιλου καθώς έκανε περίπατο στους δρόμους του Βόλου. Τις φωτογράφησε και, γυρίζοντας στο Παρίσι, τις έδειξε στον Τεριάντ. Έναν χρόνο αργότερα, κάτι αποφασιστικό έγινε για τη ζωγραφική του Θεόφιλου: ο Τεριάντ πήγε στη Λέσβο και έκαμε με το ζωγράφο μιὰ συμφωνία· αυτός θα του παρείχε χρώματα και καναβάτσο και μιὰ μικρή άμοιβή, κι ο Θεόφιλος θα ζωγράφιζε στο έξης κυρίως γι' αυτόν.

Η ανακάλυψη του Θεόφιλου και της ελληνικότητάς του, λοιπόν, οφείλεται σε μιὰ πλήρη παρανόηση και στη διάδοση μιὰς παριζιάνικης μόδας. Ο συσχετισμός που έπιχειρώ έδω ανάμεσα στην ανακάλυψη του Θεόφιλου και στην μόδα του Ρουσό στο Παρίσι έπικυρώνεται από τη συμπληρωματική μαρτυρία μιὰς συνέντευξης του ίδιου του Τεριάντ στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα* (20 Σεπτ. 1935) όπου δήλωνε πώς «όταν ο Θεόφιλος ζωντανεύει σκηνές από μέρη όπου δεν έπηγε ποτέ του, ή ζωντανία των αναπολήσεών του μάς φέρνει στον Douanier Rousseau με τις θαυμάσιες φανταστικές περιγραφές του... Όπως το Rousseau τον άνεκήρυξαν οι τοιμηροί παρισινοί ζωγράφοι του 1910, έτσι και τον Θεόφιλο θα τον βάλουνε στην πρέπουσά του θέση, κοντά σε ό,τι ύπάρχει ευγενέστερο στην ελληνική τέχνη από τους βυζαντινούς χρόνους ως σήμερα, οι Έλληνες καλλιτέχνες του 1935, που δημιουργούν σιγά σιγά και πάντα προχωρώντας μιὰ νέα ελληνική άνθηση»³⁴.

Η πρώτη αυτή ανακάλυψη του Θεόφιλου έδωσε λαβή και για μιὰ δεύτερη, αν και με διαφορετικά κίνητρα, από ποιητές όπως ο Σεφέρης κι ο Έλύτης που είδαν σ' αυτόν ένα πρότυπο γνήσιας ελληνικότητας. Η έμφάνιση της νέας τούτης προσέγγισης ήδη διαφαίνεται σε άρθρο του Τ. Μπαρλά για τον Θεόφιλο, με τον ένδεικτικό τίτλο *Ο Παπαδιαμάντης της ζωγραφικής*³⁵. Λίγο αργότερα, ο Κίτσιος Μακρής δημοσίευσε την πρώτη μονογραφία³⁶ για το ζωγράφο. Τη σύγκριση με τον Παπαδιαμάντη έκολούθησε ή σύγκριση ανάμεσα στον Θεόφιλο και τον Μακρυγιάννη³⁷ που έγινε από τον Σεφέρη και που από τότε δεν έπαψε να γίνεται. Η μεγάλη στιγμή της δεύτερης ανακάλυψης του Θεόφιλου ήταν ή έκθεση με 53 πίνακές του στο Βρετανικό Ίνστιτούτο στην Αθήνα, το 1947, όταν ο Σεφέρης μίλησε στα έγκαίνια και ή *Revue Anglo-hellénique* αφιέρωσε το τρέχον τεύχος της (Μάης 1947) στην έκθεση³⁸. Από το 1947, το άστρο του Θεόφιλου δεν βασιλέυε ποτέ, και ο ίδιος έγινε άντικείμενο άμέτρητων άρθρων και μονογραφιών.

Διακριτικό σημάδι του λαϊκού καλλιτέχνη είναι πώς δεν «έξελίσσεται». Αν και, εκτός από έναν, όλοι οι πίνακες του Θεόφιλου στην έκθεση αυτή είναι της τελευταίας περιόδου της ζωής του (1930-1934), όταν δούλευε για τον Τεριάντ, θα ήταν δύσκολο, για να μην πούμε άδύνατο, να χωρίσουμε το έργο του, από την άποψη του ύφους, σε «έποχές» ανάλογα με την «έξελίξη»

14. Άνώνυμο πέρση καλλιτέχνη: "Ένας πρίγκιπας της δυναστείας Καζάρ, 19ος αϊ., Ίδιωτική συλλογή, Τεχεράνη.

34. *Αθηναϊκά Νέα*, άναδημοσιευμένο στο *Δώδεκα λαϊκοί ζωγράφοι* του Γιώργου Σαματούρα, Αθήνα 1974, σελ. 42-43.

35. *Νέος Κόσμος*, 31 Δεκ. 1936.

36. Κίτσιου Μακρή, *Ο ζωγράφος Θεόφιλος στο Πήλιο*, Βόλος 1939.

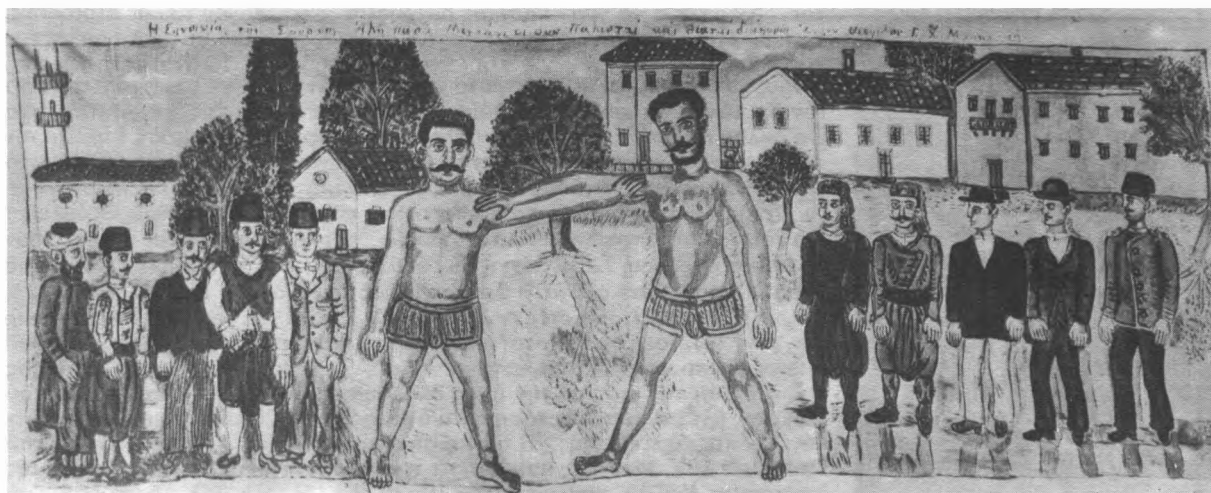
37. «Ελληνική Γλώσσα», στην επιθεώρηση *Νέα Γράμματα*, Μάρτης 1937, σελ. 228.

38. Αξίζει να αναφερθούν οι άντιδράσεις που ή έκθεση αυτή, οργανωμένη στις άρχές του έμφυλιου πολέμου, προκάλεσε στην Ελλάδα: ή εφημερίδα του κομμουνιστικού κόμματος *Ριζοσπάστης* έκφραστηκε έξαιρετικά εύνοικά για τους πίνακες του Θεόφιλου, όταν παρότρυνε τους άναγνώστες της να έπισκεφτούν την έκθεση, καταγγέλοντες ταυτόχρονα το ότι την είχαν οργανώσει «άκατάλληλοι άνθρωποι, σε άκατάλληλο χώρο και με άκατάλληλο τρόπο» (βλέπε Rex Warner, *Views of Attica and its surroundings*, John Lehman, Λονδίνο 1950, σελ. 76, και *Ριζοσπάστης*, 8 του Μάη 1947). Συγχρόνως, ή ζωγραφική του Θεόφιλου έγινε άντικείμενο σαρκαστικότητας επικρίσεων από την εφημερίδα της συντηρητικής δεξιάς *Έστία* (15, 17, 20, 24 του Μάη 1947). Στην άντίθεση αυτή μπορεί κανείς να δει πώς ο Θεόφιλος, όπως και το καθετί την κρίσιμη εκείνη περίοδο της ελληνικής ιστορίας, ήταν άντικείμενο ιδεολογικής πάλης ανάμεσα σε τρεις διαφορετικές δυνάμεις που ή καθεμιά τον διεκδικούσε για την υπόθεσή της. Η επιθεώρηση *L' Hellénisme Contemporain* (Αθήνα, Μάης-Ιούνης 1947, σελ. 293-296) αφιέρωσε στην έκθεση άνιπόγραφο άρθρο με συγκρατημένη κριτική για τον Θεόφιλο και μι' ένα μάλλον ειρωνικό σχόλιο για την προσπάθεια του Τεριάντ να τον «λανσάρει» σαν τον "Έλληνα Ρουσό (σελ. 243). Για το ίδιο ζήτημα ο Γ. Μαρούδης (*Ριζοσπάστης*, 15 του Μάη 1947) άπέφριψε κατηγορηματικά τον παράλληλισμό ανάμεσα στον Θεόφιλο και τον Ρουσό, θεωρώντας τον προϊόν «ιδεαλιστικών αισθητικών κριτηρίων».

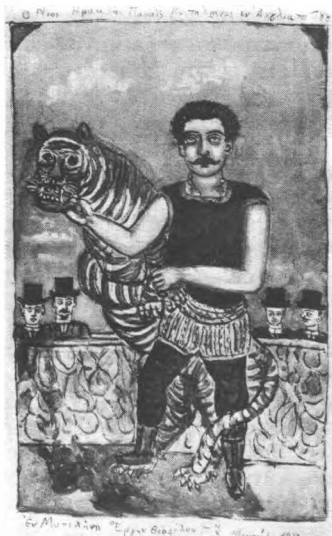

9. Δημητρίου Γαλάνη: 'Ο Θεόφιλος, σμίτσο, 1900, Έθνικόν Ημερολόγιον Κ. Σκόκου, 1901.

11. Θεόφιλου: Ἡ συνοικία τῆς Σμύρνης Ἄλη-πασα Μεντάνι, οἱ δύο παλαισταί, καὶ θεαταὶ διάφοροι, 1930, 1,18×0,74, Μουσεῖο Θεόφιλου, Μυτιλήνη.

10. Θεόφιλου: Ὁ νέος Ἡρακλῆς Παναγιῆς Κουταλιανὸς ἐν Ἀγγλίᾳ τὸ 1883, 1933, 1,175×0,755, Μουσεῖο Θεόφιλου, Μυτιλήνη.

12. Ἀνώνυμου τούρκου καλλιτέχνη: Ὁ παλαιστῆς Ντεμίρ, ἀρχὲς 20οῦ αἰ., τοιχογραφία σὲ καφενεῖο τοῦ Βοσπόρου.

15. Ζεϊμπέκης, φωτογραφία τῶν ἀδελφῶν Ἀμπντουλά, Κων/πολη, τέλη 19ου αἰ.

16. Θεόφιλος: Τοιρίτογλου ζεγνέκ, καπετάνιος τοῦ Ἀϊδινίου τὸ 1870, 1930, 1,20×0,80, Μουσείο Θεόφιλου, Μυτιλήνη.

του. "Αν μπορεί νὰ γίνει κάποιος διαχωρισμός τοῦ ἔργου του σὲ περιόδους, τότε θὰ ἀφοροῦσε περισσότερο τὴν τεχνική καὶ τὸ ὕλικό στὶς ζωγραφιές του καθὼς καὶ αὐτοὺς ποὶ τὶς παράγγειλαν παρὰ τοὺς ἴδιους τοὺς πίνακες. Ὅπως τονίστηκε καὶ σὲ πρόσφατο ἀρθρο, «ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Θεόφιλου ἀπὸ τὸν Τεριάντ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν μετατόπιση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Θεόφιλου ἀπὸ τὴ λαϊκὴ τάξη πρὸς τὴν ἀστική, γιὰ τὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὴν τοιχογραφία, καὶ τὴν μετατροπὴ του σὲ ζωγράφο καβαλέτου, παραγωγὸ κινητῶν πινάκων ποὺ μεταφέρουν τὴ ζωγραφικὴ του στὰ ἀστικά σαλόνια»³⁹.

Ποῖος εἶναι ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Θεόφιλου; Πρῶτα πρῶτα, ἀποτελεῖ ὀψιμη παρουσία⁴⁰ τοῦ φαινομένου ποὺ ἀποκαλέσαμε ἐνιαία ἀγροτικὴ λαϊκὴ τέχνη τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα.⁴¹ Συγκρίνοντας τὸν Παναγιώτη Κουταλιανό (1933, πίν. 10)⁴² ἢ τοὺς Παλαιστῆς ἐν Σμύρῃ (βλ. πίν. 11) μὲ τὸν Παλαιστῆ Ντεμιῶ (βλ. πίν. 12), τοιχογραφία τούρκου λαϊκοῦ καλλιτέχνη τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, βλέπουμε δλοκάθαρα τὰ κοινὰ στοιχεῖα: τὸ μέγεθος κάθε φιγούρας καὶ ἡ σχέση τῆς μῖας μὲ τὴν ἄλλη ἀκολουθοῦν τὴ σημασία τοῦ ρόλου ποὺ παίζουν, ἢ κατὰ μέτωπο στάση εἶναι ὁ εὐνοούμενος, ἀν ὄχι καὶ ὁ ἀποκλειστικός, τρόπος ἀπεικόνισης. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν Ἀθανάσιο Διάκο τοῦ Θεόφιλου (βλ. πίν. 13) καὶ σὲ ἓνα περσικὸ πορτρέτο ἑνὸς πριγκίπισπας τῆς δυναστείας Καζάρ, καμωμένο τὸν 19ο αἰώνα (βλ. πίν. 14), μᾶς πάει ἀκόμη μακρύτερα.⁴³

Ὁ Θεόφιλος συχνὰ δούλευε μὲ φωτογραφίες καὶ καρτποστάλ. Ἄν κοιτάξουμε τὴ φωτογραφία ζεϊμπέκη τῆς Κωνσταντινούπολης (πιθανὸν τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, βλ. εἰκ. 15) καὶ τὸν Τοιρίτογλου ζεγνέκ, καπετάνιο τοῦ Ἀϊδινίου τὸ 1870, ποὺ ζωγράφησε ὁ Θεόφιλος τὸ 1930 (βλ. πίν. 16), μπορούμε νὰ πάρουμε κάποια ἰδέα γιὰ τὶς πηγὲς ἐμπνεύσεως του καὶ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ τὶς μετασχημάτιζε.

Οἱ συγκρίσεις αὐτὲς θὰ ἦταν βέβαια παραπλανητικὲς ἀν χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ὑποτίμηση τῆς ἀδιαφιλονίκητης πρωτοτυπίας τοῦ Θεόφιλου. Βάση τῆς πρωτοτυπίας αὐτῆς εἶναι δύο παράγοντες: ἡ ἀριστοτεχνικὴ χρῆση τῶν χρωμάτων (ὄχι ἡ χρωματικὴ του κλίμακα ποῦ, λίγο ὡς πολὺ, εἶναι κοινὴ) καὶ οἱ ἀδρῆς πινελιές ποὺ δὲν ὀφείλονται μόνο στὸ ἀναμφισβήτητο ταλέντο του ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι δὲν ἦταν δέσιμος εἰκαστικῶν συμβάσεων, ὅπως συνέβαινε στὴν περίπτωση τῶν ζωγράφων μὲ τοὺς ὁποίους τὸν συγκρίναμε, ἀν καὶ ἀπὸ μιὰ πλευρὰ δὲν ξεφεύγει ἀπ' αὐτὲς. Ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν σὲ μιὰ πολὺ ἀνοιχτότερη κοινωνία, σταυροδρόμι πολιτισμῶν, χωρὶς τὴν καταπιεστικὴ ἀυστηρὴ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱεραρχία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μὲ τόνα πόδι νὰ πατᾶ γερά στὸν 19ο αἰώνα καὶ τὸ ἄλλο στὸ κινούμενο ἔδαφος μιᾶς ταχύτατα ἐξευρωπαϊζόμενης κοινωνίας. Ὁ Θεόφιλος δὲν μᾶς ἄφησε μονάχα πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τὴν μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποσβολοτικὰ ἔργα προικισμένου λαϊκοῦ ζωγράφου ποὺ κοίταζε τὸν κόσμο μὲ καινούριο πάντοτε μάτι.

(Στὸ ἐπόμενο τεῦχος: Κόντογλου, Γκίκας, Τσαρούχης)

39. Δανιήλ, «Τὸ φαινόμενο Θεόφιλος σαράντα χρόνια μετὰ τὴν "ἀνακάλυψή" του», στο Σήμα, Ἰοῦνης 1975, σελ. 12.

40. Παρόμοιο φαινόμενο ἀποτελεῖ καὶ ὁ σύγχρονός του Πιρσομνασβίλι (1862-1918), τοῦ ὁποίου ἡ Κοιλὰδα τοῦ Ἀλεξάν, ζωγραφισμένη τὸ 1910-1912, δείχνει πῶς τὰ σύνορα τῆς κοινῆς αὐτῆς κουλτούρας φτάνουν ὡς τὸν Καύκασο. Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίζεται ἀκόμη καὶ σήμερα, ὅπως στοὺς πίνακες τοῦ κύριου ἀγροτῆ ζωγράφου Μιχαὴλ Κάσιαλου (1864- πέθανε, θύμα τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς, τὸ 1974) ἢ στοὺς ἀγροτικῆς καταγωγῆς σέρβους λαϊκοὺς ζωγράφους.

41. Ὁ Γιάννης Τσαρούχης, σὲ διάλεξή του στὴν Ἑλληνοαμερικανικὴ Ἐνωση τὸ 1964 (δημοσιευμένη στοὺς Δώδεκα λαϊκοὺς ζωγράφους τοῦ Γιώργου Σαματούρα, Ἀθήνα 1974, σελ. 107), ἐπισύρει τὴν προσοχή σ' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς καλλιτεχνικῆς καταγωγῆς τοῦ Θεόφιλου.

42. Παρολλαγή τοῦ ἴδιου θέματος εἶναι καὶ ἡ παλαιότερη τοιχογραφία στὸ φούρνο Βελέντζα, στὸν Βόλο, ζωγραφισμένη τὸ 1910.

43. Καίρια στοιχεῖα γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ μᾶς μορφῆς εἶναι ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ στάση τοῦ σώματος, ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα. Αὐτὸ τὸ βλέπει ὁ Θεόφιλος σὲ μιὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ποὺ προσφέρεται γιὰ διακόσμηση· πάνω του κεντᾶ μὲ φροντίδα ὅλες τὶς φανταχτερὲς λεπτομέρειες τῶν κουστουμιῶν, ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία στὴ ζωγραφικὴ του γιὰ τὴν ἀξιολόγηση καὶ ταύτιση τῶν μορφῶν. Ἡ κεφαλὴ, συχνὰ δυσανάλογα μεγάλη σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα (ἰδιαίτερα στὶς προσωπογραφίες, ἀκριβῶς γιὰ νὰ τονισθῆ ἡ σημασία τῆς), στὶς πολυπρόσωπες παραστάσεις δὲν ἔχει ἀτομικὰ χαρακτηριστικά, παρὰ ἐκφράζει καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁρισμένους τύπους, τοῦ λεβέντη, π.χ., ἢ τῆς κοπελιάς, ὅπως τοὺς ἔχει πλάσει ἡ λαϊκὴ προτίμηση. Τὰ παλικάρια του, γιὰ παράδειγμα, δὲν τὰ ζωγραφίζει κατὰ πρόσωπο, τὰ προικίζει μὲ κανονικὸ, σχεδὸν ὀβάλ περίγραμμα προσώπου, κατὰμνηρα φρυδιὰ γαϊτάνια, μάτια μαῦρα καὶ μεγάλα, καὶ μὲ ἀρεϊμάνια μοιστάκια...» (Ἀγάθη Καρακατσάνη, «Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Θεόφιλου» στο Οἱ Ἕλληνες Ζωγράφοι, τόμ. I, σελ. 464.)

Ὁ ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς τριῶν γενεῶν

τοῦ Πιέρ Πάολο Παζολίνι

Μετάφραση: Ρένα Γεωργιάδη

Πρέπει νὰ σᾶς πῶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὅτι δὲν εἶναι καὶ πολὺ εὐτυχημένη τούτη ἡ στιγμή τῆς ζωῆς μου ὡς διανοούμενου. Γιὰ παράδειγμα, ἔχω τὴν ἀόριστη αἴσθησις ὅτι στὰ λόγια μου δὲν θὰ βρεῖ κανεὶς οὔτε κάποια σπουδαία καινοτομία οὔτε κάποιο ἰδιαίτερο κύρος.

Ἡ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῆς αἴσθησός μου θὰ ἦταν γιὰ μένα πολὺ πιὸ εὐκόλη καὶ ἐλκυστικὴ, ἀλλὰ τὴν ἀπορρίπτω. Ἡ πραγματικὴ ἐξήγησις εἶναι οἰκονομικὴ: δηλαδή, ἐγὼ ἄρχισα νὰ δουλεύω σὲ ἐποχὴ ὅπου τὰ προϊόντα ὑποχρεωτικὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν μεγάλη διάρκεια, γιὰτὶ χωρὶς παρόμοια ἐγγύησις δὲν θὰ εἶχαν καμιά ἀξία. Σήμερα ἐξακολουθῶ νὰ δουλεύω (χωρὶς νὰ ἔχω προσαρμοσθεῖ στὸν καιρὸ μας) ἀλλὰ τώρα, ἀντίθετα, τὰ προϊόντα πρέπει νὰ εἶναι κατάλληλα γιὰ ταχεία κατανάλωσις. Σήμερα ἀπαιτεῖται γρήγορο ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ποιότητα.

Ὅταν εἶναι νέοι ἐκεῖνοι πού δραματίζονται μιὰ ποιήσις (προϊὸν γρήγορης καὶ ἴσως εὐκόλης κατανάλωσις) ὠφελιμιστικὴ καὶ πραγματιστικὴ, δὲν ἔχει κανεὶς νὰ πει τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ κάνει ἀντιδραστικὴ ἠθικολογία (ἐξάλλου κάπου κάπου χρειάζεται νὰ εἶναι κανεὶς ἰκανὸς ἀκόμη καὶ γιὰ κάτι τέτοιο). Ὅταν ὅμως αὐτὴ ἡ ἰδέα, ἀπὸ καθαρὴ δουλοπρέπεια καὶ καθαρὸ ὑπαρξιακὸ ἄγχος, υἱοθετεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους δὲν λέω ἠλικιωμένους ἀλλὰ πάντως ὄχι πιά νέους, τότε δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν ἀγανακτήσει.

Πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια ὁ Novecenta ἔλεγε ὅτι στὴν Ἰταλία «ἡ ἐπίσημη παιδεία» ἔχει διαπράξει «τὸ ἀμάχημα νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς ἀθῶο»· καὶ τὸ ἔλεγε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐκκεντρικοῦ, τοῦ ἀποκλεισμένου ἢ αὐτοαποκλεισμένου· τὸ ἔλεγε ὡς ἐκπρόσωπος τῆς κουλτούρας «ἀντεργκράουντ».

Εἶναι ἀλήθεια: ὅλοι ἐμεῖς, τὰ δημόσια πρόσωπα τῆς κουλτούρας, στὴν πραγματικότητά θεωροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ἀθῶο, καὶ αὐτὸ μπορεῖ ἀναμφίβολα νὰ θεωρηθεῖ ἀμάχημα. Ἀλλὰ μόνον χάρις σὲ τούτη τὴν ἀμαρτωλὴ ἀταπότη, τὴν ἀταπότη τῆς ἀθωότητος, βρισκεῖ κατὰ κάποιον τρόπο καταφύγιο σὲ μᾶς ἡ μόνη δυνατὴ ἀλήθεια, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἐκεῖνο τὸ «μικρὸ βιβλίον» τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ζωῆς (πάντα ὅπως

λέει ὁ Novecenta), πού ὑστερα κατὰ κανόνα πάει χαμένο...

Ἡ «ὑπόγεια κουλτούρα», ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε νέα καὶ συνεπῶς ἀντι-ἐπίσημη κουλτούρα, ἔχει τὴν τάση, πρὶν ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, νὰ καταγγέλλει τὴν ἀταπότη τῆς ἀθωότητος καὶ νὰ φέρνει ὄσους ἀταπατῶνται ἀντιμέτωπους μὲ τὴς ἐνοχές τους.

Μιὰ τέτοια κουλτούρα, «νέα καὶ ὑπόγεια» —μὲ ἄλλα λόγια «νεαρή»— πρὶν ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο δὲν θέλει νὰ νιώθει ἀθῶα. Ὅχι μόνον ἀναλαμβάνει ἀμέσως τὴς δικές της εὐθύνες ἀλλὰ, κατὰ συνέπεια, ἀπαιτεῖ νὰ ἀναλάβουν τὴς δικές τους καὶ ἐκεῖνοι πού τὸ ἔχουν κίβλας κάμει μιὰ φορὰ, *in illo tempore*, στὴν ἀρχὴ τῆς καριέρας τους, ὅταν ἦταν καὶ αὐτοὶ νέοι. Ὅμως στὴν περιπτώσι αὐτῆ, τὸ νὰ γνωρίζει κανεὶς τὸ δικό του ἀμάχημα δὲν χρησιμεύει σὲ τίποτα.

Ἡ νεαρὴ γενιά πού ἐκφράστηκε στὴν ἐξέγερσι τοῦ '68, θῆλῆσε καὶ αὐτὴ ἀμέσως «νὰ μὴν εἶναι ἀθῶα»: ἔτσι παράσχε στὴν καλβινιστικὴ τῆς αὐτοκαταδίκῃ ἐκείνους πού ἀπὸ καιρὸ εἶχαν κλειστὴ στὸ δικό τους αἴσθημα ἀθωότητος.

Ἡ ἀθωότητα ταυτίζεται μὲ τὴς κατεστημένες ἀξίες. Ἡ καταστροφὴ τῆς ἀθωότητος εἶναι καταστροφὴ ἀξιών.

Κάθε παιδί, μαζί μὲ τοὺς συνομήλικούς του, ἔρχεται νὰ ἐγκαινιάσει νέες ἀξίες πού τὸ ἴδιο βιώνει πρῶτα ὑπαρξιακά ἢ ἰδεολογικά. Ἡ ἀληθινὴ ἐκλογίκευσις ἔρχεται σὲ ἐπόμενο στάδιο —σύμφωνα τουλάχιστον μὲ μιὰ ἰδεατὴ χρονολογικὴ σειρὰ. Μὲ τὴν ἐκλογίκευσις ἡ νέα ἀξία κωδικοποιεῖται καὶ τότε ξαναεμφανίζεται τὸ ἀμάχημα νὰ αἰσθάνεται ὁ φορέας τῆς ἀθῶο.

Ἡ γενιά τῆς ἐξέγερσις τοῦ '68 ζεῖ κίβλας σήμερα, τὸ 1972, τὴν ἴδια ἐνοχή· ἡ διαδικασία προχώρησε μὲ ἀστραπιαία ταχύτητα, μὲ ταχύτητα «κατανάλωσις». Τέσσερα σύντομα χρόνια εἶχαν τὸ ἴδιο βάρος μὲ τὰ ἀργόσυρτα εἴκοσι χρόνια πού χρειάστηκαν οἱ νέοι τοῦ '45 γιὰ νὰ βρεθοῦν ἀντιμέτωποι —ἀνώφελα ἄλλωστε— μὲ τὸ ἀμάχημά τους.

Ἄναμεσα δὺς σ' ὄσους ἦταν νέοι τὸ '45 καὶ στοὺς νέους τοῦ '68, ὑπάρχουν αὐτοὶ ποὺ ἦταν νέοι τὸ '50, δηλαδή μιὰ «ἐνδιάμεση γενιά» ποὺ εἶναι σήμερα 30-40 χρονῶν.

Ποιά εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς γενιάς; Ἐνας εἰκοσάχρονος τῆς δεκαετίας τοῦ '50 —λόγιος ἢ ἄνθρωπος τῆς τέχνης— ποὺ εἶναι σήμερα σαράντα ἢ πενήντα χρόνων, βιώνοντας μιὰ «θυγατρική» κουλτούρα, δὲν ἀντέδρασε ποτὲ στὴν παραδοχὴ ἐνὸς ἀμαρτήματος: στὴ σιγουριά γιὰ τὴν ἀθωότητα ποὺ χαρακτηρίζε τὴν «πατρική» κουλτούρα. Γιατί ἔγινε αὐτό; Ἴσως ἐπειδὴ οἱ «πατέρες» του, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, προσπάθησαν καθυστερημένα νὰ κάμουν αὐτὸ ποὺ ὁ καθένας μας κάνει συνήθως στὰ εἰκοσι τοὺς χρόνια καὶ ποὺ τὸ εἶχε ἐμποδίσει ὁ φασισμὸς καὶ ὁ πόλεμος. Ἔγιναν κοντολογίς νεαροὶ «πατέρες». Ὀλωσθήποτε ἡ θεσμοθέτηση τῶν ἀξιών τοῦ ἀντιφασισμού καὶ τῆς ἀντίστασης δημιούργησε μιὰ κατάσταση ἀθωότητας: α) καθυστερημένης, β) πιὸ ἐντονης ἀπὸ τὸ κανονικὸ. Μιλῶ, ἀπλουστεύοντας, γιὰ τὴν δυνάμει πολιτιστικὴ ἡγεμονία τῆς ἀριστερᾶς.

Ἔτσι ἐκείνοι ποὺ τὸ '50 ἦταν νέοι (τοὺς θυμάμαι πολὺ καλά) καὶ ποὺ, σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ ἀπαίτηση

Οἱ Σαλαμίνιοι ἐτοιμάζουν τὴν ἀστική ἐπανάσταση τοῦ ριζικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητας σὲ ἀστισμό.

τῆς σχέσης παιδιοῦ-πατέρα, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἀπομυθοποιήσει τὸ αἶσθημα τῆς «καθυστερημένης καὶ ἐπίμονης» ἀθωότητας, τὸ ἀποδέχτηκαν.

Πράγμα ὀλοφάνερα ἀφύσικο. Καὶ πράγματι, τὸ μίσος αὐτῶν τῶν παιδιῶν, ποὺ δίκαια θὰ ἔπρεπε νὰ τρέφουν στὸν καιρὸ τους γιὰ μᾶς τοὺς νεαροὺς πατέρες, συνέβη νὰ ξεσπάσει μόλις τώρα· μόνο ποὺ δὲν εἶναι πιά μίσος παιδιοῦ — μίσος ἀθῶο, ἀκόμη κι ὅταν εἶναι ἄγριο.

Πῶς ἐκδηλώνεται λοιπὸν αὐτὸ τὸ μίσος; Ἐκδηλώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀπομυθοποιητικῆς ἐπιχειρηματολογίας τῶν νέων παιδιῶν (τοῦ '68), τὴν παραδοχὴ, κατ' ἐπέκταση, τῆς νοοτροπίας τους, τῆς ἠθικῆς τους, τῆς βιαιότητάς τους...

Στὸ σημεῖο δὺς αὐτό, εἶναι καλύτερα νὰ βάλουμε κάποια τάξη, τουλάχιστον στὴν ὀνοματολογία. Πάντα ἀπεχθάνομαι νὰ μιλῶ γιὰ γενιές, κι ἂν τὸ κάνω, εἶναι λίγο γιὰ διασκέδαση (μέσα σὲ τόση θλίψη) καὶ λίγο γιὰ τὴν ἐπιπέδωση ἐδῶ «γενιές» δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα ἄλλο ἀπὸ «κατηγορίες».

Ἄς ὀνομάσουμε τὴν γενιά ποὺ ἔδωσε τὴν ἐπίσημη κουλτούρα τοῦ μεταπολέμου (καὶ ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη), «Γενιά τῶν Ἀθηναίων».

Ἄς ὀνομάσουμε τὴν ἐπόμενη γενιά, ἐκεῖνη ποὺ δὲν πολέμησε ἀποτελεσματικὰ τοὺς πατέρες Ἀθηναίους, «Γενιά τῶν Σαλαμινίων».

Ἄς ὀνομάσουμε τὴ σημερινὴ γενιά, τὴ γενιά τῆς ἐξέγερσης τοῦ '68, «Γενιά τῶν Λακαϊδεμονίων».

Οἱ Σαλαμίνιοι

Ἐπειδὴ τὸν κύριο —καὶ ἀρνητικὸ— ρόλο αὐτοῦ τοῦ κειμένου διαδραματίζει ἡ Γενιά τῶν Σαλαμινίων, ἄς πάρουμε ἀκριβῶς ἕναν Σαλαμίνιο, δηλαδή ἕναν εἰκοσάχρονο τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας τοῦ '60 (καὶ σήμερα, ἐπαναλαμβάνω, 30-40 χρόνων). Ποιὸ ἦταν τὸ πλαίσιο τῆς κουλτούρας ποὺ παρουσιαζόταν μπροστὰ του τὴ στιγμὴ τῆς διαμόρφωσής του;

Ἡ κουλτούρα ἦταν πράγματι μιὰ «ἐπίσημη κουλτούρα», ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ἦταν, στὴν οὐσία της, μιὰ κουλτούρα «ἀντίθεσης»: οἱ ἀξίες της εἶχαν θεμελιωθεῖ πάνω στὸν ἀντιφασισμὸ καὶ ἕναν μαρξισμὸ ἀκόμη παρθένο (ὅσον ἀφορᾷ τὴν εὐρεία κατανάλωσή). Μιὰ τέτοια κουλτούρα ἦταν λοιπὸν ἐπίσημη, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσε, καθυστερημένα καὶ ἐπίμονα, ὅπως εἶπα, νὰ παρουσιάζεται σὰν ὑπόγεια, αἰρετικὴ, ἀντικρατικὴ, ἀντι-ἐπίσημη.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Σαλαμίνιος, ἄθελά του καὶ ἀπὸ φυσικὴ μοῖρα (!), δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀρχίσει νὰ βιώνει ὑπαρξιακὰ νέες ἀξίες: αὐτὲς ποὺ ὀνομάστηκαν —ἐκεῖνα τὰ ἴδια χρόνια ἢ λίγο μετὰ— νεοκαπιταλισμὸς, νεοεμπειρισμὸς, τεχνικὴ.

Μ' ἄλλα λόγια, ἐνῶ ὁ Σαλαμίνιος (ἀκόμη κι ὅταν δὲν ἦταν κομμουνιστῆς) ἀποδεχόταν τοὺς κανόνες μιᾶς κουλτούρας τῶν νεαρῶν πατέρων —ποὺ αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσει οὔτε νὰ ἀπομυθοποιήσει, γιὰ αὐτὴ ἡ ἴδια κουλτούρα τοῦ παρουσιαζόταν ἀκόμη «θυγατρική»· γι' αὐτό, μαζί μὲ τοὺς νεαροὺς πατέρες του, ἔνωθε τὴν ἀθωότητά της— ὥστόσο ἄρχισε νὰ τὴ διαφθείρει, νὰ τὴν ὑποτιμᾷ, ζώντας ἐν ἀγνοία του τίς λεγόμενες νέες ἀξίες: τίς ἀξίες ποὺ στὸ ἐξῆς καὶ μέσα σὲ λίγα χρόνια ἐπρόκειτο νὰ καταστρέψουν ὀριστικὰ τούτη τὴν ἰδεολογικο-πολιτικὴ συστηματοποίηση ποὺ αὐτὸς, ὁ Σαλαμίνιος, δὲν εἶχε ποτὲ τολμήσει, οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ, νὰ ἀμφισβητήσει.

Ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν καλοβολευτεῖ μὲ τὴν ἐνοχὴ νὰ νιώθουν ἀθῶοι καὶ βρίσκονταν στὴ φάση τῆς ἐκλογίκευσης τῶν ἀξιών ποὺ τοὺς εἶχαν ἤδη καθορίσει ὑπαρξιακὰ, ἐνῶ εἶχαν ἐφησυχάσει μὲ τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὰ βιβλία τους, ὁ καλὸς γιὸς Σαλαμίνιος ἐτοιμαζόταν νὰ τοὺς καταφέρει τὸ θανάσιμο χτύπημα: «εἰδικευόμενος», προετοιμαζόμενος δηλαδή στὰ κρυφὰ νὰ γίνεῖ ἕνας τεχνικὸς κατάλληλος γιὰ κείνο τὸν τύπο κοινωνίας ποὺ ὁ ἴδιος —ἀφύσικος σύμμαχος τῶν πατέρων του Ἀθηναίων— περήφανα καταδίκασε.

Ὅταν ὁ Σαλαμίνιος ἔγινε ἄντρας —ἀκόμη καὶ στὸν εἰδικὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, ἡ κουλτούρα του δὲν ἦταν πιά ἀποκλειστικὰ ἰταλοπρεπῆς— ὁ διεθνισμὸς του ἦταν νέου τύπου, καὶ ἀνταποκρινόταν στὸ διεθνισμὸ τῶν μεγάλων βιομηχανιῶν κ.λπ. Ὅταν λοιπὸν ἔγινε ἄντρας, ἐτοιμαζόταν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ πρότυπο τοῦ Τεχνικοῦ, τοῦ «executive», ὑψώνοντας ἕνα εἰρωνικὸ φράγμα ἀνάμεσα στὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ Ἰταλία τῶν Ἀθηναίων. Ὅταν τὰ συνειδητοποίησε ὅλα τούτα, ὁ Σαλαμίνιος μας, ποὺ δὲν ἦταν πιά εἰκοσάχρης, ἄρχισε ἕναν ἀργοπορημένο ἀγῶνα (ποὺ ἐνῶ δὲν ἦταν οἰδιπόδειος ὥστόσο φάνταζε κάπως γελοῖος) ἐναντίον τῶν γερασμένων Ἀθηναίων, ἀγῶνα ποὺ ξεκίνησε ἀποκλειστικὰ στὸ ὄνομα τῆς προπαρασκευῆς καὶ ἐνημέρωσής του.

Ἡ προσαρμογὴ τοῦ Σαλαμινίου στὶς ἀξίες ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκλεκτικὴ τῆς κουλτούρας ἢ καὶ ἐναντίον της (ἀξίες, ἐπαναλαμβάνω, ποὺ βιώθηκαν

μόνο ύπαρξιακά) του διαμόρφωσε μία προσωπικότητα αδιάφορη για τις αξίες των Αθηναίων και ευαίσθητη μόνο στα αποτελέσματα. Η προσωπικότητά του αυτή του απαγόρευσε να προχωρήσει σε μία ανοιχτή πολιτική πολεμική (κάτι τέτοιο το θεωρούσε αναχρονιστικό) έναντι των Αθηναίων πατέρων. Αντιμετώπιζε το θέμα υπεροπτικά, κι έτσι περιορίστηκε σε μία πολεμική που έμενε στα όρια της ειδικευμένης κουλτούρας ή στα άκομη στενότερα όρια της λογοτεχνίας.

Μιά και είχε βιώσει ύπαρξιακά τις νεοαστικές αξίες που τον οδήγησαν σε τούτη την έπιμέρους και σχεδόν χωρίς νόημα πάλη με τους πατέρες, ο Σαλαμίνιος ήταν βαθιά αλλαγμένος στα μύχια της προσωπικότητάς του, κι άρχισε έτσι να προεικονίζει αυτόν τον μελλοντικό άνθρωπο —τόν στενά τεχνοκρατούμενο, τέλεια προπαρασκευασμένο, ορθολογικό ως το κόκαλο— που η σαλαμίνια κοινωνιολογία εκείνης της εποχής είχε στυγνά προβλέψει (εγκαινιάζοντας, μεταξύ άλλων, την επιστήμη των μελλοντολόγων).

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, ο Σαλαμίνιος, επαναλαμβάνω, δεν πρόφερε ούτε μία λέξη πολιτικής καταδίκης για τους πατέρες του. Πέρασε από ένα σύνολο αξιών σε ένα άλλο, από μια άθωότητα σε μιαν άλλη· δεν έφτασε ποτέ, όπως στην εποχή τους οι Αθηναίοι, στην εκλογίκευση των αξιών που είχαν βιωθεί ύπαρξιακά και ιδεολογικά.

Ο Σαλαμίνιος απόκτησε έτσι μιαν ανώμαλη εμπειρία ζωής και ιστορίας. Έζησε, ύπαρξιακά και μόνο μέσα από μια μερική ιδεολογική έρημνεία, αξίες που έκτοτε δεν εκλογίκευσε ποτέ· ο ορθολογισμός του Σαλαμίνιου εξακολουθούσε να ανήκει κατ' όνομα σε εκείνη την «αθηναϊκή» κουλτούρα της μαρξιστικής αντιπολίτευσης της δεκαετίας του '50, όπου μέσα της και ο ίδιος διαμορφώθηκε.

Οί Λακεδαιμόνιοι

Άς πάρουμε τώρα αυτόν τον τυπικό εικοσάχρονο του '68 που ονομάσαμε Λακεδαιμόνιο.

Ποιά είναι το νέο πολιτισμικό θέατρο που εγκαινιάσε τη δική του πρώιμη δράση;

Αναμφίβολα, πρόκειται για ένα θέατρο που καταρρέει. Από την μια μεριά επιβίωνε ή κουλτούρα των Αθηναίων πατέρων που στο μεταξύ είχαν γίνει παππούδες· ή κουλτούρα της ορθολογικής αντιπολίτευσης, της μεθοδικής επανάστασης, του αγώνα δίχως νίκες κ.λπ., κι από την άλλη, είχε ήδη αρχίσει να σταθεροποιείται η κουλτούρα των νέων πατέρων, των Σαλαμινίων, που κατ' όνομα ήταν ή ίδια με την κουλτούρα των Αθηναίων (παρ' όλες τις φιλολογικές και μεθολογικές προστριβές), ουσιαστικά όμως ήταν ή κουλτούρα του ευτελούς νεοαστισμού (πληροφορίες, κατανάλωση, τεχνική). Μπορούμε να πούμε ότι ή κουλτούρα αυτή έρχόταν παραδόξως να ενισχύσει την αρχαϊκή παραδοσιακή κουλτούρα της παλιάς έξουσίας (που μετά το τέλος του φασισμού δεν είχε κανένα βάρος, αλλά που τώρα, άκριβώς μέσω των Σαλαμινίων —αναθεωρητών κομμουνιστών, καθολικών της άριστερας, άπολιτικών διανοούμενων κ.λπ.— άρχισε να ανανεώνεται και να ξαναδυναμώνει, βρισκόταν δηλαδή σε κατάσταση καθολικής παλιγγενεσίας).

Τί έκαναν λοιπόν οί Λακεδαιμόνιοι; Απλῆστοι για άμαρτήματα, έπωμίστηκαν όλες τις ένοχές του άστιμοῦ, μαζί και του προδομένου μαρξισμού, και κατάγ-

γειλαν άμέσως καταπρόσωπο στους ένοχους τα λάθη τους με τη βιαιότητα που όλοι θυμόμαστε πολύ καλά. Η ένοχη που έπωμίστηκαν και άποκάλυψαν άντικειμενοποιήθηκε και άχρήστεψε το άντικείμενό της: δηλαδή, το αίσθημα της άθωότητας με τις κωδικοποιημένες αξίες του. Αυτή ή βαθύτατη, άστηριχη, μανιερίστικη ήθικολογία μπόρεσε να εκφραστεί μόνο χάρη στο ότι μεταφράστηκε όλοκληρωτικά σε πολιτικούς όρους. Έτσι οί Λακεδαιμόνιοι άρχισαν να βιώνουν ύπαρξιακά και ιδεολογικά (προετοιμαζόμενοι με μεγάλο ένθουσιασμό και θαναμαστή όξυδέρκεια για την έθνικοποίηση που έπακολούθησε) τις νέες αξίες που ήταν καθαρα και άποκλειστικά πολιτικές.

Ποιές ήταν οί νέες αξίες, ούτε ή ύπαρξη ούτε ή ιδεολογία μπορούσαν να πουν: ή ύπαρξη είναι βουβή και τυφλή, και ή ιδεολογία λέει πάντα άλλο—δηλαδή είναι γεμάτη προφάσεις. Αυτές οί αξίες λοιπόν ύπῆρχαν άλλα δεν όρίζονταν. Μόνο ή σοβαρότερη στιγμή της εκλογίκευσης θα μπορούσε να τις κατανοάσει. Άλλα τέτοια στιγμή, ως τώρα, δεν έχει φανεί, παρὰ τις έρευστικές προβλέψεις.

Οί Σαλαμίνιοι λοιπόν βρέθηκαν ανάμεσα στους άχαλίνωτους Λακεδαιμόνιους, τους θρεμμένους με τη λίμπιντο της άμαρτίας, τα σοφίσματα της ένοχης, τη σιγουριά για τα λάθη, τη βυζαντινολογία των αίρέσεων, την μανία της καθαρής δράσης (σημάδι της ζωτικότητας και της βιαιότητας των αξιών που βίωσαν, αν και δίχως όνομα και όρισμό) και τους Αθηναίους έμβρόντητους από την ταχύτητα με την όποια ή ιστορία, ύστερα από μακροχρόνιο δισταγμό στα χαρακώματα του ψυχρού πολέμου, είχε ξαναπάρει το δρόμο της, και έξουθενωμένους από το όραμα της ανέλπιδης επανάστασης, από τον ρεφορμισμό, και πάνω άπ' όλα άπελπισμένους από το γεγονός ότι βρέθηκαν άντιμέτωποι με τις ένοχές τους, χωρίς αυτό να τους χρησιμεύει σε τίποτε.

Άνάμεσα σε τούτα τα δύο αντίθετα, οί Σαλαμίνιοι, νιώθοντας συμβιβασμένοι μόνο ως ένα σημείο με τους παλιούς, και έπειδή έπρεπε να διαλέξουν—έπι ποινη θανάτου— διάλεξαν άμέσως τους νέους, τους Λακεδαιμόνιους. Συμάχησαν μ' αυτούς, έξαφανίζοντας εύκολα κάθε απόδειξη και μαρτυρία για την παλιά τους συμμαχία με τους ένοχους πατέρες τους. Συναγελάστηκαν τους Λακεδαιμόνιους παρουσιάζοντας σαν θεμελιακές κάποιες περιφερειακές προστριβές με τους δικούς τους πατέρες. Έφτασαν στη βυζαντινολογία και τον έξτρεμισμό μαζί με τους Λακεδαιμόνιους.

Όλα αυτά θα αποτελούσαν άπλουστάτα μιὰ γελοία κωμωδία, ἂν οἱ Σαλαμίνιοι, μέσα στή θρασυδειλία τους, δὲν εἶχαν προχωρήσει σὲ δύο διαβολικά ἐγχειρήματα:

α) Ἐδωσαν στοὺς Λακεδαιμόνιους — πού γενικά ἦταν ἀδαεῖς σ' αὐτὸ τὸ πεδίο— τὴ δική τους εἰδικευμένη φιλολογία (πού ἀποτελοῦσε μιὰ πρωτοπορία, ἀπ' τὴν ὁποία ὅμως εἶχε ἔντεχνα ἀποκρῦβει τὸ εὐτελὲς ἄγχος ἐνσωμάτωσης καὶ δουλοπρέπειας πρὸς τὰ ἀφεντικά νέου τύπου).

β) Ἐδωσαν στοὺς Λακεδαιμόνιους τὸ δικό τους τεχνικό γλωσσικό ἰδίωμα.

Ἔτσι διαμορφώθηκε τὸ ἀκόλουθο γενικό πλαίσιο: — Ὑπάρχουν οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὴν οὐμανιστικὴ κουλτούρα καὶ τὴν οὐμανιστικὴ γλώσσα πού τείνει νὰ ἀποδεχθῆ τὴν τεχνικὴ γλώσσα, λές καὶ κάτι τέτοιο εἶναι ποτὲ δυνατό.

— Ὑπάρχουν οἱ Σαλαμίνιοι πού ἔχουν ἀκόμη κάποια οὐμανιστικὴ κουλτούρα, ἀλλὰ χειρίζονται ἕνα τεχνικό ἰδίωμα πού προϋποθέτει μιὰν ἄλλη κουλτούρα (πού οἱ ἴδιοι ἔχουν βιώσει ὑπαρξιακά).

— Ὑπάρχουν οἱ Λακεδαιμόνιοι πού χειρίζονται ἕνα τεχνικό ἰδίωμα (πού τὸ ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς Σαλαμίνιους καὶ ἐπομένως εἶναι ταυτόσημο μὲ τὴ φορηαλιστικὴ γλώσσα τῶν κοινωνιολόγων καὶ τῶν ἀστῶν ἐπιστημῶν), ἐνῶ ἡ κουλτούρα τους εἶναι... εἶναι... ἀλήθεια τί εἶναι; Ἄς ποῦμε, χρησιμοποιώντας ἡπια ἔκφραση (μιὰ καὶ οἱ ἀξίες τῶν Λακεδαιμονίων εἶναι, ὅπως εἶπα, ἀπροσδιόριστες), μιὰ μορφὴ νεομαρξισμού.

Ἀπὸ τὸ '68 πέρασαν τέσσερα χρόνια. Οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν ἔκαναν κανένα βῆμα μπρός, πρὸς τὴν ἐκλογικὴν κουλτούρα πού βίωσαν ὑπαρξιακά καὶ ἰδεολογικά ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων. Ἀναρωτιέμαι λοιπόν, τί νὰ εἶναι ἐκλογικὴ ἀξία οἱ ὁποῖες βιώθηκαν μὲ τόση βία, ὑπαρξιακά καὶ ἰδεολογικά, στὴ διάρκεια τῆς ἐξέγερσης τοῦ '68;

Ἐνδεχόμενα —λέω ἐνδεχόμενα— εἶναι ἡ ἐκλογικὴ κουλτούρα τῆς ἔννοιας «ἐξτρεμισμός».

Ἡ σημαντικὴ αὐτῆς τῆς ἔννοιας μοιάζει νὰ ἔχει σταθεροποιηθῆ μιὰ γιὰ πάντα καὶ κατὰ τὸν πιὸ ὀριστικό τρόπο, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ πεδίο σημαντικῆς τῆς κομμουνιστικῆς ὀρολογίας, εἴτε γιὰ τὸ πεδίο σημαντικῆς τῆς ἀστικῆς ὀρολογίας.

Ἐδῶ καὶ δεκαετίες, γιὰ τοὺς παραδοσιακοὺς κομμουνιστές, «ἐξτρεμισμός» δὲν σημαίνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ «παιδικὴ ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμού». Μοιάζει παράλογο, μὰ ἔτσι εἶναι. Ἐνα πολεμικὸ σλόγκαν, κατάλληλο μιὰ ὀρισμένη στιγμή τῆς πάλης, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γιὰ νὰ ἱκανοποιεῖ αἰώνως τὴ λογικὴ καὶ νὰ καθησυχάζει γιὰ πάντα τὴ συνείδηση. Ἀναρωτιέμαι πῶς εἶναι δυνατόν μιὰ συμπεριφορὰ τόσο πολυσύνθετη ὅπως ὁ «ἐξτρεμισμός» —στὴν ψυχολογία, στὴν πολιτικὴ, στὴ θεωρία, στὴν πράξη— νὰ ἐκμηδενίζεται μὲ ἕναν τόσο ἀπλουστευτικὸ ὀρισμὸ πού εἶναι σχεδὸν χαριτολόγημα. Ἐπαναλαμβάνω, μπορεῖ πραγματικά γύρω στὸ '17 οἱ ἐξτρεμιστές κομμουνιστές νὰ παρουσίαζαν χαρακτήρα πολιτικὰ παιδαριώδη. Ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα πού ἔχουμε μὲ τοὺς «ῥιμους» πολιτικὰ κομμουνιστές —γιὰ νὰ ἀντιστρέψουμε τὸν ὀρισμό—, ἀπὸ τὸν Στάλιν ὡς τὸν Κρούτσεφ καὶ τοὺς σημερινούς γραφειοκράτες, θὰ μπορούσαν τουλάχιστον νὰ προκαλέσουν κάποιες ἀμφιβολίες.

Στὴ σημαντικὴ τοῦ ἀστικοῦ πολιτικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος, ἀντιμετωπίζουμε μιὰν ἄλλη κοινοτυπία

πού ὀφείλεται, ὅπως πάντα, στὴν κοινὴ λογικὴ, δηλαδή στὸν ἐκφυλισμὸ τῆς λογικῆς: ὁ «ἐξτρεμισμός» ἐρμηνεύεται κατὰ γράμμα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἔννοια τῆς ἐπιλογῆς μιᾶς διεφθαρμένης καὶ ἀπερίσκεπτης περιπέτειας.

Ὁ ὀρισμὸς τῶν κομμουνιστῶν ἔχει τουλάχιστον τὸ προτέρημα ὅτι δὲν βάζει —τουλάχιστον ἐμφανῶς— στὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἐπίπεδο τὸν ἐξτρεμισμὸ τῆς ἀριστερᾶς καὶ τὸν ἐξτρεμισμὸ τῆς δεξιᾶς. Ἀντίθετα, τὸ πρῶτο ἀποτέλεσμα τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἀστῶν εἶναι ὅτι τοποθετεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, γλωσσικά καὶ πρακτικά,

Ὁ ἀστικὸς ταυτίζει τὸν ἐξτρεμισμὸ τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς δεξιᾶς. Ἀλλὰ ὁ ἐξτρεμισμὸς τῆς δεξιᾶς εἶναι ἡ ἀκραία ἔκφραση ἑνὸς ψεύτικου δημοκρατικοῦ Κέντρου.

τὸν ἐξτρεμισμὸ τῆς ἀριστερᾶς καὶ τὸν ἐξτρεμισμὸ τῆς δεξιᾶς.

Ἀλλὰ τοῦτος ὁ ἀστικὸς ὀρισμὸς τῶν δύο ἐξτρεμισμῶν (τὸν ὁποῖο τριτεγγυήθηκε ἡ ἐπιβλητικὴ παρέμβαση τοῦ Σάραγκατ, ὅταν ἦταν Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἀμέσως μετὰ τὴς 12 Δεκεμβρίου 1969) εἶναι συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ κακόπιστος.

Πράγματι, μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ ἰδεολογικὸ ἐξτρεμισμὸ τῆς ἀριστερᾶς· εἶναι ὅμως ἀπλούστατα ἀνόητο νὰ μιλάμε γιὰ ἰδεολογικὸ ἐξτρεμισμὸ τῆς δεξιᾶς: οἱ ἐξτρεμιστικὲς ἐνέργειες διαμορφώνονται καὶ ρυθμίζονται στὴν καρδιὰ τῶν θεσμῶν καὶ τὴς ἐπεξεργάζεται ἡ αὐταρχικὴ παραδοσιακὴ ἰδεολογία πού, χάρις σ' ἕναν παλαιὸ καὶ ἀποδεκτὸ μακιαβελισμό, υἱοθετεῖ τὴς ἐγκληματικὲς πράξεις τῶν τραμπούκων. Δὲν ντρέπομαι νὰ ἐπαναλάβω μιὰ ἔννοια πού ἔχει γίνεϊ τόσο πλαστὰ γνωστὴ.

Οἱ ἐξτρεμιστές τῆς ἀριστερᾶς ἐκφράζουν στὴ δράση τους μιὰ δική τους πρωτότυπη ἰδεολογία, ἀκριβῶς ἐξτρεμιστικὴ. Οἱ τραμποῦκοι τῆς δεξιᾶς ἐκφράζουν μὲ τὴ δράση τους (πού μόνον αὐτὴ εἶναι ἐξτρεμιστικὴ) μιὰ ἰδεολογία ὅχι δική τους, ἀλλὰ τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ἐξουσίας, πού βέβαια δὲν αὐτοαποκαλοῦνται ἐξτρεμιστικῆς.

Βλέπουμε λογουχάρη τὴ συμπεριφορὰ τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς (πού ἀκριβῶς ὅπως καθετὴ πού βρίσκεται στὴν καρδιὰ τῶν θεσμῶν, δὲν εἶναι βέβαια ἐξτρεμιστικὴ μὲ τὴν τρέχουσα καὶ σωστὴ, δηλαδή ὄχι μεταφορικὴ, ἔννοια τῆς λέξης!): οἱ ἰταλοὶ δικαστικοί, ὅπως ὅλοι οἱ ἀστοί —συντηρητικοί, μετριοπαθεῖς, ἢ καὶ ἐλαφρὰ προοδευτικοί— ἔχουν φυσικά σὰν θεμέλιο τῆς πολιτικῆς τους συμπεριφορᾶς τὴν καταδίκη καὶ τῶν δύο ἀντιτιθέμενων ἄκρων. Πάνω σ' αὐτὸ δὲν χωρᾶ καμία συζήτηση. Ὡστόσο, ὅταν ἔρχεται ἡ στιγμή νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού αὐτοὶ ὀνομάζουν ἐξτρεμισμὸ τῆς ἀριστερᾶς καὶ ἐκεῖνο πού οἱ ἴδιοι ὀνομάζουν ἐξτρεμισμὸ τῆς δεξιᾶς, δὲν διστάζουν: θὰ ὑποπτευθοῦν, θὰ ἐνοχοποιηθοῦν, θὰ καταδιώξουν μόνον τὸν πρῶτο.

Ὁ Occorsio, ὁ Cudillo καὶ (παρατοίχα θὰ ὑπέθετε κανεῖς) ὁ Falco (αὐτὸς τῆς δίκης καὶ καταδίκης γιὰ κλοπὴ πνευματικῆς ἰδιοκτησίας τοῦ Braibanti) δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἐξτρεμιστές. Ἀνήκουν στὸ Κέντρο. Κι

όμως, παρόλο που στά λόγια καταδικάζουν άμερόληπτα και τους δύο έξτρεμισμούς, τη στιγμή που βρέθηκαν μπροστά σε δύο δρόμους: έναν που οδηγούσε στον έξτρεμισμό της άριστεράς και έναν που οδηγούσε στον έξτρεμισμό της δεξιάς, ακολουθήσαν χωρίς δισταγμό τον πρώτο. "Αν αυτό έγινε με βάση απόφαση a priori ή από ένστικτο, αυτό θα τὸ κρίνει (ένδεχόμενα) ἡ ἱστορία. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔδειξαν ὄχι στὰ λόγια ἀλλὰ στὴν πράξη— ὅτι μόνο τὸν έξτρεμισμὸ τῆς άριστεράς θεωροῦν ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν κοινωνία. Ἡ συνακόλουθη οὐσιαστικὴ ταύτιση —ὡς ἀστῶν κατὰ τὴν τάξη και ἀνθρώπων τῆς ἔξουσας— έξτρεμισμοῦ τῆς άριστεράς και τῆς δεξιάς, ἀποδεικνύει μὲ τὴν εἰς ἄτοπον ἀπαγωγὴ ὅτι ὁ τελευταῖος δὲν εἶναι έξτρεμισμὸς: εἶναι ἀπλουστάτα ἡ ἀκρότατη ἔκφραση ἑνὸς Κέντρου ψεύτικα δημοκρατικῶ. Στὴν πραγματικότητα λοιπὸν ὑπάρχει μόνον ἕνας έξτρεμισμὸς, ὁ έξτρεμισμὸς τῆς άριστεράς.

Κι αὐτὸ πὸν λείπει εἶναι ὁ ἀληθινὸς, δηλαδὴ ὀρθολογικὸς, ὀρισμὸς τοῦ έξτρεμισμοῦ. Διαθέτουμε μόνον τὰ παραδειγματικὰ σχήματά του, τὸν Τσέ Γκεβέρα λογουχάρη. Ἄλλὰ στὴν ἰταλικὴ κουλτούρα τέτοια σχήματα διαλύονται μέσα στον μακιαβελισμό και τὸν μύθο τῆς φασίζουσας δράσης και οδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ σὲ ἀτομικὲς περιπτώσεις στοιχείων τοῦ έξτρεμισμοῦ τῆς άριστεράς. Ἄφου τόσο ὁ ὀρισμὸς τοῦ «έξτρεμισμοῦ» τοῦ παραδοσιακοῦ κομμουνισμοῦ ὅσο και ὁ ὀρισμὸς τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι ἔντελῶς ἀνίκανοι νὰ ἀποδώσουν τὸ φαινόμενο πὸν ἔξεπασε τὸ '68 και συνεχίζει μέχρι σήμερα, τὸ 1972, μέσα ἀπὸ κινήματα ὅπως ἡ «Potere Operaio» ἢ ἡ «Lotta Continua», εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὁ ὀρισμὸς τοῦ ἑαυτοῦ τους πρέπει νὰ γεννηθεῖ μέσα ἀπὸ τὶς ἴδιες αὐτὲς έξτρεμιστικὲς ὁμάδες, οἱ ὁποῖες, ἐπιπλέον, δὲν πρέπει νὰ ὀρίσουν τὸν ἑαυτὸ τους μὲ ὄρους συμπεριφορᾶς και δράσης, ὅσο κι ἂν αὐτοὶ εἶναι πλούσιοι σὲ σημασίες.

Ὁ έξτρεμισμὸς δηλαδὴ πρέπει νὰ ἐκλογικευθεῖ κι ὄχι μόνον νὰ βιώνεται ὑπαρξιακὰ και ἰδεολογικὰ, ἐπιτρέποντας ἔτσι σὲ κάποιον γέρο Ἀθηναῖο νὰ τὸν ὀρίζει ὡς Ἡθικὸ Ἐξτρεμισμὸ ἢ, ἔστω, Μεταπολιτικὸ Ἐξτρεμισμὸ.

Εἶναι σίγουρα σημάδι βαθιάς ἀρρώστιας τῆς σύγχρονης ἰταλικῆς κοινωνίας ὁ διωγμὸς πὸν ὑφίστανται ἀδιακρίτως οἱ νεαροὶ τῆς «Potere Operaio» ἢ τῆς «Lotta Continua» —εἴτε ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἔξουσία εἴτε ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἄλλη μεγάλη ἔξουσία τῆς κουλτούρας, τὴν παραδοσιακὴ Ἀριστερά. Τὸ γεγονός ὅτι μὴ κοινωνία καταδικάζει, ἀπορρίπτει και καταργεῖ μεμονωμένες έξτρεμιστικὲς πράξεις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀποδεκτὸ και δικαιολογημένο ἀκόμη, ἔστω μόνον στὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινῶ νοῦ. Ἄλλὰ τὸ γεγονός ὅτι μὴ κοινωνία —στὸ σύνολό της, σὴν ἔξουσία και σὴν ἀντιπολίτευση στὴν ἔξουσία— καταδικάζει, ἀπορρίπτει και καταργεῖ, μέσω ἑνὸς πραγματικοῦ διωγμοῦ, τὸν έξτρεμισμὸ, αὐτὸ ἀποκαλύπτει ὅτι εἶναι ἀνίκανη και νὰ τὸν ὀρίσει και νὰ τὸν δεχθεῖ, κι αὐτὸ τὴ στιγμή πὸν εἶναι ἀπολύτως ἐπείγον νὰ τὸν ὀρίσει και ἀπολύτως ἀναγκαῖο νὰ τὸν δεχθεῖ, γιατί ὁ έξτρεμισμὸς εἶναι μὴ πραγματικότητα ὄχι μόνον πολιτικὴ ἀλλὰ και ἠθικὴ. Τελικὰ, ὄλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν τίποτε ἄλλο· παρὰ ὅτι ἡ διάγνωση πὸν κάνουν οἱ «έξτρεμιστὲς» γι' αὐτὴν τὴν κοινωνία εἶναι κατὰ βάση σωστή.

*Ἄς ἐπιστρέψουμε ὄμως στὸ χιουμοριστικὸ μας πλαίσιο γιὰ τὴν κατάσταση στὴν κουλτούρα τὸ 1972.

Οἱ Λακεδαιμόνιοι, τὸ ξαναλέω, δὲν ἔφτασαν στὴν ἐκλογίκευση τῆς ἔξεγερσῆς τους· ἀντίθετα, ὁ πραγματισμὸς τους ὅσο πάει χειροτερεύει, και ἀποκτὰ βαθμιαία τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παλιοῦ ἐθνικιστικοῦ πραγματισμοῦ. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνα σχιζοειδὲς φαινόμενο: ἀφενὸς καλβινιστικὴ ἀδιάλλακτη ἀκαμψία, ἀφετέρου οἱ πρῶτοι τακτικοὶ συμβιβασμοὶ μὲ τὴ ζωὴ και τὴν ἱστορία.

Οἱ Ἀθηναῖοι ὑφίστανται τὴν τύχη τοῦ ξεπερασμένου ὄχι μόνον ἀπὸ μὴ γενιὰ ἀλλὰ και ἀπὸ μὴ ἱστορικὴ ἐποχὴ. Εἶναι ἀνίκανοι νὰ συλλάβουν τὴ νέα ὑπαρξιακὴ πραγματικότητα πὸν ἔζησαν οἱ Λακεδαιμόνιοι και κυρίως —ἄμεσα σωματικὰ— οἱ μικροὶ ἀδελφοὶ τῶν Λακεδαιμόνιων.

Σὲ τούτῃ τὴν κατάρρευση ἔκείνοι πὸν θριαμβεύουν εἶναι οἱ Σαλαμίνοι. Γιὰ ἀπλὸς πλέον λόγους κυκλικῆς περιστροφῆς, ἡ ἔξουσία χηρεύει. Και ἔχει κρατηθεῖ γι' αὐτούς, τοὺς Σαλαμίνοις, ἡ σειρά τ' ἐκκατάληψης τῆς ἔξουσας. Ἀρχίζουν νὰ τὴν κατακτοῦν μ' ἐκείνη τὴν λίγο ἀπωθητικὴ ἠλιθιότητα πὸν πάντα τοὺς χαρακτήριζε. Αὐτοὶ —οἱ ἀνθρώποι πὸν ἀποπνέουν πληθωρικὰ διάχυτη εὐημερία, ἐνημέρωση, λαϊκισμὸ και τεχνικὴ— ἔχουν ὄλα τὰ χαρτιὰ δικὰ τους, ὅπως τὰ εἶχαν και πρὶν τὸ '68, στὶς ἀρχὲς τῆς νέας ἀστικῆς ἐποχῆς (γιὰ τὴν Ἰταλία, ἀκριβῶς στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60).

Ἡ διευθετικὴ και ὀργανωτικὴ νοοτροπία τους, ἡ διαπαιδαγώγησή τους νὰ μετατρέπουν τὰ πάντα σὲ φόρμουλες, ἡ ἀντίληψή τους γιὰ τὴν ἀποδραματοποιημένη και ἀπλουστευμένη ζωὴ, ἡ ἰκανότητά τους νὰ ἀντιλαμβάνονται τὰ πράγματα μόνον ἐγκεφαλικά και ὄχι συναισθηματικὰ, ὁ νοητικὸς κυνισμὸς τους (γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν νιώθουν οὔτε ἔνοχοι οὔτε ἀθῶοι), ὁ ἱστορικὸς λαϊκισμὸς τους, πὸν ὀφείλεται στὸν φυσικὸ μαρασμὸ τῆς Ἐκκλησίας και τὴν ἀχρηστευσή της, ἡ ἰδέα τους ὅτι ἡ κουλτούρα εἶναι ἕνα βατὸ κι ἐλεύθερο πεδίο ταχύτατης κυκλοφορίας ἰδεῶν πὸν τὶς καρπώνονται ταυτόχρονα πολυάριθμες ὁμάδες ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖες ἔξιζώνονται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μεταξύ τους — ὄλ' αὐτὰ, πὸν ἡ φυσικὴ τους πορεία ἀνακόπηκε ἀπὸ τὸ σκίρτημα τοῦ '68, τώρα ἀρχίζουν νὰ ξεμπλοκάρονται και νὰ ἀποκοτῶν πραγματικὴ ὑπόσταση.

Μὲ ποιὸν τρόπο;

Ἄφενός, ἀφου ἡ συμπαγνία μὲ τοὺς Λακεδαιμόνιους τοὺς ἔκαμε πὸ δυνατός (εἴτε γιατί μποροῦν νὰ συνεννοοῦνται χάρι στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα πὸν αὐτοὶ

Ἡ γενιὰ πὸν δὲν πολέμησε ἀποτελεσματικὰ τοὺς «πατέρες» τῆς τοὺς ἐκδικεῖται υἰοθετώντας τὴ νοοτροπία τῶν «παιδιῶν» τῆς.

τοὺς κληροδότησαν, εἴτε χάρι σ' ὀρισμένες νεοαστικὲς ἀξίες πὸν ὑπαρξιακὰ εἶναι κοινὲς και στοὺς δύο), οἱ Σαλαμίνοι σπεύδουν νὰ κατακτήσουν τὴν ἔξουσία τῆς ἀντιπολίτευσης κονιορτοποιώντας «ἀπὸ ἄριστερά» τοὺς γερασμένους Ἀθηναῖους πὸν κατεῖχαν.

Ἄφετέρου —ἀφου μέχρι τώρα ἔμειναν ἀνείπωτες και ἄγνωστες οἱ ἀξίες πὸν βίωσαν οἱ Λακεδαιμόνιοι

μόνο υπαρξιακά και ιδεολογικά—οί Σαλαμίνιοι αναβαπτίζονται στις δικές τους αξίες του προωθημένου νεοαστισμού, ντυμένες με μαρξιστικό μανδύα. Έξωθώντας φυσικά τὰ πάντα στὰ ἄκρα (μὲ τὰ λόγια), ταυτόχρονα προετοιμάζονται στὰ κρυφὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὴ δική τους ἐπανάσταση, ἐκείνην πού οἱ ἴδιοι, μαρξιστές, δὲν κατονόμασαν ποτέ: τὴν ἀστική ἐπανάσταση τοῦ ριζικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης σὲ ἀστισμό, μέσω τῶν νέων μορφῶν πληροφόρησης καὶ κατανάλωσης.

Τὸ πρότυπο στοῦ ἕνα ὄριο, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ τεχνοκρατικὴ μετανεγκωλικὴ Γαλλία, καὶ στοῦ ἄλλο, ἡ σαλαζαρικὴ Πορτογαλία ἢ ἡ Ἑλλάδα τῶν συνταγματάρχων, σήμερα κυνικὰ ἀποδεκτές. Οἱ Σαλαμίνιοι εἶναι βέβαιοι ὅτι σὲ τούτη τὴν κλιμάκωσή τους, οἱ Λακεδαιμόνιοι ἄργα ἢ γρήγορα θὰ τοὺς ἀκολουθήσουν, γιατί κατὰ τὴ γνώμη τους οἱ Λακεδαιμόνιοι, σὰν μάζα, ἔχουν ἐκκενώσει ὅλη τὴν οἰδιπόδεια ἐπιθετικότητά τους τὸ '68, ἔτος ἀρχαϊκό, πού ἀνήκει ὀλόκληρο στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀθηναίων.

Δὲν ἔφτιαξα βέβαια ἕναν ἀνθηρὸ πίνακα τῆς κατάστασης: μὲ ὅλη τὴν ὀργὴ πού προκαλεῖ ἡ συνειδητοποίηση ἑνὸς φαινομένου πού δὲν θὰ ἤθελα νὰ εἶναι ἔτσι, μὲ μιὰ ἀπελπισία πού ἐλπίζω ὅτι τὴ δικαιώνει, μολονότι λίγο ὑστερική, ὁ μοραλισμός μου.

Ἄρχισα μ' ἕναν ὑπανιγμὸ στὴ δική μου περίπτωση καὶ μ' ἕναν τέτοιο θέλω νὰ τελειώσω: «Ὅποιος σπέρνει ἀρετὲς θερίζει δόξα, κι ὅποιος λέει τὴν

ἀλήθεια θερίζει μίσος», βλέπω γραμμένο σ' ἕνα βιβλίο πού διαβάζω, τὸ *La Lozana Andalus* τοῦ Francisco Delicado. Εἶναι μιὰ ἀπὸ ἐκείνες τὶς φράσεις πού λέει κανεὶς δταν γερονάει. Παράξενη φράση. Ἐγὼ ἔχω μιὰ σχετικὴ φήμη... Ἐχω λοιπὸν σπείρει ἀρετὲς; Ἐτσι κι ἄλλιως, μαζεῦω πολὺ μίσος: αὐτὸ σημαίνει, κατὰ τὸν Francisco Delicado, ὅτι εἶπα τὴν ἀλήθεια.

Αἰσθάνομαι ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν μὲ μισοῦν καὶ τόσο. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὀρισμένες σκληρὲς καὶ λίγο ἀπρεπεῖς ἀλήθειες πού εἶπα γι' αὐτοὺς δὲν τοὺς κλόνησαν πολὺ. Σ' αὐτοὺς κυρίως εἶναι πού δὲν φαίνομαι—ὅπως ἔλεγα στὴν ἀρχή—οὔτε καινούριος οὔτε ἐπιβλητικός. Τὸ νὰ μὴν τοὺς φαίνομαι καινούριος, δὲν μπορεῖ νὰ μὲ δυσανεξήσει γιατί εἶναι φυσικό, δεδομένου ὅτι ἔχω κιόλας κάμει καὶ πει πολλά. Τὸ νὰ μὴν τοὺς φαίνομαι ἐπιβλητικός, αὐτὸ μ' εὐχαριστεῖ πολὺ.

Αἰσθάνομαι πὼς οὔτε οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Ἀθηναῖες, οἱ συνομίληκοί μου, μὲ μισοῦν τόσο πολὺ. Γι' αὐτοὺς εἶπα ἀλήθειες ἀρκετὰ συμβατικὲς ἢ παθιασμένες. Τὸ μίσος τους εἶναι μίσος μερικό· εἶναι τὸ μίσος πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ κλέφτες κι ἀστυνόμους πού καθὼς συχνὰ συναντιοῦνται ἀνταγωνιστικὰ καταλήγουν νὰ συμπαθοῦνται κάπως. Αἰσθάνομαι ὅμως πὼς ἐκείνοι πού μὲ μισοῦν (χωρὶς πάθος) εἶναι οἱ Σαλαμίνιοι: οἱ λόγιοι, οἱ κοινωνιολόγοι, οἱ μεσήλικοι πολιτικοί, πού πρῶτα ἐγὼ ταπεινώσα, χωρὶς νὰ φταίω ἄμεσα, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶμαι πατέρας τους· καὶ τοὺς πρόσβαλα τρεῖς φορές, λέγοντας τρεῖς φορές τρεῖς ἀλήθειες, ὄχι συμβατικὲς ἀλλὰ ἀντίθετα. πιστεῦω, ἀλήθειες θαρραλέες καὶ πρωτότυπες.

Στοὺς Σαλαμίνιους εἶπα πρῶτα τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν κακοπιστία καὶ τὴ βλακεία τῆς φιλολογίας τους καὶ τῆς θριαμβολογούσας κοινωνιολογίας τους· ἔπειτα εἶπα τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴ θρασυδειλία τῆς πολιτικῆς τους προσκόλλησης στὸν ἀγῶνα τῶν Λακεδαιμονίων· καὶ τώρα λέω τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ ζῆλο τῆς παλινόρθωσης πού δείχνουν κρύβοντάς τον κάτω ἀπὸ ἕνα ἱστορικό ἄγχος ἐκσυγχρονισμοῦ. Δὲν θὰ εἶναι λοιπὸν εὐτυχισμένα γιὰ μένα τὰ χρόνια πού οἱ Σαλαμίνιοι θὰ βρίσκονται στὴν ἐξουσία. Μικρὸ τὸ κακό: γεροντάς θὰ συνεχίσω ἀκλόνητος νὰ νιώθω ἀθῶως, ταυτόχρονα ὅμως ὑφίσταμαι τὴν ἐνοχὴ τῆς ἀθωότητάς μου. Καὶ νὰ μερικοὶ στίχοι πού πῆρα ἀπὸ τὸ *Transumanar e organizzar* τὸ τελευταῖο μου βιβλίο πού οἱ Σαλαμίνιοι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι προδότες ἀγνόησαν χυδαῖα:

Οἱ γέροι, ἡ δική μου κατηγορία,

θέλουν δὲ θέλουν —

δὲν μποροῦν νὰ ξεφύγουν ἀπ' τὴν μοίρα

νὰ κρατοῦν τὴν Ἐξουσία,

αὐτὴ μπαίνει ἀπὸ μόνη της

ἀργὰ καὶ μοιραῖα στὰ χέρια τῶν γερόντων

ὅσο κι ἂν τὰ χέρια τους εἶναι τρύπια,

ὅσο κι ἂν χαμογελοῦν ταπεινὰ σὰν μάρτυρες σάτυροι.

Κατηγορῶ τοὺς γέρους γιατί ἔχουν ὅπωςδήποτε ζήσει

κατηγορῶ τοὺς γέρους γιατί ἀποδέχτηκαν τὴ ζωὴ

(καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ μὴν τὴ δεχτοῦν·

δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀθῶα θύματα).

Ἡ ζωὴ μαζεύτηκε σωρὸς κι ἔδωσε στοὺς γέρους

αὐτὸ πού ἐκείνη ἤθελε.

Κατηγορῶ τοὺς γέρους

γιατί ἔκαμαν τὸ θέλημα τῆς ζωῆς.

21 τοῦ Ἀπριλίου 1972

Η ΙΤΑΛΙΑ

ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΙΣ ΚΑΛΠΕΣ

Ο ρόλος του Ίταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος

του Γιώργου Α. Ρωμαίου

Το Ίταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα κέρδισε τη θέση του πρωταγωνιστή στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Ίταλίας. Τα τεκμήρια της διαπίστωσης αυτής, στην όποια καταλήγουν έχθροι και φίλοι, επικριτές και θαυμαστές, είναι άπτά: το ΙΚΚ στηρίζεται στην εμπιστοσύνη της πύδ συνειδητοποιημένης και καλοοργανωμένης εργατικής τάξης της Δυτικής Εύρώπης, στα 1.738.701 κομματικά μέλη, στα 125.307 μέλη της νεολαίας (άπογραφή 1ης του Μάη 1976) και στο 32,4% που κέρδισε στις τελευταίες δημοτικές εκλογές.

Από τον καιρό του Τολιάτι, οί ίταλοι κομμουνιστές ξαφνιάζουν τον πολιτικό κόσμο με τις καινοτομίες τους και διαμορφώνουν καθημερινά μιὰ νέα στρατηγική για την κατάκτηση της εξουσίας. Αν είναι βέβαιο ότι ή στρατηγική αυτή προκαλεί ποικίλες άμφισβητήσιες και δυσπιστίες, είναι εξίσου βέβαιο ότι αυξάνουν οί όπαδοί στις γραμμές του ΙΚΚ. Όλα τούτα, τὰ σχεδόν θεαματικά, θὰ έλεγε κανείς, άποτελέσματα δέν είναι παρά καρπός της συνέπειας και της επιμονής με την όποία οί ίταλοι κομμουνιστές επεξεργάστηκαν μεταπολεμικά τις βασικές πολιτικές τους επιλογές, τις προσαόρμωσαν και τις εφάρμοσαν στις εκάστοτε συνθήκες. Και από την άλλη, ενώ το ΙΚΚ δέν δείχνει καμιά ιδιαίτερη προσκόλληση σε ταμπόν και δόγματα, διεκδικεί και προεκτείνει όλη την πλούσια πολιτική, πολιτιστική και ιδεολογική παράδοση του ίταλικού κομμουνιστικού κινήματος, την όποία ποτέ δέν ξέγραψε και δέν άκύρωσε.

Ή συνέχεια θὰ γραφτεί μετά από τις κρίσιμες εκλογές της 20ής Ίουνίου 1976.

Ή φθορά της

Χριστιανοδημοκρατίας

Ή άνοιχτή πολιτική κρίση στην Ίταλία άρχίζει μετά από τις εκλογές του 1972, και την άποτυχημένη προσπάθεια της Χριστιανοδημοκρατίας να σχηματίσει κυβέρνηση συμμαχίας με την Κεντροδεξιά (Φιλελεύθερο Ίταλικό Κόμμα). Ή προσπάθεια ναυαγεί κυρίως χάρη στην τεράστια λαϊκή κινητοποίηση. Έτσι ή παλαιά και τετριμμένη φόρμουλα της Κεντροαριστεράς (κυβέρνηση Χριστιανοδημοκρατών, Σοσιαλιστών, Σοσιαλδημοκρατών και Ρεπουμπλικάνων) επανέρχεται στο προσκήνιο για να άποτρέψει τον κίνδυνο χρεοκοπίας και τη λύση της άριστεράς. Οί πέντε κυβερ-

νητικές κρίσεις που ακολουθούν άποκαλύπτουν την άδυναμία της Χριστιανοδημοκρατίας να συγκροτήσει έναν βιώσιμο κυβερνητικό συνασπισμό και να διατηρήσει την εξουσία.

Άποφασιστικός, στη συγκυρία αυτή, ήταν ο ρόλος του Ίταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος που προοδευτικά διαχωρίζει τη θέση του σε σχέση με τη Χριστιανοδημοκρατία, με άποτέλεσμα τελικά την παράλυση του εκτελεστικού. Ή στροφή του ΙΣΚ, (Ντέ Μαρτίνο, Νένι, Λομπάρντι, Μαντσίνι κ.ά.), που συνοδεύεται με εγκατάλειψη των παλαιών προκαταλήψεων όσον άφορά το ΙΚΚ, πραγματοποιείται κάτω από την πίεση των λαϊκών κινητοποιήσεων που παίρνουν διαστάσεις πραγματικής δημοκρατικής προέλασης σε όλους τους

τομείς της κοινωνικής ζωής. Όρόσημα ύπηρξαν οί κινητοποιήσεις (και οί νίκες) για το διαζύγιο, τις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές της 15ης Ίουνίου 1975.

Στο χώρο των χριστιανοδημοκρατών οί ευθύνες για την άποτυχία επιορίπτονται στην ήγετική όμάδα των παλαιών πολεμιστών του συντηρητισμού και του άντικομμουνισμού, ή όποία, με επικεφαλής τον τότε Γενικό Γραμματέα Άμίντορε Φανφάνι, είχε δώσει στην προεκλογική εκστρατεία χαρακτήρα σταυροφορίας για την υπεράσπιση των ιδανικών του «ελεύθερου κόσμου» άπέναντι στην μαρξιστική έπιβουλή. Στο περιινό συνέδριό του το κόμμα των Χριστιανοδημοκρατών άντικατέστησε στη γραμματεία τον Φανφάνι με

τόν Τζακανίνι, πρώην μαχητή της αντιφασιστικής αντίστασης και εκπρόσωπο της άριστερης τάσης της Χριστιανοδημοκρατίας. Την πρωθυπουργία ανέλαβε ο επίσης ανανεωτικός Μόρο, ενώ ο Φανφράνι περιορίστηκε στον σχεδόν διακοσμητικό ρόλο του προέδρου του κόμματος. Η όλη προσπάθεια αποσκοπούσε στο να δημιουργήσει μια έντιμηση δημοκρατικότητας και προοδευτισμού ικανού να ανακόψει τη διαρροή των καθολικών μαζών προς τα άριστερά.

Την ίδια εποχή το ΙΚΚ έδραϊώνει τη θέση του σαν βασικού παράγοντα του λαϊκού κινήματος. Η ιδιαίτερα εύελικτη και αποτελεσματική πολιτική του προκαλεί σημαντική συσπείρωση λαϊκών δυνάμεων και ταυτόχρονα καταφέρνει να εκμηδενίσει ιδεολογικά τις πολιτικές ομάδες και κινήματα που είχαν αναπτυχθεί στα «άριστερά» του, ιδιαίτερα στα πανεπιστήμια, μετά από το «ζεστό» φθινόπωρο του 1968. Η μόνη ομάδα που κατορθώνει να διατηρήσει αξιοσημείωτη δύναμη ήταν το PDUP (βλ. Πολίτης, άρ. 1).

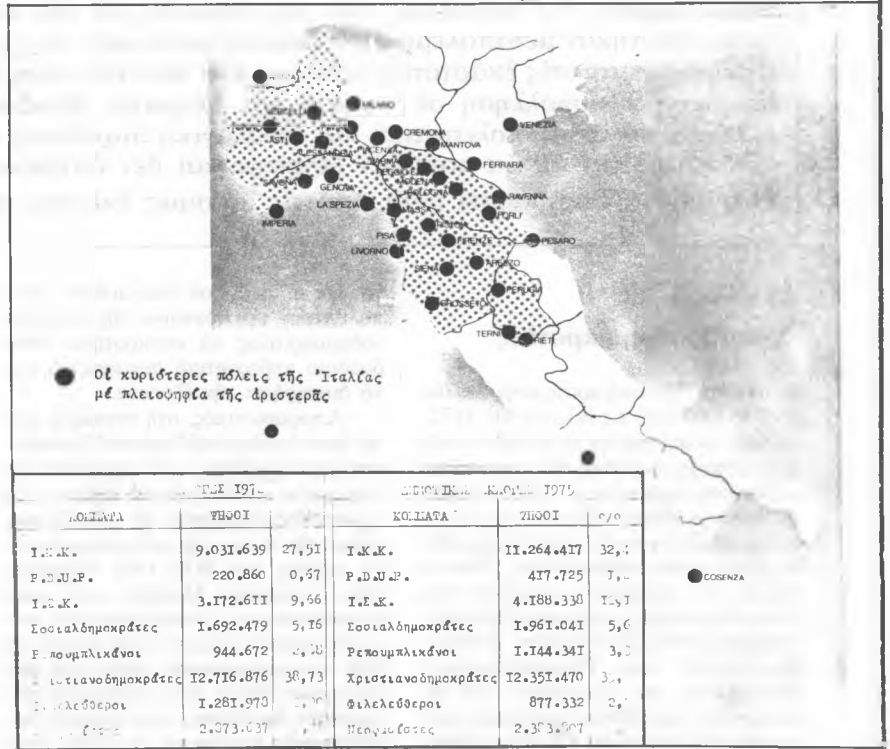
Η έδραϊωση της ηγεμονίας του ΙΚΚ πραγματοποιείται μέσα στο κλίμα της πολιτικής και οικονομικής κρίσης. Στην προσπάθεια των Χριστιανοδημοκρατών να δείξουν ότι υπεύθυνοι για την άθλια κατάσταση της χώρας είναι οι «άντιτιθέμενοι εξτρεμισμοί» (κόκκινος και μαύρος φασισμός) το ΙΚΚ απαντά με μια πλατιά ένωτική πολιτική. Η Χριστιανοδημοκρατία χάνει συνεχώς έδαφος: οι συνταρακτικές αποκαλύψεις για οικονομικά σκάνδαλα, για ανάμιξη στελεχών των μυστικών υπηρεσιών σε τρομοκρατικές ενέργειες των φασιστών, για διαφθορά και εξαγορά συνειδήσεων αξιωματούχων του κρατικού μηχανισμού, κλονίζουν ακόμη και τους πιο σταθερούς οπαδούς της. Η αντιπαράθεση ΙΚΚ και Χριστιανοδημοκρατίας ωφέλησε μόνο τους κομμουνιστές γιατί έπεισαν ότι είναι το κόμμα της τάξης και της αγνήτης διαχείρισης.

Η στρατηγική του «ιστορικού συμβιβασμού»

Η έπιβολή του στρατιωτικού πραξικοπήματος στη Χιλή αναθέρμανε τον προβληματισμό για τη δυνατότητα μετάβασης στο σοσιαλισμό με κοινοβουλευτικό τρόπο. Οι Ιταλοί κομμουνιστές απάντησαν κατηγορηματικά: ναι, ο δρόμος προς το σοσιαλισμό, στις σημερινές συνθήκες, είναι ο δρόμος του κοινοβουλευτισμού, με τον όρο ότι οι δυνάμεις του σοσιαλισμού θα στηρίζονται σε λαϊκή πλειοψηφία που θα ξεπερνά τα τυπικά όρια του 51. Τον Οκτώβριο του 1973, ο Ένρικο Μπερλιγκουέρ, με τρία άρθρα του στη *Rinascita* διατυπώνει τη θεμελιώδη στρατηγική του κόμματός του που πήρε το όνομα «ιστορικός συμβιβασμός».

Σε γενικές γραμμές, η στρατηγική του «ιστορικού συμβιβασμού» βασίζεται στην προσπάθεια συνεννόησης των δύο μεγάλων λαϊκών ρευμάτων της Ιταλίας, το κομμουνιστικό και το καθολικό, συνεργασία που θα αντιμετώπιζε τα μεγάλα προβλήματα δημοκρατικής ανάπτυξης της Ιταλικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα οι κομμουνιστές προβάλλουν το αίτημα της συμμετοχής τους στην κυβέρνηση και απαιτούν την εγκατάλειψη της δοκιμασμένης και αποτυχημένης φόρμουλας κυβέρνησης «κεντροαριστεράς» γιατί η τελευταία

άπλως άφηνε έξω από την κυβέρνηση τους κομμουνιστές, την μεγαλύτερη πολιτική και κοινωνική δύναμη της χώρας, χωρίς να λύνει κανένα πρόβλημα. Και μετά από τις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές της 15ης Ιουνίου 1975, όπου το ΚΚ προώθησε με θεαματικό τρόπο τις θέσεις του (32,7% των ψήφων), η Χριστιανοδημοκρατία αρνείται κατηγορηματικά όλα τα ανοίγματα των κομμουνιστών. Στόν «ιστορικό συμβιβασμό» αντιδρούν και οι σοσιαλιστές γιατί νομίζουν ότι η εφαρμογή του θα οδηγούσε στον παραγκωνισμό τους. Μάλιστα ένα στέλεχος των σοσιαλιστών, ο Μαντσίνι, παρομοιάζει τον ιστορικό συμβιβασμό με «βάλες διπλωματικών έλιγκμών». Οι σοσιαλιστές δεν διατάζουν να κατηγορηθούν την κυβέρνηση Μόρο για κρυφές συνεννοήσεις με τους κομμουνιστές. Τελικά όμως αποχωρούν από την κυβέρνηση. Στο συνέδριό τους, τον περασμένο Μάρτη, αποφασίζουν να μη λάβουν μέρος σε καμία κυβέρνηση «κεντροαριστεράς» και δηλώνουν ότι σκοπός τους είναι ο σχηματισμός κυβέρνησης που θα βασίζεται αποκλειστικά στις δυνάμεις της άριστεράς. Αποτέλεσμα: οι χριστιανοδημοκράτες υποχρεώνονται να καταφύγουν στη λύση της μονοκομματικής κυβέρνησης πού, όντας μειοψηφική, δεν καταφέρνει να αποφύγει την προσφυγή σε νέες βουλευτικές εκλογές προτού να λήξει κανονικά ή θητεία της Βουλής.

Οί προτάσεις τών κομμάτων για τὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης

Πρὶν προκηρυχτοῦν οἱ βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 20ῆς Ἰουνίου, ἡ θέση τῶν βασικῶν κομμάτων παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

1. Ἰταλικὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα: Διάλυση τῆς Βουλῆς καὶ ἔκτακτες ἐκλογὲς μετὰ συμφωνία ὄλων τῶν κομμάτων. Τὸ ΙΣΚ μετὰ τὴν πρόταση αὐτὴ θέλει νὰ ἀποφύγει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν πρόωγη προκήρυξη ἐκλογῶν καὶ νὰ διατηρήσει τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο πού εἶχε στὴ δημιουργία καὶ διάλυση κυβερνητικῶν συνασπισμῶν.

2. Χριστιανοδημοκρατικὸ Κόμμα: Ἄρνείται τὴν ἔκτακτη προκήρυξη ἐκλογῶν. Ταυτόχρονα ἡ «ἀνανεωτικὴ» του πτέρυγα προτείνει νὰ ἀναλάβουν ὄλα τὰ συνταγματικὰ κόμματα νὰ στηρίξουν ἓνα κοινὸ οἰκονομικὸ πρόγραμμα τοῦ ὁποίου ἡ ἐφαρμογὴ θὰ ἀνατεθεῖ σὲ κυβέρνησι ἐκτάκτου ἀνάγκης. «ἀποτελεσματικὴ, ὁμοιογενὴ καὶ ἱκανὴ νὰ ἀποτρέψει τὴ σύγκρουση, καὶ νὰ ὀδηγήσει τὴ χώρα στὴν κανονικὴ ἡμερομηνία προκήρυξης τῶν ἐκλογῶν».

3. Ἰταλικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα: Θέση ἐπιφυλακτικὴ. Προτείνει νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἔκτακτη προκήρυξη ἐκλογῶν καὶ νὰ ἐπιτευχθεῖ συμφωνία τῶν κομμάτων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἁμεσῶν προβλημάτων.

Ὁ διαταγμὸς τῶν κομμουνιστῶν γιὰ τὶς ἐκλογὲς εἶχε τὸ ἑξῆς νόημα: ἂν καὶ ἀπὸ καιρὸ ἦταν προετοιμασμένοι γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο ἀνάληψης κυβερνητικῆς εὐθύνης πίστευαν ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε κυβέρνησι ἀριστερᾶς σὲ περίοδο καλπάζουσας οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς κρίσης, μετὰ τὸν χριστιανοδημοκράτη στὴν ἀντιπολίτευση καὶ τὸ οἰκονομικὸ μπουϊκοτάζ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ, πολὺ εὐκόλα θὰ κατέληγε σὲ χρεοκοπία. Οἱ κομμουνιστὲς δὲν βιάστηκαν. Προτίμησαν μιὰ μεταβατικὴ περίοδο συνεργασίας ὄλων τῶν δημοκρατικῶν κομμάτων ἐωσότου ἀλλάξουν οἱ ἔκτακτες συνθῆκες τῆς κρίσης.

Εἶδαμε ὅμως ὅτι ἡ πρόταση τῆς Χριστιανοδημοκρατίας ναυαγεῖ καὶ τελικὰ οἱ σοσιαλιστὲς αἶρουν τὴν ἐμπιστοσύνη τους πρὸς τὴν κυβέρνησι Μόρο, πράγμα πού ἔκανε ἀναπότρεπτη τὴν προσφυγὴ σὲ νέες βουλευτικὲς ἐκλογὲς.

Ἡ Ἰταλία ἐμπρὸς στὶς κάλπες

Οἱ ἐκλογὲς ὀρίστηκαν γιὰ τὶς 20 Ἰουνίου 1976. Σὲ σχέση μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1972 προστίθενται δυὸ νέα στοιχεῖα

κεφαλαιώδους σημασίας: 1) Ἡ ἡλικία τῶν ἐκλογέων: γιὰ πρώτη φορὰ θὰ ψηφίσουν οἱ νέοι μετὰξὺ 18 καὶ 21 χρονῶν (γιὰ τὴ Γερμανία θὰ ψηφίσουν μόνο οἱ ἄνω τῶν 21). 2) Γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ψηφοδέλτια τοῦ ΙΚΚ περιλαμβάνουν ἐπιφανεῖς προσωπικότητες (ἀνεξάρτητους υποψήφιους) τοῦ προοδευτικοῦ καθολικισμοῦ. Γενικὴ εἶναι ἡ ἐκτίμησι, στὴν Ἰταλία καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, ὅτι τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεῖα θὰ ἐνισχύσουν τὴ θέση τῶν κομμουνιστῶν: Εἰδικὰ, οἱ καθολικοὶ υποψήφιοι, θὰ δώσουν στὸ ΙΚΚ τὴ δυνατότητα νὰ ἀποφύγει τὴν πώλωση μετὰξὺ δυνάμεων τῆς Δεξιᾶς καὶ τῆς Ἀριστερᾶς.

Ἡ συμμετοχὴ καθολικῶν στὸ ψηφοδέλτιο τοῦ ΙΚΚ προκάλεσε ἀντιδράσεις τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ Βατικανὸν θέλοντας νὰ ἐπιθεράσει τὶς τεράστιες καθολικὲς λαϊκὲς μάζες δήλωσε, μετὰ τὸ στόμα τῶν ἐγκριτότερων ἐκπροσώπων του ὅτι ὁ χριστιανισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἀσυμβίβαστοι θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ. Τὸ Βατικανὸν, λοιπόν, ἄλλη μιὰ φορὰ ἐγένεο ὁ μεγάλος προεκλογικὸς διαφημιστὴς τῆς Χριστιανοδημοκρατίας. Πάντως οἱ ἴδιοι οἱ καθολικοὶ υποψήφιοι τῶν κομμουνιστικῶν ψηφοδελτίων διευκρίνισαν ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τους εἶναι καθαρὰ πολιτικὴ καὶ ὄχι θεοσκοπευτικὴ χαρακτῆρα.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ δοῦμε τὶς ἀπόψεις τῶν σημαντικότερων ὀργάνων μαζικῆς ἐνημέρωσης τοῦ ἰταλικοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Ἡ *Corriere Della Sera* (ἐφημερίδα τοῦ φωτισμένου ἀστισμοῦ καὶ τῆς ἐργοδοσίας), ἐνὼ παλαιότερα ἀναλωνόταν στὸ νὰ ὀρθώσει ἀδιαπέραστα φράγματα μετὰξὺ κομμουνιστῶν καὶ τοῦ ὑπόλοιτου πολιτικοῦ κόσμου, τώρα παρουσιάζεται σχετικὰ μετριοπαθῆς ἀπέναντι στὸ ΙΚΚ. Ἀλλὰ κυρίως θεωρεῖ ὅτι ἡ Χριστιανοδημοκρατία πρέπει νὰ προβεῖ ἐν εὐρείᾳ αὐτοκριτικῇ, προϋπόθεσι γιὰ τὴν ἀνάδειξη μιᾶς νέας ἡγετικῆς ὀμάδας τῆς ἀστικῆς τάξης. Στὸ φύλλο τῆς 26ῆς Μαΐου 1976 προχωρεῖ ἀκόμη παραπέρα καὶ ἐπισημαίνει ἓνα «κενὸ» τοῦ ἀστικοῦ κόσμου: «Τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ λαοῦ πού ἀπασχολεῖται στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, στὶς ἐπιχειρήσεις, στὴ βιομηχανία, στὸ πανεπιστήμιον καὶ τὸ ἐμπόριον, ἐνήμερον καὶ δραστήριον, ἐπιδιώκει νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τῶν ἀντιτιθεμένων ἰδεολογιῶν (...). Ἡ παραγωγικὴ ἀστικὴ τάξι καλεῖ τὰ κόμματα νὰ λάβουν ὑπόψη τους τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ στρώματος καὶ τὴν ἀπόφασίν του νὰ μὴν ὑποκύνει ἀλλά, ἀντίθετα, νὰ ὑπάρξει αὐτόνομα».

Ἡ *Stampa*, ἐπίσης ἀστικὴ ἐφημερίδα μεγάλῃ κυκλοφορίας, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο συμμετοχῆς τῶν κομμουνιστῶν στὴν κυβέρνησι ἀλλὰ προ-

παθεῖ νὰ ἀποτρέψει τοὺς καθολικοὺς νὰ ψηφίσουν τὶς κομμουνιστικὲς λίστες γιὰτὴ ἡ μεγάλη ἀνοδὸς τους θὰ δημιουργήσει ἀνισορροπίες στὴν ἰταλικὴ πολιτικὴ ζωὴ. Στὴν ἴδια περίπτωσι γραμμὴ ἀρθρογραφεῖ καὶ ἡ ἄλλη μεγάλη ἰταλικὴ ἀστικὴ ἐφημερίδα, ἡ *Repubblica*. Πάντως σὲ ὄλο τὸν ἀστικὸ τύπο εἶναι σαφές:

— ἡ κριτικὴ στάσι ἀπέναντι στὴ Χριστιανοδημοκρατία καὶ τὸν τρόπο πού διαχειρίστηκε τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἰταλίας,

— ἡ ἀπόρριψη ὁποιασδήποτε λύσης «κεντροαριστερᾶς» κυβέρνησης,

— ἡ ἀναγνώρισι τοῦ τεράστιου ρόλου πού ἔξ ἀντικειμένου παίζουσιν οἱ κομμουνιστὲς,

— ἡ παραδοχὴ τῆς ἀνάγκης νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ νέα πολιτικὴ ἡγεσία ἱκανὴ νὰ ἀντιμετωπίσει μετὰ ἐπιτυχία τὰ προβλήματα τῆς χώρας.

Ἡ θέση τῶν κομμουνιστῶν γιὰ τὶς ἐκλογὲς

Στὶς 13 Μαΐου, ὁ Ἐνρικό Μπερλιγκουέρ, στὴ συνεδρίασι τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΙΚΚ παρουσίασε μιὰ ἐκτενὴ εἰσήγησι πού περιλαμβάνει τὴ θέση τοῦ κόμματός του γιὰ τὶς ἐκλογὲς. Τὰ κεντρικὰ σημεῖα:

1. Κυβέρνησι Δημοκρατικῆς Ἐνότητος

«...Τουλάχιστον γιὰ μερικὰ χρόνια —δηλαδὴ γιὰ τὴν περίοδο πού χρειάζεται νὰ βγεῖ ἡ χώρα ἀπὸ τὴν κρίσι, νὰ ὀρθοδοπίσει καὶ νὰ βαδίσει σ' ἓναν δρόμον πραγματικὰ καινούριον— ἡ Ἰταλία πρέπει νὰ κυβερνηθεῖ ἀπὸ ἓναν πλατὺ καὶ ἐνωτικὸ κυβερνητικὸ συνασπισμὸ πού θὰ περιλαμβάνει ὄλα τὰ δημοκρατικὰ καὶ λαϊκὰ κόμματα, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ΙΚΚ.» Ἡ πρόταση παρουσιάζεται ὡς συνέχεια τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς πού ἐπὶ πολλὰ χρόνια ἐφάρμοσε τὸ ΙΚΚ, καὶ ἐντάσσεται στὴ γενικὴ στρατηγικὴ τοῦ «ἱστορικοῦ

συμβιβασμού». «Στην ουσία προκειται, συνεχίζει η έκθεση Μπερλινγκουέρ, για μία κυβέρνηση θεμελιωμένη στην όσο το δυνατόν ευρύτερη συγκατάθεση δημοκρατικών δυνάμεων, και η οποία καλείται να λειτουργήσει για περιορισμένη χρονική περίοδο. Μόλις ολοκληρώσει την έκτακτη λειτουργία για την οποία σχηματίστηκε, τα διάφορα κόμματα που τη συνθέτουν θα αποφασίσουν ποιά εξέλιξη θα δώσουν στην πολιτική τους δράση και ποιά προοπτική θα προτείνουν σε μία χώρα που θα έχει βγει πλέον από την κρίση.»

2. Προγραμματικές θέσεις για την κρίση

Οι προγραμματικές θέσεις όπως αναπτύσσονται στην έκθεση Μπερλινγκουέρ, έχουν τρεις βασικούς στόχους:

α) Έξυγιανση της οικονομίας: θα πραγματοποιηθεί με την εξομάλυνση των παρασιτικών εισοδημάτων, την μείωση των αντιπαραγωγικών χρηματιστηριακών βαρών και τον περιορισμό της δράσης των μονοπωλίων. Η έξυγιανση μπορεί να πραγματοποιηθεί, διατηρώντας μὲν τους μηχανισμούς της αστικής αγοράς, με βάση όμως έναν σωστό και δημοκρατικό προγραμματισμό και αναδιοργάνωση της δημόσιας οικονομίας.

β) Εύρυθμη, δημοκρατική και αποτελεσματική λειτουργία του Κράτους, που σημαίνει αυστηρός σεβασμός των συνταγματικών διατάξεων, σεβασμός της αυτονομίας της αυτοδιοίκησης, συμμετοχή των πολιτών: «Η συνεργασία των οργάνων της κυβέρνησης, αναφέρει η έκθεση Μπερλινγκουέρ, με τα σώματα ασφαλείας, την αυτοδιοίκηση, τα συνδικάτα, τα δημοκρατικά κόμματα και τις μεγάλες λαϊκές μάζες είναι απαραίτητος δρος για την εξασφάλιση της αποτελεσματικότητας του κράτους».

γ) Διεθνής θέση της Ιταλίας: βασίζεται στο δίπτυχο: ανάπτυξη πρωτοβουλίας

από μέρους της Ιταλίας για την ύφεση και την ειρήνη στον μεσογειακό χώρο, και διατήρηση των σημερινών συμμαχιών στο πλαίσιο της Ευρώπης. Η άποψη των κομμουνιστών είναι ότι αυτή τη στιγμή δεν μπορεί να τεθεί θέμα αποχώρησης από το ΝΑΤΟ διότι: «Η μόνη πλήρης έξοδος από τα μπλόκ θα διατάρασσε και θα ανέντροπε την τάση για ύφεση, που είναι το συμφέρον όλων των λαών, αλλά και γιατί θα δημιουργούσε ρήξη ανάμεσα στα Ιταλικά δημοκρατικά κόμματα. Οι επιπτώσεις αυτές θα ήταν ολέθριες τόσο για την προσπάθειά μας να ξεκινήσουμε την οικοδόμηση μίας σοσιαλιστικής κοινωνίας με διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις ήδη υπάρχουσες, όσο και για το ίδιο το μέλλον της χώρας».

3. Η θέση των κομμουνιστών απέναντι στη Χριστιανοδημοκρατία, και τα άλλα κόμματα

Το ύφος του Μπερλινγκουέρ, όταν αναφέρεται στη ΧΔ, είναι έντονο και σκληρό.

«Είναι πολύ δύσκολο, σήμερα, να δει κανείς κατά τί διαφέρει η γραμμή που η ΧΔ, του Τζακανίνι παρουσιάζει στους ψηφοφόρους από τη ΧΔ, του Φανφάνι.» Με τη φράση αυτή βάζει όλη την ήγεια των χριστιανοδημοκρατών στον ίδιο παρονομαστή. Δεν παραλείπει όμως —μιλώντας για «ζυμώσεις» και που «στο μέλλον θα μπορούσαν να αναδυθούν» πάλι— να αφήσει ένα μικρό περιθώριο. Η ψήφος πρέπει να αναγκάσει τις άλλες πολιτικές δυνάμεις και πρώτα πρώτα τη ΧΔ, να δεχτεί την κομμουνιστική πρόταση δημοκρατικής συνεργασίας. Χρειάζεται μείωση της εκλογικής δύναμης της ΧΔ, όχι για να διαλυθεί, πράγμα άλλωστε αδύνατο, αλλά για να της αφαιρεθεί ο λεγόμενος «κεντρικός ρόλος», δηλαδή ο ρόλος που της επιτρέπει να διατηρεί την ηγεμονία της συμμαχώντας με την άλφα ή βήτα δύναμη κατά το δοκούν.

Από τους σοσιαλιστές ο Μπερλινγκουέρ ζήτησε μεγαλύτερη καθαρότητα. Δεν είναι πολύ ξεκάθαρο, είπε, τί θα ήθελαν οι σοσιαλιστές μετά από τις 20 Ιουνίου. Ένώ το συνέδριό τους φάνηκε ότι καταδίκασε κάθε ιδέα «κεντροαριστερής», ο γραμματέας του ΙΣΚ Ντέ Μαρτίνο σε όμιλία του άφησε να εννοηθεί ότι δεν αποκλείεται και ένα παρόμοιο ενδεχόμενο, πράγμα που η άριστερά του κόμματος αυτού (Λομπάρντι) αποκλείει κατηγορηματικά.

Τέλος, σκληρή ήταν η γλώσσα του Μπερλινγκουέρ για τη συνεργασία του ΡDUP με την οργάνωση «Lotta continua» που μόνο ζημιά στο ΙΚΚ μπορεί

να προκαλέσει, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει απολύτως καμία ιδεολογική και πολιτική συγγένεια μεταξύ τους.

4. Ο δρόμος προς το σοσιαλισμό

Η έκθεση Μπερλινγκουέρ τόνισε με έμφαση ότι απώτερος σκοπός του κόμματος παραμένει ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της Ιταλίας: «Εμείς, πάνω απ' όλα, τείνουμε προς έναν σκοπό: να επιβεβαιώσουμε και να προωθήσουμε μία καινούρια ιδέα σοσιαλισμού, διαφορετική τόσο από τις εμπειρίες των χωρών της ανατολικής Ευρώπης όσο και από τις αντιλήψεις και την πρακτική σοσιαλδημοκρατικού τύπου άλλων περιοχών της Ευρώπης, δεδομένου ότι καμία από τις τελευταίες, ακόμη κι όταν επέτρεψε σημαντική βελτίωση στην κατάσταση των εργαζομένων, δεν οδήγησε στο ξεπεράσμα του καπιταλιστικού συστήματος. (...) Η σοσιαλιστική κοινωνία που θέλουμε να οικοδομήσουμε, συνεπάγεται μετασχηματισμό του συνόλου της κοινωνικής δομής, την εισοδο και ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων και όλων των άλλων παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας στη διεύθυνση της οικονομικής και πολιτικής ζωής. Άλλα αυτός ο μετασχηματισμός μπορεί και πρέπει να επέλθει με δημοκρατική μέθοδο, διαφυλάσσοντας και διευρύνοντας όλες τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες, τόσο αυτές που αποτελούν ιστορική κληρονομιά, που δεν εγκαταλείπεται, των αστικών επαναστάσεων, όσο και εκείνες που κατακτήθηκαν από το προλεταριάτο και τους εργαζομένους με τους οικονομικούς και πολιτικούς αγώνες τους».

Οί υποψήφιοι

Ήδη αναφερθήκαμε στην παρουσία επιφανών καθολικών προσωπικοτήτων στα ψηφοδέλτια του ΙΚΚ. Η περίπτωση που συζητήθηκε περισσότερο και προκάλεσε την μεγαλύτερη αίσθηση, είναι η υποψηφιότητα του Άλτιέρο Σπινέλι, μέλους της Έκτελεστικής Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Και τούτο γιατί η επιλογή του δεν θα βαρύνει μόνο στο εθνικό επίπεδο, αλλά και στο διεθνές. Για το ΙΚΚ η υποψηφιότητα Σπινέλι είναι μία έμπρακτη απόδειξη ότι η πολιτική ανοίγματος προς τους καθολικούς βρίσκεται συγκεκριμένη απήχηση.

Υπάρχει όμως και μία άλλη ενδιαφέρουσα πλευρά: Το ξεπέραςμα των προκαταλήψεων προς τους «άρνητές». Την αναφέρει ο Παγιέτα στη *Rinascita* της 21ης Μαΐου: «Ο Άλτιέρο Σπινέλι, νεαρός κομμουνιστής, είχε καταδικα-

στεί από το "Είδικό Δικαστήριο" σε 18 χρόνια φυλάκιση. Έγώ προσωπικά πρότεινα να τον διαγράψουμε από το κόμμα, στίς φυλακές της Τσιβιταβέκια. Δύσκολοι καιροί. Είχε γίνει, λέγαμε, ένας κροτσιάνο (δπαδός του Benedetto Croce), άμφισβητούσε τον Λένιν, ακόμη και τον Κάρλ Μάρξ. Έκανε στην εξορία· άργότερα προώθησε την ιδέα της Ένωμένης Ευρώπης, άκολουθήσε δικό του δρόμο. Δεν είναι κομμουνιστής από πολλά χρόνια. Πληροφορήθηκα μόλις τώρα ότι θά είναι στο ψηφοδέλτιο μας στη Ρώμη και στο Μιλάνο, σαν άνεξάρτητος. Άραγε είναι ακόμη κροτσιάνο; Ίσως το πράγμα μου φαίνεται λιγότερο σοβαρό απ' ό,τι θά μου φαινόταν τότε· ίσως είμαστε λιγότερο δογματικοί από τότε: νομίζω ότι αυτό μ'ας κάνει και περισσότερο μαρξιστές. Άλλά είναι σίγουρο ότι ό Σπινέλι είναι ένας ακόμη άξιόλογος άνθρωπος που άναγνωρίζει ότι μαζί μας υπάρχει μι'ά δουλειά να γίνει και μαζί μας αγωνίζεται κανείς απ' τη σωστή πλευρά».

Στό στρατόπεδο της Χριστιανοδημοκρατίας ό κατάλογος των υποψηφίων μπορεί να χαρακτηριστεί σαν «άγώνας για τό πάπλωμα». Έπικράτησε τό κριτήριο «λίγο απ' όλα». Περιλήφθηκαν υποψήφιοι όλων των ειδών και άποχρώσεων για να αυξηθούν οι δυνατότητες ψηφοθηρίας προς κάθε κατεύθυνση, σέ βάρος κάθε πολιτικής και ιδεολογικής συνέπειας.

Πάντως, τό ότι ή άνανεωτική προσπάθεια του «άριστερου» ρεύματος υπέκυψε στην άντεπίθεση των γηραλέων «σταυροφόρων» του Φανφάνι άποδεικνύεται κι από τά άποτελέσματα της μάχης για τά ψηφ'άελια. Στίς περισσότερες έκλογικές περιφέρειες, επικεφαλής των ψηφοδελτίων είναι εκπρόσωποι των σθηθηθητικών. Οί πιό γνωστοί είναι οί Scelba, Pella και Gonella που, όπως λέει ή *Giornale Della Sera*, και οί τρεις μαζί είναι 220 χρονών. Η αίτία της υποχώρησης των άνανεωτικών πρέπει να ζητηθεί στο γεγονός ότι

σήμερα οί Χριστιανοδημοκράτες επιδιώκουν κυρίως τη συσπειρωση των δεξιών ψηφοφόρων: τά πενιχρά άποτελέσματα της προοδευτικής στροφής του Τζακανίνι απέδειξαν την τεράστια δυσκολία των Χριστιανοδημοκρατών να κινηθούν στο χώρο της άριστερας όπου κυριαρχούν οί κομμουνιστές και σοσιαλιστές. Άπ' αυτή την άποψη εύγλωττες είναι τέσσερεις άντιπροσωπευτικές υποψηφιότητες της ΧΔ. Η υποψηφιότητα του Μαρίνο Καριπόνι, προέδρου των ACLI (Σύλλογοι Καθολικών Έργαζομένων), ή πιό σημαντική περίπτωση καθολικού συνδικαλιστή που άποτελεί κάλυψη της ΧΔ. από τά άριστερά. Η υποψηφιότητα του Άντόνιο Γκάβα στη Νάπολη, διεθνούς φήμης «νονου» της ναπολιτάνικης σπείρας των οικοδομικών σκανδάλων, που δείχνει ότι οί διακηρύξεις της άνανεωτικής Χριστιανοδημοκρατίας για εξυγίανση, καταπολέμηση των σκανδάλων και της διαφθοράς, έμειναν εύσεβεις πόθοι. Η υποψηφιότητα του Καλότζερο Βόλπε, στο Παλέρμιο, που τό όνομα του είναι συνδεδεμένο με την Μαφία, τέλος ό Ουμπέρτο Άνιέλλι, άδερφός του προέδρου της FIAT και της Έθνικης Όμοσπονδίας Βιομηχάνων (CONFINDUSTRIA) που δείχνει ότι τό Ιταλικό κεφάλαιο βασίζεται πολύ στη ΧΔ.

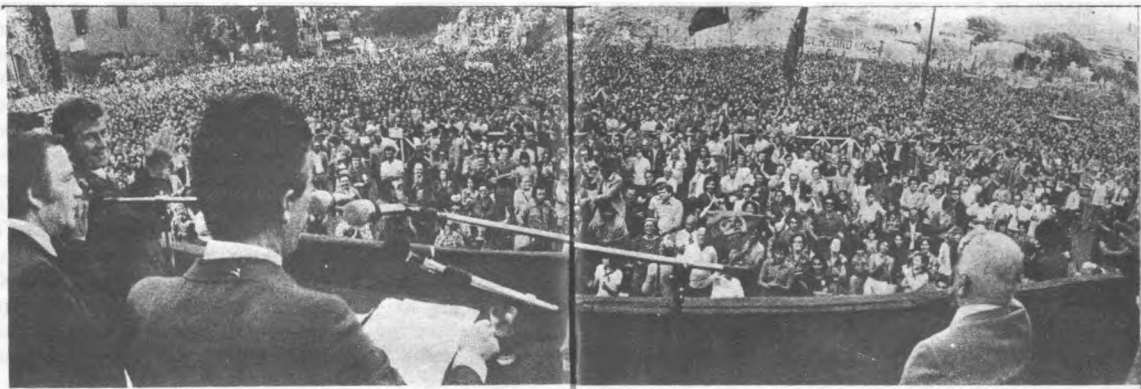
Στά άλλα κόμματα δεν παρουσιάζεται τίποτε τό ιδιαίτερα σημαντικό, με εξαίρεση την υποψηφιότητα του στρατηγού Βίτο Μιτσέλι στο ψηφοδέλτιο του φασιστικού «Κοινωνικού Ιταλικού Κίνηματος Έθνικης Δεξιάς». Ο Μιτσέλι είναι πρώην άρχηγός της Ιταλικής ΚΥΠ, ύπόλογος για άνάμειξη στην άποτυχημένη άπόπειρα πραξικοπήματος του «μαύρου πρίγκιπα» Βαλέριο Μποργκέζε και για δημιουργία άνατρεπτικής οργάνωσης στο έσωτερικό των μυστικών υπηρεσιών.

Ό έκλογικός πυρετός άνεβαίνει κάθε μέρα και περισσότερο όσο πλησιάζουμε στίς 20 Ίουνίου, ημέρα της κρίσιμης

(Rinascita)

αναμέτρησης. Όλες οί προβλέψεις έχουν μι'ά δόση αυθαρεσίας. Πάντως τά μεγάλα ρεύματα φαίνεται ότι έχουν διαγραφεί: μείωση της δύναμης της Χριστιανοδημοκρατίας, ενίσχυση της δύναμης των κομμουνιστών και γενικότερα της Άριστερας. Άν αυτή ή στροφή προς τά άριστερά γεννά πολλές έλπίδες για μι'ά άλλαγή της ευρωπαϊκής πολιτικής γεωγραφίας άλλο τόσο γεμίζει άνησυχίες τις διεθνείς έστιες της αντίδρασης. Ο Κίσιγκερ, οί γερμανοί συνοδοιπόροι του Στράους και Σμίτ, αλλά ακόμη και ό γάλλος πρόεδρος Ζισκάρ Ντ' Έσταίν δεν παρέλειψαν να εκφράσουν τις «άνησυχίες» τους για την πρόοδο του κομμουνισμού στη γειτονική Ίταλία. Με έμμεσο πλην σαφή τρόπο άπέιλησαν ότι τό ενδεχόμενο εισδοχής των κομμουνιστών στην κυβέρνηση θά άντιμετώπιζε την αντίδρασή τους γιατί διαβρώνεται ό «ελεύθερος κόσμος». Για τους έργαζόμενους όμως της Ευρώπης ή στροφή που διαγράφεται στην Ίταλία έχει μι'αν άλλη σημασία: ένα βήμα έμπρός στο δύσκολο δρόμο της κοινωνικής και πολιτικής τους χειραφέτησης.

Ἐπιστρέφοντας στὸν Νότο ὕστερα ἀπὸ 39 χρόνια

Συνέντευξη τοῦ Νγκέν-Κακ-Βιέν

Μετάφραση: Χριστίνα Ἀγριαντώνη

Ἄνθρωποι ὅπως οἱ Νγκέν-Κακ-Βιέν εἶναι διευθυντὴς τῶν ξενόγλωσσων ἐκδόσεων τοῦ Ἄνολι, ὑπεύθυνος τῶν περιοδικῶν *Βιετναμέζικες Σπουδές* καὶ *Ταχυδρόμος τοῦ Βιετνάμ*, συγγραφέας πολλῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνιολογικῶν μελετῶν γιὰ τὸ Βόρειο καὶ τὸ Νότιο Βιετνάμ. Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι μιὰ συζήτησή του με τοὺς ἀνταποκριτὲς τῆς γαλλικῆς *Humanité* καὶ τῆς ἰταλικῆς *Unita*, Michel Strulovici καὶ Massimo Loche. Ἡ συζήτηση δημοσιεύτηκε πρόσφατα στὸ γαλλικὸ περιοδικὸ *Nouvelle Critique* καὶ τὸ ἰταλικὸ *Rinascita*: Ὁ Νγκέν-Κακ-Βιέν ἀφηγεῖται τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ πρῶτο του ταξίδι, ὕστερα ἀπὸ 39 χρόνια ἀπουσίας, στὸ ἀπελευθερωμένο Νότιο Βιετνάμ, καὶ ἐκθέτει τὰ τεράστια προβλήματα τῆς ἐρημωμένης ἀπὸ τὸν μακροχρόνιο πόλεμο χώρας.

Θὰ μπορούσες νὰ πεῖς τὶς πρώτες σου ἐντυπώσεις, νὰ περιγράψεις τὰ πρῶτα σὰν πὺν ἐνωσες ἐπιστρέφοντας στὸν Νότο;

Ἡ πρώτη μου ἐντύπωση, τριανταεπταετία χρόνια ἀκριβῶς ἀπὸ τότε πὺν ἐφυγα ἀπ' τὸν Νότο, ἦταν ἕνα ἀρκετὰ περιεργό κράμα. Καταρχήν, ξαναβρῆκα ἕναν τόπο οἰκείο. Καὶ πὺς μπορούσε νὰ ἴναι ἄλλως; Ξαναβρῆκα τὰ ἴδια τοπία, τὰ ἴδια ἔθιμα, τὴν ἴδια κοινωνία ὡπως στὸν Βορρά. Ξαναεἶδα συγγενεῖς, φίλους... Καὶ ταυτόχρονα, εἶχα τὴν ἐντύπωση ὅτι βρισκόμουν σὲ μιὰ χώρα ξένη, γιὰ τὸ ὅτι ὁ Νότος ἀναστατώθηκε ἀπὸ τὰ εἰκοσιεπταετία χρόνια τῆς ἀμερικανικῆς παρουσίας: μιὰς παρουσίας καταθλιπτικῆς, με σημαντικὰ μέσα, πὺν μεταμόρφωσε ὄχι μόνον τὴν κοινωνία ἀλλὰ καὶ τὴ φύση.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ὅτι, μετὰ ἀπὸ εἰκοσιεπταετία χρόνια χωρισμοῦ, ξαναβρισκόμαστε. Κι αὐτὸ, παρὰ τὰ 150 δισεκατομμύρια δολάρια πὺν κατέβαλαν, ἐπίσημα, οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ὅρισμένοι οἰκονομολόγοι τὰ ὑπολογίζουν μέχρι 300 δισ. Φαντάζεται κανεὶς πὺς ἐπιπτώσεις μπορεῖ νὰ ἔχει ἕνα μόνον δισ. δολάρια σὲ μιὰ χώρα πὺν τὸ ἐθνικὸ της εἰσόδημα εἶναι τῆς τάξης

τῶν 2 ἢ 3 δισ. Εἰκοσιεπταετία χρόνια ἀμερικανικῆς παρουσίας ἄλλαξαν τὸν Νότο πὺν πολὺ ἀπ' ὅτι 100 χρόνια γαλλικοῦ ἀποικιοσμοῦ.

Ποιὲς εἶναι οἱ πὺν ἀξιοσημείωτες διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς πόλεις καὶ τὴν ὑπαίθρο;

Ἄν πάει κανεὶς μόνον στὴ Σαϊγκὸν σηματοῖ μιὰ ψεύτικη εἰκόνα τοῦ Νότου. Πρέπει νὰ δεῖ τὶς δύο ὄψεις, τὴ Σαϊγκὸν ἀπ' τὴν μιὰ, τὴν κατεστραμμένη ὑπαίθρο ἀπ' τὴν ἄλλη. Τὰ εὔπορα στρώματα τῆς πόλης, ἰδιαίτερα τῆς Σαϊγκὸν, γλίτωσαν ἀπ' τὸν πόλεμο. Τὰ παιδιά τους, χάρη στὶς σχέσεις τους, χάρη στὴν «προστασία» καὶ τὸ χρήμα, μπορούσαν νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδές τους στὸ ἔξωτερικὸ, κι ἔτσι ἔφευγαν ἀπ' τὸν πόλεμο. Ὅρισμένοι δυτικοὶ δημοσιογράφοι πὺν ἔμεναν στὴ Σαϊγκὸν ὄλο τὸ διάστημα τοῦ πολέμου ἀνήκουν στὴν ἴδια περίπτωση. Οἱ Ἀμερικανοὶ κατέκλυσαν τὸ Νότιο Βιετνάμ ἀπὸ: α) βόμβες, β) προϊόντα καὶ πλοῦτη, γ) προπαγάνδα, καὶ πολιτικὸ, ἰδεολογικὸ δηλητήριο. Ἄν ξεχάσουμε αὐτὸν τὸν τριπλὸ κατακλυσμὸ, δὲν θὰ καταλάβουμε πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὸ σημερινὸ Βιετνάμ.

Στὴ Σαϊγκὸν καθρεφτίζεται καθα-

ρὰ ἡ ἀμερικανικὴ πολιτικὴ: μοντέρνα κτίρια, δρόμοι, μαγαζιά ὡπως σὲ ἐυρωπαϊκὴ μεγαλούπολη —μιὰ νησίδα καταναλωτικῆς κοινωνίας σὲ μιὰ χώρα ὑπανάπτυκτη καὶ κατεστραμμένη ἀπὸ τὸν πόλεμο.

Στὴν ὑπαίθρο, ἀπὸ τὸ Κουάγκ Τρί, τὸ Κουάγκ Νάμ, τὸ Κουάγκ Νγκάι, ὡς τὸ Κου Τσι ἢ τὸ Μπέν Τρί, προκαλεῖ δέος ἡ τρομακτικὴ ὄψη τοῦ πολέμου, ὁ κολοσσιαῖος χαρακτήρας τῆς στρατιωτικῆς μηχανῆς πὺν ὁμοιά τῆς δὲν γνώρισα οὔτε στὸν Δεῦτερο Παγκόσμιο στὴ Γαλλία. Γιὰ παράδειγμα, στὸ Λόνγκ Μπίνχ ὑπῆρχε μιὰ ἀποθήκη πολεμοφοδίων: τριγυρνᾶς ὡρες μετὰ τὸ αὐτοκίνητο καὶ εἶναι ἀτέλειωτες οἱ σειρές τῶν ἀποθηκῶν, οἱ στρατῶνες, οἱ ἐγκαταστάσεις ραντάρ... Οἱ καταστροφὲς τοῦ πολέμου προκαλοῦν δέος. Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲν βομβάρδισαν τὶς πόλεις τοῦ Νότου, γιὰ τὶς κατοικοῦσαν οἱ ἴδιοι. Ἄλλὰ στὴν ὑπαίθρο τῶν ἀπελευθερωμένων περιοχῶν, στὴν περιφέρεια τοῦ Κουάγκ Τρί, μόλις πὺν φαντάζεται κανεὶς ὅτι ὑπῆρχαν κάποτε χωριά, ὄρυζῶνες, κῆποι. Ὅλα εἶναι ἰσοπεδωμένα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει σ' ὄλο τὸ Κεντρικὸ Βιετνάμ, ἀπὸ τὰ βουνὰ ὡς τὴ θάλασσα. Οἱ ἄνθρωποι πὺν ἐπιστρέφουν δὲν βρίσκουν οὔτε καλάμι γιὰ νὰ ξαναφτιάξουν τὴν καλύβα τους. Τὸ ἴδιο συμβαί-

νει και στο Κου Τσί, 40 χιλιόμετρα από τη Σαϊγκόν.

Το χωριό Μπίνχ Ντουόγκ στην επαρχία Κουάγκ Τρί, είχε όχτω χιλιάδες κατοίκους πριν από το ξέσπασμα των εχθροπραξιών το 1965. Σ' αυτή την πλούσια περιοχή, κοντά στη θάλασσα, δεν υπάρχει πιά τίποτε. Έχει τρεις χιλιάδες νεκρούς από το χωριό, και δυο χιλιάδες άναπθρους από βασανιστήρια και τραυματισμούς... Δεν απομένει πιά ούτε ένα κομμάτι ξύλο να ξαναχτιστούν τα σπίτια τους. Τα δάση που έκοβαν την άμμοθύελλα της θάλασσας έχουν καταστραφεί και δεν βλέπεις πιά άλλο από άμμο.

Οι Άμερικανοί για να υποτάξουν την αντίσταση, από το Ου Μίνχ ως την κορφή Κά Μάου, ψέκασαν με δηλητήριο τα δάση. Σε εποχή ξηρασίας, έβαζαν φωτιές με ναπάμ. Τα κούτσουρα κάπνιζαν ολόκληρους μήνες. Σήμερα δεν υπάρχει τίποτε. Καθημερινά, τα αμερικανικά όπλα συνεχίζουν να σκοτώνουν. Υπάρχουν παντού νάρκες, βόμβες που δεν έχουν εκραγεί στους θάμνους, τους ορυζώνες, τα φαράγγια, τα δάση... Διακόσιοι ογδόντα άνθρωποι σκοτώθηκαν έτσι στην επαρχία Κουάγκ Νάμ. Οι στρατιώτες του Άπελευθερωτικού Στρατού έχουν αναλάβει την εκκαθάριση με κίνδυνο της ζωής τους. Στην επαρχία Μπίνχ Τρί Τιέν, στο Κέντρο, σε έκταση 47 τετραγωνικών χλμ. ανακαλύφθηκαν μέσα σε 10 μήνες 885.000 βόμβες που δεν είχαν εκραγεί!

Οι Σαϊγκονέζοι που πήγαν να εγκατασταθούν στις νέες οικονομικές ζώνες υπολογίζονται σε 400.000. Δεν υπήρξε κάποια άπροθυμία να εγκαταλείψουν την πόλη, φυσική άλλωστε αν σκεφτεί κανείς τη συσσώρευση πλούτου που υπήρχε εκεί;

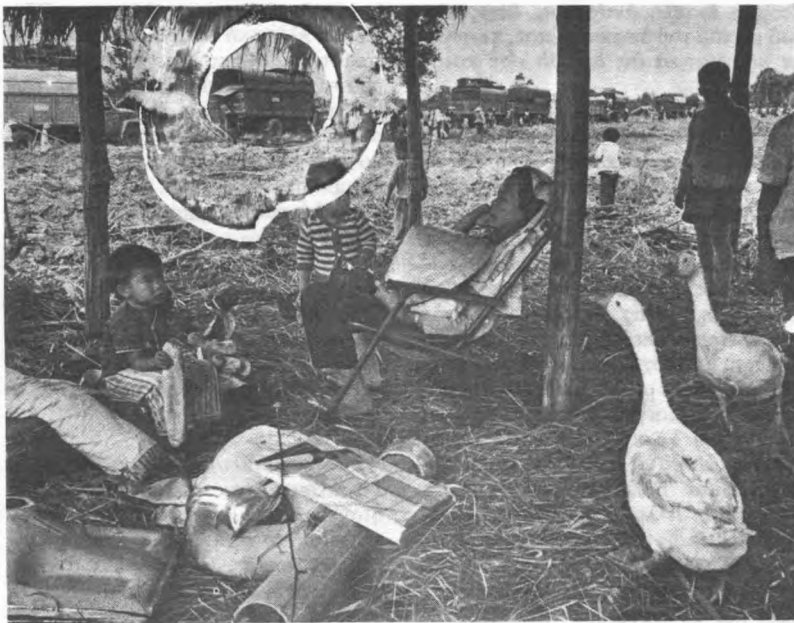
Η Σαϊγκόν έχει σήμερα τριαμίσι εκατομμύρια κατοίκους. Το 1945, αριθμούσε 500.000. Με τον πόλεμο και την καταπίεση του καθεστώτος Ντιέμ, φτάνει το 1958 το 1.200.000 και τα 2,5 εκατ. το 1969. Σύμφωνα με τις εκθέσεις της Ουάσιγκτον δέκα εκατομμύρια άτομα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό τους από την αμερικανική επέμβαση του 1965 και μετά.

Ο αστικός πληθυσμός αντιπροσώπευε το 1950 το 15% του πληθυσμού του Νότιου Βιετνάμ, φυσιολογική αναλογία δηλαδή για μια μη βιομηχανική χώρα. Το 1973, 65% των Νοτιών ζούσαν στις πόλεις και τα «στρατόπεδα συγκέντρωσης», πράγμα εξαιρετικά δυσανάλογο σε σχέση με την οικονομική κατάσταση του Νότου. Οι περισσότεροι ζούσαν σε παρατήγματα. Μπορεί ίσως να πει κανείς ότι για το σύνολο του πληθυσμού των πόλεων έπεσε και λίγο αμερικάνικο «μάννα». Σίγουρα οι άξιωματοῦχοι του παλαιού καθεστώτος και οι μεταπράτες ωφελήθηκαν περισσότερο από τη σωρεία προϊόντων που έφταναν κάθε χρόνο στον Νότο κι από τη στρατιωτική «βοήθεια». Άλλά στα κατώτερα στρώματα έπεσαν μόνο μερικά ψίχουλα. •

Η πολιτική της Προσωρινής Έπαναστατικής Κυβέρνησης (Π.Ε.Κ.) είναι να φέρει σιγά σιγά τους ανθρώπους πίσω στην ύπαιθρο. Είναι όμως πολύ δύσκολο γιατί τα χωριά είναι καταστραμμένα: υπάρχουν παντού κρατήρες από βόμβες... Η άλλη λύση, είναι να πάνε σε περιοχές όπου χρειάζεται να ξεγερωθούν τα χωράφια, να γίνουν δρόμοι, να σκαφτούν πηγάδια, τη στιγμή μάλιστα που λείπουν τα πιο σπουδαία υλικά κατασκευής. Η επιστροφή θα απαιτήσει πολύ χρόνο. Για τους τελευταίους χρονικά πρόσφυγες, είναι πιο εύκολο. Το Ντά Νάγκ έλυσε γρήγορα το πρόβλημα: οι μισοί κάτοικοι του είναι σ' αυτή την κατηγορία. Για τη Σαϊγκόν θα χρειαστεί περισσότερος χρόνος. Δύομιση εκατομμύρια κάτοικοι της Σαϊγκόν πρέπει να γυρίσουν στα χωριά. Τετρακόσιες χιλιάδες έφυγαν ήδη, κι αυτό χρειάστηκε πολύ δουλειά, σημαντικές επενδύσεις για να χτιστούν σχολεία, ιατρεία, να ξαναφτιαχτούν τα χωράφια, να ξεγερωθούν... Δεν μπορούμε να κάνουμε τη δουλειά αυτή τόσο γρήγορα, όσο γρήγορα απέλευθερώσαμε τη Σαϊγκόν.

Ύστερα, οι άνθρωποι που μένουν από παλιά στη Σαϊγκόν ήταν υπάλληλοι, αστυνομικοί, στρατιώτες, μικρέμποροι. Είναι πρόβλημα να τους κάνουν να ξαναγυρίσουν στη γη. Κι αν μένουν στη Σαϊγκόν, πρέπει να τους δώσεις δουλειά.

Ποιά είναι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού των πόλεων;

(Nouvelle Critique)

Στη νεοαποικιακή νοτιοβιετναμέζικη κοινωνία υπήρχε ένας τεράστιος στρατιωτικός, αστυνομικός, διοικητικός μηχανισμός. Ένα εκατομμύριο στρατιώτες, 300 χιλιάδες αστυνομικοί, πολλές εκατοντάδες υπάλληλοι κάθε κατηγορίας, πές δυο εκατομμύρια άνθρωποι περίπου. Με τις οικογένειές τους, φτάνουν τα έπτα ως όχτω εκατομμύρια: σύν οι άνθρωποι που είχαν στην υπηρεσία τους: υπηρέτες, σερβιτόρες μπάρ... Έκτός από την ύφαντουργία που συγκέντρωνε τους περισσότερους εργάτες, όλες οι άλλες επιχειρήσεις είχαν 100 μισθωτούς το πολύ. Δεν μπορούμε να πούμε πως υπήρχε πραγματική βιομηχανική τάξη.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κοινωνίας είναι η πόλη Κάν Τό. Οι Άμερικανοί θέλησαν να την κάνουν πρωτεύουσα της δυτικής πλευράς του Δέλτα. Έγκατέστησαν εκεί μια τεράστια στρατιωτική βάση εκατό εκατομμυρίων δολαρίων, έναν σταθμό ηλεκτρικής ενέργειας (περατώθηκε τον Μάρτη του 1975, λειτούργησε δοκιμα-

στικά πριν από την άπελευθέρωση, μās παραδόθηκε «με τὰ κλειδιά στο χέρι»). Έχω γράψει μιὰ μπροσούρα γι' αυτή τὴν πόλη, χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τῆς νεοαποικιακῆς κοινωνίας. Ἡ Κάν Τὸ εἶχε 180.000 κατοίκους τὸ 1968, καὶ 300.000 τὸ 1975. Καὶ νὰ τί ἦταν αὐτὸ τὸ «βιομηχανικὸ κέντρο»: ἕνα προξενεῖο καὶ μιὰ ὑπηρεσία πληροφοριῶν τῶν Ἀμερικανῶν, δεκαεννιά πολιτικὰ κόμματα, ὡς τὸ 1972, ὅποτε τὸ διάταγμα τοῦ Θεῖου τὰ μείωσε σὲ τρία. Κάθε κόμμα ζοῦσε, φουσικά, παρασιτικά δίπλα σὲ μιὰ ἀμερικανικὴ ὑπηρεσία. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὶς εἴκοσι ὀργανώσεις πού αὐτοονομάζονταν συνδικαλιστικές. Δεκατέσσερα κινήματα νεολαίας, ἐκκλησίες, 111 ἐνορίες, ἕνα μεγάλο καὶ ἕνα μικρὸ σπουδαστήριον, 283 παγῶδες, ὅλες οἱ αἰρέσεις: Κάο Ντάι, Χάο χάο, διάφορες ἀμερικανικὲς ἐκκλησίες διαμαρτυρομένων, ἡ αἴρεση Μπαχάι πού ἦρθε ἀπὸ τὸ Ἰράν τὸ 1955. Ὑπῆρχαν ἀκόμη δύο σὺνδεσμοὶ παλαιῶν πολεμιστῶν, ὁ Ἐρυθρὸς Σταυρὸς, χῆρες, Ροταριανὸς ὄμιλος, ἕνα πανεπιστήμιο, ἕνα λαϊκὸ πανεπιστήμιο, ἕνας ραδιοφωνικὸς σταθμὸς, ἕνας σταθμὸς τηλεόρασης, ἕνα ἐμπορικὸ ἐπιμελητήριον, 15 δικηγόροι, 24 ξενοδοχεῖα, 73 ἐστιατόρια, καφενεῖα, 46 κοσμηματοπωλεῖα, 27 κομμωτήρια γιὰ κυρίες, καὶ κανένα ἐργοστάσιο, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἐργαστήρια ζαχαροπλαστικῆς. Νὰ ἕνα καλὸ παράδειγμα νεοαποικιακῆς κοινωνίας, ὅπου οἱ Ἀμερικανοὶ προσπάθησαν νὰ κατατάξουν ὅλο τὸν πληθυσμὸ σὲ μιὰ σειρά ὀργανώσεων.

Πὼς ἀντιδρᾷ ὁ πληθυσμὸς τῆς Σαϊγκὸν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση;

Ἡ πρώτη τους ἀντίδραση εἶναι χαρὰ πὸν ξαναβρῆκαν τὴν εἰρήνην, περηφάνια πὸν κατέκτησαν τὴν ἀνεξαρτησία καὶ εἶναι πολῖτες μιᾶς χώρας πὸν νίκησε τοὺς Ἀμερικανούς. Ἡ δευτέρα ἀντίδραση: τὸ ἀμερικανικὸ «μάννα» κόπηκε, καὶ οἱ καθημερινὲς δυσκολίες, ἡ ἀνεργία, ἡ ἀνοδος τῶν τιμῶν κ.λπ. πλήττον πολλὰς οἰκογένειες. Ἐτσι, ἀνάλογα μὲ τὴ στιγμή, τὸ ἴδιο πρόσωπο δείχνει ἐνθουσιασμὸ καὶ δυσαρέσκεια. Ὅσοι εἶναι λιγότερο συνειδητοποιημένοι πολιτικά, κατηγοροῦν τὴν ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση.

Ὑπάρχουν ὀρισμένες λύσεις. Τετρακόσιες χιλιάδες ἄτομα ἔφυγαν ἤδη ἀπὸ τὴ Σαϊγκὸν. Κανένας δὲν ὑποφέρει πιά ἀπὸ τὴν πείνα. Ὑπάρχει ἀρκετὸ ρύζι καὶ τὰ βασικὰ εἶδη διατροφῆς. Ἡ πρώτη πράξη τῆς Π.Ε.Κ. ἦταν νὰ πάρει στὰ χέρια τῆς τὸ ἐμπόριον τοῦ ρυζιοῦ, νὰ ἐπιβάλλει πολὺ χαμηλὴ τιμὴ καὶ νὰ κάνει διανομὲς βασικῶν εἰδῶν στὶς οἰκογένειες πὸν εἶχαν ἀνάγκη. Ἀρκετὲς οἰκογένειες στεγάστηκαν. Δημιουργή-

θηκαν βιοτεχνικὲς ὁμάδες καὶ ἀνοῖξαν ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις. Ἄλλὰ πολλὲς ἑκατοντάδες χιλιάδες ἄτομα δὲν ἔχουν ἀκόμη δουλειά. Πρὸς τὸ παρὸν πολλοὶ ζοῦν ἀπὸ κάποιον μικρὸ ἐμπόριον.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔχει πολιτικὸ ἀντικτυπο;

Ὑπάρχει σίγουρα μιὰ κοινωνικὴ δυσφορία. Ἄλλὰ εἶναι πολὺ σπάνια τὰ ἐπεισόδια πὸν ὀφείλονται σὲ πολιτικὴ ἀντίθεση. Κι ἐκεῖνοι πὸν μιλοῦν γιὰ ἐνοπλὴ ἀντίσταση στὸν Νότο, παίρνουν τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ πραγματικότητα. Ἐνα παράδειγμα: ἡ βραδιά τοῦ Τέτ, στὶς 30 τοῦ Γενάρη. Τρία ἑκατομύρια Σαϊγκονέζοι ἦταν στὸ δρόμο· γιὰ μιὰ ὁμάδα σαμποτέρ, ἔτοιμη νὰ δημιουργήσει ἐπεισόδια, δὲν ὑπῆρχε τίποτε πῶς εὐκολο ἀπ' τὸ νὰ ρίξει μιὰ χειροβομβίδα στὸ πλῆθος, μερικὸς πυροβολισμὸς, ἀφοῦ μάλιστα ἡ Π.Ε.Κ. εἶχε ἐπιτρέψει τὰ βαρελότα, πὸν εἶχε ἀπαγορεύσει ὁ Θεῖος ἀπὸ τὸ 1968. Γύρισα ὅλη τὴν πόλη ὡς τις δύο τὸ πρωί, ὄχι χωρὶς κάποια ἀνησυχία. Τίποτε δὲν συνέβη, κανένα ἐπεισόδιον.

Ἄλλο παράδειγμα. Ὁ κεντρικὸς ὑδροηλεκτρικὸς σταθμὸς τοῦ Ντὰ Νχίμ συνδέεται μὲ τὴ Σαϊγκὸν μὲ μιὰ γραμμὴ ὑψηλῆς τάσης 250 χιλιομέτρων πὸν διατρέχει τὶς ὄρεινὲς περιοχές. Ποτὲ δὲν μπόρεσαν οἱ Ἀμερικανοὶ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν, παρὰ τὶς σημαντικότερες ἐπενδύσεις. Γιὰ νὰ κόψεις τὴ γραμμὴ, ἀρκεῖ λίγος δυναμίτης. Τελειωμένη τὸ 1964, ἦταν ἄχρηστη γιὰ τὴν παραγωγή ἀπὸ τὸ 1966. Οἱ ἀπελευθερωτικὲς δυνάμεις τὴν ἀποκατέστησαν μετὰ ἀπὸ τὴ νίκη, καὶ ἀπὸ τότε δὲν σταμάτησε νὰ λειτουργεῖ τέλεια. Ἄν ὑπῆρχε ἐνοπλὴ ἀντίσταση, ὅπως λέει μιὰ μερίδα τοῦ δυτικοῦ τύπου, πιστεύετε πραγματικά; ὅτι δὲν θὰ εἶχε καταστραφεί;

Ὑπάρχουν ἀκόμη ὑπολείμματα στρατιωτικῶν καὶ ἀστυνομικῶν πὸν κρύβονται ἐδῶ κι ἐκεῖ στὰ δάση. Σπρωγμένοι ἀπὸ τὴν πείνα, κάνουν ἐπιθέσεις στὰ πούλμαν καὶ ληστεύουν τὶς βαλίτσες τῶν ταξιδιωτῶν. Ἄλλὰ ἀπόπειρες μὲ πολιτικὸ κίνητρο εἶναι πολὺ σπάνιες. Στὸ μεταξύ, ἀνεβαίνει ἡ πολιτικὴ συνείδηση. Ἐνας παλαιὸς ὑπουργὸς τοῦ Θεῖου μοῦ περιέγραφε τὴν ἐκπληξή του πὸν ἡ παροχὴ ἠλεκτρικοῦ ρεύματος δὲν σταμάτησε μετὰ ἀπὸ τὶς 30 Ἀπριλίου. Ποτὲ ἡ Σαϊγκὸν δὲν εἶχε γνωρίσει κάτι τέτοιο. Τὸ σαμποτάζ ὡστόσο εἶναι εὐκόλο, ἀρκεῖ νὰ ἀνεβάσεις τὴν πίεση ἐνὸς λέβητα. Ἐ! λοιπόν, κάτι τέτοιο δὲν ἔχει γίνει. Ἄλλο παράδειγμα εἶναι οἱ ἐργάτες καὶ τὰ στελέχη πού, προτοῦ νὰ φτάσουν οἱ ἀπελευθερωτικὲς δυνάμεις, ἀνέλαβαν τὴ λειτουργία τῶν ἐργοστασίων καὶ τὰ διατήρησαν ἀνέπαφα.

Πὼς γίνεται καὶ ἡ κοινωνικὴ δυσαρέσκεια δὲν ἐκδηλώνεται στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο;

Δὲν ὑπάρχουν πιά πραγματικὲς ἀντιπολιτευτικὲς δυνάμεις. Οἱ φεουδάρχες, οἱ γαιοκτῆμονες, οἱ μανδαρίνοι καὶ οἱ πρὸνχοντες ἔξαφανίστηκαν ἐντελῶς στὰ 30 χρόνια ἐπανάστασης καὶ μὲ τοὺς ἀμερικανικοὺς βομβαρδισμούς· κανένας δὲν εἶχε συμφέρον νὰ παραμείνει ἰδιοκτήτης γῆς μὲ τέτοιες συνθήκες. Κάποιος πὸν εἶχε ἑκατὸ ἑκτάρια ὀρυζῶνες, γιὰ παράδειγμα, προτιμοῦσε νὰ πάει στὴν πόλη, νὰ πάρει τὴν ἀποζημίωση πὸν ἔδιναν οἱ Ἀμερικανοὶ καὶ νὰ κάνει δουλειὲς ἐκεῖ. Αὐτὸ συνέφερε πολὺ περισσότερο. Ἐπομένως, γιὰ τὴν τάξη τῶν φεουδαρχῶν, σήμανε τὸ τέλος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν μεταπρατικὴ ἀστικὴ τάξη, ἀφοῦ ἔφυγαν οἱ Ἀμερικανοὶ, ἔξαφανίζεται ἐπίσης.

Ἡ ντόπια ἀστικὴ τάξη, οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἔξαρτιόνταν ὀλοκληρωτικά ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ —σὲ κεφάλαια καὶ τεχνικὴ. Παίρνω γιὰ παράδειγμα τὴν ἐπιχείρηση συμπυκνωμένου γάλακτος Foremost. Εἰσήγαγε γάλα σκόνη καὶ λαμαρίνα γιὰ τὴν κατασκευὴ κουτιῶν· ἡ ζάχαρη προερχόταν ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἐπιχείρηση, πὸν ἐπίσης εἰσήγαγε ἀκατέργαστη ζάχαρη, καὶ τὸ χαρτί περιτυλίγματος ἀπὸ ἕνα ἐργοστάσιο πὸν ἔκανε εἰσαγωγὴ χαρτοπολοῦ. Αὐτὸς ἦταν ὁ νοτιοβιετναμικὸς καπιταλισμὸς. Ἡ ντόπια ἀστικὴ τάξη πὸν στηριζόταν στοὺς Γιαπωνέζους ἢ τοὺς Ἀμερικανούς, εἶναι τώρα ὑποχρεωμένη νὰ ὑπολογίσει στὴν Π.Ε.Κ. Δὲν εἶναι πλέον δυνατὸ νὰ ὑπάρξουν ἀστικὲς καπιταλιστικὲς δυνάμεις ἀντιπολίτευσης. Οὔτε μπορεῖ πλέον νὰ ὑπάρξει ὀρόμος καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Ὅλες οἱ ἀντιδραστικὲς δυνάμεις στὸ Βιετνάμ, ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια ἐπιζοῦσαν χάρη στὴν ἀμεση γαλλικὴ, ἰαπωνικὴ ἢ ἀμερικανικὴ βοήθεια. Τώρα πὸν ἡ ξένη ἐπέμβαση συντρίφτηκε, καμιά ἀντιδραστικὴ δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσει. Ἡ μόνη ὀργανωμένη δύναμη πὸν ἐπιζεῖ εἶναι ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, τὰ ἐπαναστατικὰ στελέχη ἀντιμετώπισαν προβλήματα πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ κείνα στὰ ὁποῖα ἦταν συνηθισμένοι. Πὼς τὰ ἔλυσαν;

Ὑπάρχει μεγάλο πρόβλημα στελεχῶν. Τὰ περισσότερα στελέχη τῆς πόλης ἦταν ἔμπειροι ἀγωνιστὲς πὸν ἔπασαν κάτω ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῆς ἀμερικανικῆς ἀστυνομίας. Ὁ παράνομος ἀγώνας στὸ Ἄνοϊ ἢ τὴ Σαϊγκὸν κάτω ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἀποικιακὴ κυριαρχία ἦταν

δύσκολος αλλά εφικτός. Όστόσο, από το χτένισμα των πόλεων από την αμερικανική αστυνομία, το τεράστιο δυναμικό της, τα υπερσύγχρονα μέσα που χρησιμοποιούσε (δελτία, φάκελοι, ηλεκτρονικοί εγκέφαλοι) πολύ λίγοι αγωνιστές κατάφεραν να ξεφύγουν. Σε πολλά μέρη, το 95% των αγωνιστών του κόμματος εξαφανίστηκαν. Το 1945, σε 120 χωριά του Μπέν-Γρε υπήρχαν 120 πυρήνες του κόμματος. Μετά από πέντε χρόνια διωγμών του καθεστώτος Ντιέμ έμειναν μόνο είκοσι. Παρ' όλες αυτές τις απώλειες, παρά τις δυσκολίες, το κόμμα μας συνέχισε να θεωρεί ότι η πόλη παρέμενε στρατηγική θέση κι ότι έπρεπε πάση θυσία να συνεχιστεί η δράση. Γι' αυτό οι Άμερικανοί ανέθεσαν σε μία ομάδα κοινωνιολόγων να μελετήσει πώς κατάφεραν οι «Βιετκόγκ» να ανανεώνουν τα στελέχη και τους αγωνιστές τους με τέτοιες συνθήκες.

Οι απώλειές μας ήταν τρομερές, κι εκείνο που λείπει τώρα περισσότερο απ' όλα είναι αγωνιστές που να γνωρίζουν καλά τις γειτονιές, τα εργοστάσια, τις διοικητικές περιφέρειες. Χιλιάδες άνθρωποι δεν έχουν επαφή με το κόμμα γιατί δεν υπάρχουν εκεί μέλη του. Δεν έχουμε αρκετές προσβάσεις στον πληθυσμό, ώστε να παίρνουμε τα προαρμοσμένα στις συγκεκριμένες συνθήκες κάθε περιοχής απαιτούμενα μέτρα... Το πρόβλημα γίνεται δεξύτερο, αφού οι σύντροφοι ήταν 10 ή 15 χρόνια στο βουνό και τώρα πρέπει να αναλάβουν την ευθύνη μιας πόλης τριάμισι εκατομμυρίων κατοίκων, με σύγχρονες εγκαταστάσεις, μιας πόλης ευρωπαϊκού ή αμερικανικού τύπου.

Άλλά υπάρχει και κάτι σοβαρότερο. Καιροσκοπικά στοιχεία, οι «άντιστασιακοί των 12 παρά 5» έχουν δι-

εισδύσει στο κόμμα και τις λαϊκές οργανώσεις. Έμφανίζονται με υπερεπαναστατικές πράξεις και φράσεις και δυσαρεστούν τον πληθυσμό. Για παράδειγμα: μία δασκάλα παρουσιάζεται σε μία επιτροπή γειτονιάς. Ο «υπεύθυνος» την υποδέχεται με τα εξής λόγια: «Πηγαίνετε να πλύνετε το πρόσωπό σας. Εγώ, ένας επαναστάτης, δεν δέχομαι μακιγιαρίσματα». Φαντάζεστε τον αντίκτυπο αυτής της φράσης στους κατοίκους της Σαϊγκόν. Έπιπλέον, πράκτορες του εχθρού εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη στελεχών, έχουν διεισδύσει στις επαναστατικές οργανώσεις. Τα μέλη μας, επιστρέφοντας στον τόπο τους, βρίσκουν επικεφαλής της επιτροπής γειτονιάς τον παλιό αστυνομικό που τους είχε καταδώσει. Κι αυτός, έχει τοποθετήσει φίλους του σ' όλες τις υπεύθυνες θέσεις. Το θέμα είναι σημαντικό, γιατί το πρώτο πράγμα που κρίνει μία επανάσταση είναι η στελέχωση των οργανισμών της εξουσίας της. Ευτυχώς ο πληθυσμός έχει δείξει ότι αναλαμβάνει την ευθύνη αυτών των υποθέσεων. Πρέπει τώρα να διαμορφώσουμε νέα μέλη και στελέχη, στηριζόμενοι στον πληθυσμό. Άλλά αυτό θα απαιτήσει χρόνο.

Ύπηρξε «κατακλυσμός» δολαρίων στην Ύπαιθρο, και ποιές ήταν οι επιπτώσεις του;

Η νοτιοβιεταμική Ύπαιθρος είναι από τη φύση της πλούσια, κυρίως στο δέλτα του Μεκόγκ. Ύπηρξαν μεγάλες καταστροφές λόγω του πολέμου και ταυτόχρονα μία ορισμένη ανάπτυξη που οφειλόταν στην παρουσία της μεγάλης αγοράς της Σαϊγκόν, κυρίως την εποχή της κατοχής από το αμερικανικό εκστρατευτικό σώμα: Ήταν ένα κίνητρο

για να πολλαπλασιαστεί η απόδοση, να εγκαινιαστούν συνεπώς νέες ποικιλίες καλλιιεργειών. Στη συνέχεια, μετά το 1968, με τη «βιετναμοποίηση» του πολέμου, χρειάστηκε να αντικατασταθούν τα εργατικά χέρια που πήγαιναν στον πόλεμο. Από δω προέκυψε και η ανάγκη εκμηχάνισης. Με την υποστήριξη των Άμερικανών, δημιουργήθηκε μία τάξη εύπορων αγροτών που εγκαταστάθηκαν στις «ασφαλείς» ζώνες. Σύμφωνα με στατιστικές του παλαιού καθεστώτος, στο 40% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας, δηλαδή ένα εκατομμύριο εκτάρια, η παραγωγή είχε εκμηχανιστεί. Άλλά με τρόπο άποιασματικό, άνορθολογικό· κάθε μικρή εκμετάλλευση είχε την υδραυλική της άντλία, τις μηχανές της που λειτουργούσαν με βενζίνη, ή όποια φυσικά εισάγεται. Και ο άνεφοδιασμός τους είναι σήμερα μεγάλο πρόβλημα.

Δεν θίχτηκε η ιδιοκτησία της γης;

Όχι. Όλα είχαν ήδη μοιραστεί στις άπελευθερωμένες περιοχές. Και στις υπόλοιπες, όπως είπα, κανένας δεν είχε συμφέρον να παραμείνει γαιοκτήμονας. Δεν τίθεται συνεπώς ζήτημα αγροτικής μεταρρύθμισης. Το πρόβλημα είναι μάλλον να βοηθήσουμε τους αγρότες να υιοθετήσουν το σύστημα των συνεταιρισμών και όχι να μοιράσουμε τη γη. Η σημερινή εργασία συγκομιδής του ρυζιού είναι πιο δύσκολη απ' ό,τι στον Βορρά, όπου όλο το χωριό είναι οργανωμένο σε συνεταιρισμό. Στον Νότο, όμως, πρέπει να απευθυνθούμε άτομικά σε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες αγροτών. Για τον άνεφοδιασμό της Σαϊγκόν, δεν είναι το ρύζι που λείπει. Η δυσκολία έγκειται στην άποθήκευσή του, την αγορά και την πώλησή του σε χαμηλή τιμή. Αν το αφήναμε αυτό στα χέρια των ιδιωτών εμπόρων, τα φτωχά στρώματα των πόλεων, λόγω της κερδοσκοπίας θα πέθαιναν από πείνα.

Αυτός ο σχετικός άνορθολογισμός της κατατεμαχισμένης παραγωγής ως τότε θα διαρκέσει;

Δεν μπορεί να διαρκέσει άπεριόριστα. Άλλά αφού η γενναιόδωρη φύση επιτρέπει στους αγρότες μια σχετική ευημερία, πρέπει να περιμένουμε να ωριμάσουν τα πνεύματα. Εκεί που θα υπάρχουν όλες οι κατάλληλες συνθήκες, θα δημιουργηθούν συνεταιρισμοί. Θα λειτουργήσουν παραδειγματικά για την μάζα των αγροτών. Άλλωστε υπάρχει και η οικονομική πίεση. Ένα πραγματικό υδραυλικό σύστημα, λογυχάρη, χρειάζεται συγκέντρωση δυνάμεων. Δεν μπορεί να σκάψει κανείς

μονάχος μιά διώρυγα, να χρίσει ένα φράγμα. Ούτε θα μπορέσει ο αγρότης ατομικά να συντηρήσει το τρακτέρ του. Στο καθεστώς 'Θιέου δεν τού στοιχίζει και πολύ, γιατί οι 'Αμερικανοί προμήθευαν σε χαμηλές τιμές τη βενζίνη, τα ανταλλακτικά, τα ίδια τα τρακτέρ, προσπαθώντας να δημιουργήσουν έτσι ένα στρώμα ευπορων αγροτών. Ένας βιετναμέζος αγρότης ακόμη κι αν διέθετε μιά ιδιοκτησία πέντε ή ξέξι εκταρίων, δεν θα μπορούσε να πληρώσει ένα τρακτέρ. Αυτό που επέτρεψε να πολλαπλασιαστούν οι μηχανές, δεν ήταν το επίπεδο ανάπτυξης της γεωργίας, αλλά η 'αμερικανική βοήθεια που δόθηκε για πολεμικούς σκοπούς.

Στη νεοαποικιακή κοινωνία, ποιό ρόλο έπαιξε τó θρησκευτικό φαινόμενο;

'Από την άποψη της ιδεολογίας, τó νεοαποικιακό σύστημα έχει, νομίζω, δύο βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτα, δημιουργεί μιά νοοτροπία κοινωνίας κατανάλωσης πού, σε μιά υπανάπτυκτη χώρα, μετατρέπεται σε πραγματική μαγία για τὰ έμπορεύματα. Δεύτερο, εννοεί τη θρησκεία, ή μάλλον ένα κράμα θρησκειών και προλήψεων. Με τόν πόλεμο, τις καταστροφές, τούς θανάτους... οι άνθρωποι πρέπει να βρουν κάπου μιά παρηγοριά. Και υπάρχει ή αστάθεια της ζωής. 'Όλα μπορεί να γυρμιστούν απ' την μιά μέρα στην άλλη. 'Ο καθένας νιώθει πώς χτίζει στην άμμο. Οι άνθρωποι πιστεύουν ότιδήποτε, τὰ ώρασκόπια για παράδειγμα. 'Ο 'Θιέου λχ. είχε τόν δικό του μάντη.

Ταυτόχρονα, ή άνοδος της θρησκοληψίας οφείλεται σε μιά συγκεκριμένη πολιτική. Οι 'Αμερικανοί και τó παλαιό καθεστώς έδιναν όσα χρήματα μπορούσαν για να κατασκευαστούν εκκλησίες, παγόδες. Ξαφνιάζεται κανείς βλέποντας τόσο πολλές σε κάθε γωνιά τού δρόμου. Βλέποντας αυτά τὰ κτίρια, στην πλειοψηφία τους καθολικά, εκκλησίες, πανεπιστήμια, φιλανθρωπικά ιδρύματα... νόμιζα πώς βρίσκομαι σε μιά χώρα πού είχε 50% τουλάχιστον καθολικούς, ενώ δεν αντιπροσωπεύουν παρά μόνο τó 10%.

'Από την πλευρά τών βουδιστών, υπάρχει αντίστοιχη μαγία. Σ' έναν λόφο, οι καθολικοί ύψώνουν ένα άγαλμα τού Χριστού. Στόν άπέναντι λόφο οι βουδιστές ύψώνουν έναν Βούδα. 'Ωστόσο, αυτό είναι εντελώς αντίθετο με την παράδοση, αφού οι παγόδες πρέπει να κρύβονται πίσω από τὰ δέντρα. Σήμερα όμως, βλέπουμε μεγάλους Βούδες καθισμένους πάνω στα βουνά, με ύφος επιβλητικό. Σ' αυτό τόν ανταγωνισμό με τούς καθολικούς, οι βουδι-

στές υιοθέτησαν σχεδόν την ίδια πρακτική, εκτός από την ένότητα τού δόγματος: οι βουδιστές υπέφεραν πάντα από τις αίρέσεις.

'Η ανάπτυξη τού βουδισμού οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην πολιτική συγκυρία. Στο παλαιό καθεστώς, όταν συμπλήρωνες κάποιο έντυπο της πολιτείας, σου ζητούσαν τó θρήσκειμα. Την εποχή εκείνη, 85% τών Βιετναμέζων δήλωναν ότι «δεν είχαν θρήσκειμα». Γιατί γι' αυτούς, τó να ακολουθείς τη λατρεία τών προγόνων δεν σήμαινε ότι έχεις κάποιο θρήσκειμα. 'Αν ενεργούσες όμως με τόν ίδιο τρόπο στο νεοαποικιακό καθεστώς, γινόσουν άμέσως ύποπτος. 'Η άστυνομία σε καταζητούσε, γιατί «χωρίς θρήσκειμα» σήμαινε άθεος, άρα κομμουνιστής. Οι άνθρωποι δήλωναν βουδιστές για να έχουν την ήσυχία τους και ταυτόχρονα για να αντιταχτούν στόν καθολικισμό τόν όποιο πρόβαλλε ή εξουσία σάν επίσημη θρησκεία. 'Ήταν μιά εθνικιστική αντίδραση. Πολλοί γίνονταν βουδιστές ιερείς για να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία. Οι βουδιστές ήγέτες διεκδικούσαν λοιπόν τó 85% τού πληθυσμού. Αυτή ή απότομη διόγκωση εξηγείται από (α) την ανάγκη παρηγοριάς μπρός στόν όλεθρο τού πολέμου, (β) τόν εθνικό παράγοντα, και (γ) την άνυποταξία. Με την άπελευθέρωση και τó τέλος τού πολέμου, ή μάζα τών πιστών τού βουδισμού άποδυναμώθηκε πολύ γρήγορα. Οι παγόδες είναι πρακτικά εντελώς

ξηρες. Τó βουδιστικό κίνημα έχασε κιόλας τουλάχιστον τούς μισούς από τούς πιστούς και τούς μοναχούς του.

Είπες πριν από λίγο ότι ή Καθολική Έκκλησία είναι ή μόνη αντιπολιτευτική δύναμη αυτή τη στιγμή...

Πίσω από την Καθολική Έκκλησία, υπήρξε ολόκληρη οργάνωση: οι καθολικοί πού είχαν στα χέρια τους τó προεδρικό άξίωμα. 'Ο Νγκό Ντιέμ και ό Νγκουγέν Βάν 'Θιέου ήταν καθολικοί, καθώς και πολλοί στρατηγοί και άξιωματικοί. Γινόσουν καθολικός για να γίνεις στρατηγός. Οι διευθυντές τραπεζών, οι ίσχυροί πανεπιστημιακοί, ήταν όλοι καθολικοί. Με τόν Ντιέμ, ή Καθολική Έκκλησία θριάμβευε και έπεδείκνυε τη δύναμή της. Μετά από την πτώση τού Ντιέμ, κινήθηκε στό παρασκήνιο. Τά δίκτυα τών καθολικών παρέμειναν τó ίδιο ίσχυρά, άπλως έξαφάνισαν μιά πολύ χτυπητή πρόσοψη.

Σήμερα ύπάρχει σοβαρό πρόβλημα για τη βιετναμική Έκκλησία. Δεν μπορεί πια να στηριχτεί άμεσα στην άποικιακή δύναμη, όπως έκανε κατά παράδοση εδώ και εκατόν τριάντα χρόνια. Ένα τμήμα τών καθολικών, ανάμεσα σ' αυτούς ένας πυρήνας διανοουμένων, ίερείς πατριώτες πού διαμορφώθηκαν κατά τó πνεύμα τού Βατικανού II, έθεσαν τó πρόβλημα της επανενσωμάτωσης της Έκκλησίας στην εθνική κοινότητα. Είναι αυτοί πού εκδίδουν την

επιθεώρηση «Οι καθολικοί και τὸ ἔθνος». Ἡ ιεραρχία δυσφορεῖ, παρόλο πὸν ἐπίσημα κάνει δηλώσεις ὑπὲρ τῆς Π.Ε.Κ. Ἔχουν τόσο συνηθίσει νὰ παίρουν ἀντιδραστικὲς θέσεις, ὥστε εἶναι δύσκολο, γιὰ μεγάλο μέρος τῆς ιεραρχίας, νὰ ἀλλάξει ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ὑπάρχει ὁμως ἓνα μεγάλο κίνημα μετασχηματισμοῦ πὸν ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βάση.

Οἱ πρόσφατες δηλώσεις τῆς ιεραρχίας ἐκφράζουν αὐτὸ τὸ κίνημα;

Αὐτὲς οἱ δηλώσεις ἐκφράζουν δύο πράγματα. Καταρχὴν ἓνα κίνημα στὴ βάση, γιὰ τὸ ἄνθρωποι εἶδαν τί εἶναι ἡ ἐπανάσταση, καὶ δεύτερον, μιὰ πιὸ εὐέλκτικη πολιτικὴ τοῦ Βατικανοῦ ἀπέναντι στὴ βιετναμικὴ ἐπανάσταση, τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ πολεμήσει ὡς πρῶτον. Ἀλλὰ τούτῃ ἡ ἐξέλιξη θὰ ἀπαιτήσῃ χρόνο γιὰ νὰ σβῆσει αὐτὸ τὸ παρελθὸν τῆς ἐξτρεμιστικῆς ἀντεπανάστασης, πὸν στὸ Βιετνάμ ξεπερνᾷ διττῶς παρόμοιο γνώρισε ἡ Εὐρώπη. Ἡ ἀντίδραση δὲν ἐκδηλώθηκε μόνο θεωρητικά. Ὑπῆρξαν βασανιστὲς ἱερεῖς πὸν ὀργάνωναν καθολικὲς φρουρές, ὀπλισμένους ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ἀμερικανούς γιὰ νὰ δολοφονοῦν τοὺς ἐπαναστάτες ἀγωνιστὲς. Ἡ Ἐκκλησία πὸν τὸ δέχτηκε αὐτό, δὲν καταδίκασε ποτὲ παρόμοιες πράξεις ἐπίσημως.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὸς ὁ ἰδιαίτερος

τύπος «ὁδηγητῆ ψυχῶν» ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκεῖ μεγάλη ἐπιρροή στὴν μάζα τῶν καθολικῶν τοῦ Νότιου Βιετνάμ;

Στὴν ἀρχή, οἱ καθολικοὶ ἦταν φτωχοὶ ἀγρότες συγκεντρωμένοι σὲ κοινότητες ἀπὸ τοὺς ιεραποστόλους. Γιὰ πολὺ μεγάλο διάστημα, αὐτὲς οἱ κοινότητες ἔζησαν ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐγκόσμια καὶ πνευματικὴ ἐξουσία τῶν γάλλων, ἰσπανῶν ἱεραποστόλων, πὸν διαμόρφωναν ὀλοκληρωτικὰ τὴ θέλησή τους. Γιὰ ἓναν δυστυχῆ καὶ ἀγράμματο χωριάτη, ἡ μόνη στιγμὴ ἀληθινῆς εὐτυχίας ἦταν ἡ λειτουργία, ἡ προσευχή. Τὸ πιὸ βασικὸ πρᾶγμα, ἡ ὑπόσχεση εὐτυχίας πὸν ἔδινε ἡ θρησκεία. Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, ἔρχεται σὲ δεύτερη μοίρα. Δὲν τοὺς πέρασε ποτὲ ἀπὸ τὸν νοῦ ὅτι μποροῦσαν νὰ εἶναι καὶ ὑλικά εὐτυχεῖς· ἦταν δεμένοι στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ ὅ,τι ἔλεγε ὁ ἱερέας εἶχε δύναμη νόμου. Ὄταν τὸ 1954 οἱ ἱερεῖς τοὺς εἶπαν ὅτι ὁ Θεὸς καὶ ἡ Παρθένος ἔφυγαν στὸν Νότο, τὸ πίστεψαν. Πόσο μάλλον ὅταν οἱ ἱερεῖς προφήτευαν ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ ἔριχναν τὴν ἀτομικὴ βόμβα στὸν Βορρᾶ. Ἐγίναν τότε πραγματικὰ βιβλικὲς σκηνές: οἱ ἱερεῖς μὲ τὴν μεγάλη στολή, φορώντας τὰ ἱερὰ ἄμφια, καὶ ὁ πλῆθυσμός νὰ τοὺς ἀκολουθεῖ σὲ σὺρὲς γιὰ τὴν ἔξοδο. Ὄταν πῆγαν στὸν Νότο ὡς μετανάστες συγκεντρώθηκαν σὲ χωριά τοποθετημένα στὶς στρατηγικὲς ζώνες, στὶς πύλες τῆς Σαϊγκὸν ἢ στὰ δυτικὰ τοῦ Δέλτα, ὑψω-

ναν τὴ σημαία τοῦ Βατικανοῦ καὶ ὄχι τὴν ἐθνικὴ σημαία. Στρατεύτηκαν ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν ἱερέων· τὸ καθεστῶς μάλιστα σκεφτόταν νὰ δημιουργήσει μ' αὐτοὺς τὸν κορμὸ τοῦ στρατοῦ του. Ἐζήσαν πολλὰ χρόνια σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀλλὰ τελικὰ τὰ γεγονότα τοὺς ἄνοιξαν τὰ μάτια. Εἶδαν ἱερεῖς νὰ σκοτώνουν, εἶδαν τὴ διαφθορὰ τῆς διοίκησης. Καὶ ὑπάρχει καὶ ἡ δράση ὀρισμένων ἱερέων πὸν διαμορφώθηκαν μὲ τίς σύγχρονες ιδέες. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι, μάλιστα, γίνονται σιγὰ σιγὰ οἱ ἐκφραστὲς αὐτῆς τῆς ἀφύπνισης τῶν καθολικῶν. Ὁ αὐταρχικὸς μηχανισμός τῆς Ἐκκλησίας συντρίβεται κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν γεγονότων. Τὸ πρόβλημα εἶναι καταρχὴν πολιτικὸ. Πρέπει πραγματικὰ νὰ ξεφύγει ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ παγίδα καὶ νὰ ἐπιστρέψει ἡ καθολικὴ κοινότητα σὲ μιὰ ὁμαλὴ ζωὴ, νὰ ἐγκαταλείψει τὴ ζωὴ τοῦ γκέτο.

Ἔχουν μέλλον οἱ καθολικοὶ στὸ σοσιαλιστικὸ σύστημα;

Ἡ θρησκεία τῶν καθολικῶν εἶναι ἐλεύθερη στὸ Βιετνάμ. Ἀλλὰ στὸν Βορρᾶ, μετὰ τὸ 1954, ἡ ἐπανεναξὴ τους στὴν ἐθνικὴ κοινότητα ὑπῆρξε ἀργή. Στὰ καθολικὰ χωριά, οἱ ἱερεῖς παρεμπόδισαν τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς παιδείας. Ἀπαγόρευαν μάλιστα στὰ παιδιά νὰ πηγαίνουν στὸ σχολεῖο. Ἄλλο παράδειγμα: ὅταν ἔγινε ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, πολλοὶ καθολικοὶ ἀγρότες ἐγκατέλειψαν τὸ μῆμα τῆς γῆς πὸν τοὺς δόθηκε. Ὁ ἱερέας τοὺς εἶχε πεί ὅτι τὸ νὰ πάρεις τὴ γῆ ἐνὸς ἄλλου ἀποτελεῖ ἁμάρτημα. Οἱ ἀμερικανικοὶ βομβαρδισμοὶ καθόρισαν μιὰ στροφή τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βορρᾶ, καὶ προκάλεσαν ἀναζωογόνηση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Σήμερα οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ καθολικὰ καὶ τὰ μὴ καθολικὰ χωριά σιγὰ σιγὰ ἐξαφανίζονται.

Πῶς ἀντιδρῶν οἱ διανοούμενοι τοῦ Νότου;

Ἀντίθετα μὲ τὸ γαλλικὸ ἀποικιακὸ καθεστῶς πὸν δὲν ἀνέπτυξε τὴν ἐκπαίδευση, ὁ νεοαποικισμὸς προσπάθησε νὰ δημιουργήσει, γιὰ δικὸ του ὄφελος, μιὰ ὀρισμένη κουλτούρα, μιὰ ὀρισμένη παιδεία. Οἱ διανοούμενοι τοῦ Νότου βρίσκονται σὲ καλὸ τεχνικὸ καὶ ἐπαγγελματικὸ ἐπίπεδο. Τοὺς λείπει μόνο ἡ γνώση τῆς ἐθνικῆς πραγματικότητας. Ἐμείναν παγιδευμένοι στὴ Σαϊγκὸν καὶ ἡ κουλτούρα τους ἦταν ἀποκλειστικὰ στραμμένη πρὸς τὴ δύση. Τὸ ἐθνικὸ τους φρόνημα ξύπνησε σὰν ἀντίδραση στὴν μαζικὴ, βάρβαρη ἐπέμβαση τοῦ

αμερικανικού στρατού, που συνοδεύτηκε από βασανιστήρια, εφόδους, συλλήψεις, διαφθορά. Το εθνικό τους φρόνημα έπαιξε ρόλο στην απελευθέρωση. Αυτοί κράτησαν τον τεχνικό εξοπλισμό, τα εργοστάσια, τα αρχεία. Σχεδόν όλες οι επιχειρήσεις κατάφεραν να κρατήσουν τα αρχεία τους χάρη στη δράση των μηχανικών, των τεχνικών. Ποτέ μια επανάσταση δεν κατάφερε, όπως στο Βιετνάμ, να διατηρήσει σε τέτοιο βαθμό απειράχτα τα δημόσια κτίρια και τον εξοπλισμό της χώρας. Μετά από την απελευθέρωση, η μεγάλη αποκάλυψη για τους διανοούμενους ήταν όταν μπήκαν να βγούν από τη Σαϊγκόν. Όταν είδαν την έρημωμένη ύπαιθρο, 40 χιλιόμετρα από την πόλη, ανακάλυψαν έναν άγνωστο κόσμο. Έπειτα άρχισαν οι επαφές με τους διανοούμενους του Βορρά που τους επέτρεψαν να μάθουν για τις ξερυνες που είναι προσανατολισμένες προς την εθνική πραγματικότητα. Ιδιαίτερα στους τομείς της ιστορίας, της γλωσσολογίας, των γραμμάτων. Οι διανοούμενοι αυτοί μετεκπαιδεύτηκαν και είδαν την ιστορία μας υπό νέο πρίσμα. Άλλα κυρίως, ένιωσαν πραγματικά αγαλλίαση όταν είδαν ότι το κόμμα έβαζε την επιστημονική και τεχνική επανάσταση στο κέντρο της επανάστασης. Όταν θεωρούμε την επιστημονική και τεχνική επανάσταση θεμελιακό κρίκο της κοινωνικής ανάπτυξης, σημαίνει ότι βάζουμε τους διανοούμενους, και ιδιαίτερα τους μηχανικούς και τους τεχνικούς, στην καρδιά του ζητήματος. Έχουν επιφυλάξεις σε τούτη ή την άλλη όψη των πραγμάτων, γιατί για μεγάλο διάστημα δηλητηριάζονταν με τον αντικομμουνισμό. Άλλα η ιδέα ότι μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη μιας απελευθερωμένης χώρας έχει πάρει το δρόμο της. Παραβρέθηκα σε μια συζήτηση του συνδέσμου διανοούμενων της Σαϊγκόν. Οι διδάσκοντες της Φυσικομαθηματικής Σχολής ενημέρωναν για τη συνάντησή τους με τους ηγέτες της έπαρχίας Μπέν Τρέ. Μετά την επίσκεψή τους, άρχισε μια συνεργασία, που βασιζόταν στην αμοιβαία βοήθεια που μπορούσαν να προσφέρουν για την ανασυγκρότηση της χώρας. Αυτό δημιουργήθηκε αυθόρμητα. Ωστόσο, από τους είκοσι καθηγητές, μόνο ένας είχε πάρει μέρος στην Αντίσταση.

... Ένα είδος ανακάλυψης των εθνικών αναγκών.

Αυτό είναι. Μια μεγάλη ανακάλυψη, στο βαθμό που μπορούμε να τους προσφέρουμε νέες δυνατότητες επιστημονικής και τεχνικής εργασίας. Και οι

δυνατότητες είναι πολύ μεγάλες, με την ενοποίηση. Τώρα πιά ολόκληρη η χώρα προσφέρεται ως πεδίο δράσης. Μια χώρα σαρανταπέντε εκατομμυρίων κατοίκων, με πολύ σημαντικούς πόρους.

Πώς θα διεξαχθεί η πάλη των ιδεών;

Υπάρχει και θα υπάρξει πάλη των ιδεών. Για πολύ καιρό. Άλλα η μορφή της θα εξαρτηθεί από τη συγκυρία. Δηλαδή από την οξύτητα των εσωτερικών και εξωτερικών πολιτικών αγώνων.

Στο Βιετνάμ, ο ιμπεριαλιστικός κίνδυνος, λιγότερο ή περισσότερο οξύς, θα είναι καθοριστικός. Οι εσωτερικοί παράγοντες έρχονται δεύτεροι, δεδομένου ότι οι φεουδάρχες, η άστική τάξη, εξαφανίστηκαν. Η πάλη θα εξαρτηθεί επίσης σε μεγάλο βαθμό από την προσωπικότητα των ηγετικών ομάδων σ' αυτή τη συγκυρία. Ο Χο Τσι Μίνχ, για παράδειγμα, επηρέασε πολύ τον τρόπο με τον οποίο το βιετναμικό κόμμα έλυσε τα προβλήματα. Αυτό δεν άλλαξε τη βάση τους, αλλά επηρέασε τον τρόπο, την τέχνη της επίλυσής τους. Το ουσιαστικό για μας, ωστόσο, είναι να «χωνέψουμε» την επιστημονική και τεχνική επανάσταση για να μπορέσουμε να επηρεάσουμε τη ζωή, την οργάνωση της κοινωνίας.

Πώς μπορεί να προωθηθεί η επιστημονική επανάσταση σε μια χώρα που μόλις πέρασε τέτοιο πόλεμο;

Για την υλική και τεχνική βάση, χρειάζεται μια πολύ μεγάλη προσπάθεια επενδύσεων. Για να βρούμε αυτά τα κεφάλαια, ξεκινάμε από τη γεωργία και

τη βιοτεχνία και στηρίζομαστε στην ξένη βοήθεια. Η τελευταία δεν είναι το βασικότερο πράγμα, αλλά είναι σημαντική. Κι ένας από τους λόγους για τους οποίους είναι στην εποχή μας δυνατό το πέρασμα στο σοσιαλισμό χωρίς το καπιταλιστικό στάδιο, είναι η ύπαρξη σοσιαλιστικών βιομηχανικών χωρών που μπορούν να βοηθήσουν με κεφάλαια και την τεχνική τους. Αν ήμασταν στις αρχές του 20ού αιώνα, θα λέγαμε ότι χρειάζονται πενήντα χρόνια καπιταλισμού. Πρέπει να διαμορφώσουμε ειδικευμένο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό, να το σταθεροποιήσουμε.

Το 1954, η βάση του επαναστατικού καθεστώτος δεν ήταν τόσο σταθερή. Οι επαναστατικές δυνάμεις που συγκεντρώθηκαν στον Βορρά διέθεταν την μισή χώρα σαν βάση. Ύστερα ήρθαν οι Άμερικανοί. Η ίδια η ζωή της επαναστατικής κυβέρνησης κινδύνευε στον Βορρά.

Τώρα, υπάρχουν πάντα απειλές πιέσεων, αλλά απ' έξω. Από πολιτική άποψη, τα πράγματα είναι πολύ πιο στέρεα.

Όσον αφορά την υλική βάση, το 1954 δεν είχαμε ουσιαστικά τίποτα. 1,5% συμμετοχή της βιομηχανίας στο εθνικό προϊόν, ούτε ένα κομμάτι χάλυβα στην παραγωγή... Τώρα πιά, στον Βορρά και στον Νότο, έχουμε βιομηχανική βάση. Όσον αφορά το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό, στο Άνκι το 1954 είχαμε δλους κι δλους δέκα μηχανικούς. Αυτό έχει σημαντικά αλλάξει. Βέβαια, με τις καταστροφές του πολέμου, είναι ακόμη δύσκολα τα πράγματα, αλλά η βάση από την οποία ξεκινάμε είναι πολύ πιο σημαντική απ' ό,τι το 1954.

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΤΟΥΡΚΩΝ*

Τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ ὀθωμανικοῦ προλεταριάτου

τοῦ Paul Dumont

Μετάφραση: Γιώργος Σεφερτζής

Ἡ ἔλλειψη ἐπακριβῶν στοιχείων κάνει ἀρκετὰ δύσκολη τὴν περιγραφή τοῦ ἐργατικοῦ στρώματος, τόσο ἰσχνοῦ ἄλλωστε, τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅσοσο μερικὰ ιδιαίτερα γνωρίσματα εἶναι προφανή.

Ἕνα κατακερματισμένο ἐργατικὸ στρώμα

Τὸ πρῶτο γνώρισμα τοῦ ὀθωμανικοῦ «προλεταριάτου» εἶναι ἀναμφίβολα ὁ κατακερματισμὸς του. Προηγουμένως εἶδαμε ὅτι οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἦταν ελάχιστες καὶ ἡ πλειονότητα τῶν «ἐργοστασίων» διέθετε λίγες δεκάδες ἐργάτες. Στὸν κατακερματισμὸ τοῦ χώρου ἐργασίας προστίθεται σειρὰ ὁλόκληρη ἐθνικῶν καὶ γεωγραφικῶν διακρίσεων. Στὴν Αὐτοκρατορία δὲν ὑπῆρχε προλεταριάτο σὲ ἐθνικὴ κλίμακα, ἀλλὰ πλῆθος ἐργατικοῦ πυθῆνος διαφόρων ἐθνοτήτων, διάσπαρτοι στὰ βιομηχανικὰ κέντρα τῆς χώρας.

Ὁ κερματισμὸς τοῦ ὀθωμανικοῦ προλεταριάτου κατὰ ἐθνότητες στάθη-

κε σαφῶς τροχοπέδη στὴν ἀνδρωσι τῶν ἐργατικῶν ἀγῶνων στὴν Τουρκία. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων ὑπονόμεινε, σὲ περισσότερες περιπτώσεις, τὰ «ταξικὰ» συμφέροντα τῶν ἐργατῶν. Ξέρουμε π.χ. ὅτι στὴν Προύσα οἱ ἐργάτες τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων ἔκαναν ὅ,τι τοὺς πέραναγε ἀπ' τὸ χέρι προκειμένου νὰ διατηρήσουν τὸ μονοπώλιο ὀρισμένων κλάδων τῆς μεταξοπαραγωγῆς. Οἱ Ἕλληνίδες ὑφάντρες ἔφτασαν σὸ σημεῖο νὰ σαμποτάρουν τὶς ἑβραϊκὲς ὑφάντρες γιὰ νὰ τὶς ἀποκλείσουν ἀπ' τὸ ἐπάγγελμα.¹ Ξέρουμε ἐπίσης πὼς σὲ ὀρισμένες μεγάλες ἐταιρεῖες (μποροῦμε κυρίως νὰ ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τῶν «Ὄθωμανικῶν Σιδηροδρόμων τῆς Ἀνατολῆς») ἡ διεύθυνση παρενέβαινε μεταξὺ «αὐτοχθόνων» καὶ τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὶς διεκδικητικὲς προσπάθειες τοῦ προσωπικοῦ.² Γενικά, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι εἶχαν τὴν τάση νὰ ὁμαδοποιῶνται κατὰ ἐθνότητες μέσα σὲς ἐπιχειρήσεις. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ περι-

σότερες ἐργατικὲς ἐνώσεις ποὺ δημιουργήθηκαν στὴν Τουρκία τὴν ἐπομένη τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1908 βασίζονταν στὴν ἐθνικότητα τῶν μελῶν τους. Στὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ στὴ Σμύρνη ἐπίσης, κάθε ἐπαγγελματικὸς κλάδος ἦταν κομματιασμένος σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις ἐθνικὲς οργανώσεις. Στὴ Θεσσαλονίκη, π.χ., ἡ διαδήλωση τῆς 19ης Ἰουνίου 1909 κατὰ τοῦ νομοσχεδίου γιὰ τὰ συνδικάτα καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας εἶχε συγκεντρώσει περίπου 6.000 ἐργάτες ποὺ ἀνήκαν σὲς ἀκόλουθες ὁργανώσεις: Ἕλληνες τσιγαράδες (χειροποίητα τσιγάρα)· ἰσραηλίτες ἐργάτες· Ἕλληνες σαπουνεργάτες, ἰσραηλίτες σαπουνεργάτες· Ἕλληνες ἐμποροῦπάλληλοι, ἰσραηλίτες ὑπάλληλοι· Ἕλληνες τυπογράφοι, βούλγαροι τυπογράφοι· ἰσραηλίτες μαραγκοί, Ἕλληνες μαραγκοί· Ἕλληνες τσαγκάρηδες· ἰσραηλίτες ἀχθοφόροι καὶ καπνεργάτες· ἐργάτες τῶν «Ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων», τροχιοδρομικοί· σύνδεσμος τῶν ἐργατῶν τῆς ἐταιρείας γκαζιού· Ἕλληνες ράφτες, ἰσρα-

* Ἀπόσπασμα ἀνέκδοτης μελέτης τοῦ γάλλου ἱστορικοῦ Paul Dumont· τὴν παρουσίασε σὸ Colloque, ποὺ, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς UNESCO, διοργάνωσε σὸ Ἀμβουργο ἡ Association des Études Sud-Est Européen, σὲς 22-26.3.1976, μὲ θέμα «Ἡ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια».

Στὸ Α' μέρος τῆς μελέτης τοῦ ὁ P. Dumont παραθέτει τὰ ποσοτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ βιοτεχνία, τὴ χειροτεχνία καὶ τὴ βιομηχανία στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς τὴν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων, τὸ 1908. Θέμα χώρου μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δημοσιεύσουμε τὸ Β' μόνο μέρος τῆς μελέτης.

ηλίτες ράφτες.³ Μὲ αὐτὲς τὶς συνθήκες οἱ ἐργάτες κι ὅταν ἀκόμη συγκεντρώνονταν σὲ μιὰ διαδήλωση, ἦταν πρακτικά ἀδύνατο νὰ ἀντιτάξουν ἐνωμένο μέτωπο στὴν ἐργοδοσία.

Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις παρατηροῦνται ἀκόμη πιὸ προχωρημένα φαινόμενα ἀπομόνωσης. Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ἀλληλεγγύη τῶν συντοπιτῶν ἔπαιξε μεγάλο ρόλο γιὰ τὶς προσλήψεις σὲ ὀρισμένα ἐπαγγέλματα. Στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τὴ Σαφράμπουλη καὶ τὴν Κασταμονὴ φαίνεται ὅτι μονοπωλοῦσαν τὰ 3/5 τῶν ἀρτεργατῶν.⁴ Οἱ ἐργάτες κασιτέρου κατάγονταν ἀπ' τὴν Τραπεζοῦντα· οἱ ἀχθοφόροι προέρχονταν ἀπ' τὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς· ἡ πλειονότητα τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν τῆς οἰκοδομικῆς Βιομηχανίας ἀπ' τὴν περιοχή τῆς Καισάρειας. Πέρα ἀπ' τὴν ἀλληλεγγύη τῶν συντοπιτῶν μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔπαιξε ἐπίσης ρόλο ἡ ἀλληλεγγύη μεταξὺ συγχωριανῶν καθὼς καὶ ἡ οἰκογενειακὴ. Στὰ ὄρυχια τῆς Ἡρά-

λονίκης, τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Σμύρνης, τῆς Προύσας, τῆς Ἡράκλειας κ.λπ. δὲν εἶχαν τὴν αἰσθησιμότητα τῆς ἴδια συλλογικῆς δυνάμει. Τὰ διάφορα βιομηχανικὰ κέντρα τῆς Ἀυτοκρατορίας ἀποτελοῦσαν «νησίδες» ἐντελῶς ἀποκομμένες ἢ μιὰ ἀπ' τὴν ἄλλη. Γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ προλεταριάτο, ὁ γεωγραφικὸς τεμαχισμὸς ἀντιπροσώπευε ἕνα σοβαρὸ μειονέκτημα. Ὄταν τὴν ἐπομένῃ τῆς νεοτουρκικῆς ἐπανάστασης δόθηκε ἡ εὐκαιρία στοὺς ἐργαζόμενους νὰ ὀργανωθοῦν, ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν ἀνίκανοι νὰ διαμορφώσουν ἄλλο πλαίσιο ἐκτός ἀπὸ τὸ οἰκεῖο τους πλαίσιο τοπικῆς ζωῆς. Κανένα «κόμμα», κανένα «συνδικάτο» δὲν κατάφερε νὰ ξεπεράσει τὰ ὅρια τῆς πόλης ὅπου εἶχε τὴν ἕδρα του: ἡ ἐπιρροή (σχεδὸν πάντα μηδαμική) τοῦ Ὀθωμανικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος δὲν ξεπέρασε τοὺς ἐργαζόμενους τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ ἐργατικὴ «Φεντερασίων» τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ πιὸ ἰσχυρὴ ὀργάνωση τῆς Ἀυτοκρατορίας, δὲν ἄγγιξε παρὰ μόνον τοὺς Σαλονικιοὺς.

Οἱ ἀνοργάνωτοι ἐργαζόμενοι

Κοντὰ στὶς διαφορὲς αὐτὲς μορφὲς κατακερματισμοῦ, εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὴ ἡ δλοκληρωτικὴ σχεδὸν ἀπουσία ὀργανώσεων προσανατολισμένων στὴ συλλογικὴ δράση: ταμεῖα βοήθειας, συνδικάτα, κόμματα. Ἡ εἰκοσάδα τῶν ἀπεργιῶν ποὺ καταγράφηκαν στὰ χρόνια 1872-1906—ἀπεργία τῶν τηλεγραφητῶν (1872), διάφορες ἀπεργίες τῶν σιδηροδρομικῶν (1872, 1876, 1880), ἀπεργίες τῶν ἐργατῶν τῶν ναυπηγείων (1873, 1875, 1876, 1879), ἀπεργία τῶν ἀχθοφόρων (1875), ἀπεργία τῶν ραφτάδων (1878), ἀπεργία τῶν οἰκοδόμων (1878, 1879), ἀπεργίες τῶν ὑπαλλήλων τῶν ναυτιλιακῶν ἐταιρειῶν (1879, 1880), ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τοῦ καπνομονοπωλίου (1906)—μοιάζουν αὐθόρμητες ὄλες: δὲν ὑπάρχει κανένα ἴχνος συνδικαλιστικῆς πρωτοβουλίας. Μὲ δυσκολία διαπιστώνουμε ὑπαρξὴ ἀπεργιακῶν ἐπιτροπῶν (π.χ. στὴν ἀπεργία τῶν ναυπηγείων τὸν Μάιο τοῦ 1876).

Ἐντούτοις, ἡ κυβέρνησις εἶναι δύσπιστη: ἀπὸ τὸ 1845 κιόλας ἐπιφορτίζει τὴν ἀστυνομία νὰ παρακολουθεῖ ἀγρυπνὰ τὶς ἐνέργειες τῶν ἐργατῶν ὥστε νὰ ἀποτραπῆ ἡ δημιουργία ὁμάδων μὲ ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα.⁵ Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1890 ἰδρύνονται οἱ πρῶτες ἐργατικὲς ἐνώσεις. Στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ ταμεῖα ἀλληλοβοήθειας κατὰ τὸ πρότυπο τῶν διαφόρων συντεχνιῶν τεχνιτῶν. Τέτοια ταμεῖα ἴδρυσε ἡ ἴδια ἡ ἐργοδο-

σία στὰ ἀνθρακορυχία τῆς Ἡράκλειας, σὲ ὀρισμένες κρατικὲς ἐπιχειρήσεις (Φεσάν, ὕφαντὰ τοῦ Ἐρεκε κ.λπ.) καί, κατὰ πάσα πιθανότητα, στὶς περισσότερες μεγάλες ἐταιρεῖες. Οἱ ἐργάτες τῆς ναυτιλιακῆς ἐταιρείας «Chirket-i Hayriye» διαθέτουν ταμεῖο ἀλληλοβοηθείας ἀπὸ τὸ 1893: ἡ κράτηση τοῦ 4% τοῦ ἡμερομισθίου τους, ὕστερα ἀπὸ 25 χρόνια δουλειᾶς στὴν ἐπιχείρησι τοὺς ἐξασφάλιζε κάποια σύνταξη γήρατος.⁶ Τὸ ταμεῖο βοήθειας τῆς «Ὀθωμανικῆς Σιδηροδρομικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἀνατολῆς» χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1895.⁷

Κοντὰ σ' αὐτὰ τὰ ταμεῖα, βλέπουμε νὰ παρουσιάζονται ἀρκετὲς ὀργανώσεις καθ'αυτὸ ἐργατικὲς, ἐστῆς ἀντίστασης στὴν καθεστηρικὴ τάξη. Τὸ 1894-1895 δημιουργήθηκε ὁ «Ὀθωμανικὸς Ἐργατικὸς Σύνδεσμος» (Amele-i Osmani Djemiyeti), ποὺ φαίνεται πὼς βασιζόταν στοὺς ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων πολεμοφοδίων. Αὐτὸς ὁ σύνδεσμος ἐξαφανίστηκε τὸ 1896 ἀλλὰ ξαναβγήκε στὴν ἐπιφάνεια στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα.¹⁰ Τὰ ἴδια χρόνια ἄλλες ὁμάδες σοσιαλιστικοῦ προσανατολισμοῦ παρουσιάζονται στὶς πόλεις τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀυτοκρατορίας.¹¹ Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὑπάρχουν καὶ τὰ ἀρμένικα ἐπαναστατικὰ κινήματα: τὸ Hentchakian ἐμφανίζεται τὸ 1887, τὸ Dachnakoutioun τὸ 1890.

Εἴτε πρόκειται γιὰ τὰ ταμεῖα ἀλληλοβοήθειας καὶ τὸν «Ὀθωμανικὸ Ἐργατικὸ Σύνδεσμο» εἴτε γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς ὁμάδες, εἶναι φανερό ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς ὀργανώσεις δὲν ἀντιπροσπεύουν, συνολικά, μεγάλα πράγματα, ὅσον ἀφορᾷ τὴ χειραφέτηση τοῦ ἐργάτη. Ὁ ἐργάτης τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Προύσας, τῆς Ἡράκλειας, δὲν εἶναι βέβαια μόνος, ἀλλὰ μηχανισμοὶ ἀλληλεγγύης ποὺ δροῦν ὑπὲρ αὐτοῦ πολὺ σπάνια προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐπαγγελματικὸ του περίγυρο: ἡ ἀλληλεγγύη ἐκφράζεται κυρίως μέσω οἰκογενειακῶν δεσμῶν, δεσμῶν γειτονιάς καὶ θρησκευτικῆς ἀδελφότητας. Σὲ περίπτωση δυστυχίματος, ἀρρώστιας, ἀτυχίματος, ὁ ἄνθρωπος λογαριάζει πολὺ περισσότερο στὴ φιλία τῶν «συμπατριωτῶν» του (αὐτοὶ ποὺ προέρχονται ἀπ' τὸ ἴδιο memleket) ἢ στὴ φιλανθρωπία τῶν ὁμοθησικῶν του παρὰ στὸ ταμεῖο βοήθειας. Ἄς σημειώσουμε ὡστόσο ὅτι ἡ πολιτικὴ συγκυρία δὲν ἦταν ἰδιαίτερα πρόσφορη γιὰ τὴν ἴδρυση ὀργανώσεων ποὺ ἐνδεχόμενα θὰ διατάραζαν τὴ δημόσια τάξη. Ὁ «Ὀθωμανικὸς Ἐργατικὸς Σύνδεσμος» ποὺ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐξόριστους στὴν Εὐρώπη Νεότουρκους δὲν μπόρεσε νὰ ἀντισταθεῖ στὴν καταπίεση τοῦ καθεστῶτος Χαμίτ παρὰ γιὰ λίγους μόνο μῆνες. Τὸ ὀθωμανικὸ ἐργατικὸ

κλειας π.χ., ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ καθεστῶτος τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐργασίας, οἱ προσλήψεις γίνονταν κατὰ χωριό.⁸ Οἱ δεσμοὶ συγγένειας, ἡ προέλευση ἀπὸ τὸν ἴδιο «τόπο» (memleket) ἦταν τὸ συνηθισμένο κανάλι γιὰ τὴν ἐξεύρεση δουλειᾶς. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀναλάμβανε τὴν πρόσληψη ἕνας ἐπικεφαλῆς (ustabachi, kahya, κ.λπ.) ὁ ὁποῖος βέβαια προτιμοῦσε τοὺς «συμπατριώτες» του. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι τῆς Θεσσα-

στρώμα, άφημένς στην πολιτική και κοινωνική άνωριμότητά του, ήταν σαφώς καταδικασμένο να άρχειται στις δομές (πολύ άποτελεσματικές άλλωστε) που του προσέφερε ή παραδοσιακή κοινωνία.

Ένα ούσιαστικό κριτήριο:

ή ταξική συνείδηση

Είχαν οι εργάτες της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας «ταξική συνείδηση»; Αυτό είναι τελικά τó ζήτημα που τίθεται.

Παίροντας υπόψη όσα προηγήθηκαν τείνουμε να άπαντήσουμε άρνητικά. Πουθενά, όπως είδαμε, δέν εκδηλώνεται πραγματική εργατική άλληλεγγύη. Οι εργαζόμενοι έχουν συνείδηση ότι ανήκουν σε μιá εθνότητα, σε μιá οικογενειακή ομάδα, σε μιá περιοχή, σε μιá πόλη, αλλά όχι σε μιá κοινωνική τάξη. Ό εργάτης που έρχεται απ' τó χωριό στην πόλη αισθάνεται χωρίς άμφιβολία πιό κοντά στον αγά του που τόν κατευθύνει και τόν ύποστηρίζει, παρά στους συντρόφους του εργοστασίου του.

Άπεργία ναυτεργατών 1872

Πρέπει βέβαια να έρευνηθεί κατά πόσο οι μεγάλες άπεργίες του 1872-1906 (στά ναυπηγεία, στους σιδηρόδρομους, στο μονοπώλιο καπνού) βασίστηκαν σε κάποια ταξική συνείδηση των άπεργών. Άλλά κάτι τέτοιο φαίνεται ελάχιστα πιθανό. Οι άπεργίες αυτές είχαν άυστηρά οικονομικά αίτήματα και σκόπευαν άμεσα συμφέροντα των άπεργών: δέν συναντάμε καμία διακοπή εργασιών για λόγους άλληλεγγύης,

καμία διεκδίκηση που θα μπορούσε να συγκεντρώσει τó σύνολο της εργατικής μάζας.

Παρατηρούμε άλλωστε ότι οι ταξικές οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στην Τουρκία την επομένη της επανάστασης του 1908 είχαν άναιμικά άποτελέσματα. Τό Όθωμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Hüseyin Hilmi μάταια προσπάθησε να εξασφαλίσει εργατική βάση. Άναγκάστηκε να διαλυθεί γιατί δούλευε μόνο στο «θεωρητικό χώρο»¹². Τό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα του Hasan Rıza δέν κατόρθωσε να στρατολογήσει παρά μιση δωδεκάδα μέλη.¹³ Η ομάδα Κοινωνικών Μελετών του Μπεζεστένη¹⁴ φαίνεται ότι δέν μάζεψε πάνω από μιá χούφτα τεχνίτες (ράφτες, όμπρελάδες, ζαχαροπλάστες, ταπεισέρηδες, βιβλιόδέτες). Έτσι ή εργατική «Φεντερασιόν» της Θεσσαλονίκης ύπήρχε ή μόνη όθωμανική όργάνωση που κέρδισε μιá πλατιά πελατεία προλεταρίων, αλλά δέν έπαψε να παραπονεύεται για την «μοιρολατορεία» του εργάτη», «για την άδιαφορία των λαϊκών μαζών άπέναντι στα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα»¹⁵.

Μιά εργατική τάξη

ύπό σχηματισμό

Είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι ύπήρχε πραγματική εργατική τάξη¹⁶ στην Τουρκία τις παραμονές της επανάστασης του 1908. Μιά μάζα 200.000 εργατών περίπου, κατακεραματισμένη σε πλήθος μικρές ομάδες, χωρίς ταξικές όργανώσεις (συνδικάτα, κόμματα), χωρίς καμία συλλογική συνείδηση, δέν

συνιστά, κατά τή γνώμη μας, πραγματική εργατική τάξη. Έν πάση περιπτώσει, είναι βέβαιο πώς τó τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα άντιπροσωπεύει περίοδο σημαντικών άλλαγών για τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία: τά άποτελέσματα της βιομηχανικής επανάστασης άρχισαν κι εδώ να γίνονται αισθητά: Οι προλετάριοι άποσύρονται σιγά σιγά απ' τά βιοτεχνικά χαρακώματά τους και προσανατολίζονται στη βιομηχανία. Συγκροτείται προοδευτικά ένα στρώμα εργαζόμενων άμεσα έξαρτημένο από τó κεφάλαιο. Αυτοί οι άνθρωποι που βρίσκονται σε διαρκή έξάρτηση από τόν εργοδότη τους, στο έξής θα ανήκουν στο ανώνυμο πλῆθος της πόλης, κι όταν άκόμη διατηρούν δεσμούς με τήν ύπαιθρο. Χαρακτηρίζονται από προλεταριακό «τρόπο ζωής» —μέρες επίπονης δουλειάς, μισθοί πείνας,¹⁷ άνθυγεινή διαμονή κ.λπ.— και άρχίζουν να ύφίστανται τους άδυσώπητους νόμους του βιομηχανικού καπιταλισμού: στοιβάζονται στα εργοστάσια, γνωρίζουν τή σκληριά του ώραρίου, μαθαίνουν να δουλεύουν σε ρυθμό μηχανής. Μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε πώς σε κάποιο βαθμό ύπάρχει μιá έν δυνάμει εργατική τάξη αυτή τήν εποχή στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, ένα νέο κοινωνικό σώμα που πάει να γεννηθεί.

Οι κρατικές βιομηχανίες (εργοστάσια όπλων και πολεμοφοδίων, ναυπηγεία, ύφαντουργεία κ.λπ.) και οι εταιρείες ξένου κεφαλαίου (εταιρείες σιδηροδρόμων, άνθρακορυχεία της Άράκλειας, καπνομονοπώλιο) είχαν άναμφισβήτητα συμβάλει στο να θεθούν οι βάσεις ενός «σύγχρονου» προλεταριάτου στην Τουρκία. Οι μεγάλες επιχειρήσεις διευκόλυναν τή διάδοση των μηχανών στην Όθωμανική Αυτοκρατορία και ευνόησαν τή συγκέντρωση της εργατικής δύναμης. Δέν χωρά άμφιβολία, άλλωστε, ότι πρόσφεραν ένα ιδιαίτερα κατάλληλο έδαφος για τήν ανάπτυξη μαζικής δράσης. Οι περισσότερες άπεργίες μεταξύ 1872 και 1906 πραγματοποιήθηκαν στον κρατικό τομέα και στα μεγάλα ξένα μονοπώλια. Άπ' αυτή τήν άποψη είναι ένδιαφέρον να σημειωθεί ότι μιá απ' τις πρώτες όργανώσεις εργατών στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, ή Amele-i Osmani Djemiyeti δημιουργήθηκε από εργάτες της βιομηχανίας όπλων που ανήκε στο κράτος.

Ούσιαστικά τó όθωμανικό εργατικό στρώμα, γνωρίζει τόν έαυτό του ως ύπό σχηματισμό τάξη μέσα απ' τήν έχθρότητά του προς τις ξένες επιχειρήσεις. Τήν εποχή που μās άπασχολεί, οι όθωμανοί εργάτες (τουλάχιστον τó

τουρκικό στοιχείο) νιώθουν, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, πραγματική αποστροφή γι' αυτές τις επιχειρήσεις που λυμάνονται τις πηγές και τις αγορές της Αυτοκρατορίας. Αυτή η απέχθεια θα συγκεκριμενοποιηθεί στις πολλές απεργίες που θα ξεσπάσουν σχεδόν παντού την επομένη της νεοτουρκικής επανάστασης. 'Απλή αντίδραση σοβινισμού; Καθόλου. Το πρόβλημα είναι η οικονομική καταδυνάστευση στην οποία το δυτικό κεφάλαιο υποβάλλει τις εργαζόμενες μάζες της Αυτοκρατορίας. Το ρόλο του καταπιεστή (που σ' άλλες χώρες έπαιξε η αστική τάξη) εδώ, έλλειψι μιας εθνικής αστικής τάξης, αναλαμβάνει το κοσμοπολίτικο τραπεζικό κεφάλαιο και οι μεταπρατικές βιομηχανίες. 'Ο τούρκος εργάτης δεν ξεσηκώνεται μόνο ενάντια στον γκαιούρη, αλλά επίσης (και ίσως κυρίως) ενάντια στον ιμπεριαλιστή που απομυζά τη χώρα του. Πρόκειται για μια πραγματική, έν σπέρματι, ταξική πάλη. Είναι αλήθεια ότι ως το 1908 το καθεστώς Χαμίτ κατάφερε να καταπιέζει την εχθρότητα των οθωμανών εργαζομένων προς το ξένο κεφάλαιο. 'Αλλά μετά από την ημερομηνία αυτή τα πράγματα θα γίνουν πιο συγκεκριμένα: θα δούμε να ανδρώνεται ενάντιον του οικονομικού ιμπεριαλισμού των μεγάλων δυνάμεων ένα προλεταριάτο που θα δείξει περίτρανα την απείθειά του προεικονίζοντας την εξέγερση.

Τα μετά το 1908 γεγονότα ξεφεύγουν απ' τα όρια αυτής της μελέτης. 'Ωστόσο θα θέλαμε να τονίσουμε συμπερασματικά τη σημασία αυτών των χρόνων για τη γένεση της τουρκικής εργατικής τάξης.

1. Πρέπει να επισημανθεί, κατά πρώτο λόγο, ότι η νεοτουρκική επανάσταση οδήγησε σε «ξεπάγωμα» της πολιτικής ζωής απ' το οποίο οι εργαζόμενες μάζες δεν παραλείψαν να επωφεληθούν. 'Από το 1908 και 'δώ, δίπλα στις «σοσιαλιστικές», αλλά με ασήμαντη επιρροή (με εξαίρεση την 'Εργατική Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης), πλήθος οργανώσεις συνδικαλιστικού χα-

ρακτήρα θα δούν το φώς¹⁸ και θα αγωνιστούν για τη χειραφέτηση των εργαζομένων. Βρισκόμαστε αυτή την εποχή μπροστά σε όλοφάνερη αποδέσμευση των κοινωνικών ανταγωνισμών που θα δράσουν υπέρ των πολιτικών αγώνων. Οι άρχουσες τάξεις συνειδητοποιούν καθαρά τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει η εργατική ζύμωση¹⁹. 'Από την μεριά τους οι εργαζόμενοι πολλαπλασιάζουν τις επιθέσεις τους: απεργίες, μπουκόταξ, διαδηλώσεις. Θα κατορθώσουν ακόμη να άκουστούν στο Κοινοβούλιο, όπου ο βουλευτής Θεσσαλονίκης Dimitar Vlahov και όρισμένοι άμμένιοι βουλευτές, με μια λίγο πολύ σοσιαλιστική ιδεολογία θα προσπαθήσουν να υπερασπίσουν τα εργατικά συμφέροντα.²¹

2. Παράλληλα είναι σημαντικό να αναγνωριστέι πώς οι Νεότουρκοι, παρά το συντηρητισμό τους, συνέβαλαν πολύ στην έναρξη της κοινωνικής πάλης κατά του ξένου κεφαλαίου. Στην πλειονότητά τους, πραγματικά, ήθελαν όπωσδήποτε να απαλλάξουν τη χώρα απ' τη δυτική επέμβαση, και είναι θεμιτό να δεχτούμε ότι δεν έκαμαν πολλά πράγματα για να αποθαρρύνουν τα αντιιμπεριαλιστικά αισθήματα των οθωμανών εργατών. Είναι έντυπωσιακό πώς στις απεργίες του 1908 οι εργάτες είχαν ύποδειξει παντού έναν Νεότουρκο για να διαπραγματευτεί με τη διεύθυνση της επιχείρησης.²² Σχεδόν πάντα ο διαπραγματευτής αναζητούσε βάση συμβιβασμού, αλλά και να υπερασπίσει τα εργατικά συμφέροντα: απαιτώντας παραχωρήσεις από την εργοδοσία υπερασπιζόταν ταυτόχρονα τα εργατικά συμφέροντα.

Είναι αλήθεια πώς οι επιχειρησιακοί παράγοντες²³ κατόρθωσαν να ψηφίσουν μια σειρά άντεργατικούς νόμους, αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο πώς οι νόμοι αυτοί ήταν τόσο δρακόντειοι όσο ειπώθηκε. 'Ο νόμος για τις απεργίες²⁴ που απαγόρευε τη στάση εργασίας στις δημόσιες υπηρεσίες προέβλεπε παρ' όλα αυτά την προσφυγή στη διαιτησία των άρχων σε περίπτωση σύγκρουσης ανάμεσα στους εργάτες και τη διεύθυνση των επιχειρήσεων. 'Ο νόμος για τις εργατικές ενώσεις είναι επίσης αρκετά ελαστικός. 'Όταν η διεύθυνση των «'Οθωμανικών Σιδηροδρόμων της 'Ανατολής» προσπάθησε, το 1910, να καταργήσει το σωματείο που ίδρυσε το προσωπικό της, το Συμβούλιο της 'Επικρατείας άποφάσισε ότι «το σωματείο αυτό είναι της κατηγορίας εκείνης που όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα να ιδρύουν»²⁵.

3. Τέλος, μπορεί να τεθεί το ερώτημα αν οι εθνικιστικές τάσεις της κίνησης «'Ενωση και Πρόδος», βοήθησαν

Xamit

επίσης να εμφανιστεί κάποια ταξική αίσθηση στους κόλπους των τούρκων εργαζομένων. Οι εργαζόμενοι, χάρη στην «τουρκική» προπαγάνδα των Νεοτουρκών, συνειδητοποίησαν τον πρωταρχικό ρόλο τους στην οικοδόμηση ενός άπελευθερωμένου απ' την παλιά τάξη πραγμάτων κράτους: υπάρχουν όπωσδήποτε ένδειξεις ότι μέσα απ' αυτή την εθνική συνειδητοποίηση έμαθαν να ξεχωρίζουν και τον ταξικό τους αντίπαλο. 'Από μια άλλη άποψη πρέπει να υπογραμμιστεί πώς ο τουρκικός εθνικισμός οδήγησε μια πρώτη ανασύνθεση του προλεταριάτου. Το τουρκικό στοιχείο παρουσιάζεται εφεξής πιο συμπαγές, ενώ οι άλλες εθνότητες άπειλούνται με τουρκοποίηση. 'Αλλά τα προβλήματα που θέτει ο κερματισμός των εργαζομένων μαζών κατά εθνότητα δεν θα διευκρινιστούν οριστικά παρά την επομένη του πολέμου της 'Ανεξαρτησίας, με τη δημιουργία της Τουρκικής Δημοκρατίας, προικισμένης με ομοιογενή σχετικά πληθυσμό.

Μπορεί λοιπόν να υποστηρίξει κανείς, έντέλει, ότι η γένεση της εργατικής τάξης στην Τουρκία γίνεται την επομένη της νεοτουρκικής επανάστασης. Στην πραγματικότητα βέβαια τα πράγματα δεν έγιναν απ' την μια μέρα στην άλλη. Χρειάστηκε να φτάσουμε ως τα μέσα του 20ού αιώνα για να διαπιστώσουμε στην Τουρκία την ύπαρξη μιας πραγματικής εργατικής τάξης, παρά τη διατήρηση των παραδοσιακών διαστρωματώσεων. Για το τουρκικό προλεταριάτο, τα μετά το 1908 χρόνια αποτέλεσαν, νομίζουμε, την τελευταία περίοδο κνοφορίας του. 'Η οριστική καμπή έρχεται άναμφίβολα με τον κεμαλικό έκσυγχρονισμό που προκάλεσε τεράστιο ρεύμα νέων άξιων, κι έφερε από τη Δύση νέες δομές και τεχνικές.

1. Archives de l' Alliance Israélite Universelle (Άρχεία της Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Συμμαχίας), Τουρκία ΧVΕ, βλ. τις επιστολές του Albala των ετών 1900-1904.

2. Βλ. A. Gabriel, *Les dessous de l' administration des chemins de fer ottomans d' Anatolie* (Τα παρασκήνια της διοίκησης των Οθωμανικών Σιδηροδρόμων της Ανατολής), Κωνσταντινούπολη 1911, σελ. 162 κ.έ.

3. *Journal de Salonique* (Έφημερίδα της Θεσσαλονίκης), 20.6.1909, σελ. 2.

4. Βλ. Ahmet Baha, *Istanbul Etnografyası. Safranbolulular, Bartınlılar* (Εθνογραφία της Κωνσταντινούπολης, οι άνθρωποι της Σαφράμπολης και του Bartın), Κωνσταντινούπολη 1934.

5. Βλ. Öjeken, *Egriği Kömür Havzası Tarihi. 1848-1940* (Ιστορία των άνθρακορυχείων του Έρεγκλί. 1848-1940), Κωνσταντινούπολη 1944.

6. Βλ. Kemal Sütker, *Türkiyede İşçi Hareketleri 100 Soruda* (Τα εργατικά κινήματα στην Τουρκία σε 100 ερωτήσεις), 2η έκδ., Κωνσταντινούπολη 1973, σελ. 7, και Oya Sencer, *Türkiyede İşçi Sınıfı.. Doğuşu ve Yapısı* (Η εργατική τάξη στην Τουρκία. Η καταγωγή και η δομή της), Κωνσταντινούπολη 1969, σελ. 97-99.

7. O. K. Sütker, στο βιβλίο του *Türkiyede Sendikacılık* (Ο συνδικαλισμός στην Τουρκία), Κων/πόλη 1955, σελ. 7, αναφέρει μια οργάνωση που ονομαζόταν Amelerperger Cemiyeti (Σύλλογος Προστασίας Έργων) και η οποία ιδρύθηκε μάλλον το 1871. Ο O. Sencer όμως, *δπ. παρ.*, σελ. 155-157, απέδειξε ότι πρόκειται για έναν απλό φιλανθρωπικό σύλλογο δίχως συνδικαλιστικό χαρακτήρα.

8. O. Sencer, *δπ. παρ.*, σελ. 160.

9. A. Gabriel, *δπ. παρ.*, σελ. 153-155.

10. *Aydınlık*, άρ. 3, 1.9.1921, σελ. 75 κ.έ.

11. Για τις σοσιαλιστικές οργανώσεις στις πόλεις της Μακεδονίας, βλ. κυρίως D. Zografski, *Za rabotničkoto dvizene vo Makedonija do balkanskata vojna*, Σκόπια 1950.

12. Όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο Χουσεΐν Χιμί. Βλ. σχετικά την Έκθεσή του προς το Διεθνές Συνέδριο της Βέρνης, δημοσιευμένο απ' τον Georges Haupt, «Le début du mouvement socialiste en Turquie» (Το ξεκίνημα του σοσιαλιστικού κινήματος στην Τουρκία) στο *Le mouvement social*, άρ. 45, Όκτ.- Δεκ. 1963, σελ. 136.

13. Για το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, βλ. T.Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler* (Τα πολιτικά κόμματα στην Τουρκία), Κων/λη 1952, σ. 423-424, που χρονολογεί την οργάνωση αυτή από το 1918. Στην πραγματικότητα, όπως αποδεικνύεται από τα αρχεία του «Διεθνούς Σοσιαλιστικού Γραφείου» (B.S.I.), το κόμμα του Hasan Rıza ιδρύθηκε άνωσδήποτε πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

14. Τα αρχεία του «Διεθνούς Σοσιαλιστικού Γραφείου» διατηρούν όρισμένα στοιχεία σχετικά με την οργάνωση αυτή.

15. Βλ. Την Έκθεση της «Φεντερασίων» στο B.S.I., δημοσιευμένη από τον G. Haupt, *δπ. παρ.*, σελ. 131-132.

16. Μας φαίνεται άνωφελο να επανέλθουμε εδώ στην έννοια της «τάξης» που έχει γίνει αντικείμενο τόσων ερμηνειών. Μνημονεύουμε, για παράδειγμα, τον όρισμό που προτάθηκε από τον G. Gurvitch: «οι κοινωνικές τάξεις είναι ιδιαίτερα σύνολα ομάδων ντε φάκτο ξεχωριστών, που χαρακτηρίζονται από την υπερ-λειτουργικότητά τους, την τάση τους προς μια (προωθημένη) δόμηση, την αντίστασή τους στις διεισδύσεις του κοινωνικού περιήρου, και από την αντίθεσή τους προς τις άλλες κοινωνικές τάξεις». (Vocation actuelle de la Sociologie, τόμ. Α' Παρίσι, σελ. 384). Σ' αυτό τον όρισμό του G. Gurvitch, το κριτήριο της προωθημένης δόμησης παραπέμπει έμμεσα στην ταξική συνείδηση. Ο όρισμός που προτείνει ο Maurice Halbwachs στην εισαγωγή του βιβλίου του *La classe ouvrière et les niveaux de vie*, Παρίσι 1913, έχει την αρετή να επιμένει σ' ένα άλλο κριτήριο: τον «τρόπο ζωής». Γενικά πρέπει να δεχτούμε ότι μια κοινωνική τάξη ορίζεται από τον οικονομικό και πολιτικό ρόλο της στην κοινωνία, από τον «τρόπο ζωής» και από την ύπαρξη, μεταξύ των μελών της, μιας συνείδησης ένταξης στην ίδια συλλογική δύναμη. Πρέπει να σημειωθεί πως η πλειονότητα των κοινωνιολόγων που άσχολήθηκαν με την μελέτη των κοινωνικών τάξεων τονίζουν κυρίως το γεγονός ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για τάξεις όταν δεν διαπιστώνεται ταξική συνείδηση. Η συζήτηση για τη φύση των κοινωνικών τάξεων δεν έχει κλείσει (για μια πρόσφατη προσέγγιση του θέματος, βλ. π.χ. Ν. Πουλαντζά, *Πολιτική Έξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*), ωστόσο τα λίγα κριτήρια που άπαρητήσαμε μας φαίνονται ουσίωδη.

17. Σύμφωνα με την *Osmanlı Sanayii. 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikii* (Η Οθωμανική βιομηχανία. Βιομηχανική στατιστική 1913 και 1915), Άγκυρα 1970, το 1913 οι μισθοί των εργαζομένων κυμαίνονταν μεταξύ ενός μίνιμουμ 4 πιάστρα την ημέρα (μεταξουργεία) και ενός μέξιμουμ 17,5 πιάστρα (εργοστάσιο ξύλινων συσκευασιών). Ο μέσος όρος είναι γύρω στα 12-13 πιάστρα την ημέρα. Την ίδια εποχή ένα κιλό ψωμί κοστίζει 1,46 πιάστρα, ένα κιλό κρέας 5,47 πιάστρα. Ο N. Eldem υπολόγισε πως τα έξοδα μιας οικογένειας μέσης εύμυρεια (15 κιλά κρέας τον μήνα!) ανεβαίνουν, την ίδια πάντα εποχή, σε 945 πιάστρα τον μήνα. Με 350 πιάστρα περίπου τον μήνα ο μέσος εργάτης ήταν αδύνατο να ξεσφαλίζει στην οικογένειά του ένα άνετο επίπεδο ζωής.

18. Βλ. σχετικά St. Velikov, «Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution jeune-turque de 1908» (Για το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα στην Τουρκία μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908), *Études Balkaniques*, I, Σόφια 1964. O. Sencer, *δπ. παρ.*, σ. 205 κ.έ., και K. Sütker, *δπ. παρ.*, σ. 15 κ.έ.

19. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι ένδεικτική η όμιλία του Υπουργού Έμπορίου το 1912 στη Θεσσαλονίκη, Djavid bey. Ο όμιλητής διακήρυξε πως η ανερχόμενη τουρκική άστική τάξη δεν μπορεί να άνεχθει την ύπαρξη εργατικών οργανώσεων. Είναι πριν από όλα άναγκαίο να προστατευτούν τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών, έπλε, διότι η τουρκική βιομηχανία πρέπει να 'χει έλεύθερα τα χέρια της. Υπόσχεται λοιπόν πως αυτό που διαταράσσει την δημόσια τάξη και άπειλούν την οικονομική ζωή της χώρας θα τιμωρηθούν (η όμιλία αυτή αναδημοσιεύτηκε σε πολλές εφημερίδες: π.χ. στη *Solidaridad Obradera* της 12.4.1912).

20. Παρόλο που υποβλήθηκαν απ' την «Ένωση και Πρόοδος» τα πιο κοινά έναντιν της Αυστρίας, της Ελλάδας και της Ιταλίας, μπορούν να λογιστούν, ως έναν βαθμό, εργατικές ενέργειες. Στην πραγματικότητα μερικές κατηγορίες εργαζομένων — άχθοφόροι, λιμενεργάτες, μαουινιέρδες, κ.ά.— ήταν αυτοί που στην ουσία άνάλαβαν να εφαρμόσουν τα μέτρα για την καραντίνα. Όσο για τις διαδηλώσεις, τα δεδομένα που έχουμε άφαιρούν μόνο τη Θεσσαλονίκη. Στην πόλη αυτή μεγάλες διαδηλώσεις οργανώμενες απ' την Έργατική Φεντερασίων (κατά του νόμου για τις άπεργίες, τον Ιούνιο του 1909, Πρωτομαγιά του 1910, Πρωτομαγιά 1911, κατά της Ιταλικής επίθεσης στην Τριτολιτία τον Οκτώβρη και Νοέμβρη του 1911) διαδηλώσεις που, αν πιστέψουμε τα ντοκουμέντα που διατηρήθηκαν στα αρχεία του B.S.I., συγκέντρωσαν από 6.000 μέχρι 10.000 εργαζόμενους.

21. Για τη δραστηριότητα των «σοσιαλιστών» βουλευτών στο Κοινοβούλιο της Κων/πολης, βλ. τα άπονημωμένα του Dimitar Vlahov: *Memoari*, Σκόπια 1970, σελ. 114-135.

22. Στη διάρκεια της άπεργίας των «Ανατολικών Σιδηροδρόμων» στη Θεσσαλονίκη, ήταν κάποιος Άρνίλ-μπετς μέλος της οργάνωσης «Ένωση και Πρόοδος», που έπαιξε το ρόλο του διαπραγματευτή («Έφημερίδα της Θεσσαλονίκης» 6.9.1908, σελ. 1). Λίγες μέρες άργότερα, όταν έξασπασε η άπεργία στη «Jonction» ήταν και πάλι ένας Νεότουρκος, ο Ριζά-μπετς, που έξουσιοδοτήθηκε απ' τους εργάτες να άναλάβει τις διαπραγματεύσεις. Τα παραδείγματα είναι πολλά.

23. Φαίνεται π.χ. ότι ο διευθυντής των Οθωμανικών Σιδηροδρόμων της Ανατολής ήταν ένας απ' τους πρωτεργάτες του νόμου για τις άπεργίες του Ιουλίου 1909.

24. Το κείμενο του νόμου της 27 Ιουλίου 1909 δημοσιεύτηκε στο έργο των A. Biliotti και A. Sedat, *Legislation ottomane depuis le rétablissement de la Constitution*, (Η Οθωμανική νομοθεσία μετά την ψήφιση του Συντάγματος), τόμ. 1, Παρίσι 1912, σελ. 275-78.

25. A. Gabriel, *δπ. παρ.*, σελ. 169.

ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

(Σύντομη ιστορική αναδρομή)

του Τάσου Ίωαννίδη

Σε άλλες σελίδες του ίδιου τεύχους του «Πολίτη» ο αναγνώστης μπορεί να πάρει μια εικόνα της κατάστασης του εργατικού κινήματος και της εργατικής τάξης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως τις παραμονές της νεοτουρκικής επανάστασης, χάρη στην μελέτη του γάλλου ιστορικού Paul Dumont. Το παρόν άρθρο καλύπτει τις δύο επόμενες περιόδους του τουρκικού εργατικού κινήματος, από το 1908 ως το 1946, και από το 1946 ως τις μέρες μας. Σ' αυτό το τεύχος δημοσιεύεται το πρώτο μέρος της σύντομης αυτής ιστορικής αναδρομής.

ΜΕΡΟΣ Α': 1908-1946

Φάση πρώτη: Νεοτουρκική Έπανάσταση (1908) ως την ανακήρυξη της Δημοκρατίας (1923)

Ύπενθυμίζουμε συνοπτικά μερικά γεγονότα του τέλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Η κίνηση των Νεότουρκων, συνέχεια παλαιών μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αρχίζει το 1868 με επικεφαλής τον Μιντχάτ-πασα. Οι Νεότουρκοι επιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό της Αυτοκρατορίας και τη θέσπιση συντάγματος κατά τα δυτικά πρότυπα.

Το 1876 ύποχρεώνουν τον σουλτάνο Άβδούλ Άζίζ (1861-1876) να παραιτηθεί, ο δε διάδοχός του Άβδούλ Χαμίτ παραχωρεί το πρώτο σύνταγμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά λίγο αργότερα καταλύει τη συνταγματική τάξη. Οι Νεότουρκοι συνεχίζουν την μεταρρυθμιστική τους δράση, ιδρύουν το Κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» και, ύστερα από μακρά προετοιμασία, οργανώνουν υπό τους Έμβερ και Νιαζί-πασα το κίνημα της Θεσσαλονίκης το 1908. Τον ίδιο χρόνο τίθεται και πάλι σε εφαρμογή το σύνταγμα του 1876. Τον επόμενο, ο Άβδούλ Χαμίτ προσπαθεί να ανατρέψει την κατάσταση που είχαν δημιουργήσει οι Νεότουρ-

κοι, πράγμα που είχε αποτέλεσμα την τελική εκθρόνισή του. Παραταύτα η κίνηση των Νεότουρκων δεν καταφέρνει να γιατρέψει τον «Μεγάλο Άσθενή». Ο εθνικισμός των Νεότουρκων, η καταπίεση των μειονοτήτων, οι παρεμβάσεις των ξένων δυνάμεων, προδικάζουν την τελική αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο (1911) η Αυτοκρατορία χάνει τον έλεγχο της Λιβύης ενώ στο ευρωπαϊκό έδαφος ο συνασπισμός των βαλκανικών κρατών της άποσπασίμων περιοχών με τους βαλκανικούς πολέμους (1912-13). Στόν Α' Παγκόσμιο ή Οθωμανική Αυτοκρατορία συμμαχεί με τον Κάιζερ. Οι άλλες πάλληλες ήττες της Τουρκίας στόν πόλεμο (Άραβία, Συρία, Θράκη) και ή τελική κατάρρευση της Γερμανίας οδηγούν στην τελική αποσύνθεση του κράτους και τον διαμελισμό της Αυτοκρατορίας. Η ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας γίνεται το 1923, ύστερα από τον νικηφόρο πόλεμο εναντίον της Ελλάδας που διεξήγαγε το κίνημα του Κεμάλ-πασα.

Το εργατικό κίνημα και οι Νεότουρκοι

Άρχικά οι Νεότουρκοί παρουσιάζονται με μεταρρυθμιστικές προθέσεις και επιτρέπουν ένα κάποιο ζωντάνεμα της βαλτωμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε ή έξουσία τους ή ίδια περνά μια φάση αυτοπροσδιορισμού ως προς την μορφή, τους θεσμούς, και τον προσανατολισμό. Η όλη κατάσταση είναι μεταβατική, πράγμα που επιτρέπει για ένα διάστημα πολλούς πειραματισμούς και νεωτερισμούς. Το φιλελεύθερο σχετικά πνεύμα που επικρατεί δίνει τη δυνατότητα στους εργαζόμενους της αυτοκρατορίας να αναπτύξουν ένα έντονο διεκδικητικό κίνημα, με στόχο το δικαίωμα του συνδικαλισμού, τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την αύξηση των ήμερομισθίων.

Η πρώτη άπεργία σημειώνεται άρχές του 1908 στόν εργάτες λατομείων της Ρούμελης (δυτικό τμήμα του Βοσπόρου) με το προωθημένο για την

έποχή εκείνη αίτημα αύξησης τών ήμερομισθίων κατά 50%.¹ Στις 18 Αύγουστου τής ίδιας χρονιάς εκδηλώνεται ή άπεργία στους σιδηροδρόμους τού Άιδινίου, και στις 5 τού Σεπτέμβρη στους σιδηροδρόμους τού Σίρκετζη στην Κωνσταντινούπολη. Οί δύο αυτές άπεργίες, πού βασικό αίτημα είχαν τήν άναγνώριση τού δικαίωματος ίδρυσης σωματείου, σταμάτησαν με επέμβαση τού στρατού, ύστερα από πολύωρες συγκρούσεις. Τήν ίδια περίοδο εκδηλώνονται άπεργίες τών εργατών έπεξεργασίας βαμβακιού στα Άδανα, τών μεταλλορύχων τού Μπάγια και τού Καρσαινίν. Σημαντικότερη όμως είναι ή άπεργία τών σιδηροδρομικών τού Χαϊντάρπασα πού έλέγχονται από γερμανική εταιρεία. Ο Ρωμιός γιατρός τής εταιρείας αυτής, Άρχάγγελος Γαβριηλίδης, έρευνά τούς όρους τής σύμβασης με τήν εταιρεία, άποκαλύπτει στους εργαζόμενους τή ληστροικότητά τής, τούς παροτρύνει νά ιδρύσουν σωματείο και νά αξιώσουν τήν κρατικοποίηση τής εταιρείας. Η άπάντηση τής εταιρείας και τών άρχών είναι άκαριαία: ο Γαβριηλίδης συλλαμβάνεται και διώχεται.

Σημαντικές άπεργιακές κινητοποιήσεις πραγματοποιούνται επίσης σέ διάφορες έπαρχίες τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως τών καπνεργατών τής Θεσσαλονίκης, με αίτημα τήν κατά 30% αύξηση τών μισθών, και ή γενική άπεργία πού οργανώνουν τά παράνομα συνδικάτα τής Βάρνας (Βουλγαρία), Τέλος, ή άπεργία πού ξεσπάει τīs ίδιες μέρες στα άνθρακορυχεία τού Έρεγλι παίρνει χαρακτήρα πανεθνικής άπεργιακής κινητοποίησης. Η έφημερίδα *Ikdam*³ στις 15 Σεπτεμβρίου τού 1908 γράφει ότι τά άπεργιακά γεγονότα είναι «πρωτοφανή στην ιστορία αυτής τής χώρας, με τεράστιες άρνητικές επιπτώσεις στην οίκονομική ανάπτυξη τού τόπου».

Η άντεπίθεση τής κυβέρνησης τών Νεοτούρκων (*Ittihat ve terraki*) δέν άργεί νά εκδηλωθεί. Οί Νεότουρκοι προοπαθούν άφενός νά κατοχυρώσουν τά συμφέροντα τής μεταπρατικής άστικής τάξης και άφετέρου νά έδραιώσουν τούς δεσμούς τους με τό ξένο, ιδιαίτερα γερμανικό και άυστριακό, κεφάλαιο. Για τόν σκοπό αυτό τροποποιείται τό άρθρο 8 τού νόμου «περί εργατικού συνδικαλισμού» πού στην πραγματικότητα άπαγορεύει κάθε άπεργιακή κινητοποίηση. Η σχετική τροποποίηση γίνεται μετά από ύπόδειξη τού γερμανού ειδικού συμβούλου τού Υπουργείου Δικαιοσύνης κόμη Ostrogot.⁴ Ο νέος νόμος εξασφαλίζει τήν πλήρη κάλυψη τής εργοδοσίας και τών ξένων έπιχει-

Άπεργία σιδηροδρομικών στην Κων/πολη

ρήσεων. Γενικά, τά λίγα δικαιώματα πού οί εργαζόμενοι έχουν κατακτήσει με συνεχείς και επίπονους άγώνες σ'ή διάρκεια τού 1908, καταργούνται τά ένα μετά τό άλλο όταν οί Νεότουρκοι παίρνουν τή συντηρητική στροφή τους.

Στις πολιτικές εξελίξεις αυτής τής περιόδου σημαντικό σταθμό θά άποτελέσει ή εξέγερση τής 31ης Μαρτίου 1909.⁵ Η εξέγερση έχει στόχο τήν αντίλαϊκή πολιτική τής κυβέρνησης τών Νεότουρκων, και μετατρέπει τήν Κωνσταντινούπολη σέ πεδίο συγκρούσεων. Τελικά καταστέλλεται από ειδικά τμήματα στρατού πού καταφάνουν από τή Θεσσαλονίκη, εκατοντάδες εργάτες σκοτώνονται στις συγκρούσεις, πολλοί φυλακίζονται, έξορίζονται, και κηρύσσεται ο στρατιωτικός νόμος. Στή δράση τής ή κυβέρνησης έχει τήν πλήρη συμπαράσταση τών αντιπροσώπων τών γερμανικών και άυστριακών εταιρειών πού μ' αυτό τόν τρόπο προωθούν τά συμφέροντά τους. Αυτή τήν έποχή άλωστε (27 Άπριλίου 1909) συνάπτεται ένα δάνειο 7 εκατομμυρίων λιρών με γερμανικές και άυστριακές τράπεζες.

Οί σοσιαλιστικές οργανώσεις

Παρ' όλες τīs διώξεις και άπαγορεύσεις ή όργάνωση τής εργατικής τάξης αυτή τήν περίοδο σημειώνει κάποια πρόοδο με τήν ίδρυση εργατικών σωματείων, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Βέβαια ή λειτουργία τών σωματείων αυτών θυμίζει περισσότερο τīs άλληλοβηθητικές άδελφότητες παρά τά σύγχρονα συνδικάτα, είναι όμως κι αυτό ένα

άποφασιστικό βήμα. Σημαντικότερες περιπτώσεις⁶ πού μπορούμε νά καταγράψουμε είναι τό Ένιαίο Συνδικάτο Έργατών Σιδηροδρομικών Γραμμών, Έργατών τού Έργοστασίου Όπλων Κων/πολης, κουρέων, σερβιτόρων και ύποδηματοποιών. Πάντως οί περισσότερες συνδικαλιστικές οργανώσεις είναι βραχύβιες και δέν καταφέρνουν, τελικά, νά διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο. Μετά από ένα χρονικό διάστημα, με τήν πίεση τών άπαγορευτικών νόμων, διαλύονται.

Κάπως διαφορετική είναι ή οργανωτική κατάσταση στις έπαρχίες τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα άπ' ό,τι στην Κων/πολη, όπου ή καταπίεση είναι ιδιαίτερα έντονη, στις άπομακρυσμένες έπαρχίες φτάνει μόνο ο άπόηχος τών κυβερνητικών μέτρων, πράγμα πού διευκολύνει, σ'τό βαθμό πού συντρέχουν και οί άλλοι παράγοντες, τή συνδικαλιστική δραστηριότητα. Άπ' αυτή τήν άποψη βασικότερο έπαρχιακό κέντρο είναι ή Θεσσαλονίκη,⁷ τό

Έμβέρ-πασα

Διαδήλωση στη Θεσ/νίκη 1909

σπουδαιότερο μετά την Κωνσταντινούπολη βιομηχανικό, έμπορικό και πολιτικό κέντρο της Αυτοκρατορίας. Την άνοιξη του 1909 ιδρύεται η Έργατική Φεντερασιόν, πολιτική οργάνωση σοσιαλιστικού-φεντεραλιστικού χαρακτήρα, όπου μετέχουν κυρίως έβραιοι εργάτες, αλλά και Τούρκοι, Ρωμιοί, Βούλγαροι.⁸ Η πολυεθνική αυτή οργάνωση, με πρόεδρό της τον Άβραάμ Μπεναρόγια, πρώην μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Βουλγαρίας, αναπτύσσει αξιόλογη δραστηριότητα, οργανώνει σημαντικό τμήμα των εργατών της περιοχής, και επεκτείνει τη δράση της και σε άλλα τμήματα της επικράτειας. Η εφημερίδα της Φεντερασιόν *El journal del Laborador* (Ισπανικά, για τους έβραίους), εκδίδεται και στα ελληνικά (*Εφημερίς των Έργατών*), στα βουλγαρικά (*Rabotničeski Bestnik*) και στα τουρκικά (*Amele gazetesi*). Το έντυπο αυτό, όμως, κλείνει γρήγορα και τη θέση του παίρνει η *Solidaridad Obradera* και αργότερα το *Avanti*. Κυκλοφορούν επίσης πολλά προπαγανδιστικά φυλλάδια όπως το *El Socialismo in Turkiya*.

Σημαντική δραστηριότητα, με επίκεντρο πάντα τη Θεσσαλονίκη, αναπτύσσουν οι βούλγαροι σοσιαλιστές του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Βουλγαρίας, που είναι χωρισμένο σε τρεις τάσεις, τους «Φαρδείς», τους «Στενούς» και την ενδιάμεση των «Χαλαρών». Η σοσιαλιστική ζύμωση στην Όθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο αυτή μπορεί να καταγράψει στο ενεργητικό της την μεγάλη λαϊκή κινητοποίηση της Πρωτομαγιάς του 1909 στη Θεσσαλονίκη, την ίδρυση τόν ίδιο

χρόνο στην Κωνσταντινούπολη του Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών, την έκδοση της σοσιαλιστικής εφημερίδας *Amele Gazetesi* στην Κων/πολη, της εφημερίδας *Journal des Ouvriers* πάλι στην Κων/πολη, της *Irgad* στη Σμύρνη⁹ από τον Tevkif Mehmet, και την έκδοση από Έλληνες σοσιαλιστές στην Κων/πολη των εφημερίδων *Λαός* και *Εργάτης*.

Η δραστηριότητα αυτή θορυβεί τους αρμόδιους τοπικούς παράγοντες. Σε μία αναφορά που στέλνει στην Κων/πολη ο δήμαρχος της Θεσ/νίκης τον Μάρτη του 1910 αναφέρει: «Έδώ δυστυχώς δλοι οι εργάτες έχουν οργανωθεί στα συνδικάτα (...) οι σοσιαλιστικές ιδέες διαδίδονται σαν χείμαρρος (...). Θα καταστραφεί το εμπόριο. Ζητώ από σας να θέσετε το θέμα στη Βουλή και να λάβετε ειδικές αποφάσεις»¹⁰.

Όπως ήταν φυσικό η σοσιαλιστική-εργατική ζύμωση της περιόδου αυτής, παρά τους απαγορευτικούς νόμους, υποβόηθησε το άπεργιακό κίνημα. Το 1909 π.χ. σημειώνονται 31 άπεργίες. Μετά, το ρεύμα ανακόπτεται λόγω της τρομοκρατίας. Πάντως για το 1910 μπορούν να σημειωθούν¹¹ οι άπεργίες των τροχιδορομικών Κωνσταντινούπολης, εργατών δέρματος, τσαγκάρηδων, ύφαντουργών του Μοναστηρίου και Προύσας, οικοδόμων και φορτοεφορευτών. Το 1911 σημειώνονται οι άπεργίες των τυπογράφων Θεσσαλονίκης, καπνεργατών του Τσιπμαλί (2 Άπριλιου), καπνεργατών Θεσσαλονίκης και Ξάνθης, σιδηροδρομικών Βουλγαρίας (18 Ίουνίου) και Σμύρνης, άρτεργατών Κωνσταντινούπολης και άνθρακορύχων της Ζόνγκουλντακ. Τα αίτήματα των άπεργιών αυτών στρέφονται γύρω από τη βελτίωση των όρων εργασίας, τα

συνδικαλιστικά δικαιώματα, την άνοδο των μισθών, και μερικές φορές το διώξιμο από τις επιχειρήσεις των ξένων διευθυντών.

Η περίοδος από τη νεοτουρκική επανάσταση του 1908 ως την κήρυξη του Α΄ παγκόσμιου πολέμου έδωσε στη διαμορφωνόμενη εργατική τάξη της Τουρκίας τις πρώτες συνδικαλιστικές οργανώσεις και τα πρώτα σπέρματα αυτόνομων πολιτικών οργάνωσεων σοσιαλιστικού χαρακτήρα. Έκτός από τη Φεντερασιόν που ήδη αναφέραμε, και που ήταν η σπουδαιότερη σοσιαλιστική οργάνωση των Βαλκανίων αυτή την εποχή, ιδρύονται πολλοί σοσιαλιστικοί όμιλοι, οργανώσεις και «κόμματα». Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Όθωμανικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (*Osmanlı Sosyalist Firkasi*)¹² που ιδρύεται τον Σεπτέμβρη του 1910 από τον Hüseyin Hilmi, τον Namik Hasan, εκδότη της εφημερίδας *Muahede*, τον Pertev Tevkif, εκδότη της εφ. *Insaniyet* (Άνθρωπισμός), τον Hamid Suphi, εκδότη της *Medeniyet* (Πολιτισμός), και άλλους διανοούμενους, κυρίως εκδότες διαφόρων φυλλαδίων.

Το ΟΣΚ άπαρτίζεται κυρίως από διανοούμενους και λίγους μικροβιοτέχνες αλλά δεν έχει ουσιαστική σύνδεση με την εργατική τάξη. Επίσης, έξω από διάφορες αναλύσεις θεωρητικού περιεχομένου, όπως «Τί είναι ματεριαλισμός» (έφημ. *Πολιτισμός*, Σεπτέμβρης 1910)¹³, ή «Τί είναι κολεκτιβισμός» (έφημ. *Άνθρωπισμός*, 22 Νοεμ. 1910) δεν υπάρχουν στοιχεία για συγκεκριμένη πολιτική πρακτική. Πάντως οι ηγέτες του ΟΣΚ συλλαμβάνονται το 1912 και δικάζονται από το στρατιωτικό δικαστήριο σε βαριές ποινές φυλάκισης. Την ίδια εποχή σημειώνεται μία κίνηση τούρκων σοσιαλιστών στο Παρίσι με κύριο στόχο της την άπελευθέρωση των κρατουμένων και τη νομοποίηση του ΟΣΚ.¹⁴

Χατζηαβάτης και εργάτης (σάτιο εποχής).

Μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο: Σχετική αναζωογόνηση

Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος θα ανακόψει τόσο την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού εργατικού κινήματος όσο και τις προσπάθειες πολιτικής διαμόρφωσης της εργατικής τάξης. Θα χρειαστεί το τέλος του πολέμου για να γνωρίσει το κίνημα μια νέα άνθηση. Επιπλέον στη διάρκεια του πολέμου οι διώξεις εντεινόνται: ήδη το 1914 υπάρχουν στη Σινώπη 200 πολιτικοί κρατούμενοι.

Με την ύπογραφή της συνθήκης του Μούδρου στις 30 Οκτωβρίου 1918 λήγει ουσιαστικά για την Τουρκία ο Α΄ Παγκόσμιος. Η κρατική αποσύνθεση, ή επιστροφή των πολιτικών κρατουμένων, ή γενικότερη ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ευρώπη, τέ-

λος ή Οκτωβριανή επανάσταση, θα προκαλέσουν μια σχετική αναζωογόνηση του εργατικού κινήματος. Κυρίως παρατηρείται προσπάθεια να ιδρυθούν ή επανιδρυθούν οργανώσεις σοσιαλιστικού χαρακτήρα. Έτσι, στις 20 Φεβρουαρίου 1919 ο Χουσεΐν Χιλμί επανιδρύει το Σοσιαλιστικό Κόμμα Τουρκίας (ΤΣΡ) που αυτή τη φορά αποκτά κάποια εργατική βάση, κυρίως ανάμεσα στους τροχιδορομικούς. Το κόμμα αυτό θεωρείται συνέχεια του Όθωμανικού Σοσιαλιστικού Κόμματος που εί-

χε ιδρύσει ο ίδιος ο Χιλμί το 1910. Ίδρύονται επίσης το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, στις 22 Σεπτ. 1919 το Σοσιαλιστικό Κόμμα Έργατών-Άγροτών Τουρκίας (ΤΙΣΣΡ), καθώς και άλλες οργανώσεις μικρότερης σημασίας.

Τα κόμματα αυτά και οι οργανώσεις το φθινόπωρο του 1919 κατεβαίνουν στις εκλογές, αλλά κανένα δεν εκλέγει αντιπροσώπους στη Βουλή.

Χρειάζεται να επιμείνουμε κάπως στην περίπτωση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Έργατών-Άγροτών Τουρκίας του οποίου τα στελέχη αργότερα θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη και τη δραστηριότητα του Κομμουνιστικού Κόμματος Τουρκίας.¹⁶ Το ΤΙΣΣΡ ιδρύεται βασικά από μια ομάδα διανοουμένων που σπούδασαν στη Γερμανία, και τον γιατρό Şefik Hüsnü που έχει σπουδάσει στη Γαλλία και είναι επηρεασμένος από τις ιδέες του Ζωρές. Το ΤΙΣΣΡ εξέδιδε το περιοδικό *Kurtulus* (Απελευθέρωση), στο δεύτερο τεύχος του οποίου (Οκτ. 1919) δημοσιεύτηκε και το καταστατικό του κόμματος. Από το καταστατικό αυτό παίρνουμε μια ιδέα για τους γενικότερους ιδεολογικοπολιτικούς προσανατολισμούς του νέου κόμματος: «υπεράσπιση και προώθηση των πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων της εργατικής τάξης και των αγροτών της Τουρκίας, με βάση τις αρχές του επιστημονικού σοσιαλισμού».

Η έκδοση του *Kurtulus* σταματά στις 16 Μαρτίου 1920, ημέρα της εισόδου των αγγλικών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη. Ακολουθεί μια 15μηνη περίοδος απραξίας, αλλά ενώ συνεχίζεται το 3ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς στην Μόσχα (Ιούνιος 1921) ορισμένοι κύκλοι του ΤΙΣΣΡ εκδίδουν στην Πόλη το περιοδικό *Aydinlik* (Φέγγος).¹⁷ (Σήμερα επικρατεί η άποψη ότι την εποχή εκείνη το ΤΙΣΣΡ ήταν το νόμιμο πρόσωπο του ΚΚΤ, και το *Aydinlik* επίσημο όργανό του.¹⁸) Στο περιοδικό αυτό πρωτοστατεί ο Hüsnü που αργότερα, μετά το θάνατο του Μουσταφά Σουπχί, θα αναλάβει την ηγεσία του ΚΚΤ. Πολλές ενδείξεις υπάρχουν ότι ο Şefik Hüsnü είχε στενές σχέσεις με Έλληνες σοσιαλιστές, όπως με τους Νικόλα Ασημακόπουλο, Ηλία Ζαχαρία και Ρολάνδο Γκένενομπεργκ, ηγέτες του «Πανεργατικού» (παράρτημα της Union Internationale du Travail, U.I.T.). Στην Κωνσταντινούπολη τον ίδιο καιρό εκδίδεται και η εφημερίδα *Νέος Άνθρωπος*.¹⁹ Φαίνεται λοιπόν ότι υπήρχε στενή συνεργασία Ελλήνων και τούρκων επαναστατών, ιδιαίτερα σε τρία σημαντικά εργατικά σωματεία

που είχαν ιδρυθεί με την πρωτοβουλία της U.I.T.: Πρόκειται για τη Διεθνή Ένωση Οικοδόμων με 2.000 μέλη, (Έλληνες κυρίως, και 500 Τούρκους), τη Διεθνή Ένωση Ναυτεργατών, με 1.500 μέλη (στην πλειοψηφία τους Έλληνες και 300 Τούρκοι) και τη Διεθνή Ένωση Ξυλουργών με 250 μέλη (Έλληνες στην πλειοψηφία).²⁰ Στις οργανώσεις αυτές δρουν στελέχη, Τούρκοι και Έλληνες, που αργότερα θα παίξουν σημαντικό ρόλο στα αντίστοιχα κομμουνιστικά κόμματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Σεραφείμ Μάξιμου, ηγέτη του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ ως το 1928, και του Νίκου Ζαχαριάδη, γραμματέα του ΚΚΕ.

Το 1921 το ΤΙΣΣΡ πρωτοστατεί στην ίδρυση της Türkiye İsci Derneği (Όμοσπονδία Έργατών Τουρκίας).²¹ Η προσπάθεια όμως για τη συνδικαλιστική ενοποίηση των εργαζομένων προσκρούει σε σοβαρές αντιδράσεις που προέρχονται από το Σοσιαλιστικό Κόμμα Τουρκίας, γιατί το κόμμα αυτό συνδέεται με τους κύκλους της Β΄ Διεθνούς, ενώ αντίθετα το ΤΙΣΣΡ συνδέεται με τη Γ΄ Διεθνή. Ο παλαίμαχος ηγέτης του Σοσιαλιστικού Κόμματος Τουρκίας Χουσεΐν Χιλμί αντιδρά στην ένταξη του κόμματός του στην Κομντέρν· άλλωστε δεν κρύβει τις σχέσεις του με το εργατικό κόμμα της Αγγλίας.²² Πάντως το κόμμα αυτό διαλύεται τελείως μετά τη δολοφονία του Χιλμί το καλοκαίρι του 1923. Έτσι η συνδικαλιστική ένωση της εργατικής τάξης δεν πραγματοποιείται, και τελί-

κά στο συνέδριο της 'Ομοσπονδίας Έργατών Τουρκίας μετέχουν μόνο οι δυνάμεις που έπηρεάζονται από το ΠΙΣΡ.

Τὰ χρόνια 1919-1922 οι διεκδικητικοί αγώνες των εργαζομένων συνεχίζονται. Τὸ 1919 σημειώνονται οι άπερ-

γίες διοικητικῶν ὑπαλλήλων, ναυτεργατῶν, εργατῶν ναυπηγείων, ἀχθοφόρων· τὸ 1920, τῶν λιθογράφων ἑλληνικῶν καὶ γαλλικῶν εφημερίδων, τῶν σιδηροδρομικῶν τοῦ ὑπόγειου σιδηροδρόμου, τῶν τροχιδορομικῶν, ἀνθρακορῦχων καὶ σιδηροδρομικῶν.²³

Φάση δεύτερη: ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας ὡς τὸ τέλος τοῦ Β' παγκόσμιου πολέμου

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἡ ἀνακήρυξη τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας (29 Ὀκτωβρίου 1923), καὶ οἱ γενικότερες μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες τοῦ κεμαλισμοῦ, θὰ ἔφεραν μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ στὴν ὀργάνωση τῆς τουρκικῆς εργατικῆς τάξης ἀπὸ συνδικαλιστικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποψη. Γιατὶ ὁ κεμαλισμός, ὅπως εἶναι γνωστὸ, προσπάθησε νὰ ἐκσυγχρονίσει τὴν τουρκικὴ κοινωνία, νὰ ἀναπτύξει τὴς παραγωγικὲς δυνάμεις, νὰ προστατεύσει τὴν ντόπια ἀστικὴ τάξη καὶ νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ θεσμοὺς ἀντίστοιχους. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ὁ κεμαλισμός, ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴ νίκη του, ἀκολούθησε μιὰ ἐντελῶς ἀντιφατικὴ πορεία. Ἀπὸ τὴν μιὰ, μετ' ἐπίσημης κάλυψης τοῦ κράτους, τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα μεταφέρονται ἀπὸ τὰ χέρια τῶν μειονοτήτων στὰ χέρια τῆς ντόπιας ἀστικῆς τάξης,²⁴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διατηροῦνται καὶ ἀναπτύσσονται ἀκόμη περισσότερο οἱ δεσμοὶ μετὰ τὸ ξένο κεφάλαιο, κυρίως ἀγγλογαλλικό. Ἄλλωστε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας, τὸ ἀμερικανικὸ κεφάλαιο ἔχει πετύχει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ νὰ διεισδύσει καὶ νὰ ἐλέγχει ἀποφασιστικὸς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἔτσι, μετὰ τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τῶν μειονοτήτων (Αρμενίων, Ἑλλήνων, Ἑβραίων) μειώνεται ἡ παραγωγικὴ δυνατότητα τῆς οἰκονομίας, καὶ μιὰ κάποια συσσώρευση κεφαλαίου ποὺ εἶχε πραγματοποιηθεῖ καταστρέφεται, ἐνῶ παράλληλα ἡ μεγαλύτερη πρὸσδεσὴ τῆς στὸ ξένο κεφάλαιο, χωρὶς νὰ ἀναπτύσει ἱκανοποιητικὰ τὴς παραγωγικὲς δυνατότητες τῆς χώρας, ἀπλῶς αἰξάνει τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ βᾶρος τῶν Τούρκων μεταπρατῶν. Ὁ κεμαλισμός, ἐξᾴλλου, μολοντί παρουσιάστηκε μετὰ ποικίλα φιλολαϊκὰ συνθήματα, βρέθηκε προοδευτικὰ στοὺς ἀντίποδες τῶν λαϊκῶν συμφερόντων. Ἡ μεγάλη ὑπόσχεση γιὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση ἔμεινε ὑπόσχεση, καὶ ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων ἀγάδων

καὶ μεγαλοϊδιοκτικῶν διατήρησε προνόμια καὶ τσιφλίκια.

Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ κεμαλισμοῦ φάνηκαν πολὺ καθαρὰ στὸ Οἰκονομικὸ Συνέδριο τῆς Σμύρνης, ποὺ συνήλθε στὶς 17 Φεβρουαρίου 1923. Στὸ συνέδριο αὐτὸ ἔλαβαν μέρος 1135 ἀντιπρόσωποι τῶν «παραγωγικῶν» τάξεων: βιομηχανοί, τσιφλικάδες, ἔμποροι, βιοτέχνες, ἐργάτες, ἀγρότες, προκειμένου νὰ θέσουν τὴς βᾶσεις τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς στὴ νέα Τουρκία. Ἀλλὰ ἡ ἀντιπροσώπηση εργατῶν καὶ ἀγροτῶν ἦταν ὑπονομευμένη: Γιὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τοῦ συνεδρίου ὁ Şefik Hüsnü γράφει: «...οἱ ὀργανωτῆς, χωρὶς νὰ λάβουν ὑπόψη τὴς προτιμήσεις τῶν εργατῶν, διορίζουν δικούς τους ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ ἀποκλειστικὸ σκοπὸ νὰ ἐλέγξουν ἐκείμμεσα τὴ φωνὴ τῆς εργατικῆς τάξης» (*Aydinlik*, Φεβρ. 1923).

Παραταῦτα, ὀρισμένοι σύνεδροι στὶς ἐργασίες τοῦ «Οἰκονομικοῦ Συνεδρίου» διατύπωσαν τὰ καιρία καὶ ἄλλα προβλήματα τῆς εργατικῆς τάξης: ἐλευθέρη συνδικαλιστικὴ δραστηριότητα, ὀχτώωρο, κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ἀναλογικὴ φορολογία, κατάργηση τῆς ἐργασίας τῶν ἀηλίκων, ἐτήσια μηνιαία ἄδεια, ἀπαλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν, καὶ ἐθνικοποίηση τῶν προνομιούχων ξένων ἐταιρειῶν.²⁵

Τὰ αἰτήματα αὐτὰ θὰ ἀποτελέσουν τὸν ἄξονα πάλης τῶν τούρκων εργαζομένων ἐπὶ 20 χρόνια, καὶ μερικὰ, ὅπως ἡ ἀπαλοτρίωση τῆς γῆς, παραμένουν ἀκόμη ἀνεκπλήρωτα.

Τὸ συνέδριο, μολοντί ὑπῆρξαν μερικὲς θεαματικὲς διακηρύξεις, δὲν ἄνοιξε νέους δρόμους, παρὰ μόνο γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὰ συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων.

Ἀντίθετα, τὸ 1923, ὅσον ἀφορᾷ τὸ εργατικὸ κίνημα, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀφετηρία τῆς μεγάλης δοκιμασίας. Ἔτσι τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1923 συλλαμβάνονται 20 ἡγετικὰ στελέχη τοῦ κινήματος, ἀνάμεσά τους ὁ Şefik Hüsnü

καὶ ὁ Sadrettin Celâl. Παράλληλα, πολλοὶ ποὺ βρίσκονται στὸ ἐξωτερικὸ, ὅπως ὁ Σερ. Μάξιμος στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἡλίας Ζαχαρίας στὴν Ἀμερικὴ, καὶ ὁ Ρολάνδος Γκένεναμπεργκ στὴν ΕΣΣΔ, προγράφονται.²⁶

Ἡ ὀργάνωση τῆς εργατικῆς τάξης ἐπίσης ὀπισθοχωρεῖ. Ὅσο τὸ ΚΚΤ ὅσο καὶ τὸ ΠΙΣΡ βρίσκονται ἐκτὸς νόμου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μετὰ ὅλες τὴς σοσιαλιστικὲς μικροκινήσεις: ὁ κεμαλισμὸς προχωρεῖ πρὸς τὴν οἰκοδόμησι ἐνὸς αὐστηρᾶ μονοκομματικοῦ κράτους.

Τὸ 1924 δίνεται ἡ ἄδεια γιὰ τὴν ἱδρύση Γενικῆς Ἐργατικῆς Ὀμοσπονδίας ποὺ θὰ πάρεται τὸ ὄνομα *Amele Teali Cemiyeti*.²⁷ Ἡ ὀμοσπονδία αὐτὴ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τοὺς παλαιούς ἐκπροσώπους τῆς εργατικῆς τάξης —σοσιαλιστὲς καὶ κομμουνιστὲς. Γι' αὐτὸ, τὸ ἐπίσημο κράτος λίγο ἀργότερα μετατρέπει τὴν «Ἐνωσὴ Ἐργαζομένων Κωνσταντινούπολης» σὲ «Ἐνωσὴ Ἐργαζομένων Τουρκίας» καὶ παρεμβάλλει ἐμπόδια στὴ λειτουργία κάθε ἄλλης συνδικαλιστικῆς ὀργάνωσης.

Ἀλλὰ τί εἶναι ἀκριβῶς ἡ εργατικὴ τάξη ὅταν ἀρχίζει ἡ οἰκοδόμησι τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας;

Εἶπαμε ὅτι ὁ κεμαλισμός, οὐσιαστικά, δὲν ἀναπτύσσει τὴς παραγωγικὲς δυνάμεις: ἀπὸ μιὰν ἀποψη μάλιστα, καταστρέφονται οἱ μικροβιομηχανίες καὶ βιοτεχνίες ποὺ βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν μειονοτήτων, ἐνῶ ἡ καθαρὸ βιομηχανικὴ συσσώρευση καθυστερεῖ σημαντικὰ. Ἡ κατανομή καὶ ἡ σύνθεσι τοῦ εργατικοῦ πληθυσμοῦ ἀποκαλύπτει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς καθυστερημένης οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς χώρας: Μεταξὺ 1925-30 ἡ εργατικὴ τάξη, μετὰ τὴν εὐρεία ἔννοια, ἀριθμεῖ περὶ τοὺς 500.000 εργαζομένους. Ἀπ' αὐτοὺς 15% εἶναι κάτω τῶν 14 ἐτῶν. Ὑπάρχουν 147.000 βιομηχανικοὶ ἐργάτες, 100.000 ἐργάτες ἐπεξεργασίας κηροῦ καὶ ξηρῶν καρπῶν, καὶ οἱ ὑπόλοιποι 250.000 ἀπασχολοῦνται στοὺς ἄλλους κλάδους: ὑφαντουργοί, λιμενεργάτες, ὑποδηματοποιοί, μεταλλορῦχοι, σιδηροδρομικοὶ κ.λπ.

Αὐτὸ τὸ εργατικὸ δυναμικὸ εἶναι διάσπαρτο στὰ διάφορα βιομηχανικὰ καὶ βιοτεχνικὰ κέντρα τῆς Τουρκίας: Κων/πολη, Σμύρνη, Προύσα, Ζόνγκουλτακ κ.ά., καὶ ἀπασχολεῖται σὲ μικρὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ δὲν ξεπερνοῦν τὰ 10 ἄτομα. Ἡ συγκέντρωση τῆς εργατικῆς τάξης εἶναι μηδαμινή. Τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῶν τούρκων εργατῶν εἶναι ἐπίπεδο ἐξόντωσης: ὁ ἀνώτερος εργατικὸς μισθὸς δὲν ξεπερνάει τὰ 93 γρόσια (1 καρβέλι ψωμὶ κοστίζει 4 γρόσια), δὲν ὑπάρχει κοινωνικὴ ἀσφάλεια, οὔτε κατοχύρωση τοῦ ὀχτώωρου.

Sefik Hüsnü
Γραμματέας του ΚΚΤ

Ἡ ἀντίδραση τῆς ἐργατικῆς τάξης, καθὼς στερεῖται αὐτόνομες πολιτικῆς καὶ συνδικαλιστικῆς ὀργανώσεις, εἶναι πολὺ συχνὰ αὐθόρμητη, καὶ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει ἕναν ἰδιαίτερα σκληρὸ καταπιεστικὸ μηχανισμό. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ κράτους στὴν ἀπεργία τῶν λιμενεργατῶν Κων/πόλης τὸ φθινόπωρο τοῦ 1927. Ἡ κυβέρνηση δὲν διστάζει νὰ στείλει ἐναντίον τῶν ἀπεργῶν στρατὸ καὶ χωροφυλακή: Γιὰ δύο ὁλόκληρες μέρες ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Κων/πόλης μετατρέπεται σὲ πεδίο σκληρῶν συγκρούσεων μεταξὺ λιμενεργατῶν καὶ στρατοῦ. Ὁ ἀπολογισμὸς εἶναι πρωτοφανής: 20 ἐργάτες καὶ 5 ἀστυνομικοὶ νεκροί, 350 βαριά τραυματισμένοι, καὶ πάνω ἀπὸ 500 συλληφθέντες. Τὴν ἴδια χρονιά (1927) ἐκδηλώνεται —πρῶτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ τόπου— ἀπεργία μὲ καθαρὰ πολιτικὸ περιεχόμενο. Ἡ κινητοποίηση αὐτὴ στὴν ὁποία πρωτοστατοῦν οἱ λιμενεργάτες καὶ οἱ καπνεργάτες τῆς Σμύρνης ἔχει στόχο τὴ συμπαράσταση στὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων (τὸ μόνον κόμμα τῆς ἀντιπολίτευσης) πὸν τίθεται ἐκτὸς νόμου μὲ κυβερνητικὴ ἀπόφαση.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι περὶ τὸ 1930 ὁ κεμαλισμὸς (καὶ ὁ Κεμάλ προσωπικά) ἔχει πολὺ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ φασιστικὸ κίνημα πὸν ἐπικρατεῖ στὴν Εὐρώπη, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν δημογωγικὸ λαϊκισμό τοῦ Μουσολίνι. Στὴν κεμαλικὴ Τουρκία, ὁ ἀντίκτυπος εἶναι ἄμεσος, χωρὶς βέβαια νὰ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ καθεστῶς μετατράπηκε σὲ φασιστικὸ. Πάντως ὀρισμέ-

νες μέθοδοι καὶ συνθήματα τοῦ φασισμού εὐδοκίμησαν καὶ ἐδῶ κατὰ τὸν μεσοπόλεμο, πράγμα πὸν δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν αὐξανόμενη διείσδυση τοῦ γερμανικοῦ κεφαλαίου στὴν Τουρκία καὶ τὴν παλαιὰ παράδοση τῆς τουρκικῆς γερμανοφιλίας.

Πιὸ συγκεκριμένα, γύρω στὸ 1930 ἐμπεδώνεται ὀριστικὰ τὸ μονοκομματικὸ σύστημα, καὶ ὁ «κεμαλισμὸς», ἰδεολογία ἀσαφῆς, ἀντιφασικῆ, μὲ ἔντονες λαϊκίζουσες ἀλλὰ καὶ ἐθνικιστικῆς ἀποχρώσεις, γίνεται τὸ ἐπίσημο κρατικὸ δόγμα. Ἐννοεῖται ὅτι, παρὰ τὴν παλαιὰ συμμαχία τοῦ Κεμάλ μὲ τὴ νεαρὴ Σοβιετικὴ Δημοκρατία στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας, καὶ τὸ ἔντονα ἀντιμπεριεαλιστικὸ ὕφος τῶν διακηρύξεων καὶ τῆς τότε πρακτικῆς, ὁ ἀντικομμουνισμὸς τοῦ καθεστώτος τὸν νίτσει ὀλοένα καὶ περισσότερο: κομμουνιστῆς (καὶ σοσιαλιστῆς) = ἀντιτουρκός. Στὴ βάση αὐτῆ ὁ κεμαλισμὸς —καὶ δώσαμε ἤδη παραδείγματα— θὰ ἐπιδοθεῖ σὲ ἄγρια ἐξόντωση ὄλων τῶν φιλοκομμουνιστικῶν στοιχείων, ἐξάνδραποδισμὸ τῆς προοδευτικῆς ἢ σοσιαλιστικῆς διανόησης, καὶ κατάπιξη τῶν «ἀτίθασων» στοιχείων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἀπόρροια αὐτῆς τῆς πρακτικῆς εἶναι ἡ μόνιμη παρανομία τοῦ ΚΚΤ, ἡ διάλυση τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων, καὶ ἡ θέσπιση κρατικῶν συνδικάτων, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν κορπορατικῶν-κρατικῶν συνδικάτων τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας καὶ Γερμανίας. Ἢδη, ἄλλωστε, ἔχει θεσπιστεῖ νόμος (ἀνάλογος μὲ τὸ βενιζελικὸ «ἰδιώνυμο» τοῦ 1929) ἀπὸ τὴν 4.3.1925 «περὶ ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας» πὸν λειτουργεῖ ὡς νόμος προστασίας τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ συστήματος. Μετὰ τὸ ξέσπασμα τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσης τοῦ 1929, πὸν στὴν Τουρκία προκαλεῖ πρωτοφανὴ σὲ ἔκταση ἀνεργία

(23% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, μέσο ἡμερομίσθιο 67 γρόσια) ἢ ἀντεργατικὴ πολιτικὴ τοῦ καθεστώτος γνωρίζει νέο παροξυσμό.³⁰ Ἔτσι, τὸ 1929 τίθεται ἐκτὸς νόμου ἡ Amele Teali Cemiyeti ὅπως καὶ κάθε ἄλλη συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση. Ἀντίθετα δημιουργοῦνται διάφορες ἀδελφότητες ἐργοδοτικῆς ἀλληλεγγύης γιὰ τὴν καλύτερη ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων. Μία ἀπ' αὐτῆς θὰ ἐξελιχθεῖ ἀργότερα σὲ Ἐμπορικὸ-Βιομηχανικὸ Ἐπιμελητήριον Τουρκίας.

Ἐπιπλέον θεσπίζονται διατάξεις πὸν ἀπαγορεύουν τὴς δημόσιες συγκεντρώσεις, ἐκτὸς, φυσικά, ἀπὸ ἐκείνες πὸν διοργανώνει τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Μία πρωτοβουλία ἐργατικῶν στελεχῶν νὰ νομιμοποιήσουν τὴ Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατικὴ Ἐνωσὴ Ἐργατῶν (ὀργάνωση πὸν ἴδρυσαν παράνομα στὴν Κων/πόλη τὸ 1930), μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα.³¹ Παράλληλα ἡ κυβέρνησις τοῦ μόνου λειτουργοῦντος κόμματος (Λαϊκὸ Κόμμα) ἰδρύει τὰ κορπορατικῆς ἐμπνευσης Γραφεῖα Ἐργασίας, προσπαθώντας νὰ «ἀντιμετωπίσει» τὴν αὐξανόμενη ἀνεργία.

Στὴ λήξη τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πὸν δώσαμε δὲν ἀλλάζει οὐσιαστικά. Παρορσιάζεται ὅμως μιὰ σχετικὴ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, καὶ αὔξησις τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ πὸν ἀπορροφᾷ. Πάντως ἡ ἀνεργία, ἢ ὑποαπασχόλησις καί, κυρίως, ἡ ἀπορρόφηση τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία παραμένουν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς τουρκικῆς οἰκονομίας πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο. Πλήρης ἀπασχόλησις ἐξασφαλίζεται μόνον στὸ 9% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ ἐπόμενος πίνακας, μὲ βάση τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τοῦ 1937, εἶναι ἀποκαλυπτικὸς:³²

ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ		
1937	Γυναῖκες	* Ἄντρες
1. Ἀγροτικὴ οἰκονομία	3.096.799	3.383.269
2. Βιομηχανικοὶ ἐργάτες καὶ ἐργάτες βιοτεχνιῶν	130.000	532.345
3. Ἐργάτες μεταφορῶν	2.858	118.556
4. Ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἐμπόριο	11.602	206.706
5. Ἐργαζόμενοι σὲ δημόσιες ἐπιχειρήσεις καὶ ἐπιχειρήσεις κοινῆς ὠφελείας	17.854	380.480
6. Ἐργαζόμενοι σὲ κλειστῆς οἰκονομίες (νοικοκυριά καὶ ἰδιωτ. ὑπηρεσίες)	27.488	18.968
7. Ἄνεργοι	4.000.261	3.500.984

‘Ο Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος

Στόν Β’ Παγκόσμιο ή Τουρκία δέν έλαβε μέρος. Άφού τó «Τριμερές Σύμφωνον» Ελλάδας-Τουρκίας-Γιουγκοσλαβίας τού 1934 άτόνησε, ή τουρκική κυβέρνηση συνάπτει τή γαλλοτουρκική συμφωνία τού 1939 μέ βάση τήν όποία δέχτηκε βοήθεια 42.000.000 στερλίνας, πράγμα πού διασφάλισε τήν άγγλική έπιτροπή και ώς ένα όρισμένο σημείο έξουδετέρωσε τισ τάσεις συμμετοχής τής Τουρκίας στόν πόλεμο στό πλευρό τού ‘Αξωνα.

Συνεπώς, κατά τόν Β’ Παγκόσμιο, δέν παρατηρούνται σημαντικές άλλαγές πολιτικοϊδεολογικού χαρακτήρα. Έπιπλέον τó γεγονός ότι στήν Τουρκία δέν άναπτύσσεται, λόγω μη συμμετοχής τής χώρας αυτής στόν πόλεμο, άντιστασιακό κίνημα όπως σ’ άλλες τισ έμπόλεμες χώρες, έχει συνέπεια τήν μη δημιουργία νέων λαϊκών οργανώσεων και τήν μη άνανέωση τού εργατικού και πολιτικού κινήματος. Η κοινωνία αυτή μοιάζει άπό πολλές πλευρές στάσιμη. Στόν οικονομικό τομέα παρουσιάζονται πολλά έκφυλιστικά φαινόμενα,

άπόρροια τής γενικής οικονομικής ύφεσης. Έτσι οι μισθοί τών εργαζομένων τήν περίοδο 1944-47 αυξάνονται κατά 57% σέ σχέση μέ τούς μισθούς τού 1^ο 38 ένώ οι τιμές τών ειδών πρώτης ανάγκης αυξάνονται κατά 400%. Τό έτήσιο εισόδημα ενός εργάτη τήν περίοδο αυτή κυμαίνεται στις 502 λίρες (1.300 δρχ. περίπου). Αυξάνεται όμως ό αριθμός τών άπασχολουμένων στή βιομηχανία (700.000 περίπου τó 1947), τó ποσοστό τής παιδικής άπασχόλησης και ή συμμετοχή τών γυναικών στή βιομηχανία.³³

Κλείνοντας τήν περίοδο αυτή, πού εκτείνεται άπό τήν άνακήρυξη τής Τουρκικής Δημοκρατίας ώς τó τέλος τού πολέμου, είναι άπαραίτητα μερικά γενικά συμπεράσματα:

1. Η εργατική τάξη τής Τουρκίας αυξάνει αριθμητικά, τονίζει τó κοινωνικό της βάρος σέ μία διαδικασία σχετικής άνάπτυξης τών καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, παραμένει όμως άκόμη διάσπαρτη σέ μικροεπιχειρήσεις και χωρίς νά έχει διαμορφώσει ταξική συνείδηση.

2. Άπό οργανωτική άποψη ύπάρχει μία όπισθοχώρηση σέ σχέση μέ τήν περίοδο 1919-23: καταργείται ό έλεύθερος συνδικαλισμός, κρατικοποιούνται τά εργατικά σωματεία, άπαγορεύονται οι πολιτικές οργανώσεις και ή άνοιχτή πολιτική διαπάλη.

3. Η παράνομη δράση τών παράνομων πολιτικών οργανώσεων (ΚΚΤ) είναι ύποτυπώδης, χωρίς άπήχηση, λαϊκό ξερισμα και μαζικότητα.

Θά χρειαστούν λοιπόν οι μεταπολεμικές εξελίξεις γιά νά γνωρίσει ή Τουρκία ένα κάποιο ξεπάγωμα αυτής τής κατάστασης. Τό τουρκικό πολιτικό σύστημα και οι ένδογενείς αντιφάσεις τής εργατικής τάξης έχουν καταδικάσει τó εργατικό κίνημα σέ μακροχρόνιο λήθαργο: μία σχετική άφύπνιση θά ύπάρξει τó 1946. Μά γιά τήν μεταπολεμική εξέλιξη θά χρειαστεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο.

1. Aclan Sayilgan, *Türkiyede Sol Hareketler: 1871-1972* (Τά άριστερά κινήματα στήν Τουρκία 1871-1972), έκδ. Hareket, 1972, σελ. 63.

2. Στο *Ιδιο*, σελ. 63, όπου παραπέμπει στόν ‘Αρχάγγελο Γαβριηλίδη, *Türkiye Demir yollar idaresinin iç yüzü* (Τό καθεστώς τών σιδηροδρόμων στήν Τουρκία), Κων/λη 1908.
3. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 64, όπου παραπέμπει στόν Stefan Velikof, *Türkiyede işçi ve sosyalist hareketi meselesi* (Η ύπόθεση τού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος τής Τουρκίας), άπόσπασμα τού όποιου στις *Etudes Balkaniques* 1964, άρ. 1, σελ. 29-48.
4. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 67, και [άνωνύμως] *Türkiye işçi Sınıfı Tarihi* (Ιστορία τού εργατικού κινήματος τής Τουρκίας), έκδ. Vardiya, 1975, σελ. 13.
5. Στο *Ιδιο*.

6. Şefik Hüsnü, *Türkiyede sınıflar* (Οι τάξεις στήν Τουρκία), έκδ. Ülke, 1975, σελ. 139 (άναδημοσίευση άπό τó *Aydınlık*, άρ. 13, 10.2.1923).

7. ‘Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία τού Έλληνικού προλεταριάτου*, επανέκδ. ‘Ολκός, ‘Αθήνα 1975.

8. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 37.

9. Στο *Ιδιο*, σελ. 38.

10. *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*, σελ. 14.

11. Kemal Sülker, *Türkiyede işçi hareketleri 100 Soruda* (Τά εργατικά κινήματα στήν Τουρκία σέ 100 ερωτήσεις), έκδ. Gerçek, Κων/πολη 1973, σελ. 18.

12. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 41, 69.

13. Στο *Ιδιο*, σελ. 41, 42.

14. *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*, σελ. 15.

15. Mete Tuncay, *Türkiyede Sol Akımlar 1908-1925* (Κινήματα τής άριστεράς στήν Τουρκία 1908-1925), έκδ. Bilgi, 1967, σελ. 45.

16. Παρόλο πού είναι φανερό ότι τó άρθρο αυτό δέν μπορεί έξ άντικειμένου νά καλύψει

τήν ιστορία τού ΚΚΤ, έντούτοις κρίνουμε σκόπιμο νά αναφερθούμε συνοπτικά στήν ίδρυση τού κόμματος αυτού, μία και είναι γεγονός ιστορικής σημασίας.

Σήμερα, τó ΚΚΤ σάν ήμερομηνία ίδρυσης του παραδέχεται τίς 10 Σεπτ. 1920, όπου στήν πόλη Μπακού τής Σοβιετικής Ένωσης, στή Λέση τού Κόκκινου Στρατού, συνέρχεται τó 1ο Συνέδριο τού ΚΚΤ μέ τή συμμετοχή 74 αντιπροσώπων. Σ’ αυτό τó συνέδριο πρόεδρος τού Κόμματος εκλέγεται ό Μουσταφά Σουτχι.

‘Ο Μουσταφά Σουτχι γεννήθηκε τó 1883 στήν Κερασούντα τού Πόντου. Μετά άπό τίς γυμνασιακές του σπουδές πήγε στό Παρίσι όπου σπούδασε πολιτικές έπιτηήμες. Τό 1910 γυρίζει στήν Κων/πολη. Η δράση του δέν ξεπερνάει τά όρια μιας αντιπολίτευσης μέ διαθέσεις όχι άνατροπής αλλά μεταρρύθμισης τού ύπάρχοντος συστήματος. Μάλιστα γιά τήν αντιπολιτευτική του δραστηριότητα έξορίζεται τó 1913 μαζί μέ άλλους 200 πολιτικούς στή Σινάπη, άπ’ όπου δραπετεύει στή Ρωσία. Έκει συναντιέται μέ Τατάρους και Τουρκιστανούς κομμουνιστές οι όποιοι τόν επηρεάζουν ήμεσα, και έτσι αρχίζει νά άναπτύσσει δραστηριότητα μέσα στις τουρκικές φυλές πού ζούν στή Σ.Ε. καθώς έπίσης και άνάμεσα στους αιχμαλώτους τούρκους στρατιώτες. Στις 25 Ιουλίου 1918 πρωτοστατεί γιά νά συγκληθεί στήν Μόσχα τó Συνέδριο τών Τούρκων ‘Αριστερών Σοσιαλιστών, έπίσης συμμετέχει στό 1ο Συνέδριο τής Γ’ Διεθνούς σάν Τούρκος αντιπρόσωπος. Στις 27 τού Μάη 1920 πηγαίνει στό Μπακού όπου άρχίζει προσπάθειες γιά τήν ίδρυση τού ΚΚΤ. Έτσι, στις 10 Σεπτ. 1920 συγκαλείται τó 1ο Συνέδριο τού ΚΚΤ, όπότε και άποφασίζεται νά γυρίσει στήν Τουρκία ή ήγεσία τού ΚΚΤ και νά συνεχίσει τή δραστηριότητά της στό έσωτερικό τής χώρας. Τό σχέδιο όμως αυτό μένει ουσιαστικά άνεκπληρωτό γιαντί

στήν έπιστροφή πέφτουν σέ ένέδρα μισθοφόρων τής αντίδρασης στό άνοιχτά τής Μαύτης Θάλασσας και ό Μουσταφά Σουτχι και 14 σύντροφοί του δολοφονούνται (29 Ιαν. 1921).

Παρ’ όλη τήν έλλειψη βασικών στοιχείων τά λίγα πού ύπάρχουν συγκλίνουν στό ότι μετά τή δολοφονία τού Σουτχι τήν καθοδήγηση τού κόμματος άναλαμβάνει ή ομάδα Aydinlik τής Κων/πολης ύπό τήν ήγεσία τού Şefik Hüsnü (βλ. Mete Tuncay, *δπ. παρ.*, σελ. 100-122).

17. M. Tuncay, *δπ. παρ.*, σελ. 146 και 152.
18. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 106, και M. Tuncay, *δπ. παρ.* Έπίσης, βλ. περ. *Ötügen*, άρ. 6, 15.6.1965.

19. M. Tuncay, *δπ. παρ.*, σελ. 152-156.

20. Στο *Ιδιο*.

21. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 107.

22. Στο *Ιδιο*, σελ. 93, και *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*, σελ. 18.

23. Dr. Kurthan Fişek, *Türkiyede Kapitalizmin Gelişmesi ve işçi sınıfı* (Η εξέλιξη τού καπιταλισμού στήν Τουρκία και ή εργατική τάξη), έκδ. Doğan, 1969, σελ. 55.

24. İsmail Cem, *Türkiyede geri Kalmışlığın tarihi* (Ιστορία τής ύπανάπτυξης τής Τουρκίας), έκδ. Cem, 5η έκδ., 1975, σελ. 295-297, και Doğan Avcioğlu, *Türkiyenin Düzeni* (Τό στάτους κβό τής Τουρκίας), έκδ. Cem, 1973, τόμ. 1, σελ. 338-349.

25. K. Sülker, *δπ. παρ.*, σελ. 36-37, και D. Avcioğlu, *δπ. παρ.*, τόμ. 1, σελ. 346.

26. Α. Sayilgan, *δπ. παρ.*, σελ. 110.

27. *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*, σελ. 21.

28. K. Fişek, *δπ. παρ.*, σελ. 63, και *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*, σελ. 22.

29. *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*

30. Στο *Ιδιο*, σελ. 22-23.

31. Στο *Ιδιο*, σελ. 24.

32. K. Sülker, *δπ. παρ.*, σελ. 55.

33. *Türkiye işçi...*, *δπ. παρ.*, σελ. 25-26.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

'Αναζητώντας τὸν ἔνοχο γιὰ τὴν κρίση τῆς μεγαλούπολης

τοῦ Κώστα Μαν. Σοφούλη

Ἡ σύγχρονη μεγαλούπολη ἀποτελεῖ τὸν χαρακτηριστικὸ «τρόπο» ζωῆς πὺν καθιέρωσε ἡ λογικὴ τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸν «τρόπο» ἀποτυπώνονται μὲ ὑλικὴ ὑπόσταση οἱ κραυγαλέες «βλαβερές» συνέπειες τῆς ἀναρχικῆς ἀνάπτυξης. Σημαντικὴ κατηγορία ἱκανῶν οἰκονομολόγων, μολαταῦτα, φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ πὺς ὁ «τρόπος» αὐτὸς εἶναι συνέπεια ἑνὸς συστήματος κοινωνικῶν σχέσεων. Γι' αὐτὸ, ἑνώνουν τὴ φωνὴ τους μὲ τοὺς διαμαρτυρούμενους πολεοδόμους ἑναντίον τῆς μεγαλούπολης. Σιγὰ σιγὰ, μάλιστα, στοὺς οἰκονομολόγους μετατέθηκε τὸ βάρος νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ μεγαλούπολη εἶναι ὁ πρόξενος τῶν δεινῶν, καὶ νὰ καλύψουν τὸν ἀληθινὸ φταίχτη. Ἔτσι ἀναπτύχθηκε ἡ φιλολογία περὶ «τῶν μοιραίων συνεπειῶν τῆς μεγαλούπολης». Στὴ φιλολογία αὐτὴ, κεντρικὴ θέση ἔχουν οἱ θεωρητικὲς ἀπόψεις τοῦ W.J. Baumol, πὺν ἀρχικὰ ἐκτέθηκαν συμπυκνωμένες σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ του δοκίμια¹, καὶ κατόπιν ἀναπτύχθηκαν στὸ βιβλίον του *The Performance Acts*.

Διάλεξα γιὰ κριτικὴ τὸ δοκίμιον τοῦ Baumol, γιὰτὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀνάλυσή του μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει συγκεκριμένα παραδείγματα παραπλανητικῶν ἐμπλοκῶν τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας μὲ τὴν πολεοδομία. Ἡ ἀνάπλαση τοῦ κειμένου αὐτοῦ κατὰ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς δικῆς μᾶς ἀνάλυσης, νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ εἰκονογραφήσει δύο βασικὰ θέματα:

α) Τὸν πιὸ συνηθισμένο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐμπλέκεται ἡ ἰστορία ἢ οἰκονομικὴ θεωρία μὲ τὴν πολεοδομία σὲ μακροκλίμακα, καὶ

β) τὸ σημεῖο μέχρι τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἡ νεοκλασικὴ ἀνάλυση στὴ συναγωγή γενικῶν συμπερασμάτων σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σχέση πόλης καὶ μακροοικονομίας.

Στὸ κείμενό του αὐτὸ, ὁ Baumol ἀποπειράται νὰ ἀποκαλύψει τὶς ρίζες τῆς σύγχρονης κρίσης τῶν μεγαλοαστικῶν κέντρων καὶ νὰ δώσει τὸν ἀκριβῆ οἰκονομικὸ ὄρισμό της. Τὸ τελευταῖο τοῦτο σημεῖο παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερο ἴσως ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἐπιδέξια ἀπόπειρα ἀποσύνδεσης τῶν

περιγραφικῶν στοιχείων τῆς κρίσης (προϊούσα χειροτέρευση τῆς ποιότητος ζωῆς) ἀπὸ τὰ καθαρὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ της καὶ ἀναγωγῆς της σὲ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, ὅπου ἡ φυσιογνωμία τοῦ προβλήματος γίνεται, κατὰ τὴ γνώμη του, ἐνκρινέστερη. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὅμως, ἡ προσπάθειά του ἀποτυχαίνει· προχωρεῖ σωστὰ πάνω σὲ λαθεμένη βάση. Πιὸ συγκεκριμένα, οἱ περιορισμοὶ τοῦ ἀναλυτικοῦ προτύπου (μοντέλου) πὺν χρησιμοποιεῖ, τὸν οδηγοῦν μόνον τους νὰ προβάλλει μιὰ ἐπουσιώδη ἀντίφαση τοῦ φαινομένου καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσει στὴν ἀποκάλυψη τῆς βασικῆς ἀντίφασης πὺν βρίσκεται στὴ ρίζα μὲν τοῦ προβλήματος ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τῆς νεοκλασικῆς θεωρίας.

Τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς κρίσης τῶν συγχρόνων μεγαλουπόλεων εἶναι κατὰ τὸν Baumol δύο: α) ἡ συνεχῆ ἐπιδείνωση τῆς ποιότητος τῆς ζωῆς, καὶ β) τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο τῶν φορέων τοπικῆς αυτοδιοίκησης πὺν καθ' ἕλλη φέρουν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ φροντίδα τῆς ζωῆς τῶν μεγάλων πόλεων. Καὶ τὰ δύο

ἔχουν τὶς ρίζες τους σὲ ὀργανικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας, τὴν ἀνισόρροπη ἀνάπτυξη τῶν τομέων της.

Ἄν ἡ ἀποψη αὐτὴ ἔμενε μέχρις ἐδῶ, θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἴσως ὁ Baumol νὰ ἐξυπνοεῖ μιὰ θεμελιώδη ἀντίφαση τοῦ συστήματος τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας.² Δυστυχῶς, ὅμως, ὅπως θὰ φανεῖ πολὺ σύντομα ἀπ' τὴν ἀνάλυσή μᾶς, δὲν πρόκειται γι' αὐτὸ. Τὴν ἀντίφαση τὴ βρῖσκει ὄχι στὸ σύστημα τῶν παραγωγικῶν σχέσεων πὺν καθορίζουν τὴν ἔννοια τῆς ἐλεύθε-

1. W.J. Baumol, «Macroeconomics of Unbalanced Grow: The Anatomy of Urban Crisis», *American Economic Review*, Ἰούνιος 1967, σελ. 415-26. Οἱ παραπομπές ἀναφέρονται στὴν πρώτη αὐτὴ δημοσίευση, καὶ οἱ ὑπογραμμισμοὶ στὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα εἶναι δικές μου.

2. Ὁ τρόπος πὺν ὀρίζει ἐδῶ ὁ Baumol τὴν ἔννοια τῆς «ἀνισόροπης ἀνάπτυξης» εἶναι ἡ συγκεκριμένη διαφορὰ παραγωγικότητας ἀνάμεσα στοὺς ἐπιμέρους τομείς, καὶ δὲν πρέπει νὰ γίνει σύγχυση μὲ «τὸ ἀναρχικὸ στοιχεῖο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς» πὺν οἱ Baran - Sweezy λχ. πρόβαλλαν μὲ ιδιαίτερη σαφήνεια στὰ ἔργα τους.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

ρης οικονομίας, αλλά στην τεχνολογία της σύγχρονης παραγωγής, δηλαδή σε εξωοικονομικό χώρο. Γι' αυτό και τα τελικά συμπεράσματά του είναι απαισιόδοξα, όπως συμβαίνει πάντα με τους ιδεαλιστές ντετερμινιστές όταν συναντήσουν μπροστά τους μία δυσμενή νομοτέλεια και δεν ξέρουν τους κανόνες κίνησής της. Τη θεωρούν πάγια και ανιστορική, αδυνατώντας να υποπτευθούν την άναιρέσή της με τη διαλεκτική διαδικασία της αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών σχέσεων του έποικοδομήματος.

Απ' την άποψη αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο έχει οργανώσει ο Baumol το μοντέλο του. Δεν ξεκινάει από την κρίση της πόλης για να βρει τις αιτίες της, αλλά αντίθετα ξεκινά από δύο «προφανείς υποθέσεις» που χαρακτηρίζουν «γενικά» την τεχνολογία της παραγωγής: πάνω στις υποθέσεις αυτές στήνει μία *άπαγωγική* ανάλυση που οδηγεί σε γενικά συμπεράσματα. Ύστερα εμφανίζει στη σκηνή το φαινόμενο της κρίσης των μεγαλουπόλεων ως *ειδική περίπτωση* ενός γενικότερου φαινομένου.

Η άρχιτεκτονική αυτή είναι ή καθιερωμένη μέθοδος ανάλυσης που ακολουθεί ή νεοκλασική σχολή στο στήσιμο των 'μοντέλων της, από τότε που ο άγγλοσαξονικός άπριουρισμός βρήκε καταφύγιο στον έπιστημονικό νεοθετικισμό και κατάκλυσε την οικουμένη με κείμενα της νεοθετικής οικονομικής.

«Υπάρχουν μερικές *οικονομικές* δυνάμεις, τόσο ισχυρές, που διασπούν συνεχώς όλα τα φράγματα που κατασκευάζονται για την αναχαίτισή τους... Στην μελέτη μου αυτή πραγματεύομαι κάτι που πιστεύω ότι άποτελεί άλλον έναν τέτοιο μηχανισμό, ο οποίος χρωμάτισε το παρελθόν και φαίνεται πιθανό ότι θα βάλει τη σφραγίδα του και στο μέλλον... Θα υποστηρίξω ότι υπάρχουν έγγενεις δυνάμεις στην *τεχνολογική* δομή κάθε μιάς από τις δραστηριότητες αυτές, που άπεργάζονται σχεδόν *αναπόφευκτα* προοδευτικές και σωρευτικές αύξήσεις του πραγματικού κόστους που συνεπάγεται ή παροχή τους» γράφει ο Baumol στις εισαγωγικές παρατηρήσεις του (σελ. 415).

Έχει σημασία να παρατηρήσουμε ότι οι «δυνάμεις» στις οποίες αναφέρεται είναι (α) «οικονομικές» (άλλά δεν καθορίζει την έννοια και το περιεχόμενο του επιθέτου), (β) «τεχνολογικές» (έπομένως έχουν σχέση με το τεχνικά

έμφικτό των έκροών τους), και (γ) οι συνέπειές τους είναι «σχεδόν αναπόφευκτες». Είναι κάτι παραπάνω από φανερό ότι βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα κλασικό ντετερμινιστικό πρότυπο με φιλοδοξίες καθολικής ισχύος.

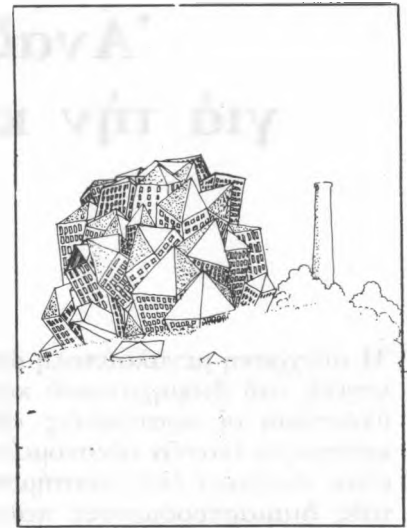
Η κατασκευαστική τακτική, τώρα, του μοντέλου είναι ή γνωστή σε όλους μας υποθετικο-απαγωγική μέθοδος. Οι στοιχειώδεις υποθέσεις άπ' όπου άνοίγει ή ανάλυση έχουν «αυταπόδεικτο έμπειρικό» περιεχόμενο, με την έννοια ότι μπορούν να άποδειχτούν ή να άναποδειχτούν με την έμπειρική παρατήρηση της πραγματικότητας, και ή άληθεια τους είναι τόσο προφανής, ώστε κάθε άμφισβήτηση φαίνεται άσπεία. Οι υποθέσεις αυτές είναι οι εξής:

Υπόθεση πρώτη: «...Οι οικονομικές δραστηριότητες μπορούν να καταταγούν σε δύο τύπους: (α) στις τεχνολογικές προοδευτικές όπου οι νεωτερισμοί, ή συσσώρευση κεφαλαίου και οι οικονομίες μεγάλης κλίμακας συνεργάζονται ώστε από κοινού να καθιστούν δυνατή τη σωρευτική αύξηση της παραγωγής ανά άνθρωπόωρα, και (β) σε εκείνες που από την ίδια τη φύση τους επιτρέπουν μόνο σποραδικές αύξήσεις της παραγωγικότητάς τους.» (σελ. 416)

Η διάκριση αυτή είναι ούσιαστική και θεμελιώδης για την κατανόηση του μοντέλου. Ο Baumol, άλλωστε, σπεύδει να τονίσει με έμφραση:

«Η θέση μιάς οποιασδήποτε συγκεκριμένης δραστηριότητας στην κατάταξη αυτή δεν είναι κατά κύριο λόγο τυχαίο θέμα, καθοριζόμενο από τις ειδικές συνθήκες της ιστορίας της, αλλά δείχνει μάλλον την τεχνολογική δομή της δραστηριότητας, που αυτή καθορίζει μάλλον όριστικά κατά πόσο ή παραγωγικότητα των εισροών εργασίας που δέχεται, αυξάνει σιγά ή γρήγορα...» (σελ. 416)

Ο βασικός παράγοντας διαφοροποίησης που δικαιολογεί την κατάταξη αυτή, σημειώνει άμέσως παρακάτω ο συγγραφέας, είναι ο διαφορετικός ρόλος που παίζει ή ανθρώπινη εργασία στις δύο διαφορετικές ομάδες δραστηριοτήτων. Π.χ. στη βιομηχανική παραγωγή, ενδιαφέρει το τελικό προϊόν αυτό καθαυτό και καθόλου ή συγκεκριμένη συμμετοχή ανθρώπινης εργασίας στην παραγωγή του. Έτσι, ή τεχνολογική πρόοδος μπορεί να χρησιμοποιείται άδιάκοπα για να αυξάνει την παραγωγικότητα και να μειώνει συνεχώς τη χρησιμοποίηση ανθρώπινων χεριών. Αντίθετα, στις τέχνες λ.χ. ή στην έκπαι-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

δευση, ο συντελεστής προσωπικής εργασίας παίζει αποφασιστικό ρόλο, αφού ή ίδια ή προσωπική εργασία του καλλιτέχνη ή του δασκάλου είναι και «τελικό προϊόν». Πώς να αυξησει, λοιπόν, την «παραγωγικότητα» του κλαρινετίστα λχ., ή του νηπιαγωγού, χωρίς να αλλάξει ή μορφή της παρεχόμενης υπηρεσίας;

Ακολουθούν άλλες δύο υποθέσεις με βοήθητικό χαρακτήρα:

Υπόθεση δεύτερη: Μπορούμε να αγνοήσουμε όλες τις άλλες εισροές, εκτός της «εργασίας», χωρίς να μεταβληθούν τα συμπεράσματα της ανάλυσης (σελ. 417). Πρόκειται για απλουστευτική υπόθεση που πράγματι μπορούμε να τη δεχτούμε χωρίς να αλλάξει τίποτε το ουσιαστικό στην ανάλυσή μας.

Υπόθεση τρίτη: Η άμοιβη εργασίας μεταβάλλεται όμορροπα στους δύο τομείς (σελ. 417). Πρόκειται για υπόθεση με έμπειρικό περιεχόμενο που διαισθητικά μπορούμε να πούμε ότι ισχύει πράγματι, έστω και όχι για τους λόγους μόνο που επικαλείται ο Baumol. Επιπλέον, ο Β. υποθέτει, για λόγους απλούστευσης του μοντέλου, ότι το επίπεδο της εργατικής άμοιβής στους δύο τομείς είναι το ίδιο. Η υπόθεση αυτή επιτρέπει τη δόμηση ενός άπλου μοντέλου, γιατί αλλιώς θα είχαμε μεταβλητές σε έτεροχρονική συσχέτιση, όποτε οι σχέσεις θα απαιτούσαν τη χρησιμοποίηση παραστάσεων με εξισώσεις διαφορών. Η απλούστευση αυτή δεν μεταβάλλει την ουσία του αναλυτικού προτύπου, παρά μόνο την μαθηματική φόρμα του. Το πρότυπο μπορεί άμέσως να αναλασθεί προς το ρεαλιστικότερο με άπλη αντικατάσταση των μεταβλητών τους με έτεροχρονιζές.

Τέλος, γίνεται δεκτή μία τελευταία υπόθεση έμπειρικού περιεχομένου, και περίπου έπιβεβαιωμένη στην πράξη, τουλάχιστο σ' ό,τι αφορά τις μακροχρόνιες τάσεις.

Υπόθεση τετάρτη: Η χρηματική άμοιβη της εργασίας αυξάνει κατ' αναλογία προς την αύξηση της παραγωγικότητας στον τεχνολογικά προοδευτικό τομέα και αυτή παρασύρει προς τα έπάνω τις άμοιβές στον δεύτερο τομέα ώστε μακροχρόνια να ισχύει ή 'Υπόθεση III (σελ. 417).

Κατόπιν, ο Baumol διατυπώνει μαθηματικά τις σχέσεις που προκύπτουν από τις παραπάνω υποθέσεις, και καταλήγει στα έξι αναλυτικά συμπεράσματα (σελ. 417-419):

Α. Το πραγματικό κόστος παραγωγής κατά μονάδα προϊόντος στον Τομέα 1 (τεχνολογικά ανεξέλικτες δραστηριότητες) τείνει σε διηνεκή άνοδο, ενώ στον Τομέα 2 (τεχνολογικά προοδευτικές δραστηριότητες) μένει σταθερό, επειδή ή αύξηση της εργασιακής άμοιβής εξουδετερώνεται από αντίστοιχες αυξήσεις της παραγωγικότητας.

Β. Αλλά, και το σχετικό κόστος παραγωγής του Τομέα 1 προς τον Τομέα 2, παρουσιάζει την ίδια τάση, άσχετα μάλιστα από το ρυθμό αύξησης των εργασιακών άμοιβών του τελευταίου.

Γ. Διαπιστώνεται τάση συνεχούς μείωσης του προϊόντος του Τομέα 1, εάν δεχτούμε ότι ή ζήτηση των προϊόντων του δεν είναι πολύ άνελαστική ως προς την τιμή προσφοράς τους.

Δ. Αν με έξωτερικές παρεμβάσεις (π.χ. κρατικές επιδοτήσεις) προσπαθήσουμε να διατηρήσουμε σταθερή τη σχέση προϊόντος μεταξύ των δύο τομέων, θα υποχρεωθούμε να μεταφέρουμε συνεχώς μεγαλύτερες ποσότητες εργασίας από τον Τομέα 2 στον 1, ώστε ή άπασχόληση στον 2 να τείνει προς έκμηδένιση.

Ε. Όσο διατηρείται ο διαφορισμός παραγωγικότητας ανάμεσα στους δύο τομείς, κάθε προσπάθεια να άποκατασταθεί μία ισορροπημένη ανάπτυξη θα όδηγει άναπόφευκτα σε φθίνοντα ρυθμό γενικής ανάπτυξης σε σχέση με το ρυθμό αύξησης της εργατικής δύναμης.

Η Πολεοδομική Τομή

Ο Baumol κάνει την τομή της θεωρίας του με την πολεοδομική προβληματική με τη βοήθεια ενός υπερβατικού πηδήματος από το a priori κατασκευασμένο μοντέλο στο χώρο της πραγματικότητας: «Ένα κρίσιμο στοιχείο για την έρμηνεία (της κρίσης των σύγχρονων πόλεων) διασαφηνίζεται όταν συνειδητοποιήσουμε πόσο μεγάλο ποσοστό των υπηρεσιών που παρέχει μία πόλη είναι δραστηριότητες που ανήκουν στον σχετικά άπισθοδρομικό τεχνολογικά τομέα της οίκονομίας» (σελ. 423).

Δύο είναι τα κύρια στοιχεία της κρίσης των σύγχρονων πόλεων: α) ή συνεχής χειροτέρευση της ποιότητας του περιβάλλοντος και των παρεχομένων υπηρεσιών, και β) το οικονομικό άδιέξοδο των δημοτικών άρχων. Το θεωρητικό μοντέλο του, ισχυρίζεται ο Baumol, άποδεικνύει ότι τα δύο αυτά

στοιχεία νομοτελειακά είναι άναπόφευκτα όσο, από την ίδια τη φύση των πραγμάτων, υπάρχει ή άνισορροπία παραγωγικότητας ανάμεσα στους δύο τομείς της παραγωγής σύμφωνα με τη διάκρισή του. Τη θέση του πάνω στα δύο αυτά καιρία θέματα ο Β. την ξεκαθαρίζει διαδοχικά με τις έξι παρατηρήσεις, βγαλμένες όλες από την ανάλυση του μοντέλου που μας πρόσφερε στην αρχή:

«Αφού δεν υπάρχει λόγος που να επιτρέπει την πρόβλεψη ότι θα σταματήσει ή συσσώρευση κεφαλαίου ή τεχνολογικών νεωτερισμών στους προοδευτικούς τομείς της οίκονομίας, δεν είναι δυνατό να περιμένουμε ότι θα άνακοπεί ή άνοδική τάση του πραγματικού κόστους των δημοτικών υπηρεσιών. Άναπόφευκτα και σωρευτικά οι προϋπολογισμοί των δημοτικών άρχων θα συνεχίσουν όπωσδήποτε να φουσκώνουν στο έλλον, όπως άκριβώς συνέβη στο παρελθόν. *Τούτο άποτελεί τάση για την οποία καμία ομάδα ανθρώπων δεν φέρει την ευθύνη, διότι δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα για να τη σταματήσουμε.*» (σελ. 423)

Και παρακάτω:

«Είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι (το κόστος των έξωτερικών αντιοικονομιών, δηλαδή το κοινωνικό κόστος, κατ' επέκταση) θα αυξάνει (στις πόλεις) περίπου αναλογικά με τον πληθυσμό, αλλά θα υποστηρίξω εδώ ότι είναι πολύ φυσικότερο να δεχτούμε ότι θα αυξάνουν ταχύτερα — ίσως σε άναλογία προς το τετράγωνο του αριθμού των κατοίκων. Υποστηρίζω δηλαδή ότι, κατά τυπικό κανόνα, οι αυξήσεις του πληθυσμού (στις πόλεις) πρέπει να περιμένουμε ότι θα συνοδεύονται από πολλαπλάσια αύξηση του έξωτερικού κόστους — και κατά συνέπεια ότι οι πιέσεις που θα άσκούνται στις δημοτικές άρχές για να κάνουν κάτι ώστε να άντιμετωπιστεί το κακό, θα αυξάνουν κατ' άντιστοιχία». (σελ. 424)

Και παρακάτω:

«Τα φαινόμενα αυτά υποδηλώνουν ότι οι δραστηριότητες των δημοτικών άρχων πρέπει να έπεκταθούν αν θέλουμε να διατηρήσουμε άνεκτα τα standards της ζωής στην πόλη. Οι διαθέσιμοι πόροι, εντούτοις, για τους σκοπούς αυτούς είναι έξαιρετικά περιορισμένοι. Και πάνω άπ' όλα κρέμεται ή σκιά που ρίχνει το μοντέλο μας της άνισορροπίας ανάπτυξης, που έδειξε ότι το κόστος για τη διατήρηση έστω και σταθερού επιπέδου για τις δραστηριότητες που

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶ

προσφέρουν οι δημοτικές αρχές, πρέπει να περιμένουμε ότι θα αυξάνει συνεχώς και περισσότερο. Η εικόνα που δώσαμε υποδηλώνει με έμφαση ότι δεν υπάρχει αυτοδύναμη διέξοδος για τις πόλεις μας». (σελ. 426).

Φαντάζομαι, τώρα, ότι έχει γίνει σαφής ο τρόπος με τον οποίο διασταυρώθηκε ή καθαρή οικονομική θεωρία με την πολεοδομική προβληματική. Επιτεύχθηκε μια απορρόφηση, μπορούμε να πούμε, μια μετάφραση ίσως θα έμοιαζε περισσότερο, του πολεοδομικού βιώματος στο σύστημα των περιορισμών που προσδιορίζουν το χώρο του έφικτου και τους κανόνες κίνησής του στο γενικότερο σύστημα αναφοράς της οικονομικής οργάνωσης των δραστηριοτήτων. Η καθαρή οικονομική θεωρία —περισσότερο ως πραξεολογία κατά την έννοια που δίνει ο Lange³— υπέδειξε τον περιορισμένο χώρο μέσα στον οποίο η πολεοδομική μορφή —ως σύστημα οργάνωσης ζωής σε συγκεκριμένο χώρο— έχει δυνατότητες επιβίωσης. Υπέδειξε, ακόμη, και τα χαρακτηριστικά της ποιότητας που αυτή ή επιβίωση μπορεί να έχει.

Εδώ, όμως, αν προσέξουμε, θα ανακαλύψουμε τη βασική αδυναμία αυτού του είδους των επιστημολογικών διασταυρώσεων. Το υποτιθέμενο κριτήριο πλεονέκτημα μιας απανωτικού-θετικής θεωρίας είναι ότι εξαιτίας των πολύ γενικών αρχικών υποθέσεων στις οποίες στηρίζεται, είναι τόσο γενικού χαρακτήρα, ώστε καλύπτει πλήθος ειδικές περιπτώσεις στις οποίες μπορούμε να φτάσουμε με διαδοχικούς περιορισμούς. Η χρησιμότητα μιας τέτοιας θεωρίας, λοιπόν, βρίσκεται στο ότι εξοικονομεί θεωρίες, συντείνει στη διατύπωση γενικών κανόνων που μπορούν να έρμηνεύσουν τα πολυάριθμα συγκεκριμένα φαινόμενα, και βοηθά, τέλος, να καταλάβουμε την πραγματικότητα που τα αίσθητήριά μας την προσλαμβάνουν πρωτογενώς με την μορφή αποσπασματικών γεγονότων και δεδομένων. Στην προκειμένη περίπτωση, η οικονομική θεωρία φιλοδοξεί να παίξει γενικό ρόλο, ώστε να καλύψει κάτω από τους θεμελιώδεις κανόνες της φαινόμενα πολυποικίλα όπως εκείνα που συνθέτουν την κρίση των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Δικαιολογημένα λοιπόν, μπορούμε να ρωτήσουμε τώρα: Πόσο γενική είναι στην πραγματικότητα η θεωρία που απεικονίζει το μοντέλο του Baumol;

3. O Lange. *Political Economy*, τόμ. 1, Pergamon Press, Λονδίνο 1962.

Πόσο γενική είναι η θεωρία;

Ο ίδιος ο Baumol δεν αναφέρει ρητά του στηρίζει τη γενικότητα της θεωρίας του. Υποστηρίζει, όμως, με έμφαση, όπως είδαμε ήδη, ότι το μοντέλο του απεικονίζει μια κατάσταση "καθολική και ότι οι τάσεις που αποκαλύπτει είναι «σχεδόν αναπόφευκτες» (σελ. 415), οι δε συνέπειές του βρίσκονται έξω από τον έλεγχο ή την ευθύνη «όποιοιδήποτε άτομο, ή ομάδα» (σελ. 423). Με λίγη σκέψη, μπορεί κανείς να διακρίνει ξεκάθαρα σε ποιές υποκειμένες αλλά μη αναφερόμενες παραδοχές στηρίζεται αυτός ο ανιστορικός ντετερμινισμός του. Πράγματι, ο Baumol στηρίζει τη γενικότητα της θεωρίας του σε δύο στοιχεία:

α) Στην καθολικότητα των θεμελιωδών μεταβλητών του προτύπου του (τεχνολογία και παραγωγικότητα). Η τεχνολογία είναι αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της παραγωγής, με οποιαδήποτε μορφή κι αν γίνεται, ή δε παραγωγικότητα είναι ποσοτική έκφραση μίας φυσικής σχέσης που μπορεί να μετρηθεί με οποιοδήποτε συνθήκες.

β) Στην αντικειμενικότητα της *a priori* κατάταξης των «οικονομικών δραστηριοτήτων, ανάλογα με τη δοκιμότητά τους σε μεθόδους παραγωγής ανεξάρτητες από την άμεση χρήση ανθρώπινης εργασίας. Διάφορες δουλειές είναι σε διαφορετικό βαθμό εξαρτημένες από τη συγκεκριμένη εργασία ενός συγκεκριμένου ανθρώπου. Και στο μέτρο που η εργασία αυτή καθεαυτή δεν ενδιαφέρει για την ιδιότητα της παραγωγής κατά άνασχολούμενο, ποικίλλει κι αυτή κατ' αναλογία.

Εδώ θα υποστηρίξουμε ότι ούτε το (α) ισχύει, ούτε το (β). Με άλλα λόγια, ότι οι μέν θεμελιωδές μεταβλητές του μοντέλου είναι άμεσα συναρτημένες με το σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας, το κοινωνικοοικονομικό της πλαίσιο, άρα είναι σχετικές, ή δε *a priori* λογική κατάταξη των δραστηριοτήτων δεν είναι καθόλου αντικειμενική, αλλά απεικονίζει μια συγκεκριμένη άποψη για τον κοινωνικό ρόλο της εργασίας στην παραγωγή και σε σχέση με το προϊόν της. Αν οι ανταποδείξεις μας κριθούν επαρκείς, τότε η θεωρία του Baumol δεν μπορεί να θεωρηθεί γενική αλλά, το πολύ, σχετική με ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, που κανείς δεν μας υποχρεώνει λογικά να το δεχτούμε αιώνιο και άμετάβλητο. Κατά συνέπεια, οι «πολεοδομικοί

περιεχομένου» προεκτάσεις της θεωρίας δεν είναι κι αυτές γενικές ή καθολικές, αλλά σχετίζονται, πιθανώς, με την πολεοδομική προβληματική ενός συγκεκριμένου πάλι, και καθόλου πάγιου ή αιώνιου, κοινωνικοοικονομικού συστήματος.

Ας δούμε, τώρα, αναλυτικότερα τα δύο αυτά θεμέλια του μοντέλου. Και πρώτη, την παραγωγικότητα. Πώς ορίζει ο Baumol την έννοια της παραγωγικότητας της εργασίας όπως θα τη χρησιμοποιήσει στο στήσιμο της θεωρίας του;

Είναι φανερό ότι έννοια τη φυσική, ύλική, και ποσοτικά εξειδικευμένη απόδοση της εργασίας. Φαντάζεται δηλαδή ότι η παραγωγή είναι διαδικασία εισροών που μετουσιώνονται σε έκροες διαφορετικής ύλικής υπόστασης με την μεταποιητική διαμεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας. Οι εισροές του συστήματος είναι (α) τεχνολογία, (β) συσσώρευση κεφαλαίου, (γ) οικονομίες κλίμακας και (δ) ανθρώπινη εργασία. (σελ. 416-417). Η παραγωγικότητα της εργασίας μετράται ως η αναλογία έκροής (σε φυσικές μονάδες) προς την ποσότητα εργασίας που καταναλώθηκε σ' αυτή. Βέβαια, η παραγωγικότητα είναι συνάρτηση και των τεσσάρων συντελεστών της παραγωγικής διαδικασίας που απαριθμήθηκαν. Εκείνο όμως που ενδιαφέρει τον Baumol δεν είναι να βρει το διαφορικό της συνάρτησης αυτής, αλλά την μερική παραγωγή της ως προς την εργασία. Θεωρούμε θεμιτή την απλούστευση αυτή, επειδή δεν μας ενδιαφέρουν τα προβλήματα της θεωρίας της παραγωγικότητας, παρά μόνο να διαπιστώσουμε αν το μέτρο της συγκεκριμένης έννοιας της, όπως τη χρησιμοποιεί ο Β. εδώ, είναι λογικά συναφές με το πρόβλημά του.

Το κλειδί της έννοιας αυτής είναι το μέτρο της σε φυσικές μονάδες. Στόν αριθμητή υπάρχει αριθμός μονάδων προϊόντος ή έξυπηρετήσεων, και στον παρονομαστή άνθρωποι ώρες άπασχολήσεως. Φυσικά μεγέθη και τα δύο. Άλλωστε, δεν μπορούσε να είναι αλλιώς, γιατί αν προηγείταν άναγωγή των φυσικών μονάδων σε χρηματική άξια, λχ., ο δείκτης της παραγωγικότητας της εργασίας θα μεταβαλλόταν σε άποδοτικότητα άπασχόλησης που φυσικά είναι συνάρτηση των τιμών. Άλλά τότε το μοντέλο θα άδηγούσε άνδεχομένως και σε αντίθετα συμπεράσματα, επειδή, με άρισμένες προϋποθέσεις, θα μπορούσε να δείξει ότι η οικονομική άποδοτικό-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

τητα της άπασχόλησης στον «τεχνολογικά ανεξέλικτο» τομέα είναι μεγαλύτερη, και επομένως η μεγιστοποίηση του κοινωνικού προϊόντος ευκολότερη ίσως με ένταση της εκμετάλλευσης του τομέα αυτού. Δηλαδή, η θεωρία θα μετατρέπεται τότε σε θεωρία εϋημερίας και θα έχανε τον αποδεικτικό στόχο που από την αρχή έθεσε ο Baumol. Είναι, λοιπόν, φυσικό που ο Β. διαλέγει την έννοια της φυσικής παραγωγικότητας της εργασίας. Κάνοντας μάλιστα ορισμένες συμπληρωματικές υποθέσεις σχετικά με την ελαστικότητα της ζήτησης, «αποδεικνύει» εκείνο που ήθελε να αποδείξει. Όμως η απόδειξη του στέκεται ή πέφτει, ανάλογα με το αν στέκεται ή πέφτει η υπόθεσή του για την αντικειμενικότητα του μέτρου της παραγωγικότητας.

Το πρώτο ερώτημα-τέστ του προβλήματος αυτού είναι αν, έτσι όπως ορίζει την έννοια της παραγωγικότητας, είναι πράγματι συγκρίσιμη ανάμεσα στους δύο τομείς του μοντέλου πάνω στη βάση των φυσικών μέτρων της. Η αλλιώς, ποιά είναι πράγματι τα φυσικά μέτρα που ταιριάζουν σ' αυτή την έννοια της παραγωγικότητας;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αρνητική. Εκείνο που ονομάζει «παραγωγικότητα» στον έναν τομέα είναι διαφορετικό από το συνώνυμό του στον δεύτερο τομέα. Με λίγη σκέψη θα δούμε άμεσα ότι και τα συμπεράσματα του μοντέλου προκύπτουν λογικά εξαιτίας αυτού του διπλού ορισμού που χρησιμοποιείται για την ίδια (ονομαστικά) μεταβλητή, όπως ισχυρίζεται ο Baumol. Δηλαδή δλόκληρο το οικοδόμημα της «θεωρίας» βρίσκεται ήδη εν σπέρματι στις α priori υποθέσεις του μοντέλου και καμιά σχέση δεν έχει με την «αντικειμενική πραγματικότητα». Στις παραγράφους που ακολουθούν θα δείξουμε ακριβώς ότι το μοντέλο στηρίζεται στη διακριτική μεταχείριση ενός διπλού ορισμού για την ίδια ονομαστικά μεταβλητή.

Το κλειδί βρίσκεται στη χρησιμοποίηση «φυσικών» μονάδων μέτρησης της έκροής των διαφόρων δραστηριοτήτων, σε αντιπαράθεση προς την ανοιγμένη σε μέτρο άφηρημένης εργασίας εισροής τους. Για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι και άμεσοι στην ανταπόδειξή μας, ας μιλήσουμε με παραδείγματα: Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι παίρνουμε ανά μία συγκεκριμένη έκροη από δραστηριότητες που ο Baumol κατατάσσει στις δύο γνωστές κατηγορίες του. Μία,

δηλαδή, από τον τεχνολογικά καθυστερημένο Τομέα 1 και μία από τον τεχνολογικά προηγμένο Τομέα 2. Για τον Τομέα 1 ο ίδιος ο Baumol δίνει πολλά παραδείγματα. Απ' αυτά διαλέγουμε την μουσική, που διαισθητικά αντιπαραβάλλεται με έντυπιαστικό τρόπο στις έκροες των «τεχνολογικά προοδευτικών» δραστηριοτήτων. Από τον Τομέα 2 ο Β. δέν δίνει παραδείγματα συγκεκριμένα και έτσι φανταζόμαστε μια από τις ποικίλες δραστηριότητες που κατά πάσα πιθανότητα ξευπονεί, λχ. την παραγωγή ποτηριών.

Ποιά είναι η «φυσική» έκροη ενός εργοστασίου ποτηριών; Αναμφισβήτητα τα ποτήρια αυτά καθεαυτά. Και φυσικά, η παραγωγικότητα της εργασίας θα μετρηθεί ως λόγος του αριθμού των ποτηριών που παράγονται προς τον αριθμό των ανθρώπων που δαπανήθηκαν για την παραγωγή τους. Είναι αυταπόδεικτο ότι μπορούμε να χρησιμοποιούμε συνεχώς και περισσότερους τεχνολογικούς υεπερισμούς για να αυξάνουμε διαρκώς την τιμή αυτής της αναλογίας, δηλαδή την παραγωγικότητα της εργασίας στον τομέα των ποτηριών. Άλλωστε, αυτό ακριβώς συνέβη στην ιστορία του ποτηριού και έτσι, ξεκινώντας από τα χειροποίητα ποτήρια του μεσαίωνα, λχ., φτάσαμε στα σύγχρονα κοινά ποτήρια, που μās είναι έντελως άγνωστο ποιός συγκεκριμένος εργάτης τα κατασκεύαζε. Στη διαδικασία αυτή, εντούτοις, ή λειτουργική υπόσταση της ίδιας «φυσικής» έκροής, δηλαδή του ποτηριού, υπέστη μια ριζική διαχρονική αλλαγή. Το χειροποίητο ποτήρι του μεσαίωνα ήταν δοχείο που το χρησιμοποιούσαν για να πίνουν οι άνθρωποι, όπως ακριβώς είναι σήμερα το κοινό ποτήρι. Ωστόσο το χειροποίητο ποτήρι σήμερα είναι καλλιτέχνημα, δηλαδή είδος που προσφέρει αισθητική απόλαυση. Μπορούμε ίσως, ποιητική άδεια, να φανταστούμε και το αντίστροφο σχετικά με το ρόλο που το βιομηχανοποιημένο ποτήρι των ημερών μας θα μπορούσε να παίξει για τον άνθρωπο του μεσαίωνα. (Άλήθεια, τί λειτουργικό ρόλο θα μπορούσε να έχει ένα ποτήρι που θα είχε κατασκευαστεί στο Φεγγάρι για λόγους πειραματικούς το 1984;) Είναι φανερό ότι μόνο με την αφαίρεση της αισθητικής ιδιότητας, το φυσικό μέτρο παραγωγικότητας της βιομηχανίας ποτηριών έχει σημασία και κάνει έννοια προκειμένου για διαχρονικές συγκρίσεις. Με άλλα λόγια, το φυσικό μέτρο παραγω-

γικότητας ισχύει διαχρονικά μόνο αν θεωρήσουμε ότι ο αριθμός των άφηρημένων ποτηριών αντιπροσωπεύει κάτι σαν «το καταποτικό δυναμικό» που παράγεται σε κάθε δεδομένη στιγμή ως συνάρτηση της τεχνολογίας, της σωσώρευσης κεφαλαίου, εργασίας κ.ο.κ. Κάτι τέτοιο φαίνεται ότι δέχεται ο Baumol ως υποκείμενη παραδοχή της Υπόθεσης Ι.

Δέχεται, όμως, το ίδιο και για το φυσικό μέτρο των έκροων του Τομέα 1; «Υπάρχουν μερικές υπηρεσίες, όπου ή ανθρώπινη εργασία καθεαυτή αποτελεί αυτοσκοπό, όπου δηλαδή ή ποιότητα εκτιμάται άμεσα με βάση την ποσότητα της εργασίας. Ένα ήμίωρο μουσικής κοινιτέτου πνευστών άπαιτεί 2,5 άνθρωπώρες για την εκτέλεσή του και οποιαδήποτε άπόπειρα για αύξηση της παραγωγικότητας εκεί θα αντιμετωπιστεί μάλλον με άνησυχία τόσο άπό τους μουσικοκριτικούς, όσο και άπό το άκροατήριο» (σελ. 418), γράφει χαρακτηριστικά. Και πιο άποκαλυπτικό άκόμη είναι αυτό που συμπεραίνει παρακάτω:

«Όλες οι παρατηρήσεις αυτού του τμήματος υποκρύπτουν έναν υποκείμενο κίνδυνο που δέν πρέπει να ξεφύγει άπ' την προσοχή του άναγνώστη: Την έγγενή άπειλή εναντίον της ποιότητας.. Η άνάπτυξη πάνω σε βάση άνισορροπής παραγωγικότητας άπειλεί, λοιπόν, με άφανισμό πολλές άπό τις δραστηριότητες που τόσα προσφέρουν στον έμπλουτισμό της ύπαρξής μας...» (σελ. 416)

Γίνεται, έτσι, άπόλυτα φανερό ότι στον μέν άριθμητή του λόγου παραγωγικότητας της εργασίας στον Τομέα 2 υπάρχουν «μονάδες τεχνικές», δηλαδή μονάδες έξυπνότητας, άπαλλαγμένες άπό κάθε ποιοτική στάθμιση, ενώ αντίθετα στον άριθμητή της παραγωγικότητας του Τομέα 1 οι μονάδες είναι άναπόσπαστα δεμένες με κάποιον συγκεκριμένο ποιοτικό στοιχείο —αισθητικό, κατά κανόνα— που τις κάνει μη συγκρίσιμες με τις ονομαστικά συνώνυμες τους στον Τομέα 2.

Τώρα νομίζω ότι έξηγείται εύκολα το σφάλμα του Baumol, που μετρά την «έκροη» του κοινιτέτου πνευστών σε άνθρωπώρες καλλιτεχνών, ενώ, για να χρησιμοποιήσει το ίδιο «φυσικό μέτρο» με το όποιο μετρά τα ποτήρια, θα έπρεπε να την μετρήσει σε «άνθρωπώρες άκροατηρίου». Άν όμως ή μέτρηση γίνει με αυτόν τον όμοιογενοποιημένο πήχη και για τους δύο Τομείς, είναι

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωί

βέβαιο ότι η σχέση «παραγωγικότητας της εργασίας» ανάμεσά τους μάλλον θα αναστραφεί. Γιατί, με είσοδη 2,5 ανθρώπων καλλιτεχνικής δημιουργίας σε μια αίθουσα συναυλιών όπως το Carnegie Hall —που είναι δημιούργημα εξελιγμένης τεχνολογίας— θα έχουμε έκρηξη χιλιάδων «ατομοαεροαματικών» μονάδων, σε σύγκριση με μια παράσταση των ίδιων καλλιτεχνών στη σάλα ενός μεσαιωνικού θεάτρου. Κι ακόμη, με την ίδια ακριβώς είσοδη στον πομπό της έγχρωμης τηλεόρασης, θα μπορούσαμε να έχουμε κατά εκατομμύρια πολλαπλάσια έκρηξη. Με άλλα λόγια, η τεχνολογική πρόοδος είναι πολλαπλάσια άποδοτική ακριβώς στον Τομέα 1, συγκριτικά με τον Τομέα 2, συμπεράσμα ακριβώς αντίθετο από την πρώτη υπόθεση του μοντέλου του Baumol. 'Αλλά, μήπως το ίδιο δεν ισχύει και για την 'Αφροδίτη της Μήλου, για ένα άριστο έργο από τον Μανέ, και οποιοδήποτε άλλο καλλιτέχνημα που μπορεί να εκτεθεί στο μουσείο; Το μουσείο αποτελεί τη συμβολή της τεχνολογίας στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας του καλλιτέχνη.

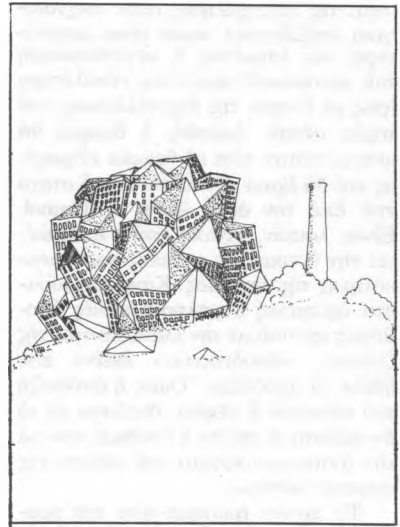
Και λογικά προβάλλει τώρα το ερώτημα: Είναι άραγε τυχαία αυτή η σύγκριση μέτρων πάνω στην οποία στηρίζει ο Baumol το μοντέλο του; Νομίζω όχι, κρίνοντας από την αδιαμφισβήτητη επιστημονική αξία του ανθρώπου. «Το σφάλμα» είναι ιδεολογικό, και όχι επιστημονικοτεχνικό, θα μπορούσαμε να πούμε. Το ότι ο Β. ταυτίζει το μέτρο της έκρηξης του Τομέα 1 με μια συγκεκριμένη «ποιότητα», αντικατοπτρίζει μια όρισμένη στάση απέναντι στα αντικείμενα αυτού του είδους, εκφράζει δηλαδή μια συγκεκριμένη ιδεολογία. Αυτή η ιδεολογία σχετίζεται με μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και με ένα συγκεκριμένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Ο φεουδάρχης πυργοδεσπότης του Μεσαίωνα λχ. δεν θα μπορούσε να διανοηθεί καν να απολαύσει (γράφε, να καταναλώσει) την παραγωγή του κοινότητας του παραδείγματός μας, παρά μόνο έχοντας τους καλλιτέχνες στο πολυτελές διαμέρισμά του και περιστοιχισμένος από τους εξίσου αποκλειστικούς φίλους του. Και ο σύγχρονος Κροίσος θα προτιμούσε ασφαλώς να αγοράσει την 'Αφροδίτη της Μήλου για να την απολαμβάνει μέσα σε κάποια σάλα του μεγάρου του, αντί να τη βλέπει με τους κοινούς θνητούς στη σάλα του Λούβρου. 'Η σπανιότητα και η αποκλειστικότητα, που στο όριο τους

ακριβώς ταυτίζουν το μέγεθος της έκρηξης του συγκεκριμένου δημιουργού με την απόλυτα εξατομικευμένη «κατανάλωση» του καλλιτεχνικού δημιουργήματος, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα καίριο χαρακτηριστικό της εξουσιαστικής κοινωνίας που στηρίζεται στο σύστημα της ιδιοκτησίας. 'Η ίδια παρατήρηση ισχύει και αναφορικά με τις προτεραιότητες κατανάλωσης (consumption patterns) ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα. Λογικά, π.χ., τίποτε δεν μας εμποδίζει να φανταστούμε μια κοινωνία με τόσο έντονη τη ζήτηση αισθητικών απολαύσεων, ώστε να ρίχνει όλο το βάρος της στην επινόηση εκπληκτικά τελειοποιημένων μεθόδων ακριβούς αναπαραγωγής των καλλιτεχνικών δημιουργημάτων (Hi-Fi., Reproductions σε φυσική κατά το δυνατό απόδοση, κ.ο.κ.) για να παρέχει στην μάζα του πληθυσμού της τις χαρές που σήμερα είναι προνόμιο της «τάξης των ξεκούραστων» (leisure class). 'Αλλά βέβαια, μια τέτοια κοινωνία, για να επιζήσει, θα έπρεπε να είχε λύσει πρώτα τα προβλήματα επιβίωσής της και στη συνέχεια να καταπολεμήσει τον μηχανισμό ιδιοκτησίας, που τόσο μεγάλο ρόλο παίζει σήμερα στον προσδιορισμό της τιμής ενός έργου τέχνης του οποίου η αξία είναι δεδομένη ή ίσως και σταθερή.

Με άλλα λόγια αν επιτρέπεται να γενικεύσουμε τα συμπεράσματα της παραπάνω ανάλυσης, μπορούμε να πούμε ότι ο μηχανισμός της παραγωγής και το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων της κάθε ιστορικής περιόδου καθορίζουν ακόμη την μονάδα μέτρησης της «παραγωγικότητας». Το μοντέλο του Baumol έχει σχέση με το σύστημα μιας άμωγης εξουσιαστικής κοινωνίας. Δεν είναι καθολικό, ούτε βασίζεται σε «φυσικούς» κανόνες έγγενεις τάχα στην υπόσταση της τεχνολογίας.

Τώρα, εύκολα μπορεί κανείς να προεκτείνει την ανάλυση αυτή και προς την κατεύθυνση της πολεοδομικής προβληματικής την οποία καλύπτει με τα συμπεράσματά του ο Baumol. 'Εκεί, το κλειδί είναι διπλό: Πρώτον, η «ποιότητα» των εξυπηρετήσεων, και δεύτερον «οι εξωτερικότητες». Και για μόν το πρώτο θέμα, ισχύει περίπου όπως έχει ήδη προηγηθείσα ανάλυση. 'Αξίζει όμως, να κάνουμε μερικές νύξεις πάνω στο δεύτερο, με το ίδιο πνεύμα.

Όπως θα έχει αντιληφθεί ο ανα-

γνώστης, ο λοικοεμπειρικός δεσμός του θεωρητικού μοντέλου με τα προβλήματα των μεγαλουπόλεων είναι συνοπτικά ο εξής: Ο αυξανόμενος ρυθμός αστικοποίησης επιταχύνει συνεχώς τον ρυθμό αύξησης του εξωτερικού κόστους στις πόλεις. Το βάρος για την κάλυψη του κόστους αυτού, τον φέρει φυσικά το κοινωνικό σύνολο, και συγκεκριμένα οι φορείς της αστικής αυτοδιοίκησης. 'Ομοίως, το ουσιαστικό περιεχόμενο των «εξωτερικότητων» αυτών ταυτίζεται με ανάγκες που η ικανοποίησή τους έμπιπτει στον κύκλο των δραστηριοτήτων του Τομέα 1. 'Ετσι, η αύξουσα ζήτηση τέτοιων υπηρεσιών βάζει σε κίνηση τον μηχανισμό που περιγράφει το μοντέλο, και, επιπλέον, οι προϋπολογισμοί των κοινοτικών και δημοσίων φορέων υπόκεινται σε διάφορους δημοσιονομικούς και άλλους περιορισμούς. Κατά συνέπεια, δημιουργείται διπλό άνοιγμα αναγκών και μέσων, καθώς το κόστος για την κάλυψη των άρνητικών εξωτερικότητων αυξάνει με επιταχυνόμενο ρυθμό, ενώ οι διαθέσιμοι πόροι μένουν σταθεροί, ή αυξάνουν γραμμικά μόνο. Το κλειδί, επομένως, στην ερμηνεία του αδιεξόδου των μεγαλουπόλεων, σύμφωνα με

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

τις προβλέψεις της θεωρίας του Β., είναι η έκθετική άνοδος του πραγματικού κόστους στον Τομέα 1, σε συνάρτηση με την έγγενη διαφορά των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας στους δύο τομείς, που οφείλεται στη φύση της τεχνολογίας.

Αν παρατηρήσουμε λίγο προσεκτικά τη σειρά των συλλογισμών, θα διαπιστώσουμε ότι στην ουσία εισάγεται κρυφά μία νέα θεωρία για να χρησιμεύσει ως συνδυαστικός κρίκος του μοντέλου με την πολεοδομική προβληματική. Η θεωρία αυτή είναι ότι οι εξωτερικότητες αυξάνουν σε αύξουσα συνάρτηση προς το ρυθμό αστικοποίησης (συγκέντρωσης ανθρώπων και δραστηριοτήτων). Αυτό οφείλεται σε μία έγγενη και νομοτελειακά αναπόφευκτη ιδιότητα της τεχνολογικής παραγωγής (την ανισορροπία παραγωγικότητας). Έτσι, συνδέεται λογικά η θεωρία της ανισορροπίας ανάπτυξης (το μοντέλο) με έναν εμπειρικό ισχυρισμό πολεοδομικού περιεχομένου (την αύξηση των εξωτερικότητων στις πόλεις και την εξάρτησή της κάλυψής τους από δραστηριότητες του Τομέα 1).

Διατυπώνοντας τη θεωρία με μορφή συλλογιστικού διαγράμματος έχουμε την εξής διάταξη:

1. Οι άρνητικές εξωτερικότητες στις μεγαλουπόλεις αυξάνουν σωρευτικά και σε αύξουσα συνάρτηση προς το ρυθμό αστικοποίησης (Εμπειρική υπόθεση).

2. Η αύξουσα καμπύλη των εξωτερικότητων είναι αποτέλεσμα έγγενών ιδιοτήτων της τεχνολογίας (Θεωρητική υπόθεση).

3. Η κάλυψη των αναγκών που δημιουργούν οι άρνητικές εξωτερικότητες είναι άρροδιότητα δραστηριοτήτων που στην πλειονότητά τους ανήκουν στον Τομέα 1 (Θεωρητική υπόθεση): Έγγενες χαρακτηριστικά της παραγωγής είναι η διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων κατά το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητάς τους, κι αυτό εξαρτάται από τη δεκτικότητά τους σε εισροές τεχνολογίας (Επεξήγηση της Θεωρίας).

4. Άρα ισχύει η ανάλυση του θεωρητικού προτύπου, και οδηγεί στο συμπέρασμα: «Η κρίση των πόλεων δεν έχει διέξοδο, γιατί οφείλεται στη φύση της τεχνολογικής παραγωγής».

Στη συνέχεια, θα υποστηρίξουμε ότι: α) η «θεωρία» 2 του παραπάνω διαγράμματος είναι άσχετη με την εμπειρική υπόθεση 1 του ίδιου συλλογισμού. Δηλαδή, ότι η σωρευτική αύξουσα διόγκωση των άρνητικών εξωτερικότητων στις πόλεις δεν σχετίζεται καθ' ανάγκη με την τεχνολογία αυτή καθ' αυτή· β) κι αν ακόμη ισχύει η «θεωρία» 2, δεν οδηγούμαστε καθ' ανάγκη στο τελικό συμπέρασμα 4 (έπειδή δεν ισχύει η «θεωρία» 3).

Αντίστροφα, θα αποδείξουμε ότι εξίσου τουλάχιστον ισχυρή μπορεί να είναι η υπόθεση (θεωρία) ότι ο αυξανόμενος ρυθμός των εξωτερικότητων είναι συνέπεια συγκεκριμένων πλέγματος παραγωγικών σχέσεων και όχι της τεχνολογίας καθ' αυτής. Με λίγα λόγια, θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι η λεγόμενη κρίση των μεγαλουπόλεων είναι νομοτελειακή συνέπεια του συστήματος κοινωνικών σχέσεων και όχι ανιστορικό φαινόμενο, γενικός κανόνας της κοινωνικής παραγωγής.

Πράγματι, εφαρμόζοντας τους συλλογισμούς που αναλύσαμε ήδη σχετικά με το μέτρο παραγωγικότητας, μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι η τομή με την πολεοδομική προβληματική έχει πολύ περιορισμένη ισχύ. Συγκεκριμένα, έχει έννοια μόνο πάνω στη βάση μιας συγκεκριμένης νοοτροπίας συνδεδεμένης με ένα συγκεκριμένο σύστημα παραγωγικών σχέσεων που έχει ιστορικά χαρακτηριστικά, δηλαδή έχει αρχή, εξέλιξη και τέλος. Κατά συνέπεια, οι υποθέσεις και η ανάλυση του μοντέλου δεν συνδέονται αναγκαστικά και επαρκώς με το εμπειρικά διαπιστωμένο φαινόμενο των διογκούμενων συνεχώς εξωτερικότητων του εξαστισμού. Το μοντέλο είναι άσχετο με το φαινόμενο που υποτίθεται ότι ερμηνεύει.

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος του συλλογισμού, μπορούμε να παρατηρήσουμε άμεσως ότι η καθολικότητα του κανόνα που εξυπακούεται στη «θεωρία» 2, στηρίζεται απλούστατα σε έναν πολύ περιορισμένο και αυθαίρετο όρισμό της έννοιας «εξωτερικότητες». Η έννοια «εξωτερικότητες» κατασκευάζεται αφού πρώτα οριστεί «τί είναι έγγενες και τί όχι στην παραγωγική διαδικασία από οικονομική άποψη», και ιδιαίτερα τί αποτελεί «οικονομικό» παράγοντα προσδιορισμού των συναρτήσεων παραγωγής. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, η έννοια και το περιεχόμενο του όρου «εξωτερικότητες» είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το ιστορικό φαινόμενο της κοινωνικής παραγωγής σε δύο ανεξάρτητους και συστηματικά αντιφατικούς χώρους διαμόρφωσης

αποφάσεων και υλοποίησης των αποτελεσμάτων. Πράγματι, σε μία βιομηχανοποιημένη και οικονομικά ομοιογενεποιημένη κοινωνία, όπως ακριβώς είναι οι κοινωνίες όπου ο εξαστισμός εμφανίζεται ως έκρηκτικό φαινόμενο, οι μέν αποφάσεις που αφορούν τις πάγιες επενδύσεις —επομένως και την τεχνολογία— διαμορφώνονται σε επίπεδο ιδιοκτησίας της επιχείρησης και με κριτήριο την αποδοτικότητα του κεφαλαίου· το δε πραγματικό αποτέλεσμα των επενδύσεων πραγματώνεται σε επίπεδο κοινωνικής παραγωγής και κατανάλωσης, όπου το όφελος κρίνεται με βάση τις επιπτώσεις του στο κοινωνικό σύνολο. Για να χρησιμοποιήσουμε την καθιερωμένη μαρξιστική ορολογία, πρόκειται για εκείνο που οι μαρξιστές ονομάζουν θεμελιώδη αντίφαση του καπιταλιστικού συστήματος, και συνίσταται στη σύγκρουση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής με την κοινωνικοποιημένη έκ των πραγματικών διαδικασίας της παραγωγής καθ' αυτής. Αυτός ο διχασμός —καθαρό προϊόν του συστήματος ιδιοκτησίας και όχι της τεχνολογίας— αφήνει ως υπολειμματικό μέγεθος ένα στοιχείο κόστους και ωφελείας που θεωρητικά δεν μπορεί να εκτιμηθεί και να ενσωματωθεί στην κατασκευή της καμπύλης παραγωγής κατά τη γενική θεωρία της ισορροπίας. Δηλαδή, δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια. Αυτό το στοιχείο ονομάστηκε πολύ χαρακτηριστικά «εξωτερικότητες». Επομένως, στο μέτρο που η νεοκλασική θεωρία της παραγωγής αντικατοπτρίζει τη θεωρία των αποφάσεων όπως διαμορφώνεται στο καπιταλιστικό σύστημα, οι εξωτερικότητες έχουν τη θέση τους, και ο,τι λέγεται πάνω σ' αυτές παρουσιάζει ένδεχομένως ένδιαφέρον.

Σ' ένα σύστημα, όμως, κοινωνικοποιημένης παραγωγής και κοινωνικοποιημένου έλέγχου (ιδιοκτησίας), οι «εξωτερικότητες» παύουν να υπάρχουν ως έννοια, γιατί απλούστατα έχουν ενσωματωθεί λειτουργικά στο καθολικό κοστολόγιο της κοινωνικής σκοπιμότητας. Ένα έργοστάσιο λχ. δεν θα χτιζόταν με τον τρόπο που το κάνει αποδοτικό στον ιδιοκτήτη του, με την προϋπόθεση ότι η κοινωνία επωμίζεται τις εξωτερικότητές του —ειδικές ή κλαδικές— αλλά θα σχεδιαζόταν με βάση τη σκοπιμότητα και το κοστολόγιο της επένδυσης με ένιαία μικρο- και μακρο-κριτήρια. «Εξωτερικότητες»

Και γραμμιατα γνωριζω και γραμμιατα γνωφ

δεν θα μπορούσαν να βοηθούν παρά μόνο ως λάθος εκτίμησης.

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι σε ένα τέτοιο «μη καπιταλιστικό» σύστημα, ή τεχνολογία χάνει το χαρακτήρα της ανεξάρτητης μεταβλητής (που στην πραγματικότητα τη δανείζεται από το υπερκριτήριο της απόδοσης του κεφαλαίου) και εντάσσεται στις ελεγχόμενες κοινωνικά μεταβλητές. Έτσι, χάνεται το θεμέλιο της «αναγκαιότητας» του μοντέλου του Baumol και μαζί του χάνονται οι άπαισιόδοξες προβλέψεις για το αναπόφευκτο τέλος των πόλεων. Αντίθετα, μάλιστα, με μικρές αναπροσαρμογές στη βάση του, το μοντέλο μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί σαν προαναγγελία θανάτου του συστήματος που άπειλει με εξαφανισμό τις πόλεις.

Τελικά συμπεράσματα

Σκοπός του παραδείγματος και της ανάλυσής του ήταν να δείξουμε πόσο επικίνδυνη είναι καμιά φορά η κατασκευή a priori μοντέλων της καθαρής οικονομικής θεωρίας και η υπερβατική σύνδεσή τους εκ των υστέρων με τη συγκεκριμένη προβληματική της πολεοδομίας. Δυστυχώς, ή τακτική αυτή αποτελεί προς το παρόν περίπου τον κανόνα, όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς φυλλομετρώντας τα έγχειριδια Περιφερειακής Οικονομικής. Δεν σημαίνει, όμως, ότι αυτός ο φορμαλιστικός τρόπος κατασκευής θεωριών είναι άχρηστος. Δεν είναι μόνο χρήσιμος σαν «πνευματική άσκηση», για να θυμηθούμε τον B. Ward, αλλά είναι και απαραίτητος σαν συμπλήρωμα της εμπειρικής έρευνας. Το ιδανικό θα ήταν αν εξίσου έντονο ενδιαφέρον συγκέντρωνε ή συστηματική εμπειρική έρευνα των προβλημάτων της σύγχρονης πόλης.

«Πόλη και επανάσταση»

του Anatole Kopp

Μετάφραση, Έπιμέλεια: Π. Γ. Λαζαρίδης. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976, σσ. 352+16 (σχέδια, φωτογρ.), και

«Η πτώχευση της αρχιτεκτονικής»

του Παντελή Λαζαρίδη (σσ. 69)

Οι εκδόσεις «Νέα Σύνορα» παρουσιάζουν στο ελληνικό κοινό το σημαντικό έργο του Anatole Kopp *Πόλη κι Έπανάσταση*, σε μετάφραση του αρχιτέκτονα Π. Λαζαρίδη. Το έργο αυτό αναφέρεται σε θέματα αρχιτεκτονικής και γενικά οργάνωσης του χώρου τα πρώτα μεταναστασιακά χρόνια στη Σοβιετική Ένωση. Ο Kopp, έχοντας συγκεντρώσει και αναλύσει ένα τεράστιο υλικό (σχέδια, συζητήσεις, κείμενα, αποφάσεις κ.λπ.) περιγράφει τα προβλήματα και τις λύσεις που δόθηκαν σε μια εποχή που τα επαναστασιακά όραματα ενέπνεαν τις σχετικές προσπάθειες, και κυρίως ότι είχε επικρατήσει για ένα διάστημα, μέσα από πολλές δεξυτάτες συγκρούσεις προς τις παραδεγεμένες αντίληψεις (και παγιωμένα συμφέροντα) μια νέα αντίληψη για την αρχιτεκτονική και τον κοινωνικό ρόλο του αρχιτέκτονα. Δεν θα επεκταθούμε εδώ στο έργο του Kopp· θα χρειαζόταν γι' αυτό εκτενέστερη μελέτη αλλά θα επανέλθουμε, γιατί είναι η πρώτη φορά που το ελληνικό κοινό έχει την ευκαιρία να γνωριστεί με την αρχιτεκτονική της σοβιετικής επανάστασης.

Στον ίδιο τόμο με την *Πόλη κι Έπανάσταση* έχει συμπεριληφθεί και η μελέτη του Παντελή Λαζαρίδη: *Η πτώχευση της Αρχιτεκτονικής*. Δυστυχώς μια άκατανόητη εκδοτική αντίληψη συγχώνευσε τα δύο έργα σ' έναν τόμο χωρίς να συντρέχει κανείς απολύτως λόγος. Έτσι το κυρίως έργο «εκτείνεται» σε όγκο τεχνητά και μηχανικά, ενώ η μελέτη του Λαζαρίδη «χάνεται» κάτω από τον όγκο της εργασίας του A. Kopp.

Για το έργο του Λαζαρίδη θα μάς επιτραπούν μερικές σύντομες παρατηρήσεις. Η *Πτώχευση της Αρχιτεκτονικής*, μέσα σε 63 σελίδες θέλει να δείξει την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής, τους παράγοντες που καθόρισαν την εξέλιξη

της· τέλος, προτείνει έναν ευρύτερο προβληματισμό για την οργάνωση του χώρου. Απ' αυτή την άποψη το διάβημά του είναι και χρήσιμο και ενδιαφέρον. Ο συγγραφέας, με μιαν άκαταστάλαχτη μεθοδολογία είναι αλήθεια, προτείνει τις ακόλουθες θέσεις-κλειδιά για την ερμηνεία αυτού του πολυσύνθετου θέματος που λέγεται αρχιτεκτονική, πολεοδομία, οργάνωση χώρου.

α) Η πραγματική ερμηνεία της αρχιτεκτονικής, ως πεδίο παραγωγής και αναπαραγωγής οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων ενός δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού, απαιτεί την αποκάλυψη ορισμένων στοιχείων της αρχιτεκτονικής πραγματικότητας. Γιατί τα στοιχεία αυτά κάθε άλλο παρά προφανή και αυτονόητα είναι.

β) Η αρχιτεκτονική μιας χώρας και μιας δοσμένης εποχής αποτελεί δομικό στοιχείο «παραγωγής» του χώρου που οπωσδήποτε δεν υπάρχει άφ' εαυτού αλλά δημιουργείται μέσα σε (και από) ορισμένες σχέσεις. Συνεπώς η αρχιτεκτονική ιδωμένη από τη σκοπιά της κοινωνικής πραγματικότητας δεν μπορεί να αναλυθεί και να αξιολογηθεί με βάση μια ορισμένη «τοπολογία» μορφών και στυλ. Είναι μετατόπιση του προβλήματος να μιλάμε για αρχιτεκτονικό στυλ (ρυθμό), εξετάζοντας δηλαδή το δομημένο χώρο καθεαυτόν, ξεκομμένο από τις σχέσεις που τον γεννούν. Σε τελευταία ανάλυση η αρχιτεκτονική αποτυπώνει κοινωνικές διαδικασίες και μετουσιώνει στο δομημένο χώρο σχέσεις κοινωνικής επιβολής.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρίζω

Ο Λαζαρίδης επιχειρεί μια σύντομη ιστορική αναδρομή, αναφέρει τα ρεύματα που κατά καιρούς κυριάρχησαν· παράλληλα επιδιώκει να ξεχωρίσει τα στοιχεία που συνδέουν και ταυτόχρονα ξεχωρίζουν αρχιτεκτονική, πολεοδομία και χωροταξία. Τέλος, προβληματίζεται για το ρόλο του αρχιτέκτονα, τις αλλαγές που ιστορικά έχει υποστεί, για να καταλήξει, μέσα από μια άνιση τεκμηρίωση των απόψεών του, στο φιλόδοξο τίτλο του τελευταίου κεφαλαίου: «Η λύση είναι μία»...

Ο Π. Λαζαρίδης, αναμφισβήτητα, προσπαθεί να δει τον αρχιτέκτονα μέσα στον τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Όμως, ενώ διαπιστώνει ότι η οργάνωση του χώρου είναι η εκάστοτε πολιτική επιλογή της αρχουσας τάξης, ότι, επομένως, ο αρχιτέκτονας-πολεοδόμος δεν μπορεί να λειτουργήσει με την αυτόνομη βούλησή του για οδηγό (άκρη και οι «απόψεις» του, δηλαδή η ιδεολογία του, είναι σαφέστατα προσδιορισμένες), ότι, τελικά, ο ρόλος του είναι εκτελεστικός μιας κοινωνικής εντολής ή όποια δεν διαμορφώνεται στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής-πολεοδομικής επιστήμης, ούτε στο επίπεδο του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος, παραταύτα καταλήγει σε κάτι που μοιάζει παράδοξο σε σχέση με τα προηγούμενα: «Σ' όλα τα επίπεδα προγραμματισμού της οργάνωσης του χώρου, ή παρέμβαση των αρχιτεκτόνων εντοπίζεται στα τελευταία στάδια, αφού η κατάρτισή τους δεν τους προμηθεύει τα απαραίτητα εφόδια για συμμετοχή στις καθοριστικότερες και ουσιαστικότερες πρώτες φάσεις». Μ' άλλα λόγια, αν η εκπαίδευση του αρχιτέκτονα-πολεοδόμου ήταν καλύτερη και επιστημονικότερη, θα ήταν δυνατή και η αποτελεσματική παρέμβαση. Άλλωστε τα ερωτηματικά γίνονται περισσότερα στο τελευταίο κεφάλαιο, που ήδη αναφέραμε («ή λύση είναι μόνο μία»), όπου νομίζουμε ότι ξεδιανεύεται ο ρόλος του αρχιτέκτονα και παράλληλα διογκώνονται οι δυνατότητες για δομικές αλλαγές στο υπάρχον σύστημα οργάνωσης του αστικού χώρου.

Όπως και να 'ναι, τα θέματα που διγεί ο Λαζαρίδης βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο ενός γενικότερου προβληματισμού. Και απ' αυτή την άποψη ή εργασία του δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη.

ΒΑΣΩ ΚΙΖΗΛΟΥ

«Α. Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος»

Έπιμέλεια: Παν. Μουλλάς
Έρμη - Νέα Έλληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1974, σσ. 5ε' + 266.

Πρόκειται για βιβλίο που μια δίκαιη αντιμετώπισή του θα μπορούσε να γίνει μόνο με εκτενέστερη κριτική ένασχόληση με το αντικείμενο, και όχι με απλή παρουσίαση· λέμε δίκαιη, γιατί δεν πέρασαν ως τώρα απαρατήρητες οι αδυναμίες του, φαινόμενο γενικά σπάνιο για την πρόχειρη, συνήθως δημοσιογραφική, βιβλιοκριτική μας.

Πάνω από μισόν αιώνα ο Παπαδιαμάντης προκαλεί αντιδράσεις, πικνώνουν οι γραμμές των υποστηρικτών του, πριν δύο χρόνια η Φόνισσα έγινε και ψυχεντελικ κινηματογραφική ταινία. Γενικά, για λίγους Έλληνες λογοτέχνες τόσο πολλοί ένωσαν την ανάγκη να πούν μια κουβέντα, την κουβέντα τους, συχνά κοινότοπο έπαινο. Επίσης, για αντίστοιχες περιπτώσεις μη άμφισβητούμενων «μεγάλων» ή έρευνα και ή κριτική βρήκε το δρόμο της, ή μελέτη

μπήκε σ' ένα αυλάκι και λειτουργεί ανανεωτικά και προσθετικά. Από την άποψη αυτή στάθηκαν τυχεροί κυρίως οι ποιητές. Ο Παπαδιαμάντης, παρά τις εκατοντάδες σελίδες βιβλιογραφίας, παραμένει μάλλον ο «κκομοκαλόγερος» που λέει: «ένόσω ζώ και αναπνέω και σωφρονώ, δέν δά παύσω πάντοτε να ύμνω μετά λατρείας τον Χριστόν μου, να περιγράφω μετ' έρωτος την φύσιν, και να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια ελληνικά ήθη». Τούτη ή φράση του μεταφράζεται σε πολλές φιλολογικές σελίδες για τον ήθηγραφικό, λαογραφικό και θρησκευτικό χαρακτήρα του έργου του.

Παραμένει· κάποιοι τον θέλουν έτσι οε πείσμα κάθε συνθετότερης και επιστημονικότερης όπτικης, και την ιδέα αυτή την περιτυλίγουν με φιλοσοφικές σάλτσες που ορθώνονται άπαγορευτικά στο ένδεχόμενο κάποιου ελέγχου τους: «ή ζωή είναι τό μυστήριο της αρχής και του τέλους της φύσεως, και ό δημιουργός ποιητής και πατέρας του παντός» (Στ. Ράμφος, *Η Παλινωδία του Παπαδιαμάντη*, Κέδρος, 1976, σελ. 22). Και είναι αυτοί, οι «πολέμιοι» κάθε τεχνοκρατικής και οργανωμένης κοινωνίας (που ίσούται με κάθε κοινωνία όπου «τα κίνητρα της ζωής είναι υλικά», Ράμφος, σελ. 69) οι όποιοι με στρατιωτική πειθαρχία είναι άνα πάσα στιγμή σε έπιφυλακή για να υπερασπιστούν τό άποκλειστικό κτήμα τους, τον Παπαδιαμάντη: «τα πράγματα είναι καθαρά: όσοι τον ξεγράφουν ή μισοξεγράφουν, ξεγράφουν την ορθόδοξη πίστη του» (Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Για τον Παπαδιαμάντη», περ. *Ευθύνη*, τεύχ. 41, Μάιος 1975, σελ. 287).

Υπαινίσσομαι δύο κείμενα. Τού Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου είναι ή άμεση άπάντηση της πνευματικής ομάδας Χρήστου Γιανναρά στο βιβλίο του Μουλλά. Τό πόνημα του Στέλιου Ράμφου *Η Παλινωδία του Παπαδιαμάντη*, κυκλοφόρησε πρόσφατα. Ο τίτλος θα μπορούσε να κατηγορηθεί σχεδόν ως παραπλανητικός: μετά από σελίδες και σελίδες στοχασμών του συγγραφέα περί τέχνης, ανθρωπότητας, αναγεννήσεως, έν Χριστώ πίστεως, Πλάτωνος, και κυρίως δημιουργίας, δημιουργίας πνεύματος και άληθείας, εμφανίζεται ό Παπαδιαμάντης ό όποιος όλα αυτά τά πρεσβεύει και τά εκτελεί με τη γραφή του. Όλα αυτά πρός στιγμήν ξαφνιάζουν καθώς ό αναγνώστης στο έξώφυλλο του Ράμφου δέν διαβάξει «Εκδόσεις ΑΘΗΝΑ, σειρά ΣΥΝΟΡΟ»...

Και γραμμιατα γνωριζω και γραμμιατα γνωρω

Κι έρχομαι σ' ένα σημείο που συμφωνώντας με τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο θεωρώ παράλειψη στην Εισαγωγή του Π. Μουλλά: «Μιά σιωπή δυσερμήνευτη: καμιά μνεία των ανθρώπων που προσπάθησαν να προσεγγίσουν με ορθόδοξα κριτήρια τον Παπαδιαμάντη» (στο *ίδιο*, σελ. 287). Όχι μόνο διότι ή βιβλιογραφία των θεοσεβόμενων είναι επιβλητική και καταπιεστική για τὸ φαινόμενο Παπαδιαμάντη—στην τάση ἀνήκουν διανοούμενοι ἐπιπέδου, ὅπως ὁ Ζήσμος Λορεντζάτος— (ή κριτική του Τριανταφυλλόπουλου δίνει μιὰ χρήσιμη βιβλιογραφική ἐνημέρωση τῆς «θεολογικῆς ἀποψῆς»), ἀλλὰ γιατί τὸ θέμα δὲν ἔχει κλείσει, ἡ τάση αὐτὴ θάλλει καὶ δὲν εἶναι ἀπλοϊκὴ, ἀπόδειξη ὅτι ὁ Μουλλάς τὴ βρῆκε μπροστά του τὴν ἄλλη μέρα, κι ἄς τὴν ἀγνόησε. Ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ Μουλλά ἔχει μιὰ ὀργανωσιμὴ πὺν φανερότητα ὅτι προσπαθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει συνολικὰ τὸν Π., τὴν ἐποχὴ, τὶς λογοτεχνικὲς συνθήκες, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔργο. Ἄν τὸ φαινόμενο τῶν θεολόγων τῆς ορθόδοξης ἑλληνικότητας τὸ ἀγνόησαμε ὅλοι μας ἀδικαιολόγητα, παρόλο πὺν βρισκουμε καμιά φορὰ ψήγματα καὶ σὲ κείμενα μὲ διαφορετικὲς ἰδεολογικὲς προθέσεις, στὴν περίπτωσι Π. αὐτὸ εἶναι ἕνας ὅγκος πὺν ἀπλώθηκε μὲ πὺν ἄνεση στὸν κορμὸ του καὶ θέλει ἐκτομή, παρὰ τὶς ἐνίστε ἀξιοπρόσεχτες φιλολογικὲς παρατηρήσεις. Δὲν ξεχνάμε πάντως πὺν τὸ «χτύπημα» πρέπει νὰ γίνει μὲ ὅπλο ἰδεολογικὸ καὶ ὄχι ἄς ποῦμε φιλολογικὸ, πὺν ἡ παράλειψη εἶναι περισσότερο ἀδυναμία.

Ἐτσι, θὰ πρέπει νὰ λάβει κανεῖς ὑπόψη τὴν παρούσα κατάσταση τῆς παπαδιαμαντικῆς ἔρευνας, προτοῦ ἀποφανθεῖ γιὰ τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Μουλλά. Τὸν Παπαδιαμάντη τῶν Γιανναράδων, τὸν Παπαδιαμάντη τῶν σχολείων, τὸν Παπαδιαμάντη τῆς λαογραφίας, τὸν Παπαδιαμάντη Ντοστογιέφσκη ἢ Ντίκενς τῆς Ἑλλάδας. (Δὲν ξεχνάμε τὴν τεράστια δουλειὰ τοῦ Γ. Βαλέτα. 1955. ἔργο ὅμως ὅπου τελικὰ βρισκουμε νὰ ἰσχύουν τὰ πάντα, ἕνα ψηφιδωτὸ μὲ κάθε χρώματος καὶ μεγέθους πετραδάκια.)

Καταρχὴν, κρίνουμε τὴν ἴδια τὴν μέθοδο ἢ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τοῦ Μουλλά; Ξέρουμε πὺν σήμερα, αὐτὸ πὺν μέχρι πρὶν λίγες δεκαετίες λέγαμε φιλολογία, προσπαθεῖ ὅσο ποτε ἐνεργητικὰ καὶ δραστηρία νὰ συγκροτηθεῖ σὲ ἐπιστημονικὸ κλάδο: προσπα-

θεῖα γιὰ ὄρισμὸ ἐνοιῶν, ἐργαλείων καὶ μεθόδου, προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγισι τοῦ ἀντικειμένου, πὺν στὴν περίπτωσι μᾶς εἶναι ἕνα συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ προϊόν. Ἡ λαχτάρα γιὰ ἀκρίβεια, ἀντικειμενικότητα καὶ μεθοδολογία ὤθησε τὰ «ῥωαῖα γράμματα» πρὸς μιὰ διάσπασι σὲ χωριστοὺς κλάδους, στεγανοὺς καὶ ἀντιθετικὺς, συχνὰ ἀλληλοὑποβλεπόμενους. Ἡ κοινωνιολογικὴ (ἱστορικὴ) προσέγγισι, ἡ γλωσσολογικὴ, ὑφολογικὴ, φορμαλιστικὴ, στρουκτουραλιστικὴ κ.λπ., ἢ «καθαρὰ» μαρξιστικὴ, λέξεις πὺν δηλώνουν στὰ καθ' ἡμᾶς περισσότερο μιὰ πόζα, μοιάζουν σήμερα διαφορετικὴ κλάδοι, ἐπαρκεῖς, πὺν διεκδικοῦν τὴν παλαιὰ φιλολογία, ἐνῶ ἡ ἀνεξαρτησία τους θὰ πρέπει νὰ ἰσχύει ὡς τὴν ἐπεξεργασία τῆς καθεμιάς ὡς μεθόδου. Ἄς θυμηθοῦμε π.χ. πόσο διαφορετικὴ ὄραση ὑποδηλώνει ἡ χρῆσι τῶν ὄρων ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καὶ λογοτεχνικὴ ἱστορία.

Στὴν περίπτωσι τῆς μελέτης τοῦ Μουλλά ἔχουμε κάτι πὺν «ἀπλό»: τὴν ἱστορικὴ διάσπασι ἐνὸς λογοτεχνικοῦ φαινομένου. Ὁ μελετητὴς αὐτὴ τὴ στιγμή—στὰ ἀντιθετικὰ πεδία ὅπου συγκροτεῖται ἡ ἐπιστὴμη τῆς λογοτεχνίας—εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κάνει κάποιες ἀρχικὲς ἐπιλογές, σχεδὸν ἰδεολογικὲς, γιὰ τὸ πὺν θὰ προωθήσει τὴν ἴδια πιά τὴν ἐπιστὴμη μέσα στὶς ἀντιφάσεις οἱ ὅποιες καὶ τὴ διαμορφώνουν. Θὰ ἔπρεπε νὰ σταθοῦμε σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ἐπιλογῆς μεθόδου, καὶ νὰ τὴ δεχτοῦμε θετικὰ, θυσιάζοντας γιὰ λίγο τὴ γοητεία τῶν ἀριστοτεχνικῶν τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴν ἀγνή ἑλληνικότητα πὺν ἀποπνέει ἡ ἀτμόσφαιρα πὺν ὄντως ὑποβλητικὰ περιγράφουν τὰ διηγήματά του. Ὁ Μουλλάς μᾶς δίνει σελίδες ἀνάλυσις τῆς νεοελληνικῆς ἠθογραφίας, ἀξίες νὰ διερεῦνουν τὴν μοναδικὴ μελέτη τοῦ Μ. Vitti. Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς ἠθογραφίας (Κείμενα, 1974).

Κάποιοι ἴσως διαμαρτυρηθοῦν: τί δουλειὰ ἔχει ἡ ψυχολογία τοῦ δημιουργοῦ στὰ ἱστορικὰ μεγέθη ἐνὸς φαινομένου; Εἶναι οἱ «μαρξιστὲς» πὺν ξεμερδεύουν μὲ τὴ συνηθισμένη φράσι «τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον εἶναι τελικὰ τόσο καθοριστικὸ γιὰ ἕναν συγγραφέα, ὡστε ἀντανάκλαται στὸ ἔργο του». Πολλοί, πάρα πολλοί, συμπληρώνουν ἀμέσως: «ὄχι φυσικὰ μηχανιστικὴ ἀντανάκλασι, τὸ πρόβλημα εἶναι σύνθε-

το». Μάλιστα τόσο πὺν «ὄχι μηχανιστικὴ», ὡστε νὰ μὲνει μιὰ φράσι πὺν ὄυτε καν λαμβάνουν ὑπόψη στὶς παρακάτω γραμμὲς τους.

Τὸ περιφραστικὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, ἡ προσωπικὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου, ὁ μικρόκοσμος του τί εἶναι τελικὰ; εἶναι ἄλλο πράγμα; «Ἄν κοιτάζαμε τὰ πράγματα ἠθικολογικὰ—ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ πρόθεσι μᾶς, προσπαθοῦμε νὰ κάνουμε ἱστορία—θ' ἀνακαλύπταμε στὶς συμπεριφορὲς τοῦ Παπαδιαμάντη ἀρκετὲς ἀντιφατικὲς πλευρὲς, ὅσες τουλάχιστον παρουσιάζει καὶ τὸ ἔργο του. (...) Ὡστόσο, ἂν ὁ ψυχισμὸς τοῦ συγγραφέα μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δὲν εἶναι τόσο γιὰ τὶς ὑστερογενεῖς ἐκδηλώσεις του, ἀλλὰ γιὰ τὴν πρωτογενῆ δομὴ του, αὐτὴν πὺν διαμορφώνεται μέσα στὸν κόσμο τοῦ πραγματικοῦ ἢ ἀπορρέει ἀπὸ πραγματικὲς αἰτίες. Ἄπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, ὁ «ἄληθινός» Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι καλὸς ἢ κακὸς, ὑποκριτὴς ἢ ἅγιος, ἐγκρατὴς ἢ λάνγνος, ἄγγελος ἢ δαίμονας, ἀλλὰ, πρὶν ἀπ' ὅλα, ἕνας ἄνθρωπος μὲ συγκεκριμένους τραυματισμοὺς καὶ μὲ ἀκόμα πὺν συγκεκριμένες ἀνάγκες, ἀκρωτηριασμένος κι ὡστόσο ἐνιαῖος· ἕνας ἄνθρωπος πὺν ἀγωνίζεται νὰ ἰσοσκελίσει τὶς ὑποχρεώσεις του καὶ τὰ δικαιώματά του, νὰ ἐπιζήσει ἢ νὰ αὐτοκαταστραφεῖ μὲ τὸν τρόπο του, σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητές του. Ἐτσι κοιταγμένοι, οἱ συμπεριφορὲς του δὲν παρουσιάζουν καμιάν οὐσιαστικὴ ἀντίφασι. (...) Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐκκλησίας, ὁ νοσταλγὸς διηγηματογράφος καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ταβέρνας ὑπακούουν στὴν ἴδια λογικὴ. Παντοῦ ἐκφράζεται ἡ ἴδια ἀνάγκη τῆς φυγῆς καὶ τῆς ἀναχώρισις, ἡ ἴδια παραίτησι ἀπὸ τὸν ἀγῶνα πὺν γίνεται ὁμολογία τῆς ἤττας.» (Μουλλάς, σελ. νδ'-νε')

Ἐποῦτα, ὁ πειρασμὸς τοῦ διλήματος: ἢ τὸ ἔργο ἢ τὸ πρόσωπο. Ἐφόσον μιλάμε γιὰ πεζογραφία, κυρίως ἀντικείμενο εἶναι τὰ πεζογραφήματα τοῦ Π. καὶ ὄχι τὸ πρόσωπό του. Γι' αὐτὸ καὶ συνιστὰ βαρύτερη ἐκτροπὴ τοῦ μελετητῆ ἢ ἀπόπειρά του νὰ ψυχολογήσει καὶ νὰ ψυχαναλύσει τὸν πεζογράφο ἀντλώντας ἐπιχειρήματα κυρίως μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του.» (Ἄλ. Κοτζιάς, «Τὰ ὄρια τῆς μεθόδου», *Καθημερινή*, Κυριακὴ 16.5.1976) Τὸ διλήμμα, τουλάχιστον στὴν περίπτωσι μᾶς ἐξήγησις ὅπως ἡ προηγουμένη τοῦ Μουλλά, εἶ-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶρι

να δευτερεύουσας σημασίας. Κι αν αρνούμαστε αυτό το διπλό αδιέξοδο του ανθρώπου προς το παρελθόν και το μέλλον — το κενό του παρόντος (βλ. Μουλλάς, σελ. μη'), τὸν ἀπόβλητο τῆς Σκιάθου καὶ τῆς Ἀθήνας (Π. Σ. Σπανδωνίδης, Ἀλεξ. Παπαδιαμάντης, ὁ θεατῆς τῆς γῆς, Ἰωάννινα 1960, σελ. 7), δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ φτάνουμε σὲ ἀπορίες τοῦ τύπου: «πὼς μπορεῖ νὰ ἔμεινε πεισματικά ἀνεξέλικτος ἕνας πεζογράφος (σ. νξ') ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἱστορικό μυθιστόρημα γιὰ νὰ περάσει ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα στὸ ἠθογραφικό διήγημα» (Κοτζιάς, ὅπ. παρ.). Γιὰ τὴν περίοδο τοῦ περάματος ἀπὸ τὸ ἱστορικό μυθιστόρημα στὸ διήγημα ὁ Μουλλάς ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες. Κι ὅταν μᾶς λέει ὅτι «ὁ χρόνος δουλεύει ἐδῶ μόνο ἀθροιστικά (...) ἡ παραγωγή ταυτίζεται μὲ τὴν ἀναπαραγωγή (σελ. νξ', τὴν ὁποία παραπάνω παραθέτει καὶ ὁ Κοτζιάς), ὁ Μουλλάς νομίζω ἀναφέρεται «στὴν κύρια φάση του, τὴ διηγηματογραφική, αὐτὴν ποὺ ἀρχίζει μὲ *Τὸ χρυστόψωμο* (1887) καὶ τελειώνει μὲ τὸν *Ἀντίκτυπο τοῦ νοῦ* (1910). Τὸ διήγημα ἀκρῶνεται, μαζὶ μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἀφήγησης, καὶ τὸν ἱστορικό, δηλαδή τὸν συλλογικό, χρόνο· εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὶς μικρὲς διάρκειες τῶν ἀτομικῶν βιωμάτων» (σελ. λβ'-λγ'). Μάθαμε (μᾶς μάθανε), πὼς τὸ λιγότερο ἐπὶ 3000 χρόνια τὰ πάντα ἐξελλίσσονται ὁμαλὰ καὶ πρὸς τὰ ἔμπροσ, πὼς τὸ κάθε πράγμα εἶναι κανονικὴ συνέχεια προηγουμένων φαινομένων: Ἡ γνωστὴ παρεξήγηση τῶν διαδοχικῶν ἱστορικῶν σταδίων ποὺ συγχέονται μὲ τὶς δομικὲς κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς ἀλλαγές. Ἡ δομὴ ἔχει ὕλκὰ ποὺ καμιά φορὰ γίνονται ἐξέλιξη.

Ἐκεῖ ὅπου ἐντοπίζεται ἡ ἀδυναμία τοῦ Μουλλά (ὄχι μὲ τὴν ἀριστοτέλεια λογική, μὲ βάση τὴν ὁποία ἡ παρεξήγηση περὶ πατέρα, βλ. πάλι Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο, κριτικὴ στὸν Μουλλά, περ. *Ἡριδανός*, τεύχ. 3, Δεκ. 75-Ἰαν. 76, σελ. 100-105), ἔχει ὄντως κάποιο λογικό κενό, καὶ πρόκειται πράγματι γιὰ ἀδυναμία, διότι συνιστᾷ ἀντίφαση στὴ δική του μέθοδο· εἶναι στὰ σημεῖα ποὺ διατυπώνει τὶς *αἰσθητικὲς κρίσεις*, εἴτε τὶς θετικὲς εἴτε τὶς ἀρνητικὲς, γιὰ τὸ πεζογραφικό ἔργο τοῦ Π.

Ἡ ἀνάγνωση ἑνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου καὶ ἡ κριτικὴ προσέγγισή του

δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ μὲ δεδομένα καὶ συμπεράσματα ἄλλης κατηγορίας, ὅπως εἶναι ἡ μελέτη ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ψυχοσύνθεση, τὴν ἰδεολογία καὶ τὰ κοινωνικά ὁράματα καὶ ὄρια τοῦ συγγραφέα καὶ τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, διότι τὸ ἔργο δὲν εἶναι ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἱστορίας (ὁ περιφημὸς «καθρέφτης», ἡ θεωρία τῆς ἀντανάκλασης). Ἡ ἴδια ἡ μορφή τοῦ λογοτεχνήματος εἶναι διαφορετικὴ, εἶναι ἄλλου εἴδους, ἀπὸ τὴν μορφή μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ἰδεολογία ἢ ἡ ἱστορία, καὶ ἄς περιέχονται στὸ κείμενο. Ἡ «ἱστορικὴ» μέθοδος θέλει νὰ λειτουργήσῃ, προκειμένου γιὰ τὴ λογοτεχνία, ὡς βωβητικὴ γιὰ νὰ ἀποκρυπτογραφήσουμε τὰ εἰδῶλα τοῦ «καθρέφτη», τὰ ὁποία μορφώνονται σὲ μιὰ διαδικασία ἐκλογῆς - ἀπόρριψης, διαδικασίας ὄχι συνειδητῆ γιὰ τὸν συγγραφέα. Κάπου ἐδῶ, πολὺ περιληπτικά, φτάνουν τὰ ὄρια τῆς «μεθόδου» αὐτῆς. Πολύτιμος γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς μὴ ἰδεοληπτικῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, στὸν τόπο μας καταδικασμένης στὴν πιὸ σκληρὴ καὶ μακρόχρονη ἐξορία.

Ἄν λοιπὸν τὰ σύνορα τῆς μεθόδου τοῦ καταπάτησε ἢ εἰσαγωγή τοῦ Μουλλά χρησιμοποιώντας τὰ κείμενα γιὰ νὰ τεκμηριώσει τὰ πραγματικά δεδομένα, ἀντὶ τῆς ἱστορίας καὶ ὁ δημιουργὸς νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς κατεύθυνση καὶ ἐφόδιο γιὰ τὸ πλησίασμα τοῦ ἴδιου τοῦ *ἀντικειμένου τῆς ἀνάλυσης του*, ἢ ἴδια αὐτὴ μέθοδος μποροῦσε νὰ τὸν ὀδηγήσει καὶ σὲ ἄλλους προβληματισμούς. Π.χ. τὴν ἰδεολογικὴ διάσταση τῶν πεζογραφημάτων, κι ὄχι τόσο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἔρευνα ποὺ προσφέρει ἕνα συναρπαστικό ἀντικείμενο τῆς λογοτεχνικῆς μελέτης (ἔστω καὶ πεπαλαιωμένο), τὸ *θέμα* ἢ τὰ θέματα τῆς πεζογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀκόμη, δὲν θίγεται διαχρονικὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού, ζήτημα ἐξαιρετικὰ σύνθετο στὴν περίπτωση Παπαδιαμάντη: ποῦ κοινό, γιατί καὶ τί ἀναγνώρισε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τὰ ὁράματά του μέσα στὸ ἔργο αὐτό, τὸ τόσο πολυδιαβασμένο.

Κι ἐγώ, ὅπως πολλοί, τὸ μόνο πρόβλημα ποὺ δὲν συζήτησα εἶναι τὸ ἴδιο τὸ λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Θὰ ἔφταναν οἱ δυνατότητες μου ὡς τὸν ὑπαινιγμὸ αὐτῆς τῆς «ἰδιότυπης γοητείας», στὴν ὁποία τόσοι καὶ τόσοι ἐπενδύσανε σελίδες περισσότερο λογοτεχνικὲς καὶ φιλοσοφικὲς γιὰ τὴ λογοτεχνία. Καὶ θὰ ξαναπαίναμε στὸν φαῦλο κύκλο ποὺ οἱ παπαδιαμαντολό-

γοὶ ἔφτιαξαν γιὰ τὸν ἀγνὸ ἑλληνικὸ «κοσμοκαλόγερο». Ὅλα τὰ παραπάνω, θέλουν νὰ ἐπισημάνουν ἕνα γεγονός, τὸ ὁποῖο ἴσως θεωρεῖται πὼς δὲν ἄπτεται τῆς λογοτεχνίας: ὅτι ἡ «μαχητικὴ» στάση τοῦ Μουλλά ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν παρασιωπημένη πίεση καὶ τὴν κυρίαρχη οἰκειοποίηση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες τὸ 1976 προβάλλουν τὴν ἰδέα τῆς ἑλληνικότητας ὡς «στερέωση τῆς ὑπάρξεως σ' ἕνα φῶς ὑπερούσιο καὶ ἀγάπη τῆς δημιουργίας. Αὐτὴ ἡ ἰδέα ἐνσαρκώθηκε στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη» (Ράμφος, σελ. 69-70).

Δὲν μπορῶ φυσικὰ νὰ ἰσχυρισθῶ πὼς ἦταν συνειδητῆ ἡ πρόθεση τοῦ Μουλλά νὰ ἀπαντήσει σὲ παρόμοιες ἀπόψεις ποὺ «ἐνσαρκώνουν» ὁ Π. Προσπάθησε νὰ ἀναλύσει ἕνα πολυδιάστατο φαινόμενο τυλιγμένο μὲ ἱερὸ μῦθο, ἀποφεύγοντας τὶς παγίδες τῆς πολυχρονῆς παπαδιαμαντολογίας. Ἡ συνθετότερη ἀνάγνωση τοῦ Π. τὴν ὁποία προτείνει, μᾶς εἰσάγει σὲ μιὰν ἀποκαλυπτικὴ προβληματικὴ ποὺ οὔτε κἀν ὑποψιάζονται οἱ θεολόγοι.

Κι ὅταν ὁ Μουλλάς πάει νὰ ἀναλύσει τί τελικὰ σημαίνει ἡ γενικότερης ἀποδοχῆς διαπίστωση πὼς ὁ Π. «ζωγραφεῖ (ἀπλῶς) τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη», βλέπουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἀθῶο «ζωγραφῶ» ἀποκαλύπτει καὶ ἀποκρύπτει τόσα προβλήματα ὥστε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Μουλλάς, ἡ σημερινὴ κριτικὴ, ἔχοντας ξεπεράσει τὴν ἀνάγκη τοῦ «ἄκριτου θαυμασμοῦ καὶ τοῦ λαϊκισμού, τῶν γλωσσικῶν φανατισμῶν καὶ τῶν μεταφυσικῶν δογματισμῶν» (σελ. ξγ'), εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ προσεγγίσει ἀπαιτητικότερα καὶ νηφαλιότερα αὐτὸν τὸν «ἅγιο τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων».

MARIANNA ΔΗΤΣΑ

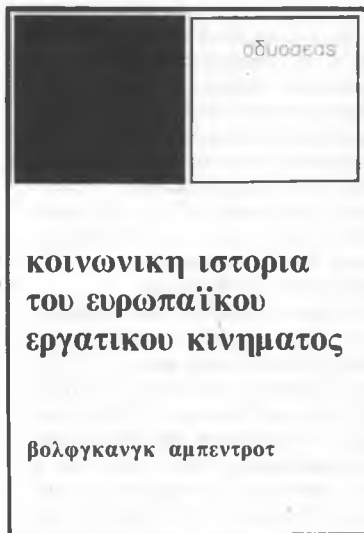

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρ

«Κοινωνική ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος»

του Βόλφγκανγκ Άμπεντροτ

Μετάφραση: Αίμη Μανούση,
Έκδόσεις Όδυσσέας, σσ. 203.
Αθήνα 1976,

1. Ο Β. Άμπεντροτ, από τους γνωστότερους σύγχρονους γερμανούς μαρξιστές, ήταν καθηγητής των Πολιτικών Έπιστημών στο Πανεπιστήμιο του Marburg. Οί κυριότερες δημοσιεύσεις του μετά από το 1960 είναι: *Άνοδος και κρίση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας* (1964), *Άνταγωνιστική κοινωνία και κοινωνική δημοκρατία* (1968), και η επιμέλεια μαζί με τον Κ. Lenk μιας *Είσαγωγής στην Πολιτική Έπιστήμη* (1968).

2. Μεθοδολογική αφετηρία της προκείμενης μελέτης του Άμπεντροτ συνιστά η διαπίστωση πώς «μόνο μία αναδρομή στο σύνολο της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του εργατικού κινήματος μπορεί να βοηθήσει να βρε-

θει μία απάντηση» (σελ. 8) στα σύγχρονα προβλήματα του τόσο στις καπιταλιστικές όσο και στις σοσιαλιστικές χώρες. Δικαιολόγηση του περιορισμού της έρευνας στον ευρωπαϊκό χώρο: «Το εργατικό κίνημα ήταν αρχικά ένα προϊόν της Ευρώπης. Γι' αυτό είναι λογικό να περιορίσουμε αρχικά στην Ευρώπη αυτή την αναδρομή, εφόσον έχει κανείς υπόψη του ότι οι επαναστάσεις έξω από τον ευρωπαϊκό χώρο που προσπαθούν σήμερα να επικρατήσουν, πηγάζουν μέσα από το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα» (σελ. 8). Παρά την αμφίβολη ορθότητα της εκτίμησης αυτής — βλέπε λχ. τις έμπειρίες από την κινέζικη, κουβανική και βιετναμική επανάσταση — το σημείο εκκίνησης του Άμπεντροτ βάζει την έρευνητική του προσπάθεια στη σωστή της κατεύθυνση: Τα σύγχρονα προβλήματα του εργατικού κινήματος δεν είναι δυνατό να αναλυθούν επαρκώς με τα μέσα της «έθνοκεντρικής» ιστοριογραφίας· η διακρίβωση ομοιοτήτων και διαφορών στη διαδικασία εμφάνισης, ανάπτυξης ή κρίσης του σοσιαλισμού συνιστά προϊόν της απόπειρας του συγγραφέα να περιγράψει και να αναλύσει σαν ένότητα αυτό που άλλοτε αυτόχαρακτηρίστηκε ένότητα.

3. Η κύρια συμβολή της μελέτης αυτής του Άμπεντροτ συνίσταται στη συνοπτικότητα της. Με τις 203 σελίδες της αποτελεί για τον αναγνώστη ένα πρώτο πλησίασμα στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος από τη γένεσή του ως το 1972. Η επίδραση της γαλλικής επανάστασης εκτιμάται σωστά: «...η εποχή της γαλλικής επανάστασης είχε δημιουργήσει όπωσδήποτε σημαντικές προϋποθέσεις για τη μελλοντική εξέλιξη του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, όπως τη συνείδηση της αναγκαιότητας για ένα δημοκρατικό πολίτευμα και τη διεθνή αλληλεγγύη στον αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Μέσα από την έμπειρία της κοινωνικής συγκρούσεως με τα συμφέροντα της αστικής τάξης ξεπήδησαν οι πρώτες σκέψεις για το πώς θα ήταν δυνατό να αλλάξει η κοινωνία. Οί σκέψεις αυτές επηρέασαν τις αντίληψεις μικρών εργατικών κύκλων της Αγγλίας και της Γαλλίας. Η καπιταλιστική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής δεν αποτελούσε πια το αυτόνομο και ιερό θεμέλιο για την οικονομία» (σελ. 16).

4. Με αφετηρία την αντίφαση ανά-

μεσα στην κοινωνική προσδοκία και την κοινωνική πραγματικότητα που δημιουργήσαν οι αστικές επαναστάσεις στην Ευρώπη, ο Άμπεντροτ περιγράφει την οργανωτική και ιδεολογική ανάπτυξη των μικρών σοσιαλιστικών ομάδων σε ισχυρά πολιτικά κόμματα και συνδικαλιστικές οργανώσεις, μέσα από την αντιφατική διαδικασία αφομοίωσης από την αστική τάξη και συγκρούσεως μ' αυτήν. Η συσχέτιση της μετάβασης από τον ανταγωνιστικό στον μονοπωλιακό καπιταλισμό και τον ιμπεριαλισμό με την εμφάνιση και επικράτηση του φεορμιισμού στο έσωτερικό των περισσότερων εργατικών κομμάτων, αν και ελλιπής, είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα όταν συνδυάζεται (λχ. στη σελ. 61 κ.έ.) με τον έντοπισμό της σύγχρονης διάστασης ανάμεσα στην οργανωτική ισχύ και την αγωνιστική ολιγορία ή αδιαφορία: «Κατά τη γνώμη των ήγετων βέβαια, το κόμμα έπρεπε να είναι ο κληρονόμος μόνο, και όχι ο υποκλητής αυτής της πτώσης του καπιταλισμού» (σελ. 62).

5. Στην ανάλυση των εξελίξεων της περιόδου 1918-1945 σημειώνονται ικανοποιητικά οι καθοριστικές τομές στο ευρωπαϊκό κίνημα: Άποτυχία ή προδοσία (λχ. στη Γερμανία από την MSP, σελ. 76 κ.έ.) των επαναστατικών εξεγέρσεων της δυτικοευρωπαϊκής εργατικής τάξης άμέσως μετά το τέλος του πολέμου, διαδικασία περιορισμού και κατάλυσης της έσωκομματικής δημοκρατίας των κομμουνιστικών κομμάτων στο πλαίσιο της έντεινόμενης αντίφασης ανάμεσα στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και τις «επαναστατικές» επαγγελίες των κομματικών ήγετων, επικράτηση της «γραφειοκρατικής "μπολσεβικοποίησης"» σε αντίστοιχία με τις εξελίξεις στο ΚΚΣΕ, ανοδική πορεία του φασιστικού κινήματος, μετάβαση της Γ' Διεθνούς από τη γραμμή του «σοσιαλφασισμού» στην πολιτική του «λαϊκού μετώπου», συνθήκη του Μονάχου, αντιφάσεις ανάμεσα στις ριζοσπαστικοποιημένες — από την περίοδο της αντίστασης — λαϊκές μάζες και στην έπιθυμία της ΕΣΣΔ να «έξασφαλίσει, σε κάθε περίπτωση, τη συνεργασία των συμμάχων της για την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης ρωσικής βιομηχανίας» (σελ. 125).

6. Στα δύο τελευταία κεφάλαια της μελέτης του ο Άμπεντροτ άσχολεύεται

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

μέ τις μεταπολεμικές εξελίξεις στο ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα. Έδω γίνεται όμως έκδηλη μία αλλαγή μεθόδου και ύφους του συγγραφέα: επιθυμώντας είτε να μη διογκώσει την μελέτη του είτε να ασκήσει «εποικοδομητική» κριτική στο ΚΚΣΕ καταργεί στην ουσία την κριτική άλλοτε απλοποιώντας και άλλοτε αποσιωπώντας. Η αντικατάσταση της ανάλυσης από την περιγραφή — πού αυτή τη φορά είναι έλλιπέστατη — συγκρούεται έτσι αισθητά με την προσδοκία του συγγραφέα να παρέμβει στις σύγχρονες πολιτικές επιλογές και να τις έρμηνεύσει: Ο αναγνώστης μένει κατά κανόνα άβοήθητος στην προσπάθειά του να συνδέσει τη διαδικασία ανάπτυξης του εργατικού κινήματος ως το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου με τα άμεσα πολιτικά-πρακτικά διλήμματα πού γεννά η πολιτική επικαιρότητα.

7. Τέλος, λίγα για την ελληνική έκδοση: Καταρχήν πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι ο γερμανός και γενικότερα ο ευρωπαίος αναγνώστης είναι άρκετά έξοικειωμένος με τα γεγονότα στα όποια αναφέρεται ο συγγραφέας. Λογούχαρη ξέρει ότι οι γερμανικές πολιτικές εξελίξεις συνδέονται στενά με τις ανάλογες εξελίξεις στις λοιπές δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Έτσι π.χ. το φιλελεύθερο κίνημα στη Γερμανία του 19ου αιώνα ισχυροποιείται μόνο μετά από τις στρατιωτικές έπεμβάσεις της Γαλλίας, ή γερμανική αστική τάξη εξηγείται ένάντια στη φεουδαρχία μόνο κατ' αντανάκλαση των πολιτικών ανταγωνισμών στη Γαλλία, ή Γερμανία γίνεται έθνικό κράτος μόνο μετά από τη νίκη του Βίσαρξ επί της Αυστρίας και Γαλλίας, ή ιμπεριαλιστική επέκταση της Γερμανίας άποτυχαίνει μέσα στη διαδικασία πολεμικής σύγκρουσης με την Άγγλία, Γαλλία (και ΗΠΑ), ο χωρισμός της Γερμανίας σε δύο κράτη είναι άναμφισβήτητο άποτέλεσμα της σύγκρουσης των δύο ύπερδυνάμεων κ.ο.κ.

Γεγονότα, πολιτικά κόμματα, συνδικαλιστικές οργανώσεις και ήγετικές προσωπικότητες πού συνδέονται μ' αυτά είναι έτσι λίγο πολύ γνωστά ήδη από τις γυμνασιακές σπουδές του γερμανού αναγνώστη. Το γεγονός ότι η μελέτη αυτή του Άμπεντροτ έφτασε στη 10η έκδοσή της στη Γερμανία δεν είναι

συμπτωματικό ή περιέργο· επιβεβαιώνει την ικανότητα του συγγραφέα να επικοινωνεί με το άμεσο αναγνωστικό του κοινό, το όποιο ξέρει να εκτιμήσει κατάλληλα ένα αξιόλογο εισαγωγικό μελέτημα της ιστορίας του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος.

Τί προσφέρει όμως η ελληνική έκδοση στον Έλληνα αναγνώστη; Το πλήθος των άρχικών από πολιτικά κόμματα και συνδικαλιστικές οργανώσεις για πολλούς δεν σημαίνουν άπολύτως τίποτε. Τα όνόματα πολλών ήγετικών προσωπικοτήτων επίσης. Άποτέλεσμα: ή αντίστροφη των όρων. Ένώ ο γερμανός αναγνώστης αξιολογεί την μελέτη του Άμπεντροτ σαν εισαγωγικό βοήθημα στην μελέτη της ιστορίας του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, ο Έλληνας αναγνώστης χρειάζεται κάποια άλλη εισαγωγή για να μπορέσει κατόπιν να παρακολουθήσει την αναλυτική προσπάθεια του Άμπεντροτ. Τότε όμως γιατί να διαβάσει και μια δεύτερη εισαγωγή; Μία πρωτοβουλιακή έπεξεργασία του κειμένου από τον Έλληνα εκδότη, λχ. με έναν πίνακα συντομογραφιών, χρονογραφία και έπεξηγηματικές σημειώσεις θα βοηθούσε πολύ.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΣΧΟΣ

Συνοπτική βιβλιογραφία για την οικονομική κρίση

Α. Γενική

- S. Amin, *La crise de l'Imperialisme*, Παρίσι 1975.
 A. Emmanuel, *Le Profit et les Crises*, Παρίσι 1974.
 M. Flamant - J. Singer Kerel, *Crises et récessions économiques*, 2η έκδ., Παρίσι 1970.
 J.K. Galbraith, *La crise économique de 1922*, Payot, 1961.
 Λένιν, *Ο ιμπεριαλισμός, τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού*, Θεμέλιο, Άθήνα 1966.
 Ρόζα Λούξεμπουργκ, *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Άθήνα 1973 και 1975, 2 τόμοι.
 Κάρλ Μάρξ, «Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους». *Κεφάλαιο*, τόμ. 3, Βιβλίο 3ο, κεφ. 13,14, 15. Άθήνα 1960 (μτφρ. Γιάν. Σκουριώτη).
 Μάρξ, «Ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης». *Κεφάλαιο*, τόμ. 1, Βιβλίο 1ο, κεφ. 23. Άθήνα 1956.
 Μάρξ, «Συσσώρευση και αναπτυσσόμενη αναπαραγωγή». *Κεφάλαιο*, τόμ. 2, Βιβλίο 2ο, κεφ. 21. Άθήνα 1957.
 K. Marx, *Theories of surplus values*, vol. II, Progress Publishers, Μόσχα 1968.
 P. Mattick, *Marx et Keynes*, Gallimard, 1972.
 Μπ. Μπρέχτ, *Η Άγία Ίωάννα των σφαγίων*, Ε70 - Πλανήτης, Άθήνα 1972.

Επίσης

«Ο Καπιταλισμός πεθαίνει. 32 ειδικοί στο προσκεφάλι ενός κόσμου σε κρίση. Ε70 - Πλανήτης, Άθήνα 1976.

Β. Για την Έλλάδα

- Α. Άγγελόπουλος, *Οικονομικά* (Άρθρα και μελέτες 1946-67), 2 τόμοι, Άθήνα 1974.
 Ε. Ζολώτας, *Η Έλλάς εις το στάδιον της έκβιομηχανίσεως*, 2η έκδ., Άθήνα 1964.

Γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρίζω

Ξ. Ζολώτας, *Νομισματική ισορροπία και οικονομική ανάπτυξη*, 'Αθήναι 1964.

Η. 'Ηλιού, *Η εθνική και η δημόσια οικονομία του 1960*, 'Αθήναι 1960.

Η. 'Ηλιού, *Η κρίση εξουσίας*, 2η έκδ., 'Αθήναι 1972.

Ι. Καραβίδα, *Η μορφολογία της Ελληνικής Οικονομίας*, 'Αθήναι 1913.

Ζ. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 'Αθήναι 1973.

Δ. Μπάτση, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, 'Αθήναι 1947.

Α. Πεπελάσης, *Μελέτες για την οικονομική μεταβολή*, 'Αθήναι 1964.

Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία, Παταξήσης - Ολκός*, 'Αθήναι 1975.

Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, 'Αθήναι 1976.

Ν. Τριάντης, *Κοινή Άγορά και Οικονομική Ανάπτυξη*, 'Αθήναι 1967.

Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία*, 'Ολκός, 'Αθήναι 1974.

Β. Φίλιας, *Προβλήματα Κοινωνικού Μετασχηματισμού*, 'Αθήναι 1974.

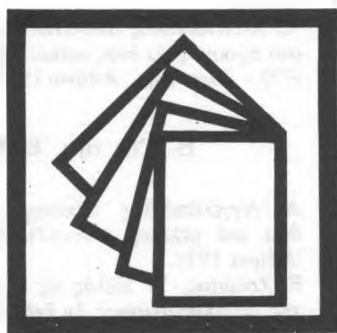
'Επίσης

Α' Συνέδριο Ελληνικής Έταιρείας Οικονομικών Έπιστημών. *Η Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος*, 'Αθήναι 1970.

Συνέδριο Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχανών. Δελτίο Συνδέσμου 304, 15.2.75.

Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζής Ελλάδος δια το έτος 1974, 'Αθήναι 1975.

Μάκης Καβουριάρης

Βιβλιογραφία για τὸ γλωσσικὸ

Ἡ βιβλιογραφία πὸ ἀκολουθεῖ εἶναι μιὰ ἐπιλογή πὸ ἔγινε μὲ σκοπὸ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τοῦ μὴ εἰδικοῦ ἀναγνώστη γιὰ μιὰ πρώτη ἱστορική καὶ θεωρητικὴ προσέγγιση στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ στὶς διάφορες ἀπόψεις πὸ κατὰ καιροὺς ἐκφράστηκαν σχετικὰ μὲ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Παράλληλα προσπαθεῖ νὰ δώσει καὶ τὰ βιβλία ἐκεῖνα πὸ θὰ βοηθοῦσαν σήμερα σ' ἕναν, πρακτικὸ κυρίως, γλωσσικὸ προβληματισμὸ. Περιορίζεται σὲ ἔργα προσιτὰ, ἐλληνόγλωσσα ἢ μεταφρασμένα, πὸ ἐκδόθησαν τὰ τελευταῖα χρόνια ἢ παλαιότερα, πὸ στὸ μεταξὺ ξανατυπώθηκαν, καὶ παραλείπει μελέτες καὶ ἄρθρα σὲ περιοδικὰ, ἐλληνικὰ ἢ ξένα.

Ἔτσι, στὴν μικρὴ αὐτὴ βιβλιογραφία ἐπιλέγονται: α) ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, β) ἱστορίες τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, καὶ γ) μελέτες πὸ προσεγγίζουν ἱστορικὰ καὶ θεωρητικὰ διάφορες φάσεις ἢ πλευρὲς του.

Ρ. Browning, *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, μεσαιωνικὴ καὶ νέα*. Εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ βιβλιογραφία Δ. Σωτηρόπουλου. Παπαδήμας, 'Αθήναι 1972.

Μιχ. Περίδης, *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ σημερινὴ μορφή της*, 'Αθήναι 1965.

Γ. Thomson, *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀρχαία καὶ νέα*, Ἐκδοτικὸ Ἰνστιτούτο 'Αθηνῶν, 'Αθήναι 1964.

Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνικὴ γραμματικὴ - Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, 'Αθήναι 1938. (Ξανατυπώνεται ὡς τρίτος τόμος τῶν Ἀπάντων του).

Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Σύντομος ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 'Αθήναι 1967 ('1915).

Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος*, Μπουκουμάνης, 'Αθήναι 1973 ('1943).

Γ. Κορδάτος, *Δημοτικισμὸς καὶ λογιωτατισμὸς - Κοινωνιολογικὴ μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, Μπουκουμάνης, 'Αθήναι 1974 ('1927).

Α. Μέγας, *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, 2 τόμοι, Κολλάρος, 'Αθήναι 1925-1927.

Μεσεβρινός, *Ἡ προδομένη γλῶσσα*. Τετράδια τοῦ Ρήγα, Λευκωσία/Lund 1973.

'Ἐλ. Γιαννίδης, *Γλῶσσα καὶ ζωὴ - Ἀναλυτικὴ μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, Κάλβος, 'Αθήναι 1974 ('1908).

Δ. Γληνός, *Ἔθνος καὶ γλῶσσα*, 'Αθηνᾶ, 'Αθήναι 1971 (1922).

Δ. Γληνός, *Ἐκλεκτὲς σελίδες*, τ. 1-4, Στοχαστής, 'Αθήναι 1971-1974 (1920-1943).

Α. Π. Δελμούζος, *Δημοτικισμὸς καὶ Παιδεία*, 'Αθήναι 1971 ('1926).

Α. Δελμούζος, *Μελέτες καὶ πάρεργα*. τ. Β': «Ἀπὸ τὸν ἐκπαιδευτικὸν δημοτικισμὸν» (ἕνας διμέτωπος ἀγώνας). 'Αθήναι 1958.

'Ἄλ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση πὸ δὲν ἔγινε*, *Τεχνήρια ἱστορίας*, τ. Β': 1895-1967. Ἐρμῆς-Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 'Αθήναι 1974.

Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς, «Ἐνας αἰώνας δημοτικισμοῦ - Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς προσεγγίσεις», εἰσαγωγή στὸν τόμο: 'Ἄλ. Πάλλης, *Μπρουσσός*, Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β., 'Αθήναι 1975.

Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα», εἰσαγωγή στὸν ὁμώνυμο τόμο, Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β., 'Αθήναι 1976.

Μ. Τριανταφυλλίδης, *Γλωσσικὸ ζήτημα καὶ γλωσσοεκπαιδευτικά*. Ἄπαντα τ. 4-5, Ἰνστιτούτον Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1963.

Μ. Τριανταφυλλίδης, *Δημοτικισμὸς καὶ ἀντίδραση*. Ἄπαντα τ. 6, Ἰνστιτούτον Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1963.

'Αθηναϊκὸ Τεχνολογικὸ Ἰνστιτούτο, *Συμπόσιο γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα*, Α.Τ.Ι., 'Αθήναι 1965.

αμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρίζω κα

Έλ. Γιαννίδης, *Γλωσσικά πάρεργα - Γλώσσα και ορθογραφία, συζητήσεις της εποχής*, Κάλβος, 'Αθήνα 1970 (1932).

Η δίγλη των τόνων, Τετράδια του Ρήγα. Μalmö: Λευκοσία 1972.

Έταιρεία Μελέτης Έλληνικών Προβλημάτων, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*. Α': Δημόσια συζήτηση στην 'Αθήνα, 1

Νοεμβρίου 1971, Β': Α. Ι. Πεπονί, «Το γλωσσικό μας πρόβλημα Σήμερα». Κέδρος, 'Αθήνα 1972.

Κ. Ν. Παπιάς, *Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσική πραγματικότητα*. 'Αθήνα 1973.

Άχιλλ. Α. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, Κακουλίδης, 'Αθήνα (χ.χ. ε.).

Μ. Τριανταφυλλίδης, *Όρθογραφικά*. 'Απαντα τ. 7, 'Ινστιτούτον Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1965.

Σύντομες οδηγίες για την καλή χρήση της δημοτικής, έκδ. του περ. *Νέα Οικονομία*, 'Αθήνα 1964. (Από ειδική επιτροπή του περ. «Νέα Οικονομία». Πρόεδρος: Εύ. Π. Παπανούτσος, εισηγητής: Θρ. Σταύρου.)

Μ.Θ.

BIBLIA ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Adorno, Th.W., *Σε τι χρησιμεύει ακόμα η φιλοσοφία*; μετ. Παύλος Σούφλας. Έρασμος, σειρά Φιλοσοφία, έπιμ. Άνδρέας Μυλωνάς, 'Αθήνα 1975, σσ. 30.

Cendrars, Blaise, *Παναμάς ή Οί περιπέτειες των επτά μου θείων*, μετ. Ρένα Κόσσερη. Έρασμος, σειρά Λογοτεχνία (Κείμενα, Θεωρία, Κριτική), 'Αθήνα 1975, σσ. 28.

Cornford, F.M., *Η άγραφη φιλοσοφία*, μετ. Στέφανος Ροζάνης. Έρασμος, σειρά Φιλοσοφία, έπιμ. Άνδρέας Μυλωνάς, 'Αθήνα 1976, σσ. 40.

Goldmann, Lucien, *Εισαγωγή στον Lukacs και στον Heidegger*, μετ. Μανόλης Λαμπρίδης. Έρασμος, σειρά Οί 'Ιδέες, έπιμ. Μαν. Λαμπρίδης, 'Αθήνα 1976, σσ. 44.

Korsch, Karl, *Άπό τη διαλεκτική του Χέγκελ στη διαλεκτική του Μάρξ*, μετ. Μανόλης Λαμπρίδης. Έρασμος, σειρά Οί 'Ιδέες, έπιμ. Μαν. Λαμπρίδης, 'Αθήνα 1976, σσ. 69.

Λαμπρίδης, Μανόλης, *Η σύγκρουση με το νόμο ως έμπρακτη κριτική του δικαίου, και το συναίσθημα ένοχής*. Έρασμος, σειρά Οί 'Ιδέες, έπιμ. Μαν. Λαμπρίδης, 'Αθήνα 1975, σσ. 46.

Marcuse, Herbert, *Το τέλος του έγελαιισμού*, μετ. Θανάσης Καλαφάτης. Έρασμος, σειρά Φιλοσοφία, έπιμ. Άνδρ. Μυλωνάς, 'Αθήνα 1976, σσ. 52.

Τζώρτζ Όργουελ, *Δοκίμια* (Γιατί γράφω. Ό Λήρ, ό Τολστόι και ό Τρελός. Το νόημα ένός ποιήματος. Μία κριτική για τον Τ.Σ. Έλιοτ. Τα όρια τέχνης και προπαγάνδας), μετ. Γερ. Στεφανίδης. Έρασμος, σειρά Λογοτεχνία (Κείμενα, Θεωρία, Κριτική), 'Αθήνα 1975, σσ. 72.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΛΚΟΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

'Αθήνα - Έπατίας 5, τηλ. 322.41.31.